

નમો અરિહંતાણં
નમો સિધ્ધાણં
નમો આયરિયાણં
નમો ઉવજઝાયાણં
નમો લેએ સવ્વ સાહુણં
એસો પંચ નમુકકારો
સવ્વ પાવપ્પણાસણો
મંગલાણં ચ સવ્વેસિં
પઠમં હવઈ મંગલં

જિનાગમ પ્રકાશન યોજના

પ. પૂ. આચાર્યશ્રી ઘાંસીલાલજી મહારાજ સાહેબ
કૃત વ્યાખ્યા સહિત

DVD No. 2
(Gujarati Edition)

:: યોજનાના આયોજક ::

શ્રી ચંદ્ર પી. દોશી - પીએચ.ડી.

website : www.jainagam.com

SHRI STHANANG SUTRA

PART : 04

શ્રી સ્થાનાંગ સૂત્ર : ભાગ—૦૪

जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालजी-महाराज-

विरचितया सुधाख्यया व्याख्यया समलङ्कृतं

हिन्दी-गुर्जर-भाषाऽनुवादसहितम्-

॥ श्री-स्थानाङ्गसूत्रम् ॥

(चतुर्थो भागः)

STHANANGA SUTRAM

नियोजकः

संस्कृत-प्राकृतज्ञ-जैनागमनिष्णात-प्रियव्याख्यानि-
पण्डितमुनि-श्रीकन्हैयालालजी-महाराजः

प्रकाशकः

‘अखण्डसौभाग्यवती श्रीमती विजयकुमारी जैन, धर्मपत्नी
श्री हजारीलालजी जौहरी दिल्ली - तत्प्रदत्त द्रव्यसाहाय्येन
अ० भा० श्वे० स्था० जैनशास्त्रोद्धारसमितिप्रमुखः
श्रेष्ठि-श्रीशान्तिलाल-मङ्गलदासभाई-महोदयः

मु० राजकोट

प्रथमा-आवृत्तिः	वीर-संवत्	विक्रम-संवत्	ईसवीसन्
प्रति १२००	२४२२	२०२२	१९६५

मूल्यम्-रु० २५-०-०

भगवानुं ठेकाणुं :
श्री अ. ला. प्रे. स्थानकवासी
जैन शास्त्रोद्धार समिति,
ठे. गरेडिया कुवा रोड,
राजकोट, (सौराष्ट्र).

Published by :
Shri Akhil Bharat S. S.
Jain Shastroddhara Samiti,
Garedia Kuva Road, RAJKOT,
(Saurashtra), W. Ry, India.

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां,
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा,
कालोद्भयं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ १ ॥

हरिगीतच्छन्दः

करते अवज्ञा जो हमारी यत्न ना उनके लिये ।
जो जानते हैं तत्त्व कुछ फिर यत्न ना उनके लिये ॥
जनमेगा मुझसा व्यक्ति कोई तत्त्व इससे पायगा ।
है काल निरवधि विपुलपृथ्वी ध्यान में यह लायगा ॥ १ ॥

मूल्य: ३. २५=००

प्रथम आवृत्ति प्रत १२००
वीर संवत् २४८२
विक्रम संवत् २०२२
धनवीसन १९६५

: मुद्रक :
भण्डिलाद छगनदाद शाह
नवप्रभात प्रिन्टींग प्रेस,
धीकांटा रोड, अमदावाद.

સ્વાધ્યાય માટે ખાસ સૂચના

- (૧) આ સૂત્રના મૂલપાઠનો સ્વાધ્યાય દિવસ અને રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરે તથા ચોથા પ્રહરે કરાય છે.
- (૨) પ્રાતઃઉપાકાળ, સન્ધ્યાકાળ, મધ્યાહ્ન, અને મધ્યરાત્રિમાં બે-બે ઘડી (૪૮ મિનિટ) વંચાય નહીં, સૂર્યોદયથી પહેલાં ૨૪ મિનિટ અને સૂર્યોદયથી પછી ૨૪ મિનિટ એમ બે ઘડી સર્વત્ર સમજવું.
- (૩) માસિક ધર્મવાળાં સ્ત્રીથી વંચાય નહીં તેમજ તેની સામે પણ વંચાય નહીં. જ્યાં આ સ્ત્રીઓ ન હોય તે ઓરડામાં બેસીને વાંચી શકાય.
- (૪) નીચે લખેલા ૩૨ અસ્વાધ્યાય પ્રસંગે વંચાય નહીં.
 - (૧) આકાશ સંબંધી ૧૦ અસ્વાધ્યાય કાલ.
 - (૧) ઉલ્કાપાત—મોટા તારા ખરે ત્યારે ૧ પ્રહર (ત્રણ કલાક સ્વાધ્યાય ન થાય.)
 - (૨) દિગ્દાહ—કોઈ દિશામાં અતિશય લાલવર્ણ હોય અથવા કોઈ દિશામાં મોટી આગ લગી હોય તો સ્વાધ્યાય ન થાય.
 - (૩) ગર્જરવ—વાદળાંનો ભયંકર ગર્જરવ સંભળાય. ગાજવીજ ઘણી જણાય તો ૨ પ્રહર (છ કલાક) સ્વાધ્યાય ન થાય.
 - (૪) નિર્ધાત—આકાશમાં કોઈ વ્યંતરાદિ દેવકૃત ઘોરગર્જના થઈ હોય, અથવા વાદળો સાથે વીજળીના કડાકા બોલે ત્યારે આઠ પ્રહર સુધી સ્વાધ્યાય ન થાય.
 - (૫) વિદ્યુત—વિજળી ચમકવા પર એક પ્રહર સ્વાધ્યાય ન થા.
 - (૬) યૂપક—શુક્લપક્ષની એકમ, બીજ અને ત્રીજના દિવસે સંધ્યાની પ્રભા અને ચંદ્રપ્રભા મળે તો તેને યૂપક કહેવાય. આ પ્રમાણે યૂપક હોય ત્યારે રાત્રિમાં પ્રથમા ૧ પ્રહર સ્વાધ્યાય ન કરવો.
 - (૭) યક્ષાદીપ્ત—કોઈ દિશામાં વીજળી ચમકવા જેવો જે પ્રકાશ થાય તેને યક્ષાદીપ્ત કહેવાય. ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો.
 - (૮) દ્યુમિક કૃષ્ણ—કારતકથી મહા માસ સુધી ધૂમાડાના રંગની જે સૂક્ષ્મ જલ જેવી ધૂમ્મસ પડે છે તેને ધૂમિકાકૃષ્ણ કહેવાય છે. તેવી ધૂમ્મસ હોય ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો.
 - (૯) મહિકાશ્વેત—શીતકાળમાં શ્વેતવર્ણવાળી સૂક્ષ્મ જલરૂપી જે ધુમ્મસ પડે છે. તે મહિકાશ્વેત છે ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો.
 - (૧૦) રજઉદ્ઘાત—ચારે દિશામાં પવનથી બહુ ધૂળ ઉડે. અને સૂર્ય ઢંકાઈ જાય. તે રજઉદ્ઘાત કહેવાય. ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૨) ઔદારિક શરીર સંબંધી ૧૦ અસ્વાધ્યાય

(૧૧-૧૨-૧૩) હાડકાં-માંસ અને રૂધિર આ ત્રણ વસ્તુ અગ્નિથી સર્વથા બળી ન જાય, પાણીથી ધોવાઈ ન જાય અને સામે દેખાય તો ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો. કૂટેલું ઈંડુ હોય તો અસ્વાધ્યાય.

(૧૪) મળ-મૂત્ર—સામે દેખાય, તેની દુર્ગન્ધ આવે ત્યાં સુધી અસ્વાધ્યાય.

(૧૫) સ્મશાન—આ ભૂમિની ચારે બાજુ ૧૦૦/૧૦૦ હાથ અસ્વાધ્યાય.

(૧૬) ચંદ્રગ્રહણ—જ્યારે ચંદ્રગ્રહણ થાય ત્યારે જઘન્યથી ૮ મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૨ મુહૂર્ત અસ્વાધ્યાય જાણવો.

(૧૭) સૂર્યગ્રહણ—જ્યારે સૂર્યગ્રહણ થાય ત્યારે જઘન્યથી ૧૨ મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૬ મુહૂર્ત અસ્વાધ્યાય જાણવો.

(૧૮) રાજવ્યુદ્ગત—નજીકની ભૂમિમાં રાજાઓની પરસ્પર લડાઈ થતી હોય ત્યારે, તથા લડાઈ શાન્ત થયા પછી ૧ દિવસ-રાત સુધી સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૧૯) પતન—કોઈ મોટા રાજાનું અથવા રાષ્ટ્રપુરુષનું મૃત્યુ થાય તો તેનો અગ્નિસંસ્કાર ન થાય ત્યાં સુધી સ્વાધ્યાય કરવો નહીં તથા નવાની નિમણુંક ન થાય ત્યાં સુધી ઊંચા અવાજે સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૨૦) ઔદારિક શરીર—ઉપાશ્રયની અંદર અથવા ૧૦૦-૧૦૦ હાથ સુધી ભૂમિ ઉપર બહાર પંચેન્દ્રિયજીવનું મૃતશરીર પડ્યું હોય તો તે નિર્જીવ શરીર હોય ત્યાં સુધી સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૨૧થી ૨૮) ચારે મહોત્સવ અને ચાર પ્રતિપદા—આષાઢ પૂર્ણિમા, (ભૂતમહોત્સવ), આસો પૂર્ણિમા (ઈન્દ્ર મહોત્સવ), કાર્તિક પૂર્ણિમા (સ્કંધ મહોત્સવ), ચૈત્ર પૂર્ણિમા (યક્ષમહોત્સવ, આ ચાર મહોત્સવની પૂર્ણિમાઓ તથા તે ચાર પછીની કૃષ્ણપક્ષની ચાર પ્રતિપદા (એકમ) એમ આઠ દિવસ સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૨૯થી ૩૦) પ્રાતઃકાલે અને સન્ધ્યાકાળે દિશાઓ લાલકલરની રહે ત્યાં સુધી અર્થાત્ સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તની પૂર્વે અને પછી એક-એક ઘડી સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૩૧થી ૩૨) મધ્ય દિવસ અને મધ્ય રાત્રિએ આગળ-પાછળ એક-એક ઘડી એમ બે ઘડી સ્વાધ્યાય ન કરવો.

ઉપરોક્ત અસ્વાધ્યાય માટેના નિયમો મૂલપાઠના અસ્વાધ્યાય માટે છે. ગુજરાતી આદિ ભાષાંતર માટે આ નિયમો નથી. વિનય એ જ ધર્મનું મૂલ છે. તેથી આવા આવા વિકટ પ્રસંગોમાં ગુરુની અથવા વડીલની ઈચ્છાને આજ્ઞાને જ વધારે અનુસરવાનો ભાવ રાખવો.

स्वाध्याय के प्रमुख नियम

- (१) इस सूत्र के मूल पाठ का स्वाध्याय दिन और रात्री के प्रथम प्रहर तथा चौथे प्रहर में किया जाता है ।
- (२) प्रातः ऊषा-काल, सन्ध्याकाल, मध्याह्न और मध्य रात्री में दो-दो घड़ी (४८ मिनट) स्वाध्याय नहीं करना चाहिए, सूर्योदय से पहले २४ मिनट और सूर्योदय के बाद २४ मिनट, इस प्रकार दो घड़ी सभी जगह समझना चाहिए ।
- (३) मासिक धर्मवाली स्त्रियों को स्वाध्याय नहीं करना चाहिए, इसी प्रकार उनके सामने बैठकर भी स्वाध्याय नहीं करना चाहिए, जहाँ ये स्त्रियाँ न हों उस स्थान या कक्ष में बैठकर स्वाध्याय किया जा सकता है ।
- (४) नीचे लिखे हुए ३२ अस्वाध्याय-प्रसंगों में वाँचना नहीं चाहिए—

(१) आकाश सम्बन्धी १० अस्वाध्यायकाल

- (१) **उल्कापात**—बड़ा तारा टूटे उस समय १ प्रहर (तीन घण्टे) तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (२) **दिग्दाह**—किसी दिशा में अधिक लाल रंग हो अथवा किसी दिशा में आग लगी हो तो स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (३) **गर्जाव**—बादलों की भयंकर गड़गड़ाहट की आवाज सुनाई देती हो, बिजली अधिक होती हो तो २ प्रहर (छ घण्टे) तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (४) **निर्घात**—आकाश में कोई व्यन्तरादि देवकृत घोर गर्जना हुई हो अथवा बादलों के साथ बिजली के कडाके की आवाज हो तब आठ प्रहर तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (५) **विद्युत**—बिजली चमकने पर एक प्रहर तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (६) **यूपक**—शुक्ल-पक्ष की प्रथमा, द्वितीया और तृतीया के दिनों में सन्ध्या की प्रभा और चन्द्रप्रभा का मिलान हो तो उसे यूपक कहा जाता है । इस प्रकार यूपक हो उस समय रात्री में प्रथमा १ प्रहर स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (७) **यक्षादीप्त**—यदि किसी दिशा में बिजली चमकने जैसा प्रकाश हो तो उसे यक्षादीप्त कहते हैं, उस समय स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (८) **धूमिका कृष्ण**—कार्तिक से माघ मास तक धूँए के रंग की तरह सूक्ष्म जल के जैसी धूमस (कोहरा) पड़ता है उसे धूमिका कृष्ण कहा जाता है इस प्रकार की धूमस हो उस समय स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

- (९) **महिकाश्वेत**—शीतकाल में श्वेत वर्णवाली सूक्ष्म जलरूपी जो धूमस पड़ती है वह महिकाश्वेत कहलाती है, उस समय स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (१०) **रजोद्घात**—चारों दिशाओं में तेज हवा के साथ बहुत धूल उड़ती हो और सूर्य ढँक गया हो तो रजोद्घात कहलाता है, उस समय स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

(२) ऐतिहासिक शरीर सम्बन्धी १० अस्वाध्याय—

- (११,१२,१३) **हाड-मांस और रुधिर** ये तीन वस्तुएँ जब-तक अग्नि से सर्वथा जल न जाएँ, पानी से धुल न जाएँ और यदि सामने दिखाई दें तो स्वाध्याय नहीं करना चाहिए । फूट हुआ अण्डा भी हो तो भी अस्वाध्याय होता है ।
- (१४) **मल-मूत्र**—सामने दिखाई देता हो, उसकी दुर्गन्ध आती हो तब-तक अस्वाध्याय होता है ।
- (१५) **श्मशान**—इस भूमि के चारों तरफ १००-१०० हाथ तक अस्वाध्याय होता है ।
- (१६) **चन्द्रग्रहण**—जब चन्द्रग्रहण होता है तब जघन्य से ८ मुहूर्त और उत्कृष्ट से १२ मुहूर्त तक अस्वाध्याय समझना चाहिए ।
- (१७) **सूर्यग्रहण**—जब सूर्यग्रहण हो तब जघन्य से १२ मुहूर्त और उत्कृष्ट से १६ मुहूर्त तक अस्वाध्याय समझना चाहिए ।
- (१८) **राजव्युद्गत**—नजदीक की भूमि पर राजाओं की परस्पर लड़ाई चलती हो, उस समय तथा लड़ाई शान्त होने के बाद एक दिन-रात तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (१९) **पतन**—कोई बड़े राजा का अथवा राष्ट्रपुरुष का देहान्त हुआ हो तो अग्निसंस्कार न हो तब तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए तथा उसके स्थान पर जब तक दूसरे व्यक्ति की नई नियुक्ति न हो तब तक ऊंची आवाज में स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (२०) **औदारिक शरीर**—उपाश्रय के अन्दर अथवा १००-१०० हाथ तक भूमि पर उपाश्रय के बाहर भी पञ्चेन्द्रिय जीव का मृत शरीर पड़ा हो तो जब तक वह निर्जीव शरीर वहाँ पड़ा रहे तब तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (२१ से २८) **चार महोत्सव और चार प्रतिपदा**—आषाढी पूर्णिमा (भूत महोत्सव), आसो पूर्णिमा (इन्द्रिय महोत्सव), कार्तिक पूर्णिमा (स्कन्ध महोत्सव), चैत्र पूर्णिमा (यक्ष महोत्सव) इन चार महोत्सवों की पूर्णिमाओं तथा उससे पीछे की चार, कृष्ण पक्ष की चार प्रतिपदा (ऐकम) इस प्रकार आठ दिनों तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

(२९ से ३०) प्रातःकाल और सन्ध्याकाल में दिशाएँ लाल रंग की दिखाई दें तब तक अर्थात् सूर्योदय और सूर्यास्त के पहले और बाद में एक-एक घड़ी स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

(३१ से ३२) मध्य दिवस और मध्य रात्री के आगे-पीछे एक-एक घड़ी इस प्रकार दो घड़ी स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

उपरोक्त अस्वाध्याय सम्बन्धी नियम मूल पाठ के अस्वाध्याय हेतु हैं, गुजराती आदि भाषान्तर हेतु ये नियम नहीं है । विनय ही धर्म का मूल है तथा ऐसे विकट प्रसंगों में गुरु की अथवा बड़ों की इच्छा एवं आज्ञाओं का अधिक पालन करने का भाव रखना चाहिए ।

विषयानुक्रमशिका

अनु. विषय

पाना नं.

पांयवे स्थानका दूसरा उँदेशा

१	पांयवे स्थानके दूसरे उँदेशका विषय विवरण	१
२	विहारके विषयमें कल्पने योग्य और नहीं कल्पनेयोग्यका निरूपण	१
३	गुरुप्रायश्चित्तका निरूपण	५
४	निर्ग्रन्थोंके राजके अन्तःपुरमें प्रवेशका निरूपण	७
५	स्त्रियोंमें रही हुई क्रियाविशेषका निरूपण	८
६	गर्भके संभन्धमें—गर्भ विषयका निरूपण	१०
७	साधवी के संभद्ध कथनका निरूपण	११
८	आस्त्रव संवर वगैरह द्वारोंका निरूपण	१४
८	आस्त्रव विशेषरूप क्रिया स्थानका निरूपण	१६
१०	निर्जराके उपायभूत परिज्ञाका निरूपण	२१
११	व्यवहारका निरूपण	२२
१२	संयत और असंयतोंमें सुप्त और जाग्रतके स्वरूपका निरूपण	२८
१३	कर्मभन्धके कारणका निरूपण	२८
१४	उपघातके स्वरूपका निरूपण	२८
१५	ओधीके सम्यक् प्राप्ति और अप्राप्तिके कारणका निरूपण	३१
१६	संयमके स्वरूपका निरूपण	३६
१७	संयम और असंयमका निरूपण	४०
१८	आदर भेदवाले वनस्पतिका, पांय प्रकारके आदर भेदोंका निरूपण	४२
१८	आयार कल्पके स्वरूपका निरूपण	४२
२०	मनुष्य क्षेत्रमें रहे हुवे पदार्थ विशेषका निरूपण	४६
२१	ऋषल विगैरह तीर्थकरोंका निरूपण	४८
२२	भावप्रभुद्धको कारणके होने पर जिनाज्ञाकी अनतिक्रमशता होने का निरूपण	५०

૨૩ આચાર્ય ઔર ઉપાધ્યાયકે અતિશયમેં રહને પર જિનાઝાકા અનુહંધનકા નિરૂપણ	૫૪
૨૪ અચાર્ય ઔર ઉપાધ્યાયકે ગુણસે બાહર હોનેકે વિષયકા નિરૂપણ	૫૮
૨૫ ઋદ્ધિવાલે મનુષ્ય વિશેષકા નિરૂપણ તીસર ઉદેશા	૬૦
૨૬ અસ્તિકાયકે સ્વરૂપકા નિરૂપણ	૬૧
૨૭ ઇન્દ્રિયોંકે અર્થોંકો ઔર ઇન્દ્રિય સંબંધી પદાર્થોંકા નિરૂપણ	૬૬
૨૮ બાદર જીવવિશેષકા નિરૂપણ	૭૩
૨૯ સચેતન બાચુકા વિશેષ પ્રકારસે નિરૂપણ કરનેવાલે નિર્ગ્રન્થકા નિરૂપણ	૭૪
૩૦ નિર્ગ્રન્થોંકે ઉપધિ વિશેષકા નિરૂપણ	૮૦
૩૧ કાયાદિક ધર્મોંપકરણતાકા નિરૂપણ	૮૨
૩૨ શૌચકે સ્વરૂપકા નિરૂપણ	૮૫
૩૩ છત્તસ્થ કેવલીકે જ્ઞેય અજ્ઞેય પદાર્થોંકે વિષયકા કથન	૮૭
૩૪ અધોલોકમેં રહે હુએ એવં ઊર્ધ્વલોકમેં રહે હુએ અતીન્દ્રિય ભાવોંકા નિરૂપણ	૮૮
૩૫ મત્સ્યકે દષ્ટાન્તસે ભિક્ષુકે સ્વરૂપકા નિરૂપણ	૯૦
૩૬ વનીપક કે સ્વરૂપકા નિરૂપણ	૯૧
૩૭ અચેલકકે પ્રશંસાસ્થાનોંકા નિરૂપણ	૯૨
૩૮ ઉત્કટકે પાંચ ભેદોંકા નિરૂપણ	૯૪
૩૯ સમિતિકે પાંચ પ્રકારકા નિરૂપણ	૯૪
૪૦ જીવકે સ્વરૂપકા નિરૂપણ	૯૫
૪૧ વનસ્પતિજીવ કે યોનિવિચ્છેદકા નિરૂપણ	૯૬
૪૨ પાંચ પ્રકારકે સંવત્સરકા નિરૂપણ	૯૭
૪૩ જીવકા શરીર સે નિર્ગમ (નિકલના) કા નિરૂપણ	૧૦૧
૪૪ આયુકે છેદકા નિરૂપણ	૧૦૨
૪૫ આનંતર્યકા નિરૂપણ	૧૦૩
૪૬ પાંચ પ્રકારકે અનન્તકા નિરૂપણ	૧૦૪
૪૭ જ્ઞાનકે સ્વરૂપકા નિરૂપણ	૧૦૫
૪૮ સ્વાધ્યાયકે પંચવિધતાકા નિરૂપણ	૧૦૬
૪૯ પ્રત્યાખ્યાનકે સ્વરૂપકા નિરૂપણ	૧૦૭
૫૦ પ્રતિક્રમણ કે સ્વરૂપકા નિરૂપણ	૧૦૮

૫૧	પાંચ પ્રકારકે વાયનાસ્થાનકા નિરૂપણ	૧૧૦
૫૨	નારકાદિકોંકે યથાવસ્થિત ભાવોંકા નિરૂપણ	૧૧૨
૫૩	જમ્બૂદ્વીપ આદિકે યથાબસ્થિત ભાવોંકા નિરૂપણ	૧૧૩
૫૪	ભરતક્ષેત્રમેં સ્થિત તીર્થંકરોંકા નિરૂપણ	૧૧૩
૫૫	ક્ષેત્રભૂત ચમરચંચાદિકા નિરૂપણ	૧૧૪

છઠ્ઠા સ્થાન પ્રારંભ

૫૬	છઠ્ઠે સ્થાનકા વિષય વિવરણ	૧૧૬
૫૭	ગણાધરોંકે ગુણકા નિરૂપણ	૧૧૬
૫૮	જિનાજ્ઞાકા અવિરાધકપનેકા નિરૂપણ	૧૧૮
૫૯	છત્ત્વસ્થોંકે સ્વરૂપકા નિરૂપણ	૧૨૦
૬૦	જીવકો અજીવ કરનેકા છઠ પ્રકારતાકા નિરૂપણ	૧૨૧
૬૧	સંસારિકજીવકા નિરૂપણ	૧૨૨
૬૨	જીવોંકે દુર્લભ પર્યાય વિશેષકા નિરૂપણ	૧૨૪
૬૩	ઈન્દ્રિયાર્થોંકે છ પ્રકારકા નિરૂપણ	૧૨૬
૬૪	સાતા ઔર અસાતાકે ષડ્વિધતાકા નિરૂપણ	૧૨૭
૬૫	છઠ પ્રકારકે પ્રાયશ્ચિતોંકા નિરૂપણ	૧૨૮
૬૬	છઠ પ્રકારકે મનુષ્ય આદિકોંકા નિરૂપણ	૧૨૮
૬૭	છઠ પ્રકારકે ઋદ્ધિબાલોંકા નિરૂપણ	૧૨૯
૬૮	ઉત્સર્પિણી કાલમેં જમ્બૂદ્વીપ કે મનુષ્યકે પ્રમાણકા નિરૂપણ	૧૩૦
૬૯	છઠ પ્રકારકે સંહનનકા નિરૂપણ	૧૩૧
૭૦	છઠ પ્રકારકે સંસ્થાનકા નિરૂપણ	૧૩૨
૭૧	અનાત્માવાલેજીવોંકો અહિત કરનેવાલે છઠ સ્થાનોંકા નિરૂપણ	૧૩૪
૭૨	છ પ્રકારકે આર્ય મનુષ્યોંકા નિરૂપણ	૧૩૫
૭૩	લોકસ્થિતિકા નિરૂપણ	૧૩૬
૭૪	જીવોંકી ગતિ ઔર દિશાઓંકા નિરૂપણ	૧૩૭
૭૫	સંયત મનુષ્યોંકે આહારગ્રહણ ઔર આહારકા ગ્રહણ નહીં કરનેકા નિરૂપણ	૧૪૦
૭૬	ઉન્માદસ્થાનકા નિરૂપણ	૧૪૧
૭૭	છઠ પ્રકારકે પ્રમાદકા નિરૂપણ	૧૪૨

७८ प्रमाद विशिष्ट प्रत्युपेक्षाशाका निरुपाडा	१४५
७९ लेश्याके स्वरुपका कथन	१४८
८० देवसूत्रका कथन	१४९
८१ दिक्रुमार्यादिकों का निरुपाडा	१४९
८२ धराडोन्द्रादिकों का सामानिक साहस्रीका निरुपाडा	१५०
८३ विशिष्ट मतिवाले देवोंकी गतिके लेदका निरुपाडा	१५०
८४ तपके लेदोंका निरुपाडा	१५६
८५ विवादेके स्वरुपका निरुपाडा	१५९
८६ क्षुद्रप्राडियोंके स्वरुपका निरुपाडा	१६०
८७ छह प्रकारकी गोयस्यर्याका निरुपाडा	१६१
८८ असाधुययकि इलभोगनेवालोंनेकी गतिका निरुपाडा	१६२
८९ साधुययकि इल भोगनेवालेका निरुपाडा	१६३
९० नक्षत्रोंके स्वरुपका निरुपाडा	१६३
९१ संयम और असंयम के स्वरुपका निरुपाडा	१६५
९२ मनुष्य क्षेत्रमें रही हुई वस्तुका निरुपाडा	१६६
९३ कालविशेषका निरुपाडा	१६८
९४ ज्ञानके स्वरुपका निरुपाडा	१६९
९५ अवधिज्ञानके स्वरुपका वर्णन	१७०
९६ ज्ञानिके अवयन-नही कहने योग्यका निरुपाडा	१७१
९७ अवयनमें प्रायश्चितका कथन	१७२
९८ कल्प विषयका निरुपाडा	१८०
९९ कल्पस्थितिका निरुपाडा	१८४
१०० महावीरस्वामी संपंधी कथन	१८८
१०१ देवके संपंधी निरुपाडा	१८८
१०२ आहारका परिणाम और विपरिणामका निरुपाडा	१८८
१०३ छह प्रकारके प्रश्नका निरुपाडा	१९०
१०४ र्छन्द्रे अनादिपनेका निरुपाडा	१९१
१०५ लेद सहित आयुषन्धका निरुपाडा	१९३
१०६ औदयिक विगैरह भावोंका निरुपाडा	१९७
१०७ छ प्रकारका प्रतिष्ठमाडाका निरुपाडा	२०४
१०८ यथादिका कथन	२०५

સાતવેં સ્થાનકા પ્રારમ્ભ

૧૦૮	સાતવેં સ્થાનકા વિષય વિવરણ	૨૦૬
૧૧૦	સાત પ્રકારકે ગણ્યોંકે અપદ્મપા-નિકલનેકા નિરૂપણ	૨૦૭
૧૧૧	સાત પ્રકારકે વિભક્તજ્ઞાનકા નિરૂપણ	૨૧૧
૧૧૨	સાત પ્રકારકે જીવોંકા નિરૂપણ	૨૧૭
૧૧૩	સંગ્રહકે સ્થાનોંકા નિરૂપણ	૨૧૮
૧૧૪	પિંડેષણકા નિરૂપણ	૨૨૧
૧૧૫	સાત પ્રકારકી પૃથ્વીયોંકે સ્વરૂપકા કથન	૨૨૬
૧૧૬	બાદર વાયુકાય કે સ્વરૂપકા કથન	૨૨૮
૧૧૭	સાત પ્રકારકે ભયસ્થાનોંકા નિરૂપણ	૨૨૮
૧૧૮	છ છદ્મથોંકો જનનેકા નિરૂપણ	૨૨૮
૧૧૯	કેવલીયોંકો જનનેકા કથન	૨૩૦
૧૨૦	સાત પ્રકારકે મૂલગોત્રકા નિરૂપણ	૨૩૧
૧૨૧	સાત પ્રકારકા મૂલનયકા નિરૂપણ	૨૩૨
૧૨૨	સાત પ્રકારકે સ્વરોંકા નિરૂપણ	૨૪૩
૧૨૩	લોકોત્તર કાયકલેશોંકા નિરૂપણ	૨૫૪
૧૨૪	મનુષ્યલોક ઓર વર્ષ ઘર પર્વતોંકા નિરૂપણ	૨૫૫
૧૨૫	કુલકર આદિકા નિરૂપણ	૨૫૭
૧૨૬	દ્યુડનીતિકા નિરૂપણ	૨૫૮
૧૨૭	ચક્રવર્તી રાજકે એકેન્દ્રિય પંચેન્દ્રિયવાલે રત્નોંકા નિરૂપણ	૨૬૦
૧૨૮	દુષ્પમ – સુષમ કાલ જ્ઞાનકા કથન	૨૬૧
૧૨૯	સાત પ્રકારકે આયુષ્યકે ભેદોંકા કથન	૨૬૪
૧૩૦	મદ્ધીનાથ ભગવાનકા વર્ણન	૨૬૪
૧૩૧	દર્શનકે સ્વરૂપકા નિરૂપણ	૨૬૬
૧૩૨	છદ્મસ્થાવસ્થાસે પ્રતિબદ્ધ સૂત્રકા કથન	૨૬૭
૧૩૩	સાત પ્રકારકી વિકથાઓંકા નિરૂપણ	૨૬૮
૧૩૪	આચાર્યકે સતિશયપનેકા નિરૂપણ	૨૭૦
૧૩૫	સંયમ ઓર અસંયમ આદિકે ભેદોંકા નિરૂપણ	૨૭૧
૧૩૬	અતસી દુસુમ આદિ ધાન્યોં કા યોનિકાલ-ઉત્પાદક સ્થિતિ કાલકા નિરૂપણ	૨૭૩
૧૩૭	બાદર-અપ્કાયિક આદિકોં કા સ્થિતિકાલકા નિરૂપણ	૨૭૪

૧૩૮ શક્ર ઓર ઈશાનેન્દ્રકે અગ્રમહિષીયોંકી સંખ્યાકા ઓર સ્થિતિ કા નિરૂપણ	૨૭૫
૧૩૯ સનત્કુમાર આદિ કલપોં મેં રહે હુએ દેવોં કી સ્થિતિકા નિરૂપણ	૨૭૬
૧૪૦ નન્દીસ્વરદ્વીપકે અન્તર્ગત દ્વીપોં કા નિરૂપણ	૨૭૬
૧૪૧ ચમરેન્દ્રાદિકોંકે અનીક ઓર ઉનકે અનીકાધિપતિયોં કા નિરૂપણ	૨૭૮
૧૪૨ ચમરેન્દ્રાદિકોંકે પાદાતાનીક ઓર ઉનકે અનીકાધિપતિયોં કા નિરૂપણ	૨૮૨
૧૪૩ સાત પ્રકારકે વચનવિકલપોંકા નિરૂપણ	૨૮૪
૧૪૪ ખિનયકે સ્વરૂપકા નિરૂપણ	૨૮૫
૧૪૫ સમુદ્ધાતકે સ્વરૂપકા નિરૂપણ	૨૮૦
૧૪૬ નિહવોં કે સ્વરૂપકા નિરૂપણ	૨૮૪
૧૪૭ સાતા ઓર અસાતાકે સ્વરૂપકા નિરૂપણ	૨૮૬
૧૪૮ જ્યોતિષક દેવોંકા નિરૂપણ	૨૮૬
૧૪૯ દેવોંકે નિવાસભૂત ફૂટોંકા નિરૂપણ	૨૮૯
૧૫૦ દ્વીન્દ્રિય જીવોંકા નિરૂપણ	૩૦૦
૧૫૧ ચયાદિકા નિરૂપણ	૩૦૦

॥ સમાપ્ત ॥

પાંચમા સ્થાનનો બીજો ઉદ્દેશો

પહેલો ઉદ્દેશક પૂરો થયો. હવે પાંચમાં સ્થાનનો બીજો ઉદ્દેશક શરૂ થાય છે. આગલા ઉદ્દેશક સાથે આ ઉદ્દેશકનો આ પ્રકારનો સંબંધ છે. પહેલા ઉદ્દેશમાં જીવવક્તવ્યતાનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉદ્દેશમાં પણ એ જ વિષયનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે. પહેલા ઉદ્દેશના છેલ્લા સૂત્ર સાથે આ ઉદ્દેશનો સંબંધ આ પ્રમાણે છે—

પહેલા ઉદ્દેશના છેલ્લા સૂત્રમાં કેવલીના અનુત્તરોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે, ત્યારે આ સૂત્રમાં છન્નસ્થ નિર્ગંધના વિહારના વિષયમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. તેમને (સાધુ અને સાધ્વીઓને) કેવો વિહાર કલ્પે છે અને કેવો વિહાર કલ્પતો નથી, તે સૂત્રકાર અહીં પ્રકટ કરે છે—

વિહારકે વિષયમે કલ્પને યોગ્ય ઔર નહીં કલ્પનેયોગ્યકા નિરૂપણ

“ નો કલ્પઙ્ગ નિર્ગંધાણ વા નિર્ગંધીણ વા ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—શ્રમણ નિર્ગંધો અને નિર્ગંધિનીઓને આ ઉદ્દિષ્ટ, ગણિત, વ્યંજિત, અને પાંચ મહાભૂંવવાળી મહા નદીઓને એક માસમાં બે વાર કે ત્રણ વાર તેમાં ચાલીને અથવા હોડી આદિમાં બેસીને પાર કરવાનું કલ્પતું નથી. તે પાંચ નદીઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) ગંગા, (૨) યમુના, (૩) સરયુ, (૪) ઐરાવતી અને (૫) મહી.

નીચેના પાંચ કારણોને લીધે તેમને તે મહા નદીઓ પાર કરવાનું કલ્પે છે પણ ખરું—(૧) લયતા સમયમાં, (૨) હર્લિક્ષ (હુન્કાળતા) સમયમાં (૩) કોઈ નિરંતર કષ્ટ દેતું હોય એવી પરિસ્થિતિમાં, (૪) નદીઓનો પ્રચુર પ્રવાહ ઉન્માર્ગગામી થાય ત્યારે અને (૫) અનાયો દ્વારા આક્રમણ થાય ત્યારે

આ મહાનદીઓને “ઉદ્દિષ્ટ” વિશેષણ લગાડવામાં આવ્યું છે, કારણ કે તેમને ઉદ્દેશીને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે તે મહાનદીઓ છે. તેમને પાંચની સંખ્યામાં અહીં પ્રકટ કરવામાં આવી છે, તેથી તેમને “ગણિતા” આ વિશેષણ લગાડવામાં આવ્યું છે. તથા ‘ગંગા, જમુના’ આદિ નામો દ્વારા તેમને અભિહિત કરવામાં આવેલ છે, તેથી તેમને “અંજિતા” વિશેષણ લગાડવામાં આવ્યું છે. “મહાર્ણવ” આ શબ્દ દ્વારા એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે તે મહાનદીઓ બહુ જ પાણીવાળી છે—તેમાં અગાધ જળ હોય છે. આ મહાનદીઓમાં ઉતરવાનો અને નાવ આદિ દ્વારા તેમને પાર કરવાનો, તે કારણે નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે કે એવું કાર્ય કરવાથી આત્મા અને સંયમનો વિઘાત થાય છે, અને ચારિત્રમાં શમલતા (કમળેરી) આવે છે. કહ્યું પણ છે કે—“અંતો માસસ્ત તઓ” ઇત્યાદિ.

“દકલેપ” આ શબ્દનો અર્થ “જળમાં ઉતરવું અથવા જલને નાવ આદિ દ્વારા પાર કરવું” થાય છે. અહીં પાંચ સ્થાનનું પ્રકરણ હોવાથી ગંગાદિ પાંચ પ્રખ્યાત મહાનદીઓ જ પ્રકટ કરવામાં આવી છે. પણ તે સિવાયની જે ઘણા પાણીવાળી મહાનદીઓ છે, તેમાં ઉતરવાનું અને તેમને પાર કરવાનું પણ સાધુ સાધ્વીઓને કલ્પતું નથી, એમ સમજવું. આ પ્રકારે તે પાંચ નદીઓને પાર કકવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. છતાં પણ તેના જે અપવાદો છે, તે હવે પ્રકટ કરવામાં આવે છે—

“વંચહિં ઠાણેહિં” ઇત્યાદિ—નીચેના પાંચ કારણો ઉદ્ભવે તો તેઓ અગાધ જળવાળી અને ઉપયુક્ત વિશેષજોવાળી તે મહાનદીઓમાં ઉતરી શકે છે, અથવા તેમને નાવ આદિ વડે પાર કરી શકે છે—(૧) કોઈ શત્રુ રાજાને

કારણે એવો લય ઉપસ્થિત થયો હોય છે કે જેને લીધે ધર્મોપકરણના અપ-
હરણનો લય ઉત્પન્ન થયો હોય. (૨) હુલિંક્ષને કારણે જે લિક્ષાની પ્રાપ્તિ
અશક્ય બની ગઈ હોય, (૩) અથવા કોઈ શત્રુ નિરન્તર વ્યથા (કષ્ટ)
પહોંચાડી રહ્યો હોય, અથવા (૪) ઉન્માર્ગગામી થવાને કારણે ગંગા આદિનો
પ્રચુર જલસમૂહ ઘણા જ વેગથી વૃદ્ધિ પામી રહ્યો હોય અથવા કોઈ વ્યક્તિ
પોતાને પરાણે ગંગા આદિમાં ડુબાડી દેશે એવો લય ઉત્પન્ન થયો હોય,
અથવા (૫) રોચ્છોતું જ્યારે આક્રમણ થઈ રહ્યું હોય અને તે કારણે જ્યારે
જીવન નષ્ટ થવાનો સંભવ જણાતો હોય. આ પાંચ કારણો જ્યારે ઉપસ્થિત
થાય, ત્યારે શ્રમણ નિર્ઞંથો અને નિર્ઞંથીઓને ગંગાદિ મહાનદીઓમાં
ઉતરવાનું અને નાવ આદિ દ્વારા તેમને પાર કરવાનું કલ્પે છે પણ ખરું.
કહ્યું પણ એ છે કે “ આવાહે દુઃખિનિઃ ” ઇત્યાદિ—આ ગાથાનો અર્થ ઉપર
લખ્યા અનુસાર જ સમજવો. ॥ સૂ. ૧ ॥

“ જો કપ્પડ્ડિ જિમંથાણ વા જિમંથીણ વા પદમવાસંસિ ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—વર્ષાઋતુને જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટના લેદથી ત્રણ પ્રકારની કહી
છે. તેમાંથી ચતુર્માસ પ્રમાણ જે વર્ષાઋતુ છે, તેને જઘન્ય વર્ષાઋતુ કહે છે.
તે અષાઢી પૂનમથી શરૂ કરીને કાર્તિકી પૂનમ સુધીના ચાર માસની હોય છે.
મધ્યમ વર્ષાઋતુ પાંચ માસની હોય છે વૃષ્ટિની અધિકતા હોય ત્યારે તે
અષાઢી કૃષ્ણ પ્રતિપાદથી શરૂ થઈ જાય છે. (ગુજરાતમાં દરેક માસનો શુકલ
પક્ષ પહેલાં અને કૃષ્ણપક્ષ પછી આવે છે જ્યારે મારવાડ વગેરેમાં કૃષ્ણપક્ષ
પહેલાં અને શુકલપક્ષ પછી આવે છે. આ રીતે અષાઢ વદ એકમથી વર્ષા-
ઋતુ શરૂ થાય તો પાંચ માસની વર્ષાઋતુ થાય છે.) ઉત્કૃષ્ટ વર્ષાઋતુ છ
માસની હોય છે. પૂર્વોક્ત કારણે અષાઢ વદી એકમથી વર્ષાઋતુ શરૂ થતી હોય
અને વચ્ચે કોઈ અધિક માસ આવતો હોય ત્યારે વર્ષાઋતુ છ માસની થાય
છે. પ્રથમ જે વર્ષાઋતુ છે તેને પ્રાવૃદ્ વર્ષાઋતુ કહે છે. પ્રાવૃદ્-વર્ષા, હેમન્ત
અને ગ્રીષ્મ આ ત્રણે ઋતુઓમાં વર્ષાઋતુને પ્રથમ ગણવામાં આવી હોવાથી
વર્ષાઋતુની આગળ “ પ્રથમ ” વિશેષણ વપરાયું છે. આ સૂત્રમાં એવું પ્રકટ
કરવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે વર્ષાઋતુનો પ્રારંભ થાય છે, ત્યારે નિર્ઞંથો
અને નિર્ઞંથીઓને એક ગામથી બીજે ગામ પિહાર કરવાનો નિષેધ કર્યો
છે. આગમમાં “ આ પ્રકારનો પિહાર સાધુઓને કલ્પતો નથી ” એવું વિધાન

છે, કારણ કે તે સમયે ભૂમિ દ્વીન્દ્રિય દ્વિ જીવોથી વ્યાપ્ત હોય છે. આ રીતે વર્ષાકાળમાં એક ગામથી બીજે ગામ વિહાર કરવાનો નિષેધ ફરમાવીને હવે સૂત્રકાર તેના જે અપવાદો છે તે પ્રકટ કરે છે

“ પંચ હિં ઠાળેહિં કપ્પહ ” ઇત્યાદિ—નીચેના પાંચ કારણોમાંથી કોઈ પણ કારણ ઉપસ્થિત થાય તો એવા સંયોગોમાં વર્ષાઋતુમાં પણ સાધુ સાધ્વીને એક ગામથી બીજે ગામ વિહાર કરવો કદ્ય છે. “ વાસાવાસં પજ્જોસવિયાણં ણો કપ્પહ ” ઇત્યાદિ—વર્ષાકાળમાં કોઈ એક ગામમાં રહેલા સાધુ સાધ્વીને તે ગામથી બીજે ગામ વિહાર કરવો તે ઉચિત નથી—એવું કરવું તે શાસ્ત્રાણથી વિરુદ્ધ છે. પરંતુ “ પંચહિં ઠાળેહિં કપ્પહ તંજહા ણાણટ્ટયાણ ” ઇત્યાદિ નીચે બતાવેલા પાંચ કારણોને લીધે તેઓ વર્ષાઋતુમાં પણ એક ગામથી બીજે ગામ વિહાર કરી શકે છે—

(૧) જ્ઞાનાર્થ—કોઈ સાધુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષાવાળો હોય, તો તે ઉદ્દેશ્યને લીધે તે વર્ષાકાળમાં પણ વિહાર કરી શકે છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

અપૂર્વ શ્રુતસ્કન્ધ ધારક કોઈ આચાર્ય હોય, અને તે આચાર્ય ભક્ત-પ્રત્યાખ્યાન (ચતુર્વિધ આહારના ત્યાગપૂર્વક સંત્યજો) કરવાની અભિલાષા સેવતો હોય. તો એવી પરિસ્થિતિમાં જો તેની પાસે જઈને કોઈ જ્ઞાનપિપાસુ સાધુ તે અપૂર્વ શ્રુતસ્કન્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ન લે. તો તેનો વિચ્છેદ થઈ જવાનો સંભવ રહે છે તેથી તે અપૂર્વ શ્રુતસ્કન્ધ જ્ઞાન વિચિત્ર ન થઈ જાય એવી શુભ અભિલાષાથી પ્રેરિત થયેલો સાધુ વર્ષાકાળમાં પણ તે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવા માટે વિહાર કરીને તે શ્રુતસ્કન્ધ ધારક સાધુ પાસે જઈ શકે છે.

હવે બીજું કારણ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—દર્શન પ્રભાવક, શાસ્ત્રના જ્ઞાતા એવા કોઈ આચાર્ય ભક્તપ્રત્યાખ્યાન કરવાનો વિચાર કરી રહ્યો હોય તો તે દર્શનપ્રભાવક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા નિમિત્તે સાધુ વર્ષાકાળમાં પણ તેમની પાસે જવાને માટે વિહાર કરી શકે છે.

સ્થા—૨

ત્રીજું કારણ આ પ્રમાણે છે—જે સ્થળે ચાતુર્માસમાં વાસ કર્યો હોય, તે ક્ષેત્ર જો અનેષણા, સ્ત્રી આદિના દોષથી દૂષિત હોય, તો પોતાના ચારિત્રની રક્ષા નિમિત્તે સાધુ ત્યાંથી અન્ય સ્થળે વિહાર કરી શકે છે.

ચોથું કારણ આ પ્રમાણે છે—કોઈ ક્ષેત્રમાં ચાતુર્માસ વર્ષાવાસ કર્યા બાદ જો તે સાધુઓના આચાર્ય અથવા ઉપાધ્યાય કાળધર્મ પામી જાય, અને તે ગમ્મમાં અન્ય આચાર્ય અથવા ઉપાધ્યાય ન હોય, તો એવી પરિસ્થિતિમાં તે સાધુઓને વર્ષાકાળ દરમિયાન પણ વિહાર કરવો કલ્પે છે. અથવા “વિસુન્નમેજ્ઞા” આ પદની સંસ્કૃત છાયા “વિશ્રમ્ભેયુઃ” આ પ્રમાણે પણ થાય છે. તો તે સંસ્કૃત છાયાની અપેક્ષાએ આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે—“જો તે આચાર્ય અથવા ઉપાધ્યાય તે સાધુ ઉપર ખૂબ જ વિશ્વાસ ધરાવતા હોય તો કોઈ અત્યંત રહસ્યમય કામ કરવાને માટે તે સાધુને વર્ષાકાળમાં પણ વિહાર કરવો કલ્પે છે. પાંચમું કારણ નીચે પ્રમાણે છે—

(૫) સાધુઓએ અમુક ક્ષેત્રમાં વર્ષાવાસ કર્યો હોય, અને તે ક્ષેત્રની બહારના કોઈ ક્ષેત્રમાં રહેલા આચાર્ય અથવા ઉપાધ્યાય બીમાર થઈ જાય, તો એવી પરિસ્થિતિમાં તેમનું વૈયાવૃત્ય (સેવા) કરવા માટે સાધુને વિહાર કરવો કલ્પ્ય ગણાય છે. ॥ સૂ. ૨ ॥

ગુરુપ્રાયશ્ચિત્તકા નિરૂપણ

કેટલાક છદ્મસ્થ અનુદ્ધાતિક હોય છે. હવે સૂત્રકાર તે અનુદ્ધાતિ કોના પાંચ સ્થાનોનું નિરૂપણ કરે છે—“પંચ અણુગ્વાહ્યા પળ્લન્તા” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—‘ઉદ્ધાત’ એટલે ‘લઘુ કરવું’ આ લઘુકરણ રૂપ ઉદ્ધાત જે પ્રાયશ્ચિત રૂપ તપવિશેષનો થતો નથી એવું તે શુરુ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રતિસેવના વિશેષના પ્રભાવથી જેમને થાય છે, તેમને અનુદ્ધાતિક કહે છે. તે અનુદ્ધાતિક નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકારના હોય છે—(૧) હસ્ત કર્મ કરનારા, (૨) મૈથુનનું સેવન

કરનારા, (૩) રાત્રિ ભોજન કરનારા, (૪) સાગારિક પિંડ ખાનારા અને (૫) રાજપિંડ ખાનારા. હવે આ પાંચેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

‘હસ્તકર્મ’ આ શબ્દનો અર્થ હસ્તદોષ પણ થાય છે. મૈથુન કર્મ એટલે અગ્રહનું સેવન. રાત્રિભોજન દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને લાવની અપેક્ષાએ ચાર પ્રકારનું કહ્યું છે. રાત્રે કોઈ પણ પ્રકારના અશન, પાન આદિ ખાવા તેનું નામ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ રાત્રિભોજન છે. મનુષ્ય ક્ષેત્રના કોઈ પણ સ્થાન પર બેસીને રાત્રે ભોજન કરવું તેને ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ રાત્રિભોજન કહે છે. દિવસે વહોરી લાવેલા ભોજનને આખી રાત રાખી મૂકીને બીજે દિવસે ખાવું, અથવા દિવસે વહોરી લાવેલા ભોજનને રાત્રે ખાવું, રાત્રે વહોરી લાવેલા ભોજનને રાત્રે ખાવું, અથવા રાત્રે લાવેલા ભોજનને દિવસે ખાવું, તેનું નામ રાત્રિભોજન છે. આ રીતે કાળની અપેક્ષાએ રાત્રિભોજનના ચાર પ્રકાર સમજવા. રાગ દ્વેષથી યુક્ત થઈને જે ભોજનને રાત્રે ઉપભોગ કરવામાં આવે છે, તેને લાવની અપેક્ષાએ રાત્રિભોજન કહે છે. રાત્રિભોજનના આ પ્રમાણે દોષો કહ્યા છે—“ સંતિ મે સુહુમા પાળા ” ઇત્યાદિ—

રાત્રે સૂક્ષ્મ ત્રસજીવો અને સ્થાવર જીવો દષ્ટિગોચર થતાં નથી. તેથી અહિંસા વ્રતની રક્ષા કરનારા મુનિજનો રાત્રે ભિક્ષાવૃત્તિ કરતા નથી. પાણીથી ભીની થયેલી અને બીજથી યુક્ત બનેલી ભૂમિમાં ઘણાં જીવો આવી પડતાં હોય છે. દિવસે તો સાવધાનીપૂર્વક ચાલવાથી તેમની રક્ષા થઈ જાય છે, પણ રાત્રે તો તેઓ નજરે જ નહીં પડતા હોવાથી તેમની વિરાધના થઈ જાય છે. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે રાત્રે ભિક્ષાવૃત્તિ માટે ફરવાનો અને રાત્રિભોજન કરવાનો નિષેધ કર્યો છે. તથા “ જઈ વિહુ ફાસુગદ્વં ” ઇત્યાદિ—

આ ગાથાઓનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. અગાર (દોષ) થી યુક્ત જે હોય છે, તેને સાગાર કહે છે. તે સાગાર જ સાગારિક છે. તેને શય્યાતર કહેવામાં આવેલ છે. જે સાધુએ જે શ્રાવકાદિના ઘરમાં આશ્રય લીધો હોય, તે ઘરના આહારને શય્યાતર પિંડ અથવા સાગારિક પિંડ કહે છે. તે સાગારિક પિંડનો નિષેધ કરવાનું કારણ એ છે કે તે સંદોષ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ તિથિયરપટિક્કુટ્ટો ઇત્યાદિ—

શય્યાતર ગ્રહણ કરવાનો તીર્થંકરોએ નિષેધ કર્યો છે, તેથી જે સાધુ

તેને લે છે, તે તીર્થ'કરોની આજ્ઞાનો વિરાધક બને છે. વળી શય્યાતરના ઘરમાં નિવાસને લીધે તેનો લૈક્ષ (લોજનની સામગ્રી) અજ્ઞાત રહેતો નથી, તેથી તેની અજ્ઞાતતા સ્વરૂપની અપેક્ષાએ શુદ્ધ હોતી નથી વળી તેની સમીપમાં જ રહેલા હોવાને કારણે આહારપાણી આદિને માટે વારંવાર તેના ઘરમાં પ્રવેશ કરનાર સાધુનો ઉદ્ગમ પણ શુદ્ધ હોતો નથી વળી સાધુના મનમાં એવો લોભ થાય છે કે સ્વાધ્યાય શ્રવણ આદિ દ્વારા મારી તરફ આકર્ષિત થયેલો શય્યાતર મારે માટે ધી, દૂધ, આદિ પુષ્ટિકર દ્રવ્યો આપશે. આ પ્રકારના લોભથી યુક્ત થયેલો સાધુ તેનું ઘર છોડતો નથી. પ્રચુર અન્ન આદિના લાભથી તેના શરીરમાં અલાઘવતા આવી જાય છે અને પ્રચુર વસ્ત્રાદિના લાભથી ઉપકરણ સંબંધી અલાઘવતા આવી જવાનો સંભવ રહે છે. તથા “તુર્લ્લમશઙ્કયા” “જે શય્યાસ્થાન દે છે તે આહારાદિ પણ દેશે,” આ પ્રકારની લાવના સાધુ સેવવા માંડે, તો ગૃહસ્થ દ્વારા શય્યાસ્થાન દેવાનું પણ બંધ થઈ જાય, આ રીતે સાધુઓને માટે શય્યાસ્થાન પણ હુલંત થઈ જાય. આ રીતે શય્યાતરની પાસેથી પિંડ લેવામાં શય્યાનો જ વ્યુત્ક્રેદ થવાનો ભય રહે છે. ક્ષય્યાતર પાસેથી તૃણ, ક્ષાર, શય્યાસંસ્તાર, પીઠ, ફલક અને સોપાનિક (વસ્ત્ર પાત્ર આદિ ઉપધિ સાથે) શિષ્ય લેવામાં કોઈ દોષ લાગતો નથી.

રાજપિંડ એટલે રાજને માટે તૈયાર થયેલ આહાર. રાજપિંડ ગ્રહણ ગ્રહણ કરવામાં પણ સાધુને દોષ લાગે છે. ‘રાજ’ પદથી અહીં ચક્રવર્તી બળદેવ, પામુદેવ આદિ ગૃહીત થયેલ છે.

આ રીતે હસ્તકર્મ કરનાર, મૈથુનનું પ્રતિસેવન કરનાર, રાત્રિભોજન કરનાર સાગારિક પિંડનો આહાર કરનાર અને રાજપિંડનો આહાર કરનાર સાધુ શુર પ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર બને છે. ॥ સૂ. ૩ ॥

નિર્ગન્યોકિ રાજકે અન્તઃપુરમે પ્રવેશકા નિરૂપણ

આગલા સૂત્રમાં રાજનો ઉલ્લેખ થયો છે આ સંબંધને લીધે સૂત્રકાર હવે રાજના અન્તઃપુર વિષેના સૂત્રનું કથન કરે છે

ટીકાથ—“પંચહિ ઠાણેહિ સમણે ણિમંથે” ઈત્યાદિ—

નીચે દર્શાવવામાં આવેલાં પાંચ કારણોને લીધે રાજના અન્તઃપુરમાં

સ્થા—૩

પ્રવેશ કરતો શ્રમણ નિર્ઘ્રંથ તીર્થંકરોની આજ્ઞાનો વિરાધક બનતો નથી. કોઈ નગર કોટથી ઘેરાયેલું હોવાને લીધે ગુપ્ત હોય, રક્ષિત હોય, ગુપ્ત દ્વારવાળું હોય એટલે કે જેના દરવાજા બંધ કરી દેવામાં આવ્યા હોય, અને તે કારણે એવી પરિસ્થિતિ પેદા થઈ હોય કે અનેક શ્રમણ અને માહણ (ઉત્તરગુણ મૂલગુણ) યુક્ત સંયત અથવા શ્રમણ એટલે શાક્ય મુનિઓ અને માહણ એટલે દયાનો ઉપદેશ આપનારા સાધુઓ) આહાર પાનની પ્રાપ્તિ માટે નગરની બહાર પણ જઈ શકતા ન હોય અને બહારથી નગરની અંદર પ્રવેશ પણ કરી શકતા ન હોય, તો આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં તે શ્રમણ માહણોની તે પ્રકારની સ્થિતિનું રાજા પાસે નિવેદન કરવા માટે અથવા પ્રમાણ્યૂત રાણીની પાસે તેમના પ્રયોજનને પ્રકટ કરવા માટે કોઈ પણ શ્રમણ નિર્ઘ્રંથ રાજાના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરે, તો તે જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણાતો નથી.

(૨) પીઠ, ફલક, શય્યા, સંસ્તારક આદિ જે ચીજો લાવ્યા હોય તે પાછી સે પવાને માટે પણ સાધુ રાજાના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરી શકે છે. ચૌકી (બાલેક) આદિને ‘પીઠ’ કહે છે, પટ્ટ આદિને ‘ફલક’ કહે છે. શરીરપ્રમાણ શય્યા હોય છે અને અઢી હાથપ્રમાણ સંસ્તારક હોય છે. પીઠ આદિ પહેલાં લાવ્યા હોય તો જ પાછું આપવાનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે, તેથી પ્રયોજનવશ પીઠ, ફલક આદિ લેવા માટે રાજાના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરનાર સાધુ પણ જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણાતો નથી.

ત્રીજું કારણ નીચે પ્રમાણે છે—કોઈ મુનિ લિક્ષાયર્થા આદિ કારણે નીકળ્યા હોય, ત્યારે કોઈ ઉન્મત ઘોડો હાથી આદિ માર્ગ ઉપર દોડી રહ્યા હોય, તો તેનાથી બચવા માટે તે સાધુ રાજાના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરે, તો જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણાતો નથી.

ચોથું કારણ—કોઈ અમલદાર અથવા માણસ તેને ચોર માની લઈને પરાણે પકડીને તેને અંતઃપુરમાં રાજાની સમક્ષ ખડો કરે, તો એ પરિસ્થિતિમાં પણ તે સાધુ જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણાતો નથી.

પાંચમું કારણ—નગરની બહાર ઉદ્યાન આદિ સ્થાનમાં વિવિધ પુષ્પોથી સુશોભિત સ્થાનવિશેષમાં રહેલા કોઈ મુનિને અંતઃપુરનો કોઈ માણસ કુતૂહલથી પ્રેરાઈને અંતઃપુરમાં ઉપાડીને લઈ જાય, તો એવી પરિસ્થિતિમાં પણ તે સાધુ જિનેશ્વર ભગવાનની આજ્ઞાનો વિરાધક ગણાતો નથી. આ પ્રકારના પાંચ કારણોમાંના કોઈ પણ કારણે રાજાના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરનાર મુનિ તીર્થંકરની આજ્ઞાનો વિરાધક ગણાતો નથી. ॥ સૂ. ૪ ॥

અન્તઃપુરના અધિકારની સાથે સુસંગત એવો સ્ત્રીગત ક્રિયાવિશેષોનો અધિકાર આપવામાં આવે છે—“ પંચહિં ઠાણેહિં ક્વચી પુરિસેણ સદ્ધિ ”ઈત્યાદિ—
 દીકાર્થ—પુરુષની સાથે સંલોગન કરવા છતાં પણ નીચેના પાંચ કારણોને લીધે સ્ત્રી ગર્ભવતી બની શકે છે—(૧) કોઈ સ્ત્રી મિલકુલ નસાવસ્થામાં યોનિને પ્રસારીને એવા સ્થાનપર એસે કે જ્યાં પુરુષનું વીર્ય પહેલેથી જ પડેલું હોય, તો એવી પરિસ્થિતિમાં તે પોતાની યોનિ દ્વારા કોઈ પણ રીતે તે વીર્ય પુરુષોને એવીને તેની અંદર દાખલ કરી દેવાથી ગર્ભ ધારણ કરી શકે છે.

બીજું કારણ આ પ્રમાણે છે—જો પુરુષના વીર્યથી ખરડાયેલા વસ્ત્રને કોઈ સ્ત્રી પોતાની યોનિમાં પ્રવેશાવે છે, તો તેના દ્વારા પણ તે સ્ત્રી ગર્ભ ધારણ કરી શકે છે. અહીં વસ્ત્ર તો ઉપલક્ષણ રૂપ છે. અહીં એવું પણ ગ્રહણ કરવું જોઈએ કે પુરુષના લિંગાદિની ઉપરના અને આસપાસના વીર્યથી ખરડાયેલા બાલને કોઈ વસ્ત્રમાં બાંધીને યોનિની ઉપર બાંધી દેવામાં આવે, તો પણ સ્ત્રી ગર્ભ ધારણ કરે છે જેમકે કેટલી શ્રમણી માતાએ દોગવિશેષને દૂર કરવા માટે અથવા રક્તસ્રાવ અટકાવવા માટે શુક્ર પુદ્ગલ (વીર્ય પુદ્ગલ) ના સંયોગવાળા કેશોને યોનિની ઉપર બાંધી દીધાં હતાં, અને તેના દ્વારા જ તેને ગર્ભ રહ્યો હતો, અને તે ગર્ભમાંથી કેટલી શ્રમણ ઉત્પન્ન થયા હતા.

ત્રીજું કારણ નીચે પ્રમાણે છે—કોઈ પુત્રની કામનાવાળી સ્ત્રી કોઈ પુરુષના પતિત વીર્યને પોતાની યોનિમાં દાખલ કરી દે, તો એવી પરિસ્થિતિમાં પણ તે સ્ત્રીને ગર્ભ રહી શકે છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એવો છે કે—કોઈ શીલવતી સ્ત્રી પુત્રની કામનાવાળી છે. તે પોતાના શીલનું રક્ષણ કરવા માગતી હોવાથી પરપુરુષ સાથે અગ્રદ્વંનું સેવન કરતી નથી. પણ કોઈ પુરુષના પતિત વીર્ય પુદ્ગલોને પોતાના હાથમાં લઈને પોતાની યોનિમાં દાખલ કરી દે છે, આમ કરવાથી તે ગર્ભવતી થઈ શકે છે.

ચોથું કારણ નીચે પ્રમાણે છે—જો તેની સાસુ આદિ કોઈ પણ વ્યક્તિ કોઈ પુરુષના શુક્ર પુદ્ગલોને તેની યોનિમાં નાખી દે તો પણ તે ગર્ભ ધારણ કરી શકે છે.

પાંચમું કારણ—જનરૂ ગયા બાદ પાણી લેતી વખતે જે જળનો ઉપયોગ કરવામાં આવે, તે જળમાં કોઈ પુરુષના શુક્ર પુદ્ગલો ભળેલાં હોય, તો તે શુક્ર પુદ્ગલો તે સ્ત્રીની યોનિમાં દાખલ થઈ જાય તો તે સ્ત્રી ગર્ભવતી બની શકે છે. આ પ્રકારના પાંચ કારણોને લીધે પુરુષની સાથે મૈથુનસેવન કયાં વિના પણ સ્ત્રી ગર્ભવતી થઈ શકે છે. ॥ સૂ. ૫ ॥

પુરુષની સાથે સંલોગ કરવા છતાં પણ જે પાંચ કારણોને લીધે સ્ત્રી ગર્ભ ધારણ કરી શકતી નથી, તે કારણો હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે.

ગર્ભકે સંબન્ધમે—ગર્ભ વિષયકા નિરૂપણ

ટીકાર્થ—“ પચહિ ઠાણેહિં इत्थी पुरस्सेण सद्धिं ”

પુરુષની સાથે સંલોગ કરવા છતાં પણ નીચેના પાંચ કારણોને લીધે સ્ત્રી ગર્ભ ધારણ કરી શકતી નથી.

(૧) યુવાવસ્થામાં આવ્યા પહેલાં જો કોઈ કન્યા પુરુષ સાથે રતિક્રિયા કરે, તો તે ગર્ભવતી થતી નથી. (૨) જે સ્ત્રી યૌવન વ્યતીત કરી ચુકી છે, એટલે કે પ્રૌઢા અથવા વૃદ્ધા બની ચુકી છે, તે પુરુષ સાથે સંલોગ કરવા છતાં પણ ગર્ભ ધારણ કરી શકતી નથી. (૩) જો કોઈ સ્ત્રી જન્મથી જ વન્ધ્યા (નિર્બીજ) હોય, તો પુરુષ સાથે રતિક્રિયા કરવા છતાં પણ ગર્ભવતી બની શકતી નથી. (૪) જો તે રોગગ્રસ્ત હોય, તો પણ પુરુષની સાથે સંલોગ કરવા છતાં ગર્ભવતી બની શકતી નથી. (૫) પુરુષની સાથે રતિક્રિયા કરવા છતાં પણ જે સ્ત્રી શોકાકુલ હોય એટલે કે પ્રસન્નચિત્ત ન હોય, તો ગર્ભવતી બની શકતી નથી. “ દો મર્ણસિયા ” આ પદની સંસ્કૃત છાયા “ દૈર્ઘ્યમનસિયતા ” લેવામાં

દશા૦—૪

આવે, તો તેનો અર્થ આ પ્રમાણે પણ થાય છે—જો તે શોકાદિથી યુક્ત હોય તો પણ ગર્ભવતી બની શકતી નથી.

ગર્ભ ધારણ ન કરી શકવાના બીજાં પણ કેટલાક કારણો છે, તે સૂત્રકાર હવે પ્રકટ કરે છે—“ નિત્યતુલક ” જે સ્ત્રીને મહિનામાં ત્રણ દિવસ સુધી જ રજસ્સાવ થતો નથી, પણ કાયમ રજસ્સાવ ચાલુ રહે છે, તે સ્ત્રી ગર્ભવતી બની શકતી નથી. (૨) અનુતુલક ” જે સ્ત્રી ઋતુધર્મથી રહિત હોય છે, તેને પણ ગર્ભ રહી શકતો નથી. (૩) “ વ્યાપન્નસ્રોતા ” રોગાદિકને કારણે જે સ્ત્રીના ગર્ભાશયનું છિદ્ર બંધ થઈ ગયું હોય છે, તે સ્ત્રી પણ ગર્ભ ધારણ કરી શકતી નથી. (૪) કોઈ વ્યાધિને કારણે (વાત વ્યાધિ આદિને કારણે) જેના ગર્ભાશયના છિદ્રને ગર્ભ ધારણ કરવાને અસમર્થ કરી નાખવામાં આવ્યું હોય, તે સ્ત્રી પણ ગર્ભ ધારણ કરી શકતી નથી. (૫) જે સ્ત્રી મૈથુન સેવનના

અંગ વડે મૈથુન સેવન કરતી નથી, એટલે કે પુરુષના લિંગ વડે મૈથુન સેવન કરતી નથી, પણ લિંગ સિવાયના અનંગ વડે-આહાર્ય લિંગ આદિ વડે કામસેવન કરે છે, તે સ્ત્રી પણ એ રીતે ગર્ભ ધારણ કરી શકતી નથી.

ગર્ભ ધારણ કરવામાં સ્ત્રી નીચેનાં અન્ય કારણોને લીધે પણ અસમર્થ બને છે—(૧) પુરુષના વીર્યને સ્ત્રાવ થઈ ગયા બાદ પણ પુરુષ સાથે રતિ-ક્રિયા કરવાથી સ્ત્રીને ગર્ભ રહેતો નથી. (૨) યોનિમાં પ્રવિષ્ટ થયેલાં વીર્ય-પુદ્ગલો જે સ્ત્રીની યોનિના કોઈ દોષને લીધે વિનષ્ટ શક્તિવાળા થઈ જતાં હોય તે સ્ત્રી પણ ગર્ભ ધારણ કરી શકતી નથી. (૩) જે સ્ત્રીનું પિત્તશોષિત નીકળી ગયું હોય છે, તે સ્ત્રી પણ ગર્ભ ધારણ કરી શકતી નથી. (૪) જેની ગર્ભ ધારણ શક્તિ કોઈ દેવતાના પ્રભાવથી નષ્ટ થઈ ગઈ હોય, તે સ્ત્રી પણ ગર્ભ ધારણ કરી શકતી નથી. અથવા ગર્ભનિરોધક ઔષધિ દ્વારા જે સ્ત્રીની ગર્ભ ધારણ કરવાની શક્તિનો નિરોધ કરી નાખવામાં આવ્યો હોય, તે સ્ત્રી પણ ગર્ભ ધારણ કરી શકતી નથી. (૫) પૂર્વજન્મના કૃતકર્મોને લીધે જેના નસી-બમાં પુત્રકલ પ્રાપ્તિ લાખાઈજ ન હોય, એવી સ્ત્રી પણ ગર્ભ ધારણ કરી શકતી નથી. ॥ સૂ. ૬ ॥

સાધ્વી કે સંબદ્ધ કથનકા નિરૂપણ

આગલા સૂત્રમાં સ્ત્રીવિષયક કથન કરવામાં આવ્યું છે. સાધ્વીઓ પણ સ્ત્રીઓ જ હોય છે. આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર સાધ્વીઓની વક્તાવ્યતાથી યુક્ત સૂત્ર દ્વયના સમૂહરૂપ એક સૂત્રનું કથન કરે છે.

ટીકાર્થ—“ પંચ હિ ઠાણે હિ નિર્ગંધી નિર્ગંધીઓ ” ઇત્યાદિ—

નિર્ગંધો (સાધુઓ) અને નિર્ગંધિનીઓ (સાધ્વીઓ) જો આ પાંચ કારણોને લીધે એક જ જગ્યાએ કાર્યોત્સર્ગ કરે, ખેસે, સ્વાધ્યાય કરે, અથવા શયન કરે, તો તેઓ જિનાજ્ઞાના વિરાધક થતાં નથી.

(૧) કેટલાક નિર્ગંધો અને નિર્ગંધીઓ કોઈ એક એવી ગહન અને વિશાળ અટવીમાં આવી પહોંચ્યાં છે કે જેમાં એક પણ ગામ નથી, મનુષ્યોનો અવરજવર પણ જ્યાં થતો નથી, જેને પાર કરીને કોઈ ગામમાં પહોંચવું ઘણું જ દુષ્કર છે, ઘણા જ લાંબા સમયે જેને પાર કરી શકાય એવી છે, તો

એવી પરિસ્થિતિમાં સાધુઓ અને સાધ્વીઓ તે ગહન અટવીમાં એક જ સ્થળે રોકાઈ જાય, એસી જાય, અને કાયોત્સર્ગ આદિ ક્રિયાઓ કરે, તો તે પ્રમાણે કરવાથી તે સાધુઓ અને સાધ્વીઓ તીર્થ'કર લગવાનની આજ્ઞાની અવગણના કરનારા ગણાતાં નથી

બીજું કારણ નીચે પ્રમાણે છે—કેટલાક સાધુઓ અને સાધ્વીઓ ગ્રામાનુગ્રામ વિચરતાં વિચરતાં કોઈ એક ગામ, નગર આદિમાં આવી પહોંચે છે. ધારે કે કેટલાક સાધુઓ અથવા સાધ્વીઓ ત્યાં કોઈ ગૃહસ્થ દ્વારા આપવામાં આવેલા કોઈ ઉપાશ્રયમાં ઉતરે છે. કેટલાક સાધુ અથવા સાધ્વીઓને તે ગામ આદિમાં ઉતરવાને માટે કોઈ અલગ સ્થાન મળી શકતું નથી. તો એવી પરિસ્થિતિમાં તે સાધુઓ અને સાધ્વીઓ તે એક જ સ્થાનમાં ઉતરે અને કાયોત્સર્ગ આદિ ક્રિયાઓ કરે, તો તેઓ જિનેશ્વર લગવાનની આજ્ઞાના વિરાધક ગણાતાં નથી.

ત્રીજું કારણ આ પ્રમાણે છે—જો કોઈ સાધુઓ અને સાધ્વીઓ કોઈ નાગકુમારાવાસમાં અથવા સુપર્ણકુમારાવાસમાં એક સાથે જ પાસ કરે, તો તેઓ જિનાજ્ઞાના વિરાધક ગણાતા નથી. આવા સ્થાનોમાં સાધ્વીઓ એકલી રહે તો તેમના શીલની રક્ષા કરવાને તેઓ અસમર્થ બને છે, સાધુઓ પણ તે જગ્યાએ ઉતર્યા હોય, તો તેમના શીલની રક્ષા થઈ શકે છે, સાધુઓની હાજરીમાં ત્યાં કોઈ દુરાચારી આવવાની હિંમત કરી શકતો નથી. આવા આવાસો કાં તો નિર્જન હોય છે, કાં તો બહુજનાશ્રિત હોય છે, અથવા તો ત્યાં કોઈ રક્ષક જ હોતો નથી. એવી જગ્યાએ દુરાચારીઓ પણ આવી શકે છે. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં ત્યાં કોઈ સાધુઓ ઉતર્યા હોય, તો તેમની સાથે પોતાના શીલની રક્ષાના વિચારથી પ્રેરાઈને, સાધ્વીઓ પણ આવીને ઉતરે, તો તેઓ જિનાજ્ઞાની વિરાધક ગણાતી નથી.

ચોથું કારણ—કોઈ ગામ આદિમાં સાધુઓ અને સાધ્વીઓ અલગ અલગ ઉપાશ્રયમાં ઉતર્યા હોય, અને તે ગામ આદિમાં ચોર લૂંટારાનો

ઉપદ્રવ ખૂબ જ વધી ગયો હોય. તે ચોર લૂંટારા પોતાનાં કપડાં આદિ ચોરી જશે એવો ડર સાધ્વીઓને લાગતો હોય, તો એવી પરિસ્થિતિમાં તે સાધ્વીઓ પોતાનું અલગ આશ્રયસ્થાન છોડીને તે સાધુઓની પાસે આવીને ઉતારો કરે અને સાધુઓ તેમને ત્યાં ઉતરવા પણ દે, તો એવા સંયોગોમાં તેઓ જિનાજ્ઞાના વિરાધક ગણાતા નથી.

પાંચમું કારણ—અમુક સાધ્વીઓ કોઈ સ્થળે આવીને ઉતરેલી હોય, હવે એવું અને કે ત્યાં રહેતા કોઈ દુષ્ટ યુવાનો તેમની સાથે મૈથુન સેવન કરવાને કૃતનિશ્ચયી થયા હોય, તો એવી પરિસ્થિતિમાં પોતાના શીલની રક્ષા કરવા નિમિત્તે તે સાધ્વીઓ તે અલગ આશ્રયસ્થાનને છોડીને કોઈ સાધુઓની સાથે એક જ આશ્રયસ્થાનમાં જઈને રહે અને તે સાધુઓ તેમને ત્યાં રહેવા દે, તો આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં તેઓ જિનાજ્ઞાના વિરાધક ગણાતાં નથી. આ પ્રકારના પાંચ કારણોમાંના કોઈ પણ કારણને લીધે સાધુઓ અને સાધ્વીઓ

સ્થાન—૫

કોઈ એક જ આશ્રયસ્થાનમાં સાથે જ ઉતારો કરે, તો તેઓ જિનાજ્ઞાના વિરાધક ગણાતાં નથી.

સામાન્ય રીતે તો સાધુઓ અને સાધ્વીઓને એક જ સ્થળે રહેવાનો નિષેધ છે. પણ ઉપર બતાવેલા પાંચ કારણોને લીધે સાધુઓ અને સાધ્વીઓ બે એક જ સ્થળે ઉતરે અને સ્વાધ્યાય, કાયોત્સર્ગ આદિ કરે, તો તેઓ જિનેશ્વર ભગવાનની આજ્ઞાની અવહેલના કરનારા ગણાતાં નથી. આ રીતનો અપવાદ અહીં પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. એ જ પ્રમાણે ક્ષિપ્ત-ચિત્તતા આદિ રૂપ પાંચ કારણોને લીધે કોઈ અચેલ (વસ્ત્રરહિત) સાધુ-શ્રમણ નિર્ગ્રંથ, સચેલિકા (વસ્ત્રયુક્ત) નિર્ગ્રંથિનીઓ સાથે રહેવા છતાં પણ જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણાતો નથી. તે પાંચ કારણો નીચે પ્રમાણે છે—

“સ્વિત્તચિત્તે સમણે નિર્ગંથે” ઇત્યાદિ—

શોકાદિથી જેનું ચિત્ત ડામાડોળ થઈ જવાને કારણે જે ભાન ગુમાવી બેઠો છે—ઉન્માદને વશ થઈને જે વસ્ત્રરહિત હાલતમાં (નન્નાવસ્થામાં) રહેલો છે. તેની સંભાળ લેનાર બીજા સાધુઓ ત્યાં હાજર ન હોય, તો સચેલક

(સવસ્ત્ર) સાધ્વીઓ તેમની પાસે રહી શકે છે. આ પ્રમાણે કરવામાં તે સાધુ કે સાધ્વી જિનાજ્ઞાના વિરાધક બનતાં નથી.

“ એવમેતેન ગમેન દૃ ચિત્તો ” ઇત્યાદિ—

એ જ પ્રમાણે (૨) હર્ષના અતિરેકને કારણે ઉન્મત બની ગયેલા, (૩) શરીરમાં યક્ષાદિનો પ્રવેશ થવાને કારણે ઉન્માદાવસ્થા પામેલા, (૪) પાતાહિના પ્રકોપને કારણે ઉન્મત્ત થઈ ગયેલા, એવા કેાઈ શ્રમણ નિર્ઞાથ નસાવસ્થામાં રહેલા હોય અને તેમની સાથે સચેલક સાધ્વીઓ રહે, તો એવી પરિસ્થિતિમાં તે નિર્ઞાથ કે નિર્ઞાથિની જિનાજ્ઞાના વિરાધક ગણાતા નથી.

પાંચમું કારણ નીચે પ્રમાણે છે—દીક્ષાદાયક અને દીક્ષારક્ષક સાધુનો અભાવ હોય, અને દીક્ષા લેનાર પુત્ર, સસરા આદિ પરમ વૈરાગ્યથી વર્ધિત પરિણામવાળો થઈ રહ્યો હોય, એવી પરિસ્થિતિમાં તેમને કેાઈ નિર્ઞાથી (સાધ્વી) દ્વારા દીક્ષા પ્રદાન કરવામાં આવે છે. દીક્ષા લેનાર પુત્ર ધારો કે બાલક છે. તે અચેલક (નસ) હોય તો પણ સાધ્વીજી તેની પાસે રહી શકે છે. દીક્ષા લેનાર સસરા આદિ ધારો કે વૃદ્ધ હોય અને વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે અચેલક (નસાવસ્થાવાળો) થઈ ગયો હોય, અને અન્ય સાધુઓ ત્યાં વિદ્યમાન ન હોય, તો એવી પરિસ્થિતિમાં સચેલક સાધ્વીઓ સાથે રહેતો શ્રમણ નિર્ઞાથ લગવાનની આજ્ઞાનો વિરાધક થતો નથી. ॥ સૂ. ૭ ॥

આસ્રવ, સંવર વગેરહ દ્વારોંકા નિરૂપણ

“ જિનાજ્ઞાનું પાલન કરનારો જિનાજ્ઞાનો વિરાધક થતો નથી, ” એવું આગળ કહેવામાં આવ્યું છે, જેઓ જિનાજ્ઞાને માનતા નથી તેઓ જિનાજ્ઞાના વિરાધક ગણાય છે. જિનાજ્ઞાની વિરાધના આસ્રવ રૂપ હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર આસ્રવદ્વારોંકું અને આસ્રવોનો નિરોધ કરનારા સંવરદ્વારોંકું તથા દંડ રૂપ આસ્રવવિશેષોંકું કથન કરે છે.

‘ પંચ આસ્રવદ્વારા પળ્લતા ” ઇત્યાદિ—

પાંચ આસ્રવદ્વારો કહ્યાં છે—(૧) મિથ્યાત્વ, (૨) અવિરતિ, (૩) પ્રમાદ (૪) કષાય, અને (૫) યોગ. પાંચ સંવરદ્વાર કહ્યાં છે—(૧) સમ્યક્ત્વ, (૨) વિરતિ, (૩) અપ્રમાદ, (૪) અકષાયિતા અને (૫) અયોગિતા. દંડ પાંચ કહ્યાં છે—(૧) અર્થદંડ, (૨) અનર્થદંડ, (૩) હિંસાદંડ, (૪) અકસ્માત્ દંડ અને (૫) દૃષ્ટિ વિપર્યાસ દંડ.

જીવ રૂપ તળાવમાં કર્મ રૂપ જળનો જે પ્રવેશ થાય છે, તેનું નામ આસ્રવ છે. તે આસ્રવના દ્વાર જેવાં જે દ્વાર છે તેમને આસ્રવદ્વાર કહે છે. આસ્રવો (કર્મો) ના આગમના નીચે પ્રમાણે પાંચ કારણો છે—

મિથ્યાત્વ આદિ પાંચ કારણો અહીં અહણુ કરવા જોઈએ. અતત્ત્વમાં તત્ત્વાધ્યવસાન રૂપ જે વિપરીત તત્ત્વોમાં શ્રદ્ધા છે, તેનું નામ મિથ્યાત્વ છે. પ.પકર્મથી નિવૃત્ત ન થવું તેમાં પ્રવૃત્ત જ રહેવું તેનું નામ અવિરતિ છે. અનવધાનતાનું નામ પ્રમાદ છે. કરવા યોગ્ય કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત ન થવું અને ન કરવા યોગ્ય કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થવું તેનું નામ જ પ્રમાદ છે. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભરૂપ ચાર કષાય છે. મનોયોગ, વાગ્યોગ અને કાયયોગ રૂપ ત્રણ યોગ છે. તેમના દ્વારા કર્મોનું આગમન થાય છે. તેથી તેમને આસ્રવદ્વાર રૂપ કહ્યા છે. આસ્રવનો પ્રતિપક્ષી સંપર છે. તે સંપરના ઉપાય રૂપ જે પાંચ કારણો છે તેમને સંપરદ્વાર કહે છે. આત્મા રૂપી જળાશયમાં પ્રવેશ થતાં કર્મરૂપ જલને જે સમિતિ, ગુપ્તિ વગેરે દ્વારા રોકવામાં આવે છે, તેનું નામ જ સંપર છે. તેના સમ્યક્ત્વ આદિ જે પાંચ દ્વાર કહ્યાં છે, તેઓ આસ્રવદ્વારો કરતાં વિપરીત હોય છે. આત્મા અથવા અન્ય જીવ જેમના દ્વારા પ્રાણવ્યપરોપણુ આદિ રૂપ દંડને પ્રાપ્ત કરે છે, તેમને દંડ કહે છે. તે દંડના પણુ અર્થદંડ અદિ પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે. ત્રસ જીવોનો, સ્થાવર જીવોનો પોતાનો કે પરનો કોઈ પ્રયોજનને લીધે વધ કરવો તેનું નામ અર્થદંડ છે. કોઈ પણુ જાતના પ્રયોજન વિના જીવહિંસા કરવી તે અનર્થદંડ છે આ જીવે મારા પુત્ર આદિનો વધ કર્યો હતો, વધ કરે છે કે વધ કરશે, એવી માન્યતાથી પ્રેરાઈને શત્રુ આદિનો જે વધ કરવામાં આવે છે તેનું નામ હિંસાદંડ છે. કોઈને મારવાને તૈયાર થયેલી વ્યક્તિ દ્વારા કોઈ અન્ય વ્યક્તિની અકસ્માત્ હત્યા થઈ જાય તો તેને અકસ્માત્ દંડ કહે છે. દષ્ટિવિપર્યાસને કારણે જે પ્રાણાતિપાત થઈ જાય છે, તેને દષ્ટિવિપર્યાસ દંડ કહે છે જેમકે મિત્રને અમિત્ર માનીને તેનો વધ થઈ જાય તો તે દષ્ટિવિપર્યાસ દંડ કહેવાય છે આ પાંચ દંડનો ૧૩ ક્રિયાસ્થાનોમાં સમાવેશ થઈ જાય છે, પરંતુ અહીં પાંચ સ્થાનોનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી પાંચ જ સ્થાન અહણુ કરવામાં આવ્યાં છે. તે ૧૩ ક્રિયાસ્થાન નીચે પ્રમાણે છે--

“ અઢ્ઢાળઢ્ઢા હિંસા ” ઇત્યાદિ. તે તેર ક્રિયાસ્થાનોમાં અર્થ, અનર્થ આદિ આ પાંચ દંડો તો સમાવેશ થયેલો જ છે. તે તેર ક્રિયાસ્થાનો વડે જીવ વધ થતો હોય છે. ॥ સૂ. ૮ ॥

હવે સૂત્રકાર આત્મવિશેષ રૂપ ક્રિયા સ્થાનોની પ્રરૂપણા કરે છે.

ટીકાર્થ—“ પંચ કિરિયાઓ પળ્લત્તોઓ ” ઇત્યાદિ—

કર્મબન્ધનમાં કારણભૂત જે ચેષ્ટાવિશેષો હોય છે, તેમને ક્રિયાઓ કહે

સ્થા—૬

છે. એવી ક્રિયાઓ પાંચ કહી છે—(૧) આરમ્ભક્રી, (૨) પારિશ્રદ્ધિક્રી, (૩) માયાપ્રત્યયા, (૪) અપ્રત્યાખ્યાનપ્રત્યયા અને મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા.

જે ક્રિયાનું પ્રયોજન પૃથ્વીકાય આદિને ઉપમર્દન કરવા રૂપ હોય છે, તે ‘ આરમ્ભ ક્રિયા ’ છે. આરમ્ભ ચિના પ્રાણાતિપાત થતો નથી, તેથી આરમ્ભ ક્રિયાને પૃથ્વીકાયિક આદિના ઉપમર્દન રૂપ કહેવામાં આવેલ છે. ધર્મોપકરણ સિવાયની વધારાની વસ્તુઓને ગ્રહણ કરવી અથવા ધર્મોપકરણમાં મૂર્છાભાવ રાખવા રૂપ પ્રયોજન જે ક્રિયાનું હોય છે, તે ક્રિયાને પારિશ્રદ્ધિક્રી ક્રિયા કહે છે. જે ક્રિયાનું કારણ માયા હોય છે અને ઉપલક્ષણથી કોષાદિક પણ હોય છે, તે ક્રિયાને માયાપ્રત્યયા ક્રિયા કહે છે. અનિવૃત્તિ (ત્યાગના અભાવ) ને અપ્રત્યાખ્યાન કહે છે. તે અપ્રત્યાખ્યાન ભાવ જે ક્રિયાનું કારણ હોય છે, તે અપ્રત્યાખ્યાનજન્ય ક્રિયાને અપ્રત્યાખ્યાન પ્રત્યયા ક્રિયા કહે છે. વિપરીત દર્શનનું નામ મિથ્યાદર્શન છે. તે મિથ્યાશ્રદ્ધાન રૂપ મિથ્યાદર્શન જે ક્રિયાનું કારણ હોય છે, એવી મોહના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલી ક્રિયાને મિથ્યાદર્શન ક્રિયા કહે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ નારકોથી લઈને વૈમાનિકો પર્યન્તના ૨૪ દંડકના સમસ્ત જીવોમાં આ પાંચે ક્રિયાઓનો સદ્ભાવ હોય છે. ચોવીસ દંડકમાં જે એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવો છે તેમને “ મિથ્યાદૃષ્ટિ ” આ વિશેષણ લગાડી શકાતું નથી, કારણ કે તેઓમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિત્વના અભાવથી વ્યવચ્છેદ હોવાનો અભાવ છે, એટલે કે તેઓમાં જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ કોઈ જીવનો સદ્ભાવ હોય, તે તે દૃષ્ટિના અભાવથી ત્યાં મિથ્યાદૃષ્ટિત્વ આવે છે. પણ ત્યાં તે એવી હાલત નથી. તેથી તેમને મિથ્યાદૃષ્ટિ વિશેષણવાળા કહેવાતા નથી.

જે અહીં એવી આશંકા કરવામાં આવે કે તેમનામાં પણ સાસાદન સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય છે, તેથી આ દૃષ્ટિનો જેમનામાં અભાવ છે, તેમને મિથ્યાદૃષ્ટિ જ ગણવા જોઈએ. છતાં તેમને મિથ્યાદૃષ્ટિ વિશેષણ લગાડવાની શા કારણે ના પાડવામાં આવી છે? તે આ શંકાનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે છે—

તેઓમાં સાસાદન સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો ઘણાં જ ઓછાં હોય છે. તેથી સૂત્રકારે અહીં તેમનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. સૂત્રકારે “ મિચ્છાદિદ્વિયાણં નેરઙ્ગાણં ” થી લઈને “સેસંતહેવ ” આ સૂત્રપાઠ સુધીના કથન દ્વારા એ જ વાતની પુષ્ટિ કરી છે.

ક્રિયાના કાયિકી આદિ પાંચ ભેદ પણ કહ્યા છે. જે ક્રિયા શરીરમાં અથવા શરીર દ્વારા થાય છે તે ક્રિયાને કાયિકી ક્રિયા કહે છે. તે ક્રિયા હસ્તાદિની પ્રવૃત્તિ રૂપ હોય છે. (૨) આધિકરણિકી ક્રિયા-તેના એ પ્રકાર કહ્યા છે-નિર્વૃત્તનાધિકરણ ક્રિયા અને સંયોજનાધિકરણ ક્રિયા. તલવાર, તેની મૂઠ આદિ બનાવવાની ક્રિયાને નિર્વૃત્તનાધિકરણ ક્રિયા કહે છે. તલવાર આદિ-કેતુ અને તેમની મૂઠ આદિનું પરસ્પરમાં જે સંયોજન કરવા રૂપ ક્રિયા છે તેને સંયોજનાધિકરણ ક્રિયા કહે છે. (૩) પ્રદેષિકી ક્રિયા-અન્યના લાભને ભેળવે તેના પ્રત્યે દેષ રૂપ પરિણતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું નામ પ્રદેષ છે. આ પ્રદેષને કારણે જે ક્રિયા થાય છે તેને પ્રાદેષિકી ક્રિયા કહે છે. “ હું તેને મારું ” આ પ્રકારના માનસિક સંકલ્પ રૂપ આ ક્રિયા હોય છે. (૪) પરિ-તાપનિકી ક્રિયા--પરિતાપન એટલે દુઃખ આ દુઃખરૂપ પરિતાપન વડે જે ક્રિયા થાય છે તેને પરિતાપનિકી ક્રિયા કહે છે. લાકડી, તલવાર આદિના ઘા વડે પીડા કરવા રૂપ આ ક્રિયા હોય છે. (૫) પ્રાણુતિપાત ક્રિયા-ઉચ્છ્વાસ આદિ પ્રાણુને પ્રાણુવાળા જીવોમાંથી અલગ કરવા તેનું નામ પ્રાણુતિપાત છે. તે પ્રાણુતિપાત રૂપ જે ક્રિયા હોય છે તેને પ્રાણુતિપાત ક્રિયા કહે છે. કાયિકીથી લઈને પ્રાણુતિપાત પર્યંતની પાંચે ક્રિયાઓનો નારકોથી લઈને વૈમાનિકો પર્યંતના ૨૪ દંડકના સમસ્ત જીવોમાં સદ્ભાવ હોય છે.

દષ્ટિકા આદિના ભેદથી પણ ક્રિયાઓ પાંચ પ્રકારની કહી છે-દશનનું નામ દૃષ્ટ છે અથવા અવલોકનનું નામ દૃષ્ટ છે. અથવા અવલોકનનાં વિષય

રૂપ જે વસ્તુ છે તેનું નામ દૃષ્ટ છે. જે ક્રિયામાં આ દૃષ્ટ નિમિત્ત રૂપ હોય છે તે ક્રિયાને દૃષ્ટિકા ક્રિયા કહે છે. આ દૃષ્ટિકા ક્રિયા અશ્વાદિકોનાં ચિત્રે ને જોવાને માટે ગમન કરવા રૂપ હોય છે.

અથવા “દિટ્થિયા” ની સંસ્કૃત છાયા “દૃષ્ટિજ્ઞા” લેવામાં આવે તો તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે—“દેખવાથી જે ક્રિયા થાય છે, તેને દૃષ્ટિજ્ઞ ક્રિયા કહે છે.”

(૨) પૃષ્ટિકા ક્રિયા—પૃષ્ઠ એટલે જે પૂછવામાં આવે તે પ્રશ્ન જે ક્રિયામાં તે નિમિત્ત રૂપ હોય છે, તે ક્રિયાને પૃષ્ટિકા ક્રિયા કહે છે. જીવાદિકોના વિષયમાં અથવા રાગાદિકોના વિષયમાં પ્રશ્ન પૂછનારને આ ક્રિયા લાગે છે. અથવા—“સાવધ પ્રશ્નથી જે ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે, તેને પૃષ્ટિકા ક્રિયા કહે છે. અથવા “પુટ્થિયા” ની સંસ્કૃત છાયા “સ્પૃષ્ટિકા” પણ થાય તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે—“જે ક્રિયામાં સ્પર્શ નિમિત્ત રૂપ હોય છે તે ક્રિયાને સ્પૃષ્ટિકા ક્રિયા કહે છે.” રાગાદિકને વશવર્તી થઈને સ્પર્શ કરનાર વ્યક્તિની જે ક્રિયા હોય છે તેને સ્પૃષ્ટિકા ક્રિયા કહે છે. અથવા “પુટ્થિજ્ઞા સ્પૃષ્ટિજ્ઞા” આ સંસ્કૃત છાયા લેવામાં આવે તો પણ તેનો ઉપર મુજબ જ અર્થ થાય છે.

(૩) પ્રાતીતિકી ક્રિયા—જીવ અજીવ રૂપ બાહ્ય વસ્તુને પ્રતીત કરીને આશ્રિત કરીને જે ક્રિયા થાય છે, તેને પ્રાતીતિકી ક્રિયા કહે છે.

(૫) સામન્તોપનિપાતિકી ક્રિયા—ચોમેરથી આવીને માણસોનું જે સમ્મિલન થાય છે, તેને ‘સામન્તોપનિપાત’ કહે છે. આ સામન્તોપનિપાતમાં જે ક્રિયા થાય છે, તેને સામન્તોપનિપાતિકી ક્રિયા કહે છે. આવા સમ્મેલનમાં અશ્વ, રથ આદિની જ્યારે પ્રશંસા થાય છે, ત્યારે તે પ્રશંસા સાંભળીને હર્ષિત થતાં અશ્વપતિ, રથપતિ આદિ આ પ્રકારની ક્રિયાવાળા હોય છે.

(૫) સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા—પોતાના હાથથી જ જે ક્રિયા થાય છે તેને સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા કહે છે. પોતાને હાથે પકડેલા જીવાદિકો દ્વારા જીવોને મારવાની જે ક્રિયા થાય છે તેને સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા કહે છે. આ પાંચે ક્રિયાઓનો નારકોથી લઈને વૈમાનિકો પર્યન્તના જીવોમાં સદ્ભાવ હોય છે. ૧૩।

નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકારની ક્રિયાઓ પણ હોય છે—(૧) નૈસૃષ્ટિકી, (૨) આજ્ઞાપનિકા, (૩) વૈદારણિકા, (૪) અનાલોગ પ્રત્યયા અને (૫) અનવકાંક્ષા પ્રત્યયા. પથ્થર આદિને ફેંકવાથી નૈસૃષ્ટિકી ક્રિયા થાય છે. જે ક્રિયા આદેશ સાથે સંબંધ રાખતી હોય છે અથવા પોતે જ આજ્ઞાપન રૂપ હોય છે તેને આજ્ઞાપની અથવા આજ્ઞાપનિકા ક્રિયા કહે છે. જીવો અને અજીવોને પરની પ્રેરણાથી મારનારને કે વ્યથા પહોંચાડનારને આ ક્રિયા લાગે છે. જીવોનું અને અજીવોનું વિદારણ કરનાર વડે વૈદારણી ક્રિયા થતી હોય છે. જે ક્રિયા અજ્ઞાનને કારણે થાય છે, તે ક્રિયાને અનાલોગ પ્રત્યયા ક્રિયા કહે છે. અનાલોગ એટલે અજ્ઞાન વગેરે. આ અનાલોગ જ જે ક્રિયાનું કારણ હોય છે, એવી ક્રિયાને અનાલોગ પ્રત્યયા ક્રિયા કહે છે. અજ્ઞાનથી પાત્રાદિ ઉઠાવનાર કે મૂકનારને આ ક્રિયા લાગે છે. પોતાના શરીર આદિ સંબંધી અનવેક્ષાને કારણે જે ક્રિયા થાય છે, તે ક્રિયાને અનવકાંક્ષા પ્રત્યયા ક્રિયા કહે છે. આ ક્રિયા તેના દ્વારા થાય છે કે જેને આલોક અને પરલોક સંબંધી ઉપાધની પરવા હોતી નથી. નારકોથી લઈને વૈમાનિકો પર્યાન્તના ૨૪ દંડકના સમસ્ત જીવોમાં આ પાંચે ક્રિયાઓનો સદ્ભાવ હોય છે. ૧ ૪ ૧

ક્રિયાના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) પ્રેમ પ્રત્યયા, (૨) દ્વેષ પ્રત્યયા, (૩) પ્રયોગ ક્રિયા, (૪) સમુદ્ધાન ક્રિયા અને (૫) ઐર્યાપથિકી ક્રિયા. જે ક્રિયામાં પ્રેમ-રાગ કારણરૂપ હોય છે તે ક્રિયાને પ્રેમ પ્રત્યયા ક્રિયા કહે છે. એટલે કે રાગજન્ય જે ક્રિયા હોય છે તેને પ્રેમપ્રત્યયા ક્રિયા કહે છે. જે ક્રિયામાં અપ્રીતિ કારણરૂપ હોય છે, અથવા જે ક્રિયા દ્વેષજન્ય હોય છે, તેને દ્વેષપ્રત્યયા ક્રિયા કહે છે. વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી આવિર્ભૂત વીર્યથી યુક્ત આત્મા દ્વારા જે વ્યાપાર કરાય છે, તેનું નામ પ્રયોગ છે. તે પ્રયોગ મન, વચન અને કાયરૂપ હોય છે. એટલે કે મન, વચન અને કાયની

સ્થા૦—૭

પ્રવૃત્તિરૂપ આત્માનો જે વ્યાપાર છે તેને પ્રયોગ કહે છે, અને એ જ પ્રયોગ ક્રિયા છે. હવે સમુદાન ક્રિયાનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—

પ્રયોગક્રિયા દ્વારા એક રૂપે ગ્રહણ કરાયેલ કર્મવર્ગણાઓનો જે પ્રકૃતિ-બન્ધ આદિ રૂપે વિભાગ થાય છે, અને તેમાં પણ દેશધાતિ અને સર્વધાતિ રૂપ જે વિભાગો પડે છે. તેનું નામ સમુદાન ક્રિયા કહે છે. જેમકે—કોઈ જીવે પ્રયોગક્રિયા દ્વારા કર્મણુ વર્ગણાઓનો સામાન્ય રૂપે બન્ધ કર્યો. તેમાંથી કેટલીક વર્ગણાઓનો જ્ઞાનાવરણીય આદિ રૂપે પ્રકૃતિબન્ધ થયો. હવે તેનું જે મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ અને મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણ રૂપે જે જે પરિણમન થયું છે તે દેશધાતિ રૂપે તેનો પ્રકૃતિબન્ધ છે. અને જે કેવળજ્ઞાનાવરણ રૂપે તેનું પરિણમન છે, તે સર્વધાતિ રૂપે પ્રકૃતિબન્ધ છે. એ જ આ સમુદાન ક્રિયાનો લાપાર્થ છે અથવા સમુદાન એટલે જનસમૂહ. તે જનસમૂહની જે ક્રિયા છે તેને સમુદાન ક્રિયા કહે છે.

ઐર્યાપથિકી ક્રિયા—“ ઈરણ ” એટલે ગમન. તે ઇરણને જ ઇર્યા કહે છે. જે માર્ગે થઈને ગમન કરવાનું હોય તે માર્ગને ‘ ઇર્યાપથ ’ કહે છે. તે ઇર્યાપથમાં જે ક્રિયા થાય છે, તેને ઐર્યાપથિકી ક્રિયા કહે છે. આ ઐર્યાપથિકી ક્રિયા ઉપશાન્ત મોહ, ક્ષીણમોહ અને સયોગી કેવલીઓ દ્વારાજ થાય છે. તેનું કારણ માત્ર યોગ જ હોય છે. આ કથનનો લાપાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

જો કે ઇર્યાનો અર્થ ગમન છે, પણ આ અર્થ તો માત્ર વ્યુત્પત્તિ લબ્ય અર્થ જ છે, કારણ કે ઇર્યાપથ જે ક્રિયા હોય છે તે કેવળ યોગથી જ થાય છે, તેથી અહીં ઇર્યાનો અર્થ યોગ લેવો જોઈએ. જેમ કેરા ઘડા ઉપર રજ આદિ જામતું નથી, કદાચ તેના પર રજ પડી હોય તો પણ તે પવન આદિ વડે ભડી જાય છે, એ જ પ્રમાણે યોગજન્ય ઇર્યાપથ ક્રિયા દ્વારા ગૃહીત કર્મ પુદ્ગલ કષાયને અલાવે આત્મા સાથે ચોંટી જતાં નથી, આવતાં સાથે જ તેઓ આત્માથી અલગ થઈ જાય છે. તેથી ૧૧ માં, ખારમાં અને તેરમાં ગુણસ્થાન-વાળા જીવો આ ક્રિયા કરે છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ઇર્યાપથ ક્રિયા દ્વારા આવેલું જે કર્મ હોય છે, તે સાતાપેદનીય બન્ધરૂપ હોય છે, અને તેની માત્ર એક સમયની જ સ્થિતિ હોય છે. આ પાંચ ક્રિયાઓ ૨૪ હંડ-

કેના બધાં જીવો કરતાં નથી પણ માત્ર મનુષ્યો જ કરે છે. મનુષ્યોમાં પણ ૧૧, ૧૨ અને ૧૩ માં ગુણસ્થાનવાળા મનુષ્યો એટલે કે ઉપશાન્ત મોહ, ક્ષીણમોહ અને સયોગી કેવલી, એ ત્રણ જ ઐર્વાપથિકી ક્રિયા કરતા હોય છે. એ જ વાત “एवं मणुस्साण वि सेसाणं गत्थि” આ સૂત્રપાઠ દ્વારા વ્યક્ત થઈ છે. ક્રિયાની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા આ સૂત્રના દ્વિસ્થાનકના પહેલા ઉદ્દેશમાં આપવામાં આવી છે તો જિજ્ઞાસુ પાઠકે એ ત્યાંથી તે વાંચી લેવી. ॥ સૂ. ૯ ॥

આ રીતે કર્મબંધનના કારણભૂત ક્રિયાઓનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર એ જ કર્મની નિર્જરાના ઉપાયરૂપ પરિજ્ઞાનું કથન કરે છે.

નિર્જરાકે ઉપાયભૂત પરિજ્ઞાકા નિરૂપણ

“ પંચવિદ્યા પરિન્ના પણ્ણત્તા ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—પરિજ્ઞા પાંચ પ્રકારની કહી છે—(૧) ઉપધિ પરિજ્ઞા, (૨) ઉપાશ્રયપરિજ્ઞા (૩) કષાય પરિજ્ઞા, (૩) યોગ પરિજ્ઞા અને (૫) ભક્તપાન પરિજ્ઞા.

જેના દ્વારા બાણુપામાં આવે છે તે પરિજ્ઞા છે. કલ્પનીય અને અકલ્પનીય વસ્તુના સ્વરૂપના જ્ઞાનરૂપ તે પરિજ્ઞા હોય છે, અને આ પ્રકારના જ્ઞાનપૂર્વક જે પ્રત્યાખ્યાન થાય છે, તે પ્રત્યાખ્યાન રૂપ તે હોય છે. તે પરિજ્ઞા દ્રવ્ય અને લાવના લેદથી બે પ્રકારની હોય છે. અનુપયુક્ત આત્માની જે પરિજ્ઞા હોય છે તેને દ્રવ્યપરિજ્ઞા કહે છે, અને ઉપયુક્ત આત્માની જે પરિજ્ઞા હોય છે તેને લાવપરિજ્ઞા કહે છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ ભાવપરિણા જાણર્ણ ” ઇત્યાદિ—

પ્રત્યાખ્યાન લાવથી થાય છે, તે કારણે લાવપરિજ્ઞા જ્ઞાનરૂપ હોય છે. દ્રવ્યપરિજ્ઞાના સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર એવાં ત્રણ લેદ પડે છે, અને લાવ પરિજ્ઞાના જ્ઞપરિજ્ઞા અને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા નામના બે લેદ પડે છે. દ્રવ્ય અને લાવરૂપ મુખ્ય બે લેદોવાળી આ પરિજ્ઞા ઉપધિ આદિના લેદથી

પાંચ પ્રકારની હોય છે. તેમાં રજોહરણ, મુખ્યવસ્ત્રિકા આદિની જે પરિજ્ઞા છે, તેને ઉપધિ પરિજ્ઞા કહે છે. સંયમ યાત્રાના નિર્વાહને માટે જે સ્થાનનો આશ્રય લેવામાં આવે છે તે સ્થાનનું નામ ઉપાશ્રય છે. તે ઉપાશ્રયની જે પરિજ્ઞા છે તેને ઉપાશ્રય પરિજ્ઞા કહે છે. મોહનીય કર્મનાં પુદ્ગલોના ઉદયને લીધે ઉત્પન્ન થયેલ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભરૂપ જીવનું જે પરિણામ છે તેને કષાય કહે છે. તે કષાયોની જે પરિજ્ઞા છે તેને કષાય પરિજ્ઞા કહે છે. મન, વચન અને કાયરૂપ યોગોની જે પરિજ્ઞા છે તેને યોગ પરિજ્ઞા કહે છે. તથા ભાત આદિ રૂપ અશનની અને પ્રાસુક જલાદિ રૂપ પાનની જે પરિજ્ઞા છે તેને લક્ષ્મીપાનપરિજ્ઞા કહે છે. ॥ સૂ. ૧૦ ॥

વ્યવહારકા નિરૂપણ

આ પરિજ્ઞા વ્યવહારવાળામાં હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર વ્યવહારની પ્રરૂપણા કરે છે. “ પંચવિદ્દે વવહારે પળ્લભતે ” ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ—વ્યવહારના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર કહ્યાં છે—(૧) આગમ, (૨) શ્રુત (૩) આજ્ઞા. (૪) ધારણા અને (૫) જીત.

વ્યવહાર એ ક્ષ લિલાષીઓની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ રૂપ હોય છે

આ વ્યવહારનો હેતુ જ્ઞાનવિશેષ હોય છે. તેથી તે જ્ઞાનવિશેષ પણ વ્યવહાર રૂપ છે. તેના આગમ વ્યવહાર આદિ જે પાંચ પ્રકાર કહેવામાં આવ્યા છે, તેમનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

જેના દ્વારા પદાર્થોને જાણવામાં આવે છે, તે આગમ વ્યવહાર છે. તે આગમ વ્યવહારના નીચે પ્રમાણે ૬ ભેદ પડે છે—(૧) કેવલજ્ઞાન, (૨) મનઃ પર્યવજ્ઞાન, (૩) અવધિજ્ઞાન, (૪) ચૌદ પૂર્વ, (૫) દસ પૂર્વ અને (૬) નવ પૂર્વ. આ નવાદિ પૂર્વો સિવાયનાં જે આચારાંગ આદિ છે, તેઓ શ્રુતરૂપ છે. જો કે નવાદિ પૂર્વ પણ શ્રુતરૂપ જ છે, પરંતુ અતીન્દ્રિય અર્થજ્ઞાનના હેતુ હોવાને કારણે સાતિશય હોવાથી કેવળજ્ઞાનની જેમ તેઓમાં આગમનો વ્યવહાર થાય છે. અગીતાર્થની આગળ ચૌદાર્થ પદો દ્વારા અન્ય દેશસ્થિત ગીતાર્થની પાસે નિવેદનને નિમિત્તે જે અતિચારાનું આવૈચન છે, તથા ગીતાર્થ સાધુ દ્વારા પણ એ જ પ્રકારે જે શુદ્ધિ અપાય છે તેનું નામ આજ્ઞા છે. દ્રવ્યાદિકની

અપેક્ષાએ જે અપરાધમાં ગીતાર્થ સાધુ દ્વારા જેવી વિશુદ્ધિ કરવામાં આવી હોય તે વિશુદ્ધિને હૃદયમાં ધારણ કરીને એ જ પ્રકારનો અપરાધ થઈ જતાં અન્ય સધુ પણ એ જ પ્રકારે જે વિશુદ્ધિ કરે છે તેને ધારણા કહે છે.

અથવા જે સાધુ ગચ્છનો ઉપકાર કરે છે—વૈયાવૃત્ય આદિ કરે છે, પરંતુ તેના દ્વારા કોઈ એવું કાર્ય થઈ જાય કે જે સમસ્ત સાધુઓને અનુચિત લાગે છે, તો તેની વિશુદ્ધિ નિમિત્તે ખતાવવામાં આવેલા પ્રાયશ્ચિત્ત પદોની જે ધારણા છે, તેનું નામ ધારણા સમજવું દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અને પુરુષ પ્રતિસેવાની અનુવૃત્તિની અપેક્ષાએ સંહનન, ધતિ આદિની હીનતાનો વિચાર કરીને જે પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં આવે છે તેને જીતવ્યવહાર કહે છે. અથવા જે ગચ્છમાં કોઈ કારણે સૂત્રાતિરિક્ત (સૂત્રોમાં જેનો આધાર ન મળતો હોય એવો) વ્યવહાર ચાલી રહ્યો હોય તથા અનેક સાધુ આદિ દ્વારા જે વ્યવહારની પ્રશંસા કરાઈ હોય તેના વ્યવહારને જીતવ્યવહાર કહે છે. આગમ આદિ રૂપ વ્યવહારનું સ્વરૂપ ખતાવતી કેટલીક ગાથાઓ અન્ય શાસ્ત્રોમાં આપેલી છે, તે ગાથાઓ હવે અહીં આપવામાં આવે છે—

સ્થાવ—૮

“ આગમસુયવહારો ” ઇત્યાદિ—

હે શિષ્ય ! ધીર પુરુષ તીર્થંકર ગણધરાદિકોએ જે પ્રકારે આગમશ્રુત વ્યવહારને આગમ વ્યવહાર કહ્યો છે, તે હું નીચે સમજાવું છું, તો તું ધ્યાન દઈને તે સાંભળ. અહીં ‘ આગમશ્રુત ’ એક જ પદ છે. આગમ અને શ્રુત અલગ અલગ પદો નથી. આગમને જ અહીં શ્રુત માનવામાં આવેલ છે. તેથી આગમશ્રુત રૂપ જે વ્યવહાર છે, તેને જ આગમશ્રુત વ્યવહાર સમજવો જોઈએ. તે આગમ વ્યવહાર પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષના ભેદથી બે પ્રકારનો કહ્યો છે. ૧૧ “ પચ્ચક્ષોઽવિય દુવિહો ” ઇત્યાદિ—

પ્રત્યક્ષ આગમ વ્યવહારના નીચે પ્રમાણે બે ભેદ પડે છે—(૧) ઇન્દ્રિય જન્ય પ્રત્યક્ષ અને (૨) નો ઇન્દ્રિય જન્ય પ્રત્યક્ષ ઇન્દ્રિય જન્ય પ્રત્યક્ષ પાંચ ઇન્દ્રિયોના અર્થને વિષય કરનારો હોવાથી પાંચ પ્રકારનો કહ્યો છે. ૧૨ ।

“ નો હંદિય પચ્ચક્ષો ” ઇત્યાદિ—નો ઇન્દ્રિય જન્ય પ્રત્યક્ષ સંક્ષિપ્તમાં ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે—(૧) અવધિજ્ઞાન, (૨) મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેયળજ્ઞાન । ૩ ।

“ પચ્ચક્ષાગમસરિસો ” ઇત્યાદિ—જેમ મુખમાં ચન્દ્રમાનો ઉપચાર કરીને લોકો કોઈ સ્ત્રીને ચન્દ્રમુખી કહી દે છે, એ જ પ્રમાણે જે મુનિનો પરોક્ષ આગમ પણ વસ્તુ સ્વરૂપનો સામાન્ય રૂપે નિર્ણયિક હોય છે. તે મુનિને પણ ઉપચારથી આગમ વ્યવહારવાળા કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તેમના આગમને પણ પ્રત્યક્ષ આગમ સમાન માની લેવામાં આવે છે. ૪ ।

“ પારોક્ષવવહાર ” ઇત્યાદિ—પરમતવાદીઓને પરાસ્ત કરવાને માટે ગન્ધહસ્તિ સમાન ચૌદ પૂર્વધારી, દશ પૂર્વધારી અને નવ પૂર્વધારીઓ આ પરાક્ષ વ્યવહારનો આગમ રૂપે ઉપયોગ કરે છે. ૧૫ ।

“ જં જહમોલ્લં રચર્ણ ” ઇત્યાદિ—જેમ કયા રત્નનું કેટલું મૂલ્ય હોય છે તે ઝવેરી જ સારી રીતે જાણી શકે છે, એ જ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાની પણ એ વાતને બરાબર જાણી શકે છે કે કયા અતિચારવાળો કયા પ્રાયશ્ચિત્ત દ્વારા શુદ્ધ થાય છે તેથી તેઓ યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત આપીને તે અતિચારવાળાની શુદ્ધિ કરાવી શકે છે. ૧૬ ।

આ રીતે જે મુનિ કેવળજ્ઞાન દ્વારા, મનઃપર્વજ્ઞાન દ્વારા કે અવધિજ્ઞાન દ્વારા અતિચારોને જાણીને, ચૌદ પૂર્વધારી કે દસ પૂર્વધારી કે નવ પૂર્વધારી હોવાથી અતિચારોની વિશુદ્ધિને માટે જે પ્રાયશ્ચિત્ત દે છે, તે પ્રાયશ્ચિત્તદાનને આગમ વ્યવહાર રૂપ માનવામાં આવે છે.

હવે શ્રુત નામનો વ્યવહારનો જે બીજો ભેદ છે, તેનું સ્વરૂપ સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે—“ કળ્પસ્ત ય નિઙ્જુત્તિ ” ઇત્યાદિ—જે મુનિ ગૃહતકલ્પ સૂત્રની તથા પ્રાયશ્ચિત્તવિધિમાં સ્પષ્ટ વિચારયુક્ત વ્યવહાર સૂત્રની તથા ‘અપિ’ શબ્દના અર્થવાળા “ ભાવ ” પદથી ગૃહીત નિશીથ સૂત્રની અને દશાશ્રુત સૂત્રની નિર્યુક્તિને અર્થરૂપે જાણે છે, તે મુનિ વ્યવહારી કહેવાય છે. ૧૭ ।

“ તં ચેવાડ ગુસઙ્ગંતે ” ઇત્યાદિ—તે વ્યવહારીનું જ અનુસરણ કરીને જે મુનિજન અતિચારોની વિશુદ્ધિને માટે શ્રુતોક્તિનું અનુસરણ કરીને જે પ્રાયશ્ચિત્ત દે છે, તે પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રદાન રૂપ વ્યવહારને વીતરાગીએ શ્રુતવ્યવહાર કહ્યો છે. ૧૮ ।

“ અવરકમ્મો તવસ્સી ” ઇત્યાદિ—હવે આજ્ઞા નામના ત્રીજા વ્યવહારનું સ્પષ્ટીકરણ આવે છે—કોઈ તપસ્વી ચાલવાને અશક્ત બની ગયો છે. તેથી તે

શોધિકારકની પાસે પ્રાયશ્ચિત લેવાને જઈ શકે તેમ નથી, તથા શોધિકારક (પ્રાયશ્ચિત દેનાર મુનિ) પણ પોતાના આશ્રય સ્થાનેથી ત્યાં જઈ શકવાને સમર્થ નથી. ૧૬ ।

“અહ પદ્મવેદ સીસં” ઇત્યાદિ—આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં તે તપસ્વી તે શોધિકારની પાસે, ગૂઢાર્થ પદોથી યુક્ત એવો પોતાનો સંદેશ લઈને પોતાના શિષ્યને મોકલે છે. તે સંદેશ દ્વારા તે શિષ્ય સાથે એવું કહેવરાવે છે કે “હિ આર્ય ! હવે હું એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ ગમન કરી શકવાને સમર્થ નથી, તેથી હું આપની પાસે આવી શકું તેમ નથી, પણ હું આપની આજ્ઞાનુસાર પ્રાયશ્ચિત લેવા માગું છું”. ૧૭ ।

“સો વવહારવિહિણૂ” ઇત્યાદિ—ત્યારે તે સંદેશવાહકને મુખે એવું સાંભળીને તે શોધિકારક (ગીતાર્થ સાધુ) શાઓક્ત પદ્ધતિ અનુસાર વિચાર કરે છે કે આ પ્રકારના અતિચારોનું સેવન કરનારને આ પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત દેવું જોઈએ. તેથી તે ગૂઢાર્થપદોથી યુક્ત કરીને શિષ્યને પ્રાયશ્ચિત વિધિ કહી દે છે, અને તેને એવી આજ્ઞા કરે છે કે તમે જઈને મારા તરફથી તેમને આ પ્રાયશ્ચિત દેજો. ૧૮ ।

હવે વ્યવહારના ચોથા ભેદ રૂપ ‘ધારણા’નું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—“જેણઽન્નયાદિ દિટ્ઠં” ઇત્યાદિ—કોઈ સાધુએ અતિચારથી યુક્ત એવા કોઈ સાધુને પોતાના અતિચારોની શુદ્ધિ કરતો જોયો હોય, ત્યારબાદ ક્યારેક તે (દેખનાર) સાધુને અથવા જોણે તે પ્રાયશ્ચિત કરેલું છે એવા સાધુને પ્રાયશ્ચિત લેવું પડે એવું કારણ ઉપસ્થિત થયું હોય, તો તે મુનિ એ જ દ્રવ્ય, એ જ કાળ, એ જ ક્ષેત્ર એ જ કારણ અને એ જ પુરુષ હોય ત્યારે એવું જ પ્રાયશ્ચિત જો કરાવે છે, તો જ તેને આરાધક કહી શકાય છે. ૧૨-૧૩

વૈયાવૃત્ય જે કરનારો જે શિષ્ય હોય છે, અથવા દેશદેશમાં ભ્રમણ કરનારો જે શિષ્ય હોય છે, તે દેશ દેશના વિવિધ પ્રાયશ્ચિતોને દેખે છે અને તેમને પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરે છે. આ રીતે પ્રાયશ્ચિતના પદોને જુદા જુદા દેશની પ્રાયશ્ચિત વિધિ અનુસાર પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરવા તેનું નામ ધારણ છે. ૧૪ ।

હવે વ્યવહારનો છત્ત નામનો જે પાંચમો ભેદ છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—જે વ્યવહાર અહુશ્રુત સાધુઓ દ્વારા અનેકવાર આચરવામાં આવી ચુક્યો હોય અને અન્ય લોકો દ્વારા તે વ્યવહારનું ખંડન કરવામાં આવ્યું ન હોય, એવો પરમ્પરાથી આચરિત થતો જે વ્યવહાર છે તેને છત્તવ્યવહાર કહે છે. જે પ્રાયશ્ચિત પરમ્પરાગત વ્યવહારને આધારે આપવામાં આવે છે, પ્રાયશ્ચિતને જિતવ્યવહાર જન્ય પ્રાયશ્ચિત કહે છે. ૧૫ ।

હવે સૂત્રદ્વાર આગમ આદિકોના ઉત્સર્ગ અને અપવાદનું કથન કરે છે “જહાં સે” ઇત્યાદિ — પ્રાયશ્ચિત્તદાતાએ, આગમાદિ જે વ્યવહારો કહ્યા છે, તેમાંથી આગમનો (કેવળ આદિ આગમનો) જે વ્યવહાર સમયે શક્ય હોય તે સમયે આગમને આધારે જ વ્યવહાર ચલાવવો જોઈએ—શ્રુત આદિને આધારે વ્યવહાર ચલાવવો જોઈએ નહીં એટલે કે જ્યાં સુધી આગમને આધારે પ્રાયશ્ચિત્ત આપી શકાય તેમ હોય ત્યાં સુધી શ્રુતાદિને આધારે પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું જોઈએ નહીં, કારણ કે શ્રુતાદિ કરતાં આગમમાં પ્રધાનતા રહેલી છે. કેવળજ્ઞાનથી લઈને પૂર્વ પર્યંતના છ આગમોમાંથી પૂર્વ પૂર્વનો સદ્ભાવ હોય ત્યારે ઉત્તર ઉત્તરને આધારે વ્યવહાર ચલાવવો જોઈએ નહીં, કારણ કે પાછળના પ્રકારો કરતાં આગળના પ્રકારોમાં સાતિશયતા હોવાથી અધિક બલવત્તા છે. જે આગમનો વ્યવહાર શક્ય ન હોય તો જે પ્રકારના શ્રુતનો સદ્ભાવ હોય તે પ્રકારના શ્રુત દ્વારા વ્યવહાર ચલાવવો જોઈએ. આજ્ઞાના અભાવમાં ધારણા વડે અને ધારણાના અભાવમાં જીત વડે વ્યવહાર ચલાવવો જોઈએ. એ જ વાત “આગમેન યાવત્ જીતેન” આ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. એટલે કે વ્યવહારિકે આગમથી લઈને જીત પર્યંતના પાંચ વ્યવહારો દ્વારા પોતાનો વ્યવહાર (અતિઆરોની શુદ્ધિ કરાવવા રૂપ વ્યવહાર) ચલાવવો જોઈએ આ પ્રકારનું આ કથન સામાન્ય ઉત્સર્ગ રૂપે સમજવું, પરંતુ અપવાદ રૂપે અહીં આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે—“જ્યાં આગમ આદિ જેનો સદ્ભાવ હોય તેના દ્વારા વ્યવહારિકે વ્યવહાર ચલાવવો જોઈએ” એટલે આગમ ન હોય તો શ્રુત વડે, શ્રુત ન હોય તો અજ્ઞા વડે, આજ્ઞા ન હોય તો ધારણા વડે, અને ધારણા ન હોય તો જીત વડે તે પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે, પરંતુ પ્રવચનની વિરુદ્ધનો વ્યવહાર તો તેણે ચલાવવો જોઈએ નહીં.

પ્રશ્ન—“આગમાદિકો અનુસાર વ્યવહાર કરનારને કયા ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે ?” એ જ વાત “સે કિમાહુ” ઇત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા પ્રશ્ન રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવી છે. પ્રશ્નકર્તા એ વાત પૂછવા માગે છે કે “એક આગમ વ્યવહાર વડે જ ઇષ્ટફલથી સિદ્ધિ થઈ જાય છે, તો પાંચ પ્રકારના વ્યવહારનું શું પ્રયોજન છે ? શ્રમણો તો આગમરૂપ બલથી સંપન્ન જ હોય છે, તો આગમ વ્યવહાર સિવાયના વ્યવહારોની શી આવશ્યકતા છે ?

ઉત્તર—“દિવ્યેતં” ઇત્યાદિ—આ પાંચ પ્રકારના વ્યવહારને જ્યારે જ્યારે અને જ્યાં જ્યાં ચલાવવાની આવશ્યકતા જણાય, ત્યારે ત્યારે અને ત્યાં ત્યાં

અનિશ્ચિતોપાશ્રિત થઈને જે શ્રમણ નિર્ઞંથ સારી રીતે ચલાવે છે, તે શ્રમણ નિર્ઞંથ જિનાજ્ઞાનો આરાધક ગણાય છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—જે શિષ્યે એવો સંદેહ કર્યો છે કે શ્રમણ નર્ઞંથે એક આગમ વ્યવહારનો જ આધાર લેવો જોઈએ અને તેની મદદથી જ પોતાનો વ્યવહાર ચલાવવો જોઈએ—અન્ય વ્યવહારોની આવશ્યકતા જ શી છે ! તો તેનો ઉત્તર સુત્રકારે અહીં આ પ્રમાણે દીધો છે—

“ જે જે કાળે, જે જે પ્રયોજનમાં અથવા જે જે ક્ષેત્રમાં જે જે વ્યવહાર ઉચિત હોય, અને તે તે કાળે, તે તે પ્રયોજનમાં અથવા તે તે ક્ષેત્રમાં જે જે વ્યવહાર સર્વ પ્રકારના આશંસા દોષોથી વિહીન બનેલા તીર્થંકરો દ્વારા સ્વીકૃત થયો હોય, તે તે વ્યવહાર પ્રમાણે પોતાનો વ્યવહાર ચલાવનાર શ્રમણ નિર્ઞંથ જ ભગવાનની આજ્ઞાનો આરાધક ગણાય છે. અહીં “ અનિશ્ચિતોપાશ્રિત ” આ પદને “ વ્યવહાર ” આ પદનું વિશેષણ માનીને આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. પણ “ અનિશ્ચિતોપાશ્રિત ” આ પદને જો ક્રિયાવિશેષણ માનવામાં આવે તો આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે—

અભિચંદ્ર વિશેષની અપેક્ષાએ નવીન શિષ્યોને દીક્ષા ન દેનારા, અને જૂના શિષ્યો પાસે વૈયાવૃત્ય નહીં કરાવતા એવા અથવા રાગદ્વેષથી રહિત બનેલા એવા અથવા આહારાદિક લાભની ઈચ્છાથી અને ઉપાશ્રિત—શિષ્યદાયક કુલની અપેક્ષાથી રહિત બનતા થકા કદ્ય (નિયમ) અનુસાર પૂર્વોક્ત વ્યવહારને ચલાવનાર શ્રમણ નિર્ઞંથ જિનાજ્ઞાનો આરાધક જ ગણાય છે. આ રીતે પાંચ પ્રકારના વ્યવહાર વડે વ્યવહાર કરવાનું ચલાવવાનું ભગવાને કહ્યું છે. ॥ સૂ. ૧૧ ॥

શ્રમણોનો પ્રસ્તાવ ચાલી રહ્યો છે, તેથી હવે સૂત્રકાર સંયતો અને અસંયતોના સુષ્ઠ અને જાગ્રણ સ્વરૂપનું કથન કરે છે--

ટીકાર્થ--“ સંજયમણુસ્સાણં સુત્તાણં પંચ જાગરા પણ્ણત્તા ” ઇત્યાદિ--

જે સંયત મનુષ્યો (સાધુઓ) નિદ્રાવાળા (અસાવધાન) હોય છે, તેમના અસુષ્ઠના જેવાં પાંચ જાગ્રણ કહ્યાં છે--તે પાંચ જાગ્રણો શબ્દથી લઈને સ્પર્શ પર્થન્તના ગ્રહણ કરવા. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે--

જે સંયતજન સુષ્ઠ છે તેમને માટે શબ્દાદિક પ્રબલિત અગ્નિની જેમ અપ્રતિહત શક્તિવાળાં હોય છે, કારણ તે કાળે તેમનામાં કર્મબન્ધના કારણભૂત નિદ્રારૂપ પ્રમાદનો સદ્ભાવ હોય છે. તેથી સુષ્ઠ અવસ્થામાં પ્રતિબુદ્ધ થયેલા અપ્રતિહત શક્તિવાળા બનેલા તે શબ્દાદિક કર્મબન્ધના કારણભૂત બને છે. જે સંયતજન અનિદ્રિત (સાવધાન) છે, તેમના પાંચ જાગ્રણ સુષ્ઠના સમાન કહ્યા છે--નિદ્રિત । જેવા પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. શબ્દથી લઈને સ્પર્શ પર્થન્તના પાંચ જાગ્રણ સમજવા. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે જે સંયત મનુષ્યો જાગૃત હોય છે, તેમના શબ્દાદિક પાંચ જાગ્રણ જેના પર રાખ વળી ગઈ છે એવા અગ્નિના જેવા પ્રતિહત શક્તિવાળા હોય છે, કારણ કે તે કાળે કર્મબન્ધના કારણભૂત પ્રમાદનો અભાવ રહે છે, તેથી જાગૃત અવસ્થામાં તેમને કર્મબન્ધ થવાના કારણોનો અભાવ રહે છે.

“ અસંજય ” ઇત્યાદિ--અસંયત મનુષ્યો ભલે સુષ્ઠ હોય કે ભલે જાગૃત હોય, પણ તેમને માટે તો શબ્દાદિક પાંચ જાગ્રણ સદા અનિદ્રિતસમાન જ હોય છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે--અસંયત મનુષ્યો પ્રમાદવાળા હોય છે. તેથી તેમને માટે તો સુષ્ઠ અને જાગૃત આ બંને અવસ્થામાં શબ્દાદિક અપ્રતિહત શક્તિવાળા હોવાથી કર્મબન્ધમાં કારણભૂત બને છે. સૂ. ૧૨

સંયત અને અસંયતના અધિકાર સાથે સંબદ્ધ એવા કર્મરજ વિષયક સૂત્રનું હવે સૂત્રકાર કથન કરે છે. “ પંચ હિં ઠાળેહિં જીવા રયં આદિજ્ઞંતિ ” ઇત્યાદિ— ટીકાર્થ—પાંચ કારણોને લીધે જીવ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને મલિન કરનાર રજની (કર્મરજની) જમાવટ કરે છે. તે પાંચ કારણો નીચે પ્રમાણે છે—

પ્રાણાતિપાતથી લઇને પરિગ્રહ પર્યંતના કારણો અહીં ગ્રહણ કરવા બેઠાએ. આ કથનનો લાવાર્થ એ છે કે પ્રાણાતિપાતથી લઇને પરિગ્રહ પર્યંતના પાંચે પાપ જીવને કર્મનો બન્ધ કરાવવામાં કારણભૂત બને છે. તથા પ્રાણાતિપાત વિરમણથી લઇને પરિગ્રહ વિરમણ પર્યંતના પાંચ કારણોને લીધે જીવ કર્મોનો ક્ષય કરે છે. ॥ સૂ. ૧૩ ॥

સ્થાન—૧૦

ઉપઘાતકે સ્વરૂપકા નિરૂપણ

સંયતોને અનુલક્ષીને જ હવે સૂત્રકાર નીચેના બે સૂત્રો કહે છે.

ટીકાર્થ—“ પંચમાસિયં ણં મિક્ખુવડિમં પઢિવજ્જસ્સ અણગારસ્સ ” ઇત્યાદિ—

પાંચ માસિક લિક્ષુ પ્રતિમાની આરાધના કરનાર મુનિને પાંચ લોજનની દત્તિઓ અને પાંચ પાનક (પેથ) ની દત્તિઓ લેવી કહે છે. ॥ સૂ. ૧૪ ॥

“ પંચવિહે ઉવઘાપ્પ પળ્લન્તે ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—ઉપઘાત એટલે અશુદ્ધતા. તે અશુદ્ધતા રૂપ ઉપઘાતના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર કહ્યાં છે—(૧) ઉદ્ગમેપઘાત, (૨) ઉત્પાદનોપઘાત, (૩) એષણોપઘાત, (૪) પરિકર્મોપઘાત અને (૫) પરિહરણોપઘાત.

પાંચ પ્રકારની વિશેષિ (વિશુદ્ધતા) કહી છે—(૧) ઉદ્ગમવિશેષિ, (૨) ઉત્પાદના વિશેષિ, (૩) એષણાવિશેષિ, (૪) પરિકર્મવિશેષિ અને (૫) પરિહરણ વિશેષિ.

આધાકર્મ દોષ આદિ ૧૬ પ્રકારના ઉદ્ગમ દોષો કહ્યા છે. આહાર, પાણી, અને ઉપકરણના સ્થાનોની અશુદ્ધતાનું નામ ઉદ્ગમેપઘાત છે. ધાત્રીદોષ આદિ ૧૬ પ્રકારના ઉત્પાદના દોષોથી આહાર આદિકોમાં જે અશુદ્ધતા આવી જાય છે તેનું નામ ઉત્પાદનોપઘાત છે. શંકિત આદિ ૧૦ પ્રકારના દોષોથી આહાર આદિમાં જે અશુદ્ધતા આવી જાય છે તેને એષણોપઘાત કહે છે. વસ્ત્ર યાત્ર આદિકોનું છેદન કરવું અથવા સાંધવું, તેનું નામ પરિકર્મ છે. તેને કારણે વસ્ત્રાદિમાં જે અકલ્પનીયતા આવે છે તેને પરિકર્મોપઘાત કહે છે. વસ્ત્રના પરિકર્મનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું હોય છે—“ તિળ્લુવારિ ફાલિયાણં ” ઇત્યાદિ.

જે સાધુ ઉર્ણા (ઉનના ખનાવેલાં) આદિ પાંચ પ્રકારના વસ્ત્રોમાંથી કોઈ પણ એક પ્રકારના ફાટેલા વસ્ત્રને ત્રણ કરતાં વધારે થીંગડાં લગાવે છે, તો તે સાધુ જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણાય છે. પાત્રનો પરિકર્મોપધાત આ પ્રકારનો કલ્પો છે. “ અવલક્ષણેગચંચે ” ઇત્યાદિ--

જે પાત્ર સ્વરૂપ રહિત હોય અને એક બન્ધનવાળું હોય, તે પાત્રને ૧૥ માસ કરતાં અધિક સમય સુધી પોતાની પાસે રાખનાર સાધુ આજ્ઞા-વિરાધના આદિ દોષવાળો ગણાય છે. જે પાત્ર સારાં લક્ષણોવાળું અને એક બન્ધનવાળું હોય, તેને ૧૥ માસથી અધિક સમય સુધી ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તો તેથી સાધુને આજ્ઞાવિરાધના આદિ દોષ લાગતા નથી. જે અથવા ત્રણ કરતાં અધિક એટલે કે ચાર, પાંચ આદિ બન્ધનોથી યુક્ત પાત્ર સુલક્ષ-ણયુક્ત હોવા છતાં પણ તેનો ૧૥ માસથી અધિક સમય પર્યન્ત ઉપયોગ કરનાર સાધુ આજ્ઞાવિરાધના આદિ દોષોને પાત્ર ગણાય છે, પરન્તુ ચારથી ઓછા બન્ધનયુક્ત પાત્રનો ૧૥ માસથી અધિક સમય માટે ઉપયોગ કરનાર સાધુ આજ્ઞાદિનો વિરાધક ગણાતો નથી. વસતિ (રહેઠાણ) નો પરિકર્મોપધાત આ પ્રકારનો છે. “ દૂમિય ધૂમિય વાસિય ” ઇત્યાદિ--

જે વસતિ (રહેઠાણ) ચૂના આદિ વડે યોગેલી હોય, મચ્છર, ચાંચડ, આદિનો નાશ કરવા માટે ધૂમાડો કરવામાં આવ્યો હોય, ધૂપ આદિ વડે જેને સુગન્ધયુક્ત કરવામાં આવેલ હોય, પ્રતીપ વડે જેને પ્રકાશિત કરવામાં આવેલ હોય, જેમાં ભૂતને માટે અડદના ખાકળા વગેરે ખાળી દેવામાં આવેલ હોય, છાણુ આદિ વડે જેને લીંપવામાં આવેલ હોય, જેમાં પાણી છાંટવામાં આવ્યું હોય, જેમાંથી કચરોપૂંજે સાફ કરાવવામાં આવેલ હોય, એવી વસતિ (સ્થાન) સાધુને રહેવાને માટે અકલ્પનીય ગણાય છે.

પરિહરણોપધાતનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—પરિહરણ એટલે આસેવન. ઉપધિ આદિની જે અકલ્પનીયતા છે, તેને પરિહરણોપધાત કહે છે. તેમાંનો ઉપધિનો પરિહરણોપધાત આ પ્રકારનો છે—એકલા પિહારી સાધુ દ્વારા આસે-વિત જે ઉપકરણ હોય, તે લેવા યોગ્ય નથી, પરન્તુ ગચ્છમાંથી નીકળી ગયેલો સાધુ એકલ પિહારી હોવા છતાં પણ જાગૃત હોય (દૂધ આદિ વિકૃતિઓમાં અપ્રતિબદ્ધ હોય) તો એવો સાધુ ઘણા દિવસો પછી પણ ગચ્છમાં પાછો

આવી જાય, તો તે સાધુની ઉપધિ આદિ લેવા યોગ્ય (કલ્પનીય) ગણાય છે. કહ્યું પણ છે કે “ જગ્ગણ અપ્પહિવજ્જણ ” ઇત્યાદિ—

વસતિ (રહેઠાણ) નો પરિહરણોપધાત આ પ્રકારનો છે—સાધુઓને શેષકાળમાં એક માસ સુધી અને ચોમાસામાં ચાર માસ સુધી એક જ જગ્યાએ રહેવાનું કલ્પે છે. જો એક જ જગ્યાએ તેથી વધારે સમય સુધી રહે તો તે વસતિ કાલાતિકાન્ત દોષથી દૂષિત થાય છે. જો કોઈ સાધુ અમુક વસતિ (સ્થાન) માં શેષકાળમાં એક માસ સુધી અને વર્ષાકાળમાં ચાર માસ સુધી રહીને ત્યાંથી વિહાર કરે છે, પણ તેના કરતાં બમણો સમય વ્યતીત થઈ ગયા પહેલાં તે વસતિમાં આવે, તો તે વસતિ ઉપસ્થાન દોષથી દૂષિત થાય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ ઉત્તવાસા સમર્હયા ” ઇત્યાદિ—

લક્ષ્મ (આહાર) નો પરિહરણોપધાત આ પ્રકારનો છે—આ લક્ષ્મ (આહાર) નો પરિહરણોપધાત પરિષ્ઠાપકને દોષયુક્ત કરે છે. કહ્યું પણ છે કે

“ વિહિગહિયં વિહિસુત્તં ” ઇત્યાદિ—

નિર્ચૂલણ એટલે ત્યાગ કરવો. ગુરુજનો દ્વારા અશનાદિકની પરિષ્ઠાપના કરવાનો જેને આદેશ અપાયો હોય છે એવા શિષ્યને પરિષ્ઠાપના કરવા યોગ્ય અશનાદિ સંબંધી પરિહરણોપધાત લાગે છે, એમ સમજવું.

કલ્પ્યતાને વિશેષી કહે છે. તે કલ્પ્યતા રૂપ વિશેષી પાંચ પ્રકારની કહી છે—ઉદ્ગમ વિશેષી આદિ પાંચ વિશેષી અહીં ગ્રહણ કરવી. ઉદ્ગમ આદિ દોષોના પરિહારથી આહારાદિમાં વિશેષી (વિશુદ્ધિ) જળવાય છે, એમ સમજવું. ॥ સૂ. ૧૫ ॥

બોધીકે સમ્યક પ્રાપ્તિકા ઔર અપ્રાપ્તિકે કારણકા નિરૂપણ

સૂત્રાર્થ—ઉપધાત વૃત્તિવાળા જીવો અધાર્મિક હોવાને કારણે બોધિના અપ્રાપ્તિ સ્થાનોમાં પ્રવૃત્તિશીલ રહે છે, અને જેઓ વિશુદ્ધ વૃત્તિવાળા હોય છે તેઓ ધાર્મિક હોવાથી બોધિના પ્રાપ્તિ સ્થાનોમાં પ્રવૃત્તિવાળા હોય છે, એ જ વાત સૂત્રકાર આ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરે છે.

“ પંચહિં ઠાણેહિં જીવા દુહ્મમ્બોહિયત્તાપ ” ઇત્યાદિ—

આ પાંચ સ્થાનો (કારણો) ને લીધે જીવોને માટે બોધિની પ્રાપ્તિ દુર્લભ બની જાય છે, તેથી તેઓ મોહનીય આદિ કર્મોનો બન્ધ કરે છે. તે પાંચ કારણો નીચે પ્રમાણે છે—(૧) જે જીવ અહંત પ્રભુનો અવર્ણવાદ કરે છે, તેને બોધિની પ્રાપ્તિ દુર્લભ બની જાય છે. અવર્ણવાદ એટલે નિન્દા. આ કથનનો લાવાય એ છે કે જે જીવ અહંત પ્રભુની નિન્દા કરે છે, તે જીવ દુર્લભ બોધિતાના ઉત્પાદક કર્મનો બન્ધ કરે છે. અહંત પ્રભુનો અવર્ણવાદ આ પ્રકારે થાય છે—“ નત્થી અરહંતત્તિ ” ઇત્યાદિ—

“ અહંતનું અસ્તિત્વ જ નથી. જે વિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન વડે સમસ્ત પદાર્થોને જાણવા છતાં પણ તે લોગોનો લોકતા કેવી રીતે હોઈ શકે છે, અને સમવસરણુ આદિ રૂપ ઋદ્ધિનો લોકતા કેવી રીતે હોઈ શકે ? જે ખરેખર તેઓ અહંત હોત તો એવું કરત જ નહીં ” આ પ્રકારના કથન દ્વારા અહંત પ્રભુનો અવર્ણવાદ થાય છે. અહંત થયા જ નથી એવી માન્યતા સાચી નથી, કારણ કે તેમના પ્રણીત વચનરૂપ આગમો અત્યારે પણ મોજૂદ છે. તેમણે સમવસરણુ આદિ રૂપ ઋદ્ધિ લોગવી હોવાથી તેમનામાં અજ્ઞતા માન્ય કરવી એ વાત પણ માની શકાય તેમ નથી. કારણ કે તેઓ અવશ્ય જ્ઞાની જ હતા. સાતાવેદનીય કર્મ અને તીર્થંકર નામ આદિ કર્મ તેમના દ્વારા અવશ્ય વેદ્ય હતા. તે કારણે તેમને લોગો પણ લોગવવા પડ્યા હતા. સમવસરણુ આદિ ઋદ્ધિની જે વાત કરવામાં આવી છે, તે તો તેમના અતિશયને પ્રભાવે ઉત્પન્ન થઈ હતી, તેઓ તો વીતરાગ હોવાથી તેમાં તેમની કોઈ પણ પ્રકારની આસક્તિ ન હતી. આ રીતે અહંત પ્રભુ થયા જ નથી એ માન્યતા ધરાવનાર તેમનો અવર્ણવાદ કરે છે.

બીજું કારણ—અહંત પ્રજ્ઞ સ્મૃતચારિત્ર રૂપ ધર્મનો અવર્ણવાદ કરનાર જીવ પણ દુર્લભ બોધિતાના ઉત્પાદક કર્મનો બન્ધ કરે છે. આ પ્રકારનો અવર્ણવાદ કરનાર જીવ એવું કહે છે કે શ્રુત તો પ્રાકૃત ભાષામાં નિબદ્ધ છે. એવા શ્રુતથી શો લાભ થવાનો છે ? ચારિત્ર કરતાં તો દાન દેવું જ વધારે ઐયસ્કર છે. ચારિત્રની આરાધનાથી શો લાભ થવાનો છે ? આ પ્રકારે શ્રુત-ચારિત્ર રૂપ ધર્મનો અવર્ણવાદ કરનારો જીવ દર્શન મોહનીય કર્મનો બન્ધ કરે છે. તે દર્શન મોહનીય કર્મ બોધિની પ્રાપ્તિને દુર્લભ બનાવી નાખે છે. તેમની આ દલીલનું નિરાકરણ આ પ્રમાણે કરી શકાય છે.

શ્રુતને પ્રાકૃત ભાષામાં નિબદ્ધ કરવા પાછળનો આશય એ છે કે એમ કરવાથી સ્ત્રીઓ અને બાલકો પણ તેને સારી રીતે સમજી શકે છે. નિર્વાણની

પ્રાપ્તિ માટે ચારિત્ર જ સાક્ષાત્ ઉપકારી થઈ પડે છે-દાનમાં સાક્ષાત્ ઉપકારિ-તાનો સદ્ભાવ નથી. તેમાં તો પરમ્પરા રૂપે જ ઉપકારિતા આવે છે. તેથી દાન કરતાં ચારિત્ર જ શ્રેયસ્કર છે.

ત્રીજું કારણ—આચાર્ય અથવા ઉપાધ્યાયનો અવર્ણવાદ કરનાર જીવ પણ ફલેલ યોધિના ઉત્પાદક કર્મનો બન્ધ કરે છે. આચાર્યને ખાલ કહીને તેમનો અવર્ણવાદ કરવો જોઈએ નહીં. વાળ સફેદ થઈ જવાથી જ માણસ વૃદ્ધ થતો નથી. ખરી રીતે તો જે જ્ઞાન આદિમાં વૃદ્ધિ પામ્યો હોય છે, એ જ વૃદ્ધ છે. કહું પણ છે કે—“હઠરા વિ ય જે સુચલુદોવવેયા”

ચોથું કારણ—સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા રૂપ ચતુર્વિધ સંઘની નિન્દા કરવી તે ચાતુર્યણ (ચતુર્વિધ) સંઘનો અવર્ણવાદ છે. “આ સંઘ કેવો છે કે જે અમાર્ગને પણ માર્ગ ગણે છે !” આ પ્રકારના વચનો દ્વારા સંઘની નિન્દા કરનાર ફલેલ યોધિતાના ઉત્પાદક કર્મનો બન્ધ કરે છે. ખરી રીતે તો ચતુર્વિધ સંઘ જ્ઞાનાદિ શુભોના સમુદાય રૂપ જ હોય છે, તેથી તે કદી પણ અમાર્ગને માર્ગ રૂપે માનતો નથી. તે તો તીર્થંકર આદિ દ્વારા પ્રવર્તિત માર્ગે જ ચાલતો હોય છે. તેથી તેને અમાર્ગ ગણવો તે તેનો અવર્ણવાદ જ કરવા બરાબર છે.

પાંચમું કારણ—જે માણસ વિપકલ તપો પ્રહ્લચર્યાવાળા દેવોની નિન્દા કરે છે, તે પણ ફલેલ યોધિતાના ઉત્પાદક કર્મનો બન્ધ કરે છે. ભવાન્તરમાં જેમનું તપ અને પ્રહ્લચર્યા વિપકલ થયેલું છે. વિશેષ રૂપે પરિપકલ થયેલું છે સર્વોત્કૃષ્ટ રહેલું છે અથવા જે તપ અને પ્રહ્લચર્યા હેતુક દેવાયુષ્કાદિ કર્મનો જેમને ઉદય થયો છે એવા દેવોનો

અવર્ણવાદ કરનાર હુલ્લ યોધિના ઉત્પાદક કર્મનો બન્ધ કરે છે. તેમનો અવર્ણવાદ કરનાર આ પ્રમાણે કહે છે—“ દેવોનું અસ્તિત્વ જ નથી જો દેવો હોય તો કેાઈ વાર પણ આપણી નજરે કેમ પડતાં નથી ? કદાચ તેઓનું અસ્તિત્વ માની લેવામાં આવે, તો તેમના દ્વારા આપણને શા લાભની પ્રાપ્તિ થવાની છે ? તેઓ રાતદિન કામભોગોનું સેવન કર્યા કરે છે, વિરતિનું પાલન તો કરતાં જ નથી, તેમની આંખોની પાંપણો તો અનિમિષ હોય છે (પલકારા રહિત હોય છે), તેઓ ચેષ્ટાઓથી રહિત હોય છે, પ્રવચનના કેાઈ પણ કાર્યમાં તેઓ આવતા નથી, તેથી મૃત આદમીની જેમ કેાઈ પણ કામના નથી. ” દેવવિષયક આ આક્ષેપનું હવે નિરાકરણ કરવામાં આવે છે—

દેવોની સત્તા (પ્રભાવ) વિદ્યમાન છે, કારણ કે તેમના દ્વારા નિઝલ અને અનુઝલ થતો સાક્ષાત્ જોવામાં આવે છે. તેઓ કામભોગોમાં જે આસક્તિ ધરાવે છે, તે તો મોહનીય અને સાતાવેદનીય કર્મના ઉદયથી જોવામાં આવે છે. કહું પણ છે કે : “ વ્યવસિદ્ધિ મોહનીય ” ઇત્યાદિ—

દેવોને ચારિત્ર મોહનીય કર્મનો ઉદય રહે છે, તેથી તેમનામાં વિરતિનો અભાવ રહે છે. દેવો સ્વાભાવિક રીતે જ અનિમિષ હોય છે, તથા અનુત્તર વિમાનનિવાસી જે દેવો છે, તેઓ કૃતકૃત્ય હોવાથી નિચેષ્ટ (ચેષ્ટા રહિત) હોય છે. દેવ કાલના પ્રભાવથી અન્યત્ર તીર્થની ઉત્તતિ પણ કરે છે. આ પ્રકારનું આ પાંચમું કારણ છે. આ પાંચ કારણોથી જીવ હુલ્લ યોધિવાળો બને છે.

હવે સૂત્રકાર એ પાત્ર પ્રકટ કરે છે કે જીવ સુલલ યોધિવાળો કેવી રીતે બને છે. “ વંચહિ ઠાણેહિ ” ઇત્યાદિ—

જીવ નીચેના પાંચ કારણોને લીધે સુલલ યોધિતાના ઉત્પાદક કર્મનો બન્ધ કરે છે—(૧) અહંતોનો વર્ણવાદ કરવાથી એટલે કે તેમની સ્તુતિ કરવાથી જીવ સુલલ યોધિતાના સંપાદક કર્મનો બન્ધ કરે છે. અહંતોની સ્તુતિ જીવ આ પ્રમાણે કરે છે—“ જિયરાગદોસમોહા ” ઇત્યાદિ—અહંત પ્રભુ રાગદ્વેષને જીતનારા હોય છે, તેઓ સર્વજ્ઞ હોય છે, ઇન્દ્રો પણ તેમનો મહિમા ગાય છે. તેમનાં વચન સર્વથા સત્ય જ હોય છે, તેઓ એ જ લવમાં અવશ્ય મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. ”

બીજું સ્થાન—અહંત પ્રરૂપિત ધર્મનો વર્ણવાદ કરનાર જીવ પણ સુલલ યોધિતાના સંપાદક કર્મનો બન્ધ કરે છે. અહંત પ્રરૂપિત ધર્મનો વર્ણવાદ આ પ્રમાણે થાય છે. “ વત્થુપસાયણસૂરો ” ઇત્યાદિ—અહંત પ્રરૂપિત ધર્મ વસ્તુઓનો પ્રકાશિત કરવામાં સૂર્યના સમાન છે, તે અતિશય રૂપ રત્નોનો

દશા૦—૧૨

સાગર છે. તે સમસ્ત સંસારી જીવોનો અનોખો બન્ધુ છે, તે ગૃહસ્થ ધર્મ અને મુનિધર્મના લેદથી બે પ્રકારનો છે.

ત્રીજું સ્થાન—આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયનો વર્ણવાદ કરવાથી જીવ સુલભ બોધિવાળો બને છે. તેમની સ્તુતિ આ પ્રમાણે કરી શકાય “તેસિં નમો તેસિં નમો” ઇત્યાદિ. “જેઓ નિષ્કામ ભાવે પરહિતના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહે છે અને નિર્મળ જ્ઞાનના દાતા છે, એવા આચાર્યો અને ઉપાધ્યાયોને મન, વચન અને કાયથી મારાં વારંવાર નમસ્કાર હો.”

ચોથું સ્થાન—ચતુર્વર્ણ સંઘનો વર્ણવાદ કરવાથી પણ જીવ સુલભ બોધિના સંપાદક કર્મનો બન્ધ કરે છે. ચતુર્વિધ સંઘની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવી જોઈએ—“જે ચતુર્વિધ સંઘ તપ, નિયમ, સત્ય, સંયમ, વિનય, આજ્ઞા, જ્ઞાન્તિ, મુક્તિ, આદિ ગુણોથી યુક્ત છે, અને જેણે શીલથી લોકને વશ કરેલ છે, એવા ચતુર્વિધ શ્રીસંઘનો સદા જય હો.”

પાંચમું સ્થાન—દેવોનો વર્ણવાદ કરવાથી પણ જીવ સુલભ બોધિની પ્રાપ્તિ કરે છે. દેવોનો વર્ણવાદ આ પ્રમાણે કરવો જોઈએ, “ધર્મના સ્વરૂપ તે દેવા” ઇત્યાદિ. “ધન્ય છે તે દેવોને કે જેઓ વિષયોથી સદા વિમુખ રહે છે અને જિનેન્દ્ર ભગવાનની સમીપે શ્રુતચારિત્ર રૂપ ધર્મનું શ્રવણ કરે છે, અને તીર્થની પ્રભાવના કરે છે.” આ પ્રકારનું પાંચમું સ્થાન છે. આ પ્રકારના આ પૂર્વોક્ત પાંચ કારણોથી જીવ સુલભ બોધિવાળો થાય છે. અહીં સ્થાન અને સ્થાનીમાં અલેદ ગણીને સ્થાનીનો જ સ્થાન રૂપે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. ॥ સૂ. ૧૬ ॥

હવે સૂત્રકાર સંયતાસંયત વિષયક “પંચ પઢિસંલીના” થી લઇને ‘આરોપણ’ પર્યન્તના સાત સૂત્રોનું કથન કરે છે.

“પંચ પઢિસંલીના પળત્તા” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—કાચબાની જેમ ઇન્દ્રિયોનું ગોપન કરનારા શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રતિસંલીન આદિના લેદથી પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે. અપ્રતિ સંલીનના પણ શ્રોત્રેન્દ્રિય અપ્રતિસંલીન આદિ પાંચ લેદ કહ્યા છે. સંવરના પણ શ્રોત્રેન્દ્રિય સંવર આદિ પાંચ લેદ કહ્યા છે. અસંવર પણ શ્રોત્રેન્દ્રિય અસંવર આદિના લેદથી પાંચ પ્રકારનો કહ્યો છે. અહીં જે શ્રોત્રેન્દ્રિય આદિ રૂપે ક્રમ કહેવામાં આવ્યો છે તે ક્રમ તે તે ઇન્દ્રિયોના ક્ષયોપશમની બહુલતાને અનુલક્ષીને કહ્યો છે.

“ પંચવિદ્દે સંજમે પળ્લે ” ઇત્યાદિ—

સંયમના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે--(૧) સામાયિક સંયમ, (૨) છેદોપસ્થાપનીય સંયમ, (૩) પરિહાર વિશુદ્ધિક સંયમ, (૪) સૂક્ષ્મ સંપરાય સંયમ અને (૫) યથાખ્યાત સંયમ.

સાવધ વ્યાપારોથી નિવૃત્ત થવું તેનું નામ સંયમ છે. તે સંયમના સામાયિક આદિ પૂર્વો ક્રત્તપાંચ ભેદ છે. જે સંયમમાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર અને સમ્યક્ તપ રૂપ રત્નોનો લાલ થાય છે, તે સંયમનું નામ ‘ સમાય ’ છે. અથવા સમરૂપ જ્ઞાનાદિકોમાં અથવા સમરૂપ જ્ઞાનાદિકો દ્વારા જે ગમન છે તેનું નામ ‘ સમાય ’ છે.

અથવા--રાગદ્રેષ આદિ વડે અસ્પૃષ્ઠ અંતઃકરણનો જે લાલ છે તેનું નામ ‘ સમાય ’ છે. એટલે કે જે કામધેનું, કલ્પવૃક્ષ અને ચિન્ત મણિને પણ ફીકાં પાડી દે છે, જે ગહન અટવીના સમાન આ સંસારના ભ્રમણથી જનિત કલેશોનો સર્વથા વિનાશ કરી નાખે છે, એવો સંસારના સમસ્ત જીવો તરફ સમલાવ રાખનારો જે આત્મા છે, અને જે જ્ઞાન દર્શનાદિ વડે સંવૃત હોવાને લીધે વિશુદ્ધ બનેલો છે, તેને ‘ સમ ’ કહે છે. તે સમની જે આય (પ્રાપ્તિ) થવી તેનું નામ ‘ સમાય ’ છે. તે સમાય આત્માની વિશુદ્ધિ કરવા રૂપ હોય છે એવા સમાયને જ સામાયિક કહે છે. તેને સાવધયોગ વિરમણરૂપ જે ચારિત્ર છે, તે ચારિત્રરૂપ સામાન્યતઃ ગણવામાં આવે છે. તે સામાયિક રૂપ ચારિત્ર જ છેદાદિક વિશેષણોથી સુક્ત થયેલા શબ્દ અને અર્થની અપેક્ષાએ અનેક પ્રકારતાને પ્રાપ્ત કરે છે. તેમાંથી જે પહેલો ભેદ છે તે કોઈ પણ વિશેષણ વિનાનો છે. આ પ્રકારે વિશેષણરહિત તે સામાયિકના બે પ્રકાર કહ્યા છે--(૧) ઇત્વરકાલિક અને (૨) યાવજ્જીવ. ઇત્વરકાલિક સામાયિકનો સદ્લાવ પહેલા અને છેલ્લા તીર્થ કરના તીર્થના અનારોપિત વ્રતવાળા જીવોમાં હોય યાવજ્જીવ સામાયિકનો સદ્લાવ વચ્ચેના ૨૨ તીર્થ કરોના અને મહાવિદેહવર્તી તીર્થ કરોના તીર્થમાં ઉપસ્થાનના અભાવે અનારોપિત વ્રતવાળા જીવોમાં હોય છે. કહ્યું પણ છે કે--“ સ્વમિણં સામાય્ય ” ઇત્યાદિ.

આ સમસ્ત સામાયિક છેદાદિના વિશેષથી રહિત હોય છે. “ સામાયિક ” એવી આ સામાન્ય સંજ્ઞા છે. સાવધ યોગોમાંથી વિરતિ થવું તેનું નામ સામાયિક છે. તેના ઇત્વર અને યાવત્કથિક નામના બે ભેદ છે. તેમાંની ઇત્વર-

કાલિક સામાયિકનો સદ્ભાવ પ્રથમ અને અન્તિમ તીર્થ'કરોના તીર્થમાં અનારોપિત વ્રતવાળા શૈક્ષોમાં શિષ્યોમાં હોય છે. તે સ્તોકકાલિક હોય છે. ચાવત્કથિક સામાયિકનો સદ્ભાવ બાકીના બાવીશ તીર્થ'કરોના અને વિદેહ-ક્ષેત્રના તીર્થ'કરોના તીર્થમાં ઉપસ્થાનને અભાવે અનારોપિત વ્રતવાળા જીવોના શિષ્યોમાં હોય છે. સામાયિક રૂપ જે સંયમ છે તેનું નામ સામાયિક સંયમ છે. આ પ્રકારનું સંયમના પ્રથમ લેહનું સ્વરૂપ છે. ૧૧।

પૂર્વપર્યાયના છેદનનું નામ છેદ છે, અને વ્રતોમાં આરોપણ કરવાનું નામ ઉપસ્થાપન છે. આ બન્નેનો જે સમયમાં સદ્ભાવ હોય છે, તે સમયનું નામ છેદોપસ્થાપન છે. આ છેદોપસ્થાપન જ છેદોપસ્થાપનિક છે. અથવા જે મહાવ્રત રૂપ ચારિત્ર પૂર્વપર્યાયના છેદન વડે આરોપિત કરાય છે, તેનું નામ છેદોપ-સ્થાપનીય છે. તે પણ અનતિચાર અને સાતિચારના લેહથી બે પ્રકારનું કહ્યું છે. તેમાંના પ્રથમ લેહનો સદ્ભાવ ઈત્વર સામાયિકવાળા શિષ્યમાં હોય છે, અથવા તીર્થાન્તરના સંક્રમમાં તેનો સદ્ભાવ હોય છે. જેમકે પાર્થનાથના સાધુઓ કેશિમુનિ આદિ અનતિચાર છેદોપસ્થાપનીય હતા. બીજા લેહનો સદ્ભાવ મૂળ પ્રાયશ્ચિત્તનો સ્વીકાર કરનાર સાધુમાં હોય છે.

કહ્યું પણ છે કે “ પરિચાયસ્સ ડ છેદો ” ઇત્યાદિ—

પૂર્વ પર્યાયનું છેદન અને વ્રતોમાં ઉપસ્થાન જ્યાં થાય છે, તેનું નામ છેદોપસ્થાપનીય છે. તે અનતિચાર સાતિચારના લેહથી બે પ્રકારનું કહ્યું છે. શક્ષમાં નિરતિચારનો સદ્ભાવ હોય છે, અથવા તીર્થાન્તરના સંક્રમમાં તે હોય છે મૂલગુણઘાતી સાધુમાં સાતિચારનો સદ્ભાવ હોય છે. પ્રથમ તથા અંતિમ તીર્થ'કરના અવસ્થિત સમાચાર રૂપ સ્થિતકલ્પમાં બન્ને પ્રકારના છેદોપસ્થાપનીય

સ્થાન—૧૩

હોય છે. છેદોપસ્થાપનિક રૂપ જે સંયમ છે તેને છેદોપસ્થાપનિક સંયમ કહે છે. તેનો સદ્ભાવ પણ પહેલા તીર્થ'કર અને છેદલા તીર્થ'કરના તીર્થ'માં હોય છે. આ પ્રકારનું સંયમના બીજા ભેદનું સ્વરૂપ છે.

પરિહાર વિશુદ્ધિ સંયમ—પરિહરણનું નામ પરિહાર છે. તે પરિહાર તથા વિશેષરૂપ હોય છે. આ પરિહારની અપેક્ષાએ જે વિશુદ્ધ હોય છે તેને અથવા જેમાં આ પરિહાર વિશેષ રૂપે વિશુદ્ધ હોય છે તેને પરિહાર વિશુદ્ધ કહે છે. આ પરિહાર વિશુદ્ધિ જેમાં હોય છે તેને પરિહાર વિશુદ્ધિક કહે છે. અથવા પરિહાર રૂપ તપવિશેષ ક્રમ'ની નિર્જ'રા રૂપ વિશુદ્ધિ જેમાં થાય છે તે સંયમને પરિહાર વિશુદ્ધિક કહે છે. તેના નીચે પ્રમાણે બે ભેદ છે—
(૧) નિર્વિશમાનક, અને (૨) નિર્વિષ્ટકાયિક.

આ ચારિત્રનું પાલન કરતા એવા સાધુઓને નિર્વિશમાનક કહેવાય છે, પરંતુ તેમના દ્વારા સેવ્યમાન હોવાને કારણે તે ચારિત્રને પણ નિર્વિશમાનક કહેવામાં આવ્યું છે. જેમણે આ ચારિત્રનું સેવન કરી લીધું છે તેમને નિર્વિષ્ટ-કાયિક કહેવામાં આવે છે. કહ્યું પણ છે કે “ પરિહારેણ વિશુદ્ધ ” ઇત્યાદિ—

પરિહાર વિશુદ્ધિક રૂપ સંયમનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ સમજવું— નવ સાધુઓનું એક ગણ હોય છે. તેમાંથી ચાર સાધુઓ પરિહાર તથા વિશેષની આરાધના કરે છે. તે ચાર સાધુને પારિહારિક કહેવામાં આવે છે. બીજા ચાર સાધુઓ તેમનું વૈયાવૃત્ય કરે છે. વૈયાવૃત્ય કરનારા તે સાધુઓને અનુ-પારિહારિક કહેવાય છે. બાકીનો એક સાધુ કલ્પસ્થિત વાચનાચાર્ય હોય છે. જે શુરુના જેવો હોય છે. તેમાંના જે નિર્વિશમાનકો છે (પારિહારિકો છે) તેમનો આ પ્રકારનો પરિહાર હોય છે—બીજામાં તેઓ એક, બે અને ત્રણ ઉપવાસ, શિશિરમાં બેત્રણ અને ચાર ઉપવાસ અને વર્ષામાં ત્રણ, ચાર અને પાંચ ઉપવાસ કરે છે. પારણાને દિવસે તેઓ આય'બીલ કરે છે. બાકીના પાંચ સાધુઓ આય'બીલ જ કરે છે. આ રીતે છ માસ સુધી ચાર નિર્વિશમાનક પરિહાર કર્યા કરે છે, ત્યારબાદ તેઓ—નિર્વિષ્ટકાયિક બની જાય છે. અને છ માસ સુધી તેમનું વૈયાવૃત્ય કરનારા ચાર સાધુઓ પરિહારક થાય છે. ત્યાર બાદ તેઓ પણ નિર્વિષ્ટકાયિક થઈ જાય છે. ત્યારબાદ તેમના વાચનાચાર્ય છ માસ સુધી પરિહાર કરે છે. તે સમય દરમિયાન આઠ નિર્વિષ્ટકાયિકોમાંથી એક વાચનાચાર્ય બને છે અને બાકીના સાધુઓ વૈયાવૃત્ય કરે છે. આ રીતે આ પરિહાર વિશુદ્ધિક કલ્પ ૧૮ માસ સુધી ચાલે છે. આ પ્રકારનો પરિહાર વિશુદ્ધિક રૂપ જે સંયમ છે તેને પરિહાર વિશુદ્ધિક

સંયમ કહે છે એટલે કે પરિહાર તપ વડે સાધ્ય જે વિશુદ્ધિ છે તે વિશુદ્ધિથી યુક્ત જે સંયમ છે તેનું નામ પરિહાર વિશુદ્ધિક સંયમ છે. ૧૩।

સૂક્ષ્મસંપરાય સંયમ—જેમને કારણે જીવ સંસારમાં ભટકે છે તે કષાયોને સંપરાય કહે છે. જે સંપરાયોમાં સૂક્ષ્મલોભનો અંશ જ બાકી રહી જાય છે—એટલે કે સૂક્ષ્મલોભ કષાયનો જ જેમાં સદ્ભાવ હોય છે, તે સંપરાયને સૂક્ષ્મસંપરાય કહે છે. આ રીતે જે સંયમ લોભકિટ્ટિકા (સૂક્ષ્મલોભ) રૂપ કષાયથી યુક્ત હોય છે, તેને સૂક્ષ્મસંપરાય સંયમ કહે છે. ૧૦ માં શુશ્રુસ્થાનવર્તી જીવમાં તેનો સદ્ભાવ હોય છે. તેના વિશુદ્ધ્યમાનક અને સંકિલશ્યમાનક નામના બે લેહ પડે છે. ક્ષપક શ્રેણિ અને ઉપશમ શ્રેણિ પર આરોહણ કરતા જીવમાં વિશુદ્ધ્યમાનક સૂક્ષ્મસંપરાયનો સદ્ભાવ હોય છે, પરંતુ ઉપશમ શ્રેણિથી નીચે ઉતરતા જીવમાં સંકિલશ્યમાનકનો સદ્ભાવ હોય છે. કહું પણ છે કે “કોહાઈ સંપરાજો” ઇત્યાદિ—

અહીં એવું સમજવું જોઈએ કે સંજ્યાત લોભખંડોનું ઉપશમન બાદર સંપરાય કહેવાય છે તેમાંથી અંતિમ સંજ્યાતમાં ખંડના બીજા અસંજ્યાત દુકડા પોતાની કલ્પનાથી કરવામાં આવે. તેમાંથી પ્રત્યેક સમયે એક એક ખંડનું જે ઉપશમન છે, તે સૂક્ષ્મસંપરાય છે, તથા બાદર સંપરાયના ઉપશમથી યુક્ત જે બાદર સંપરાય છે, તે બાદર સંપરાય છે. સૂક્ષ્મસંપરાય ઉપશમ રૂપ જે સંયમ છે તેનું નામ સૂક્ષ્મસંપરાય સંયમ છે. આ કથનનો લાભાર્થ એ છે કે લોભકિટ્ટિકા (સૂક્ષ્મલોભ) રૂપ કષાયવાળો જે સંયમ છે તેનું નામ સૂક્ષ્મસંપરાય સંયમ છે. આ સંયમના ચોથા લેહરૂપ છે. ૧૪।

યથાજ્યાત સંયમ—ભગવાને જે સંયમ યથાર્થ રૂપે અને વિધિ અનુસાર કહ્યો છે, તેને યથાજ્યાત સંયમ કહે છે. અથવા સમસ્ત જીવલોકમાં જે પ્રસિદ્ધ છે તેનું નામ યથાજ્યાત છે. યથાજ્યાત અકષાય રૂપ હોય છે. યથાજ્યાત ચારિત્રરૂપ જે સંયમ છે, તે યથાજ્યાત ચારિત્ર સંયમ છે. આ કથનનો લાભાર્થ એ છે કે યથાજ્યાત ચારિત્રસંયમનો સદ્ભાવ અકષાયવાળા ઉપશાન્તમોહ ક્ષીણમોહવાળા જીવોમાં હોય છે. તે બન્નેને છદ્મસ્થ વીતરાગ કહે છે. સયોગી કેવલી-૧૩ માં શુશ્રુસ્થાનવાળા અને અયોગી કેવળી ૧૪ ચૌદમાં શુશ્રુસ્થાનવાળામાં તે સંયમનો સદ્ભાવ હોય છે. આ પ્રકારનું સંયમના પાંચમાં લેહ રૂપ યથાજ્યાતચારિત્રનું કથન સમજવું. ॥ સૂ. ૧૮ ॥

હવે સૂત્રકાર સંયમ અને સંયમના પ્રાત્તપક્ષ રૂપ અસંયમનું કથન કરે છે.

“ ઇન્દ્રિયાણં જીવા અસમારભમાણસ્સ ” ઇત્યાદિ—

સંઘટ્ટન આદિ દ્વારા એકેન્દ્રિય જીવોનું ઉપમર્દન (હત્યા) નહીં કરનારા સાધુ વડે ૧૭ પ્રકારના સંયમમાંથી પાંચ પ્રકારના સંયમનું પાલન થાય છે. અહીં ‘ કૃજ્ ’ ધાતુ ‘ ભવતિ ’ ના અર્થમાં વપરાયો છે. સંયમના તે પાંચ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે સમજવા—(૧) પૃથ્વીકાયિક સંયમ, (૨) અપૂકાયિક સંયમ (૩) તેજસ્કાયિક સંયમ, (૪) વાયુકાયિક સંયમ અને (૫) વનસ્પતિકાયિક સંયમ. આ પાંચ સંયમોથી વિરુદ્ધ પાંચ પ્રકારના અસંયમ હોય છે. પૃથ્વીકાયિક જીવોના સંઘટ્ટન આદિનો ત્યાગ કરવો તેનું નામ પૃથ્વીકાયિક સંયમ છે. એ જ પ્રમાણે અપૂકાયથી લઈને વનસ્પતિકાયિક પર્યંતના સંયમ વિશે પણ સમજવું. ॥ સૂ. ૧૬ ॥

“ પચ્ચિન્દ્રિયાણં જીવા અસમારભમાણસ્સ ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—પચ્ચેન્દ્રિય જીવોનું સંઘટ્ટન આદિ દ્વારા ઉપમર્દન નહીં કરવા રૂપ જે સંયમ છે, તેના પાંચ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે—શ્રોત્રેન્દ્રિય સંયમથી લઈને સ્પર્શેન્દ્રિય સંયમ પર્યંતના પાંચે ઇન્દ્રિયોના સંયમ અહીં ગ્રહણ કરવા જોઈએ. એ જ પ્રમાણે સંઘટ્ટન આદિ વડે પચ્ચેન્દ્રિય જીવોનું ઉપમર્દન કરવા રૂપ અસંયમના પણ નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર પડે છે—શ્રોત્રેન્દ્રિય અસંયમથી લઈને સ્પર્શેન્દ્રિય અસંયમ પર્યંતના પાંચ પ્રકારો અહીં ગ્રહણ કરવા જોઈએ. સમસ્ત પ્રાણ, ભૂત, જીવો અને સત્ત્વોનું સંઘટ્ટન આદિ દ્વારા મર્દન કરવાનો ત્યાગ કરનાર જીવ દ્વારા પાંચ પ્રકારના સંયમનું પાલન થાય છે તે પાંચ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—એકેન્દ્રિય સંયમથી લઈને પચ્ચેન્દ્રિય સંયમ પર્યંતના પાંચ પ્રકાર અહીં સમજી લેવા. સમસ્ત પ્રાણ, ભૂત, જીવો અને સત્ત્વોનું સંઘટ્ટન આદિ દ્વારા મર્દન કરવા રૂપ અસંયમના પણ નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર છે—એકેન્દ્રિય અસંયમથી લઈને પચ્ચેન્દ્રિય અસંયમ પર્યંતના પાંચ પ્રકારો અહીં સમજી લેવા.

“ પુઢવિદગઅગણિમારુય ” ઇત્યાદિ—

આ ગાથા દ્વારા સંયમના જે ૧૭ પ્રકાર ખતાવવામાં આવ્યા છે. તેમાં નવમો લેદ જે પચ્ચેન્દ્રિય સંયમ કહ્યો છે, એ જ અહીં સૂત્રમાં શ્રોત્રેન્દ્રિય સંયમ આદિના લેદથી પાંચ પ્રકારનો કહ્યો છે. જે જીવ પચ્ચેન્દ્રિય જીવોની વિરાધના કરતો નથી, એવા જીવ દ્વારા શ્રોત્રેન્દ્રિય સંયમ આદિ રૂપ પાંચ પ્રકારના સંયમનું પાલન થાય છે. તેમાં શ્રોત્રેન્દ્રિયની વિરાધનાનો ત્યાગ કરવો

તેનું નામ શ્રોત્રેન્દ્રિય સંયમ છે, એ જ પ્રમાણે ચક્ષુરિન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, રસ-
નેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિયની વિરાધનાનો ત્યાગ કરવો તેનું નામ અનુક્રમે
ચક્ષુરિન્દ્રિય સંયમ, ઘ્રાણેન્દ્રિય સંયમ, રસનેન્દ્રિય સંયમ અને સ્પર્શેન્દ્રિય
સંયમ છે. એ ઇન્દ્રિયોના સંયમથી વિપરીત પાંચ પ્રકારનો ઇન્દ્રિય અસંયમ
હોય છે. સંયમ અને અસંયમનું આ કથન એકેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય જીવોને
આધારે કરવામાં આવ્યું છે હવે સમસ્ત જીવોને આધારે
સંયમ અને અસંયમનું કથન સૂત્રકાર કરે છે—“ સઙ્ગપાણમૂય ”
ઇત્યાદિ—સમસ્ત પ્રાણીની, સમસ્ત ભૂતોની, સમસ્ત જીવોની અને સમસ્ત
સર્વોની વિરાધના ન કરનાર જીવો એકેન્દ્રિય સંયમથી લઇને પંચેન્દ્રિય સંયમ
પર્યંતના પાંચ પ્રકારના સંયમનું પાલન કરનારા ગણાય છે. પ્રાણાદિકોનો
આ પ્રમાણે અર્થ સમજવો—“ પ્રાણા દ્વિ ત્રિ ચતુઃ પ્રોક્તા ” ઇત્યાદિ—

દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોને ‘ પ્રાણુ ’ કહે છે. વનસ્પતિ-
કાયિકને ‘ ભૂત ’ કહે છે, પંચેન્દ્રિયોને ‘ જીવ ’ કહે છે, તે સિવાયના એકેન્દ્રિય
જીવોને ‘ સર્પ ’ કહે છે. અહીં પૃથ્વીકાયિક સંયમથી લઇને પંચેન્દ્રિય સંયમ
પર્યંતના નવ પ્રકારના સંયમ કહ્યા છે. ‘ એકેન્દ્રિય સંયમ ’ આ પદ દ્વારા
પૃથ્વીકાયિક સંયમથી લઇને વનસ્પતિકાયિક સંયમ પર્યંતના પાંચ લેહ ગ્રહણ
થયા છે. આ સિવાયના ચાર લેહ નીચે પ્રમાણે છે—દ્વીન્દ્રિય સંયમ, ત્રીન્દ્રિય
સંયમ, ચતુરિન્દ્રિય સંયમ અને પંચેન્દ્રિય સંયમ. સમસ્ત પ્રાણી, ભૂતો,
જીવો અને સર્વોની વિરાધના કરનાર જીવો વડે એકેન્દ્રિય અસંયમથી લઇને
પંચેન્દ્રિય અસંયમ પર્યંતના પાંચ પ્રકારના અસંયમ સેવાય છે. ॥ સુ. ૨૦ ॥

એકેન્દ્રિયના લેહરૂપ જે વનસ્પતિકાય છે, તેના બાદર વનસ્પતિ રૂપ
લેહના પાંચ પ્રકારોનું સૂત્રકાર હવે કથન કરે છે.

“ પંચવિહા તળવળસ્મદ્કાઝયા પળ્લતા ” ઇત્યાદિ—

તૃણ રૂપ જે બાદર વનસ્પતિકાયિક જીવો છે, તેમના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર પડે છે—(૧) અગ્રબીજ જેમના અગ્રભાગ જ બીજરૂપ હોય છે, એવા કોરંટક આદિને ‘અગ્રબીજ’ કહે છે (૨) જેમનું મૂળ જ બીજરૂપ હોય છે, એવા કમલકન્દ આદિને ‘મૂળબીજ’ કહે છે (૩) જેમના પર્વ જ (ગાંઠ) બીજરૂપ હોય છે, એવા શેરડીના સાંઠા આદિને ‘પર્વબીજ’ કહે છે. (૪) જેનું થડ બીજ રૂપ હોય છે, એવી શલ્લકી આદિને ‘સ્કન્ધ બીજ’ કહે છે. (૫) જે વનસ્પતિ બીજમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, એવા વડ આદિના બીજને ‘બીજરૂપ વનસ્પતિ બીજ’ કહે છે ॥ સૂ. ૨૧ ॥

ઉપર જે વનસ્પતિકાયિક આદિ જીવોની વાત કરી તેમનું રક્ષણ આચાર દ્વારા જ થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર આચારનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે.

આચાર કલ્પકેસ્વરૂપકા નિરૂપણ

ટીકાર્થ—“ પંચવિદ્દે આચારે પળ્લત્તે ” ઇત્યાદિ—

આચારના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર કહ્યાં છે—(૧) જ્ઞાનાચાર, (૨) દર્શનાચાર, (૩) ચારિત્રાચાર, (૪) તપ આચાર અને (૫) વીર્યાચાર.

આચારણને આચાર કહે છે. તે આચારો જ્ઞાનાદિ વિષયક અનુષ્ઠાન રૂપ હોય છે. તેના જ્ઞાનાચાર આદિ પાંચ પ્રકાર છે. શ્રુતજ્ઞાન સંબંધી જે આચાર છે, તેને જ્ઞાનાચાર કહે છે. તે જ્ઞાનાચારના નીચે પ્રમાણે આઠ પ્રકાર છે—

“ કાલે વિળ્લ બહુમાળે ” ઇત્યાદિ—

(૧) કાળ, (૨) વિનય, (૩) બહુમાન, (૪) ઉપધાન, (૫) અનિહ્વય, (૬) વ્યંજન, (૭) અર્થ અને (૮) તદુલય

સમ્યક્ત્વને દર્શન કહે છે. દર્શન સંબંધી જે આચાર છે તેને દર્શનાચાર કહે છે. તે દર્શનાચાર સમ્યક્ત્વ યુક્ત જીવોના અવધાર રૂપ હોય છે. તેના

પણ નીચે પ્રમાણે આઠ પ્રકાર છે.

“ નિસ્સંક્રિય નિસ્કંસિય ” ઇત્યાદિ—

(૧) નિઃશક્તિ, (૨) નિષ્કાંક્ષિત, (૩) નિર્વિચિકિત્સા, (૪) અમૂઢ દષ્ટિ (૫) ઉપજૃંહા, (૬) સ્થિરીકરણ, (૭) વાત્સલ્ય અને (૮) પ્રલાયના.

ચારિત્રાચાર—સર્વપિરતિ રૂપ જે સંયમ છે તેને ચારિત્ર કહે છે. તે ચારિત્ર વિષયક જે આચાર છે તેને ચારિત્રાચાર કહે છે. તે સમિતિ આદિના પાલન રૂપ હોય છે. તેના પણ નીચે પ્રમાણે આઠ પ્રકાર કહ્યા છે.

“ પણિહાનજોગજુતો ” ઇત્યાદિ—

પાંચ સમિતિઓ અને ત્રણ ગુણિઓથી યુક્ત એવો જે સાધુનો પ્રશસ્ત વ્યાપાર છે, તેને ચારિત્રાચાર કહે છે. આ રીતે પાંચ સમિતિ રૂપ પાંચ પ્રકાર અને ત્રણ ગુણિરૂપ ત્રણ પ્રકાર મળીને તે કુલ આઠ પ્રકારનો હોય છે.

તપ આચાર—તપસ્વીઓનો—તપનું અનુષ્ઠાન કરવા રૂપ-જે આચાર હોય છે તેને તપાચાર કહે છે. તેના ૧૨ પ્રકાર છે. ૬ બાહ્ય તપ અને ૬ આલ્ય-ન્તર તપ બારે લેદોના નામ નીચે પ્રમાણે છે

“ અણસળમૂળોયરિયા ” ઇત્યાદિ—

(૧) અનશન, (૨) ઊણોદરિકા, (૩) લિક્ષાચર્યા, (૪) રસપરિત્યાગ, (૫) કાયકલેશ અને (૬) પ્રતિસંલીનતા, આ ૬ બાહ્યતપ છે. આલ્ય-ન્તર તપના ૬ લેદ નીચે પ્રમાણે છે. “ વાયચ્છિત્તં વિનમ્રો ” ઇત્યાદિ—

(૧) પ્રયશ્ચિત્ત, (૨) વિનય, (૩) વૈયાવૃત્ય, (૪) સ્વાધ્યાય (૫) ધ્યાન અને (૬) વ્યુત્સર્ગ.

વીર્યાચાર—આત્મા અને શરીરની શક્તિનું નામ વીર્ય છે. જ્ઞાનાચારના ૮, દર્શનાચારના ૮, ચારિત્રાચારના ૮ અને તપાચારના ૧૨ એ રીતે કુલ ૩૬ પ્રકારના જ્ઞાનાચારાદિકોના પરિપાલનમાં જે વીર્યરૂપ શક્તિનું પ્રકાશન થાય છે, તેનું નામ વીર્યાચાર છે ॥ સૂ. ૨૨ ॥

હવે સૂત્રકાર આચાર પ્રકલ્પના લેદોનું કથન કરે છે.

સૂત્રાર્થ—“ પંચવિદ્દે આચારપક્લ્પે પળ્લત્તે ” ઇત્યાદિ—

આચાર પ્રકલ્પના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર કહ્યાં છે—(૧) માસિક, ઉદ્ઘાતિક, (૨) માસિક અનુદ્ઘાતિક, (૩) ચાતુર્માસિક ઉદ્ઘાતિક, (૪) ચાતુર્માસિક અનુદ્ઘાતિક અને (૫) આરોપણા. તેમાંથી આરોપણા પાંચ પ્રકારની કહી છે. જેમકે (૧) પ્રસ્થાપિતા, (૨) સ્થાપિતા, (૩) કૃત્સ્ના, (૪) અકૃત્સ્ના, અને (૫) હાડહડા.

સ્થા—૧૫

પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપ પ્રકૃષ્ટ કલ્પ જ્યાં હોય છે, તે પ્રકલ્પ છે. આચારાંગ રૂપ આચારનો જે પ્રકલ્પ છે, તેનું નામ આચાર પ્રકલ્પ છે. તે આચાર પ્રકલ્પ નિશીથ નામના અધ્યયન વિશેષરૂપ છે. તેના પૂર્વોક્ત પાંચ પ્રકારો કહ્યાં છે તે પ્રાયશ્ચિત્તની પ્રરૂપણા કરે છે. માસિક ઉદ્ધાતિકને લઘુમાસ પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કહે છે. કહ્યું પણ છે કે “અદ્વેષ છિન્ન સેસં” ઇત્યાદિ—

માસિક તપની અપેક્ષાએ આ ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે— માસથી અધી દિવસ એટલે ૧૫ દિવસ થાય છે. માસની અપેક્ષાએ ૨૫ દિનાત્મક પૂર્વતપના અર્ધા દિવસો ૧૨૥ થાય છે. ૧૫ અને ૧૨૬ નો સરવાળો ૨૪૧ સાડીસત્યાવીસ આવે છે. જે એક માસનું લઘુપ્રાયશ્ચિત્ત હેવું હોય તો પૂરા ૩૦ દિવસનું દેવાને બદલે ૨૪૧ સાડીસત્યાવીસ દિવસનું હેવું જોઈએ, જે ગુરુપ્રાયશ્ચિત્ત હેવું હોય તો તે પૂરા ૩૦ દિવસનું હોવું જોઈએ. આ પ્રકારના ૩૦ દિવસના પ્રાયશ્ચિત્તને માસિક અનુદ્ધાતિક કહે છે. જે પ્રાયશ્ચિત્ત ૩ માસ ૨૪૧ દિવસનું દેવામાં આવે છે તેને લઘુચાતુર્માસિક અથવા ચાતુર્માસિક ઉદ્ધાતિક કહે છે. પૂરા ચાર માસના પ્રાયશ્ચિત્તને ચાતુર્માસિક અનુદ્ધાતિક અથવા ગુરુચાતુર્માસિક કહે છે. સતત છ માસ પર્વન્તનું જે પ્રાયશ્ચિત્ત દેવામાં આવે છે તેનું નામ આરોપણ છે. મહાવીર પ્રભુના શાસનમાં તેટલા સમય કરતાં વધારે સમયની આરોપણ દેવામાં આવતી નથી. “જારોવણા ચડાવગત્તિમાણિયં હોઈ” આરોપણને આરોહણ કહેવામાં આવે છે. જે જીવ જેવા દોષનું સેવન કરે છે, તે દોષની તેના દ્વારા તેને અનુરૂપ આલોચના કરાય છે—તેને પ્રતિસેવનાને અનુરૂપ જ માસલઘુ, માસગુરુ આદિ પ્રાયશ્ચિત્ત દેવામાં આવે છે. જે માણસ પ્રતિસેવિત દોષને અનુરૂપ આલોચના કરતો નથી, તેને પ્રાયશ્ચિત્ત તો દેવામાં આવે જ છે, પરન્તુ તે પ્રાયશ્ચિત્તમાં માયાથી નિબ્બન્ન થયેલા અન્ય પ્રાયશ્ચિત્તની આરોપણા કરાય છે. આ પ્રકારનું તે આરોપણનું સ્વરૂપ હોય છે. આચાર પ્રકલ્પના કોઈ કોઈ ઉદ્દેશકોમાં લઘુમાસ પ્રાયશ્ચિત્તની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે, કોઈ કોઈ ઉદ્દેશકોમાં ગુરુમાસ પ્રાયશ્ચિત્તની, કોઈ કોઈ ઉદ્દેશકોમાં લઘુ ચાતુર્માસ પ્રાયશ્ચિત્તની, કોઈ કોઈ ઉદ્દેશકોમાં ગુરુ ચાતુર્માસ પ્રાયશ્ચિત્તની અને કોઈ કોઈ ઉદ્દેશકોમાં આરોપણની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે. આ રીતે પાંચ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તોનું પ્રરૂપક હોવાને કારણે આ આચાર પ્રકલ્પને પાંચ પ્રકારનો કહેવામાં આવેલ છે, એમ સમજવું. અહીં આરોપણને આચાર પ્રકલ્પના પાંચમાં ભેદ રૂપ પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

હવે સૂત્રકાર તે આરોપણના પાંચ ભેદો પ્રકટ કરે છે.

“ આરોવણા પંચવિહા ” ઇત્યાદિ—

તે આરોવણાના પ્રસ્થ પિત આદિ પાંચ લેદ કહ્યાં છે. જે આરોપણા, આરોપ-
ણીય અનેક પ્રાયશ્ચિત્તોને સહભાવ હોય ત્યારે લઘુમાસ, ગુરુમાસ આદિ પ્રાયશ્ચિ-
ત્તોમાંથી એક પ્રાયશ્ચિત્તની પ્રસ્થાપના રૂપ હોય છે, તે આરોપણને ‘ પ્રસ્થા-
પિતા ’ કહે છે. તથા જે કેઈ સાધુ માસગુરુ આદિ પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય હોય
છે, તે પહેલાં ગુરુનું વૈયાવૃત્ય કરે છે, તેથી જ્યાં સુધી વૈયાવૃત્તિની સમાપ્તિ
થઈ જતી નથી, ત્યાં સુધી તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત સ્થાપિત રહે છે, ત્યારબાદ તે
પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે. આ રીતે આ આરોપણને ‘ સ્થાપિતા ’ રૂપ કહેવામાં
આવી છે. તથા જે આરોપણમાં ‘ ઝોષ ’ કરાતો નથી તે આરોપણને
“ કૃત્સ્ના આરોપણા ” કહે છે. ઝોષનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

મહાવીર પ્રભુના તીર્થમાં છ માસ સુધીનું જ પ્રાયશ્ચિત્ત આપી શકાય
છે. અપરાધીને છ માસથી વધારે માસનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપી શકાતું નથી. ૬
માસ કરતાં વધારે સમયનું પ્રાયશ્ચિત્ત આરોપિત કરી શકાતું નથી. જેમ કેઈ
પાત્રમાં જેટલું ધાન્ય સમાઈ શકે તેમ હોય એટલું જ ધાન્ય તેમાં ભરી
શકાય છે, પરંતુ જો તેથી વધારે ધાન્ય તેમાં નાખવામાં આવે તો તે પાત્ર-
માંથી બહાર નીકળી જાય છે, એજ પ્રમાણે છ માસથી વધારે માસના
પ્રાયશ્ચિત્તની જે અનારોપણા છે, તેનું નામ જ “ ઝોષ ” છે. છ માસથી અધિક
સમયના પ્રાયશ્ચિત્તોનો અભાવ હોવાને કારણે, તે આરોપણા (છ માસના
પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપ આરોપણા) પૂર્ણ હોવાને કારણે તેને ‘ કૃત્સ્ના આરોપણા ’
કહે છે. ‘ જેમાં છ મહીનાથી વધારે મહિમાનું પ્રાયશ્ચિત્તની આરોપણા
કરવામાં આવતી નથી તે અપરિપૂર્ણ હોવાથી “ અકૃત્સ્ના આરોપણા કહેવાય
છે. હાડહડા આરોપણા ’ આ પ્રકારની છે—જે અપરાધીને લઘુમાસ,
ગુરુમાસ આદિ પ્રાયશ્ચિત્તોમાંથી જે પ્રાયશ્ચિત્ત દેવાનું હોય, તે પ્રાયશ્ચિત્ત
એ જ કાળે તે અપરાધીમાં આરોપિત કરવામાં આવે છે, તેથી તે આરોપણને
“ હાડહડા ” કહી છે. એટલે કે જેણે જે અપરાધ કર્યો હોય તે અપરાધના
પ્રાયશ્ચિત્તની એ જ સમયે જે આરોપણા કરવામાં આવે છે તેને
“ હાડહડા આરોપણા ” કહી છે. ॥ સૂ. ૨૩ ॥

સંયત અને અસંયત વિષયક સૂત્રની પ્રરૂપણા સૂત્રકારે પહેલાં કરેલી છે. તે સૂત્રોમાં સંયત અસંયત જે વસ્તુવિશેષ કહેવામાં આવેલ છે તેમનો વ્યતિકર સંબંધ અથવા સદ્ભાવ તો મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ સંભવી શકે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર મનુષ્યક્ષેત્રમાં રહેલા કેટલાક પદાર્થવિશેષોનું કથન કરે છે—

“જંબુદ્વીવે દીવે મંદરાસ્સ પવ્વયસ્સ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—જંબુદ્વીપ નામના આ દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં વહેતી સીતા મહાનદીની ઉત્તર દિશામાં પાંચ વક્ષસ્કાર પર્વતો આવેલા છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) માલ્યવાન, (૨) ચિત્રકૂટ, (૩) પદ્મકૂટ, (૪) નલિનકૂટ અને (૫) એકશૈલ.

જંબુદ્વીપમાં આવેલા મન્દર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં વહેતી સીતા મહાનદીની દક્ષિણ દિશામાં પાંચ વક્ષસ્કાર પર્વતો આવેલા છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) ત્રિકૂટ, (૨) વૈશ્રમણ્યકૂટ, (૩) અંજન, (૪) માયાંજન અને (૫) સૌમનસ.

જંબુદ્વીપના મન્દર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં આવેલી સીતાદા મહાનદીની દક્ષિણ દિશામાં પાંચ વક્ષસ્કાર પર્વતો આવેલા છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) વિદ્યુત્પ્રભ, (૨) અંકાવતી, (૩) પદ્માવતી, (૪) આરણીવિષ અને (૫) સુખાવહ.

જંબુદ્વીપના મન્દર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં આવેલી સીતાદા મહાનદીની ઉત્તર દિશામાં પાંચ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) ચન્દ્ર પર્વત, (૨) સૂર પર્વત, (૩) નાગ પર્વત, (૪) દેવ પર્વત અને (૫) ગન્ધમાદન પર્વત.

જંબુદ્વીપમાં આવેલા મન્દર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં આવેલા દેવકુરુમાં પાંચ મહાહદ છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) નિષધ હદ, (૨) દેવકુરુ હદ, (૩) સૂર હદ, (૪) સુલસ હદ અને (૫) વિદ્યુત્પ્રભ હદ.

જંબુદ્વીપના મન્દર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં આવેલા ઉત્તરકુરુમાં પણ નીચે પ્રમાણે પાંચ મહાહદ છે—(૧) નીલવત્ હદ, (૨) ઉત્તરકુરુ હદ, (૩) ચન્દ્ર હદ, (૪) ઐરાવણ હદ અને (૫) માલ્યવત્ હદ.

સમસ્ત વક્ષસ્કાર પર્વતો સીતા અને સીતાદા મહાનદીઓની તરફ અને મન્દર પર્વતની તરફ ૫૦૦ યોજન ઊંચા છે, અને તેમનો ઉદ્દેશ (જમીનની અંદરની ઊંડાઈ) ૫૦૦ ગવ્યૂતિપ્રમાણ છે.

ઘાતકીઅંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધમાં મન્દર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં સીતા મહાનદીની ઉત્તરે પાંચ વક્ષસ્કાર પર્વતો આવેલા છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે.

માલ્યવાન્ ઇત્યાદિ નામ જ'બૂદ્રીપના પ્રકરણમાં ઉપર કહ્યા અનુસાર સમજવા. પુષ્કરવરદ્રીપાધર્મમાં અને પશ્ચિમાર્ધમાં વક્ષસ્કારોનું, હ્રદોનું અને વક્ષસ્કાર પર્વતની ઊંચાઈનું કથન આગળના કથન પ્રમાણે જ સમજવું. સમયક્ષેત્રમાં પાંચ ભરત અને પાંચ ઐરવતક્ષેત્ર છે. ચતુઃસ્થાનકના ખીખ ઉદ્દેશમાં તેમને વિષે જેવું કથન કરવામાં આવ્યું છે એવું જ કથન અહીં પણ કરવું જોઈએ.

આ રીતે “ પાંચ મન્દર અને પાંચ મન્દર ચૂલિકાઓ છે, ” ત્યાં સુધીનું કથન ગ્રહણ કરવું જોઈએ. અહીં કેવળ એટલી જ વિશેષતા છે કે અહીં ઇષુકારનો સદ્ભાવ નથી.

ટીકાર્થ-આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સુગમ હોવા છતાં પણ અહીં તેમનું થોડું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે. વક્ષસ્કાર પર્વતોનું ખીજુ' નામ ગજદન્ત પણ છે. તે પર્વતોને વક્ષસ્કાર કહેવાનું કારણ એ છે કે તે બે પહાડો એકત્ર થઈને તેમની વચ્ચેના ક્ષેત્રને ગોખ્ય (અદશ્ય) કરે છે. તેઓ માલ્યવાન્ ગજદન્તની પ્રદક્ષિણા કરતા હોય એવી રીતે તેની ચારે દિશાઓમાં આવેલા છે. અહીં ચાર સૂત્રો દ્વારા એવાં ૨૦ વક્ષસ્કાર પર્વતો પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં છે. તથા દેવકુરુઓમાં નિષધ વર્ષધર પર્વતથી ઉત્તર દિશામાં ૮૩૪/૪/૭ યોજનપ્રમાણ અંતરે શીતોદા મહાનદીના પૂર્વ અને પશ્ચિમ તટપર વિચિત્રકૂટ અને ચિત્રકૂટ નામના બે પર્વતો છે. તે પ્રત્યેક પર્વતની ઊંચાઈ ૧ હજાર યોજનની છે. તેમના મૂળભાગની લંબાઈ-પહોળાઈ ૧૦૦૦ યોજનની અને શિરોભાગની લંબાઈ-પહોળાઈ ૫૦૦ યોજનની કહી છે. તે બંને પર્વતો પ્રાસાદોથી મંડિત છે. તે પર્વતો વિચિત્રકૂટ અને ચિત્રકૂટ નામના દેવોના નિવાસસ્થાન રૂપ છે. આ બંને પર્વતોથી આગળ જતા પૂર્વોક્ત આન્તર્યથી યુક્ત શીતોદા મહાનદીના મધ્યભાગમાં રહેલું, દક્ષિણથી ઉત્તરમાં ૧૦૦૦ યોજનના આયામ (લંબાઈ) વાળું અને પૂર્વથી પશ્ચિમમાં ૫૦૦ યોજનની પહોળાઈવાળું વેદિકા અને વનખંડદ્રયથી વેષ્ટિત એવું, અને ૧૦ યોજન સુધી ભૂમિમાં વિસ્તૃત એવું નિષધ નામનું મહાહ્રદ છે. તે મહાહ્રદ આઠ યોજન લાંબા, એક યોજન પહોળા, વિવિધ મણિઓથી યુક્ત, ૧૦ યોજનની નાલ-વાળા, અર્ધા યોજનની વિસ્તારવાળી અને એક કોશ ઊંચી એવી કણિકાથી યુક્ત અને જેનો મધ્યભાગ નિષધ નામના દેવના નિવાસસ્થાન રૂપ ભવનથી વિભૂષિત છે એવા એક મહાપદ્મથી યુક્ત છે. તે મહાપદ્મ, તેના કરતાં અર્ધા પ્રમાણવાળા ૧૦૮ પદ્મોથી અને તે સિવાયના ખીખાં પણ અનેક લક્ષપદ્મોથી ઘેરાયેલું છે તે પદ્મો સામાનિક આદિ દેવોના નિવાસસ્થાન રૂપ છે. એ જ પ્રમાણે દેવકુરુ હ્રદ આદિ હ્રદો પણ તેમના જેવાં જ નામવાળા દેવોના નિવાસ-સ્થાન રૂપ છે, અને ઉપર્યુક્ત આન્તર્યાવાળા છે એમ સમજવું.

જેમકે જે નીલવત્ મહાહુદ છે તે નીલવત્ નામના દેવના નિવાસ રૂપ છે. તે મહાહુદ યમક નામના બે પર્વતો પછી આવે છે. આ બન્ને પર્વતનું વર્ણન વિચિત્રકૂટ અને ચિત્રકૂટના વર્ણન પ્રમાણે જ સમજવું. તેની દક્ષિણ દિશામાં ઉત્તરકુરુ હુદ આદિ ચાર હુદ આવેલાં છે. તે પ્રત્યેક મહાહુદ દસ દસ કાંચન નામના પર્વતોથી યુક્ત છે. તે બધાં પર્વતો ૧૦૦ યોજનના વિસ્તારવાળા છે. તેમનો વિસ્તાર મૂળભાગમાં ૧૦૦ યોજનનો અને ઉપરના ભાગમાં ૫૦૦ યોજનનો છે, તે પર્વતો તેમના જેવાં જ નામવાળા દેવોથી અધિષ્ઠિત છે. તે પ્રત્યેક પર્વત પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી ૧૦-૧૦ યોજનના અંતરે વ્યવસ્થિત છે. તે વિચિત્રકૂટ આદિ પર્વતવાસી અને હુદવાસી જે દેવો છે તેમની જંબૂદ્વીપના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં ૧૨ યોજન પ્રમાણવાળી નગરીઓ છે. તે નગરીઓનાં નામો તે દેવોનાં નામ જેવાં જ છે. તે વક્ષસ્કાર પર્વતો કઇ કઇ દિશામાં છે, તે સૂત્રકાર હવે પ્રકટ કરે છે.

“ સઠ્ઠે વિળં ” ઇત્યાદિ—તે વક્ષસ્કાર પર્વતો સીતા અને સીતોદા નામની મહાનદીઓ અને મન્દર પર્વતની દિશામાં છે. તેમની બિંચાઈ તે દિશામાં ૫૦૦ યોજનની છે. અને તેમનો ઉદ્દેધ (ભૂમિની અંદરનો વિસ્તાર) ૫૦૦ ગંધર્વ પ્રમાણ છે. મન્દર પર્વતની દિશામાં માદ્યવત્, સૌમનસ, વિદ્યુત્પ્રભ અને ગન્ધમાદન નામના ગજદન્તના આકાર જેવા પર્વતો પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવાળા છે. તે સિવાયના જે અન્ય વક્ષસ્કાર પર્વતો છે, તેઓ સીતા અને સીતોદા મહાનદીઓની દિશામાં છે. જંબૂદ્વીપમાં જેટલા પ્રમાણવાળા આ વક્ષસ્કાર પર્વતો અને મહાહુદો કહ્યાં છે, એટલા જ પ્રમાણવાળા વક્ષસ્કાર પર્વતો અને મહાહુદો ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં, પશ્ચિમાર્ધમાં અને પુષ્કરાર્ધના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધમાં પણ આવેલા છે. એ જ વાતને સૂત્રકારે “ ઘાયઙ્ ”

સંદે ” થી લઇને “ વક્ષારા વહાય ઉન્નત્તં માણિયવ્વં ” આ સૂત્રપાઠ પર્યા-
ન્તના લખાણ દ્વારા વ્યક્ત કરી છે.

હવે સૂત્રકાર સમયક્ષેત્રમાં (મનુષ્યક્ષેત્રમાં) રહેલાં ભરતાદિ ક્ષેત્રોની
અને તેમાં આવેલા પર્વતાદિકોની પાંચ સ્થાનકની અપેક્ષાએ પ્રરૂપણા કરે છે.

“ સમયક્ષેત્તેજં ” ઇત્યાદિ—સૂર્યની ગતિ વડે પ્રકટ થતાં ઋતુ, અયન
આદિ રૂપ સમયથી યુક્ત જે ક્ષેત્ર છે, તેને સમયક્ષેત્ર કહે છે. એવું સમયક્ષેત્ર
(મનુષ્યક્ષેત્ર) અહીં દ્વીપ છે. આ મનુષ્યક્ષેત્રમાં પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત
ચાવત્ પાંચ હૈમવત, પાંચ હૈરણ્યવત અને તે સિવાયના બીજાં ક્ષેત્રો પણ
છે. વળી ત્યાં શબ્દાપાતી પર્વતોથી લઇને પાંચ મન્દર અને પાંચ મન્દર
ચૂલિકાઓ પર્યાન્તનું બધું છે. ચોથા સ્થાનકના બીજા ઉદ્દેશમાં આ વિષયને
અનુંલક્ષીને જેવું કથન કરવામાં આવ્યું છે, તેવું કથન અહીં પણ ગ્રહણ
કરવું જોઇએ, પરન્તુ ઇષુકાર પર્વત ચાર જ છે, તેથી અહીં તેમનું કથન
કરવું જોઇએ નહીં. “ ણવરં ઉસુયારા નત્થિ ” આ સૂત્રપાઠ દ્વારા એ જ વાત
પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે ઇષુકાર પર્વત ચાર જ હોવાથી તેમનું કથન
અહીં કરવું જોઇએ નહીં. ॥ સૂ. ૨૪ ॥

ઋષભ વિઝૈરહ તીર્થકરોંકા નિરૂપણ

આ પ્રકારે મનુષ્યક્ષેત્રના પર્વત આદિનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર
ભરતક્ષેત્રમાં વર્તમાન અવસર્પિણીકાળના ભૂષણ રૂપ જે ઋષભદેવ આદિ પુરુષો
થયા હતા તેમને વિષે થોડું કથન કરે છે.

“ હસમેણં અરહા કોસલિણ પંચ ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—કોશલ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઋષભદેવ જિનેશ્વરની ઊંચાઈ ૫૦૦
ધનુષપ્રમાણ હતી ચાતુરન્ત ચક્રવર્તી ભરત રાજા પણ ૫૦૦ ધનુષપ્રમાણ ઊંચા
હતા. બાહુબલી અણુગાર, બ્રાહ્મી આર્યા અને સુંદરીની ઊંચાઈ પણ એટલી જ
હતી. ઋષભદેવ સૌથી પહેલા તીર્થંકર થઈ ગયા, અને ભરત, બાહુબલી,
બ્રાહ્મી અને સુંદરી તેમનાં પુત્રપુત્રી હતાં. ॥ સૂ. ૨૫ ॥

ઉપર જેમનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે ઋષભાદિ બુદ્ધ હતા. ભાવની અપેક્ષાએ મોહના ક્ષયથી અને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિદ્રાના ક્ષયથી જ જીવ બુદ્ધ થઈ શકે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર દ્રવ્યબોધના કારણોનું નિરૂપણ કરે છે.

“ પંચહિં ઠાળેહિં સુત્તે વિબુઙ્ગેજ્ઞા ” ઇત્યાદિ—

સુપ્ત જીવ નીચેના પાંચ કારણોને લીધે જાગૃત થઈ શકે છે—(૧) શબ્દ, (૨) સ્પર્શ, (૩) ભોજનપરિણામ, નિદ્રાક્ષય અને (૫) સ્વપ્ન દર્શન.

કોઈનો અવાજ સાંભળીને અથવા કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા શરીરનો સ્પર્શ થવાથી સૂતેલી વ્યક્તિ જાગી જાય છે. એ જ પમાણે ભૂખને કારણે પણ તે જાગી જાય છે, ઊંઘ પૂરી થવાથી પણ તે જાગી જાય છે, અને ઊંઘમાં સ્વપ્ન દેખવાથી પણ તે જાગી જાય છે. જાગરણનું સાક્ષાત્કારણ નિદ્રા છે, અને શબ્દ શ્રવણ, સ્પર્શોપલબ્ધિ, ભૂખ અને સ્વપ્નદર્શન, આ બધાં નિદ્રાક્ષયના પરમ્પરા કારણો છે, તેથી તેઓ જાગૃતિના કારણભૂત નિદ્રાક્ષયમાં હેતુરૂપ હોવાથી તેમને પણ જાગરણના કારણ રૂપે અહીં પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે, એમ સમજવું. ॥ સૂ. ૨૬ ॥

આ પ્રકારે કારણના નિર્દેશપૂર્વક દ્રવ્યપ્રબુદ્ધનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર એ વાતનું પ્રતિપાદન કરે છે કે અમુક સંયોગોમાં ભાવપ્રબુદ્ધ અમુક પ્રકારે વર્તવાથી જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણાતો નથી.

શૂત્રાર્થ—“ પંચહિં ઠાળેહિં સમણે ણિમ્મંથે ” ઇત્યાદિ—

નીચેના પાંચ કારણોમાંથી કોઈ પણ કારણ ઉદ્ભવે ત્યારે કોઈ શ્રમણ નિર્ઐધ કોઈ નિર્ઐથીને (સાધ્વીજીને) સહારો આપે, તો તે જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણાતો નથી—(૧) કોઈ ઉન્મત્ત આખલો આદિ પશુ કે ગીધ આદિ પક્ષી કોઈ સાધ્વી પર ઘસી જઈને તેમને ભૂમિ પર પછાડી નાખે અને તેઓ પોતાની જાતે ઊભાં થવાને સમર્થ ન હોય તથા તેમને ટેકો આપીને ઊભા કરનાર કોઈ અન્ય સાધ્વીજી પણ ત્યાં હાજર ન હોય, તો એવી પરિસ્થિતિમાં

કોઈ સાધુ તેમને મદદ કરે-તેમનો હાથ આલીને તેમને ઊભાં કરે, તો તે સાધુ જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણાતો નથી.

ટીકાર્થ — હાથ આદિ પકડીને ઉઠાડવા તેનું નામ ‘ઘ્રહણ’ છે અને પોતાના બન્ને હાથોમાં ઉપાડી લેવાં તેનું નામ ‘અવલંબન’ છે. અથવા—“ સર્વંગિયં તુ ગ્રહણં કરેણ અવલંબણં તુ દેસમ્મિ ” તેમને પૂરેપૂરા ઉઠાવી લેવા તેનું નામ ઘ્રહણ છે, અને તેમને પોતાના હાથનો આધાર આપીને ઊભા કરવા તેનું નામ અવલંબન છે. કોઈ પણ કારણ વિના સાધુ એવું વર્તન કરે તો તે જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણાય છે, કારણ કે એવું કરવામાં તેને આ પ્રકારના દોષ લાગે છે. “ મિચ્છત્તં ઉદ્ઘાહો ” ઇત્યાદિ— કારણ વિના એવું કરવાથી સાધુને મિથ્યાત્વ, ઉદ્ઘાહ આદિ દોષ લાગે છે. આ પ્રકારનું પહેલું કારણ સમજવું.

બીજું કારણ આ પ્રમાણે છે—કોઈ સાધ્વી કોઈ દુર્ગમાં અથવા કોઈ વિષમ સ્થાનમાં ચાલતાં ચાલતાં લપસી જાય અથવા ચાલતાં ચાલતાં તેમનો પગ મચકોડાઈ જવાને લીધે તેઓ ચાલી શકે તેમ ન હોય, તો એવી પરિસ્થિતિમાં તેમને સહારો દેનાર સાધુ જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણાતો નથી. દુર્ગ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) વૃક્ષ દુર્ગ, (૨) શ્યાપદ દુર્ગ, અને (૩) મ્લેચ્છ દુર્ગ. એવા સ્થાન પર ચાલવામાં મુશ્કેલી પડે છે. કહ્યું પણ છે કે “ તિવિહં ચ હોઝ દુર્ગ ” ઇત્યાદિ—

એવા માર્ગ પર અથવા ગર્ત, પાષાણ આદિથી યુક્ત પર્વત ઉપર ચાલતાં ચાલતાં જો કોઈ સાધ્વીજી પ્રસ્ખલિત થઈ જાય—લપસી જાય અથવા જમીન પર પડી જાય, તો તેમને સહારો દેનાર સાધુ જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણાતો નથી. પ્રસ્ખલન અને પ્રપતનનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે.

“ ભૂમિષ્ણ અસંપત્તં ” ઇત્યાદિ—જ્યારે ચાલતાં ચાલતાં જમીન પર આખું શરીર પડી જાય છે, ત્યારે પ્રપતન થયું ગણાય છે, પણ લપસી જવાને કારણે શરીર એક બાજુ ઝૂકી જાય છે અને હાથ આદિ કોઈ એક જ અંગને આધારે જમીન પર ખડું રહે છે, ત્યારે તેનું પ્રસ્ખલન થયું કહેવાય છે. પ્રપતન વખતે આખું શરીર ભૂમિનો સ્પર્શ કરે છે, પણ પ્રસ્ખલન વખતે તો કોઈ એક જ અંગ ભૂમિનો સ્પર્શ કરે છે.

ત્રીયું કારણ આ પ્રમાણે છે—જ્યારે કોઈ સાધ્વીજી કોઈ જલયુક્ત ખાડામાં અથવા જલરહિત કીચડમાં ફસાઈ જાય, લીલ, શેવાળ આદિમાં ફસાઈ જાય, પાણીના પ્રવાહમાં ફસાઈ જાય અથવા તણાતાં હોય, તો એવી પરિસ્થિતિમાં તેમને મદદ કરવાના આશયથી તેમનો સહારો દેનાર સાધુ જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણાતો નથી. અહીં પતન પડે અને પનકમાં સમજવું અને અપવાહન પાણીના પ્રવાહમાં સમજવું.

ચોથું કારણ—“નિર્ગન્થો નિર્ગન્થી” નાવમારોહયન્ વા અવરોહયન્ વા નાતિક્કામતિ” કોઈ નિર્ગન્થ કોઈ નિર્ગન્થીને બેસાડવામાં મદદ કરે અથવા નાવમાંથી ઉતરવામાં મદદરૂપ બને, તો એવી સ્થિતિમાં તે જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણાતો નથી.

પાંચમું કારણ—“ક્ષિત્તચિત્તાં, દૃત્તચિત્તાં યક્ષાવિષ્ટામ્, રુન્માદપ્રાપ્તામ્, ડવસર્ગપ્રાપ્તામ્, સાધિકરણાં, સપ્રાયશ્ચિત્તાં, મક્તપાનપ્રત્લમાતામ્ અર્થજ્ઞાતાં વા નિર્ગન્થો નિર્ગન્થી” ગૃહન્ વા અવલમ્બમાનો વા નાતિક્કામતિ ” જ્યારે કોઈ સાધ્વીજી ક્ષિત્ત ચિત્તવાળાં (ઉન્માદયુક્ત) થઈ જાય ત્યારે તેમને સહારો દેનાર સાધુ જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણાતો નથી. ક્ષિત્તચિત્તતા રાગ, ભય, અપમાન આદિ કારણોને લીધે થઈ જાય છે. કહ્યું પણ છે કે :

“રાગેણ વા મરણ વા ” ઇત્યાદિ—

જિનેન્દ્રદેવે એવું કહ્યું છે કે ક્ષિત્તચિત્તતા (ચિત્તભ્રમ) રાગ, ભય, અથવા અપમાનથી થાય છે. અથવા જ્યારે તે સાધ્વી દર્પયુક્ત ચિત્તવાળાં થઈ જાય છે, ત્યારે પણ એવું બને છે, કારણ કે સન્માન આદિને કારણે ઉદ્ભવેલ ચિત્તતાનો સફલાવ તો જોવા મળે જ છે. કહ્યું પણ છે કે :

“ઈહ ઇસ અસંમાણાશિત્તો ” ઇત્યાદિ—

જેમ અગ્નિ ઇંધનથી પ્રજ્વલિત થાય છે, તેમ મનુષ્ય અસંમાનથી ક્ષિત્ત થાય છે, અને સંમાનથી દ્રક્ષ (દર્પયુક્ત) થાય છે. લાલ પ્રાપ્ત થવાથી, મદથી અથવા દુર્જય શત્રુને હરાવવાથી મનુષ્ય મત્ત થાય છે.

સ્થા—૧૮

અથવા તે સાધ્વી જ્યારે ચક્ષાવિષ્ટ થઈ જાય એટલે કે તેમના શરીરમાં ચક્ષુ નામના દેવવિશેષનો પ્રવેશ થવાને કારણે તે સાધ્વી જ્યારે ઉન્મત્ત બની જાય ત્યારે તેને અવલંબન આદિ રૂપે સહારો આપનાર સાધુ જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણાતો નથી. “ પુન્નવમવેરિણ ” ઇત્યાદિ—

જિનેશ્વર ભગવાને એણું કહ્યું છે કે નીચેના બે કારણોને લીધે સાધ્વીને ચક્ષાવિષ્ટા કહેવાય છે—(૧) કોઈ પૂર્વભવના વેરી દેવાદિનો શરીરમાં પ્રવેશ થવાથી અથવા (૨) કોઈ વિશેષ રાગ વડે અનુરકત થઈ જાય, તો એવી સ્થિતિમાં તેને ચક્ષાવિષ્ટા કહેવામાં આવે છે.

અથવા જ્યારે કોઈ સાધ્વી ઉન્માદાવસ્થામાં—ચિત્તભ્રમની હાલતમાં હોય ત્યારે પણ તેને સહારો દેનાર સાધુ જિનાજ્ઞાનો વિરાધક થતો નથી. ઉન્માદના બે પ્રકાર કહ્યા છે—ચક્ષાવેશ રૂપ ઉન્માદ—તેનું સ્વરૂપ ઉપર સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. (૨) મોહનીય રૂપ ઉન્માદ—ચિત્તભ્રમ રૂપ આ ઉન્માદ રૂપાંગ દર્શનથી અથવા પિત્તની મૂર્છાથી થાય છે. કહ્યું પણ છે કે : “ઉન્માજો લલ્લ દુવિહો” ઇત્યાદિ. આ ગાથાનો અર્થ સ્પષ્ટ છે.

અથવા જ્યારે કોઈ સાધ્વીને ઉપસર્ગો અનુભવવા પડતાં હોય ત્યારે પણ તેને સહારો દેનાર સાધુ જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણાતો નથી. ઉપસર્ગના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર છે—દેવકૃત ઉપસર્ગ, મનુષ્યકૃત ઉપસર્ગ અને તિર્યંચકૃત ઉપસર્ગ. જે ઉપસર્ગો દેવ દ્વારા કરાય છે, તેમને દિવ્ય ઉપસર્ગો કહે છે, મનુષ્ય દ્વારા કરાતા ઉપસર્ગોને માનુષી ઉપસર્ગો કહે છે. અને તિર્યંચો દ્વારા કરાતા ઉપસર્ગોને તિર્યંચકૃત ઉપસર્ગો કહે છે. એ જ વાત “ તિવિહે વં જવસમ્મો ” ઇત્યાદિ ગાથાઓ દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે.

અથવા જ્યારે તે સાધ્વી અધિકરણ સહિત હોય—કોઈ કારણે કલેશ કરવાને તૈયાર થઈ હોય, અથવા તે સાધ્વીને કોઈ અતિચારના નિવારણ નિમિત્તે પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો હોય અને પહેલી વખત જ આવેો પ્રસંગ ઉદ્ભવવાને કારણે તે પ્રાયશ્ચિત્તને ધારણ કરતી એવી તે સાધ્વી કલાન્ત બની ગઈ હોય, અથવા લયને કારણે આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયેલ હોય તો તેને સહારો દેનાર સાધુ જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણાતો નથી.

‘ અદ્ભવા દેહં વા ’ ઇત્યાદિ

અથવા કોઈ સાધ્વીએ આજીવન અનશનવ્રત અંગીકાર કર્યું હોય, અને શારીરિક અશક્તિને કારણે તેઓ પડી જાય તો ત્યાં અન્ય સાધ્વીઓ હાજર ન હોય એવી પરિસ્થિતિમાં તેમને સહારો દેનાર સાધુ જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણાતો નથી. અથવા જ્યારે તે સાધ્વીજી અથજ્ઞતા હોય (જેને પતિ અથવા ચોર આદિ સંયમથી ચલાયમાન કરી રહ્યા હોય એવી સાધ્વીને અર્થજ્ઞતા કહે છે) ત્યારે તેને સહારો દેનાર સાધુ પણ જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણાતો નથી. કહું પણ છે કે “અદ્વોત્તિ જીવ કજ્ઞ” ઇત્યાદિ—

જેને પતિ અને ચોર આદિનો ભય ઉપસ્થિત થયો હોય એવી પરિસ્થિતિમાં મૂકાયેલા સાધ્વીને અહીં અર્થજ્ઞતા સાધ્વી કહેવામાં આવેલ છે. આ રીતે ક્ષિપ્રચિત્તથી લઈને અર્થજ્ઞતા પર્યન્તની કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં મૂકાયેલા સાધ્વીજીને સહારો દેનાર શ્રમણ નિર્ઐશ જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણાતો નથી આ પ્રકારનું આ પાંચમું કારણ સમજવું. ॥ સૂ. ૨૭ ॥

કયા પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં સાધ્વીજીને સહારો દેનાર શ્રમણ નિર્ઐશ જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણાતો નથી, એ વાત પ્રકટ કરીને હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય રૂપ નિર્ઐશ વિશેષો કયા અતશયોથી યુક્ત હોવા છતાં પણ જિનાજ્ઞાની અવગણના કરનારા ગણાતા નથી.

આચાર્ય ઔર ઉપાધ્યાયકે અતિશયમેં રહને પર જિનાજ્ઞાકા અનુદ્ધનકા નિરૂપણ

“આચરિય ઉવજ્ઞાયસ્સ ણં ગણંસિ” ઇત્યાદિ—

આચાર્યોપાધ્યાયમાં અથવા આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયમાં પાંચ અતિશેષ એટલે કે અન્ય સાધુઓની અપેક્ષાએ અતિશય કહ્યા છે. તે પાંચ અતિશયોનીચે પ્રમાણે છે—“આચરિયઉવજ્ઞાણં અંતો ઉવસ્સવસ્સ” ઇત્યાદિ—જે આચાર્યોપાધ્યાય-આચાર્ય રૂપ ઉપાધ્યાય કોઈકોઈ સાધુઓને અર્થના દાતા હોવાને કારણે આચાર્ય રૂપ ગણી શકાય છે અને કોઈકોઈ સાધુઓને સૂત્રના પ્રદાતા હોવાથી તેઓ ઉપાધ્યાય રૂપ ગણાય છે, એવા તે આચાર્યોપાધ્યાય અથવા સ્વતંત્ર આચાર્ય અને સ્વતંત્ર ઉપાધ્યાય ઉપાશ્રયની અંદર શિષ્યોને આ

પ્રમાણે કહે છે. “ પગ પર લાગેલી રજને અપટવાથી તે રજ ઉડીને કોઈની ઉપર પડે છે, તેથી તમારે ઉપાશ્રયની બહાર જ પગની રજને અપટી નાખવી જોઈએ, ઉપાશ્રયમાં અપટવી જોઈએ નહીં. ”

આ પ્રમાણે તેઓ શિષ્યોને ઉપાશ્રયની અંદર પગની રજ અપટી નાખવાનો વારંવાર નિવેદન કરે છે, પરંતુ તેઓ પોતે કોઈ આભિગ્રહિક પાસે અથવા કોઈ અન્ય સાધુ પાસે પોતાના પગને રજોહરણુ આદિ વડે ઉપાશ્રયની અંદર જ અપટાવે છે અથવા ધીરે ધીરે તેની પ્રમાજના કરાવે છે, તો એવું કરનાર તે આચાર્ય અથવા ઉપાધ્યાય જિનાજ્ઞાના વિરાધક ગણાતા નથી. આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે—

આચાર્ય અથવા ઉપાધ્યાયને કુલ, ગણુ આદિના કાર્યને નિમિત્તે બહાર જવું પડ્યું હોય. ત્યારબાદ જ્યારે તેઓ પાછા ફરે, ત્યારે ઉત્સર્ગવિધિ પ્રમાણે તો તેમણે ઉપાશ્રયની બહાર જ પોતાના બન્ને પગનું પ્રમાજન કરીને જ ઉપાશ્રયમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ, પરંતુ જો ત્યાં કોઈ સામાનિક હોય છે તો તેઓ ઉપાશ્રયની અંદર દાખલ થયા બાદ પણ પોતાના પગનું પ્રમાજન કરાવી શકે છે. રજોહરણુ આદિ વડે બન્ને પગને કોઈ સાધુ પાસે અપટાવવા એ પણ પ્રમાજન વિશેષરૂપ જ હોય છે. તે ક્રિયા પ્રત્યુપેક્ષણપૂર્વક થાય છે, અને પ્રત્યુપેક્ષણ ચતુષ્વ્યાપાર રૂપ હોય છે, તેથી અહીં સાત ભાંગા (વિકલ્પો) બને છે. “ ન પ્રત્યુપેક્ષતે ન પ્રમાર્ષિ ” (૧) તે પ્રત્યુપેક્ષા કરતો નથી અને પ્રમાજના પણ કરતો નથી. (૨) “ ન પ્રત્યુપેક્ષતે ન પ્રમાર્ષિ ચ ” પ્રત્યુપેક્ષા તો કરતો નથી પણ પ્રમાજના કરે છે (૩) પ્રત્યુપેક્ષતે ન ચ પ્રમાર્ષિ ” પ્રત્યુપેક્ષા તો કરે છે, પણ પ્રમાજના કરતો નથી. (૪) પ્રત્યુપેક્ષતે પ્રમાર્ષિ ચ ” પ્રત્યુપેક્ષા પણ કરે છે અને પ્રમાજના પણ કરે છે. આ ચોથા ભાંગાના પણ ચાર ભાંગા પડી શકે છે, કારણ કે પ્રત્યુપેક્ષણ અને પ્રમાજન દ્વય રૂપે (ઉપયોગ સહિત પણ) અને સુબ્ધ રૂપે (ઉપયોગ સહિત) પણ થાય છે. તે ચાર ભાંગા નીચે પ્રમાણે સમજવા. “ દુષ્પ્રત્યુપેક્ષતે દુષ્પ્રમાર્ષિ ” જો તે અસાવધાનીથી પ્રત્યુપેક્ષા કરે છે અને અસાવધાનીથી પ્રમાજના કરે છે, તો

સ્થાન—૧૨

પહેલા ભાંગામાં (૨) દુષ્પ્રત્યુપેક્ષતે સુપ્રમાર્ષિ ” જે તે પ્રત્યુપેક્ષા તો સારી રીતે કરતો નથી પણ પ્રમાર્જના સારી રીતે કરે છે, તો તેને બીજા ભાંગામાં મૂકી શકાય છે. “ સુપ્રત્યુપેક્ષતે દુષ્પ્રમાર્ષિ ” (૩) જે તે પ્રત્યુપેક્ષા તો સારી રીતે કરે છે પણ પ્રમાર્જના સારી રીતે કરતો નથી, તો તેને ત્રીજા ભાંગામાં મૂકી શકાય છે. “ સુપ્રત્યુપેક્ષતે સુપ્રમાર્ષિ ” જે તે પ્રત્યુપેક્ષા પણ સારી રીતે કરે છે, અને પ્રમાર્જના પણ સારી રીતે કરે છે તો તેને ચોથા ભાંગાવાળો કહે છે. આ રીતે આગળના ત્રણ ભાંગા અને ચોથા ભાંગના જે ચાર ભાંગા બને છે, તે મળીને કુલ ૭ ભાંગા થાય છે. ચોથા ભાંગના જે ચાર ભાંગા કહેવામાં આવ્યા છે તેમાંનો જે ચોથો ભાંગો છે, એજ શુદ્ધ છે, બાકીના ભાંગાઓમાં સામાચારી થતી નથી. જે સાગારિક ત્યાંથી ગમન કરવા માંડે, તો જેટલા સમયમાં તે સાત ડગલાં આગળ વધે છે, તેટલા કાળ સુધી ઉપાશ્રયની બહાર રહેવું જોઈએ અને તે ચાલ્યા ગયા બાદ પગનું પ્રમાર્જન કરવું જોઈએ. આચાર્ય કરતાં દીક્ષાપર્યાયની અપેક્ષાએ જે સાધુ નાનો હોય તેણે જ આચાર્યના પગનું રજોહરણ આદિ વડે પ્રસ્ફેટન (રજ ઝાપટવાનું કાર્ય) કરવું જોઈએ, પરંતુ આચાર્ય કરતાં જે સાધુ દ્વિર્વ દીક્ષાપર્યાયવાળો હોય, તેણે આચાર્યનું પાદપ્રસ્ફેટન કરવું જોઈએ નહીં, કારણ કે પર્યાયજ્યેષ્ઠ જે સાધુઓ હોય છે તેઓ તો આચાર્યના ગુરુ સમાન ગણાય છે. આચાર્ય સાગારિકની હાજરી હોય ત્યારે ઉપાશ્રયની અંદર જ બંને પગની પ્રમાર્જના કરે છે, એવું અહીં જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો ભાવાર્થ એ છે કે જે ઉપાશ્રય વિશાળ હોય તો તેમણે અપરિબુક્ત સ્થાનમાં બેસીને જ પોતાના બંને પગ ઘોવા જોઈએ, પણ જે ઉપાશ્રય નાનો હોય તો તેમણે પોતાના સંસ્તારકના સ્થાન પર બેસીને જ પોતાના પગની પ્રમાર્જના કરવી જોઈએ. જે આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય બંને બહારથી સાથે આવ્યા હોય, તો તે બંનેમાં દીક્ષાપર્યાયની અપેક્ષાએ જ્યેષ્ઠ હોય તેમણે પોતાના પગની પ્રમાર્જના પહેલાં કરવી જોઈએ, અને ત્યાર બાદ લઘુ દીક્ષાપર્યાયવાળાએ પોતાના પગની પ્રમાર્જના કરવી જોઈએ. આ પ્રકારનું પહેલા અતિશેષનું સ્મરૂપ છે.

દ્વિતીય અતિશેષ આ પ્રકારનો છે—આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય ને ઉપા-
શ્રયમાં ઉચ્ચાર અને પ્રસવણની (મળમૂત્રની) પરિકાપના અથવા વિશેષધના
કરે, તો તેઓ જિનાજ્ઞાની વિરાધના કરનારા ગણાતા નથી. અહીં એમ
સમજવું જોઈએ કે આચાર્ય અથવા ઉપાધ્યાય દોષોની સંભાવનાને લીધે
વિચારભૂમિમાં (શૈયભૂમિમાં) જતા નથી. તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે સમજવું.
જ્યારે વિચારભૂમિમાં જવા માટે તેઓ નીકળે છે ત્યારે તેમના માર્ગમાં જે
જે શ્રાવકો આવે છે, તેઓ તેમને શ્રુતાદિ ગુણોથી યુક્ત ગણીને ઉત્થાન
આદિ દ્વારા તેમનો સત્કાર કરે છે. પણ જો તેઓ વારંવાર વિચારભૂમિમાં
જવાને માટે માર્ગ પરથી પસાર થાય છે, તો શ્રાવકો વગેરે આગસને આધીન
થઈને અભ્યુત્થાન આદિ દ્વારા તેમનો સત્કાર કરવાનો કદાચ બંધ પણ કરી
નાખે છે. માર્ગથી પસાર થતાં તે આચાર્ય આદિનો શ્રાવકો દ્વારા અભ્યુત્થાન
આદિ દ્વારા સત્કાર ન થતો જોઈને બીજા લોકો કદાચ એવી પણ કલ્પના
કરવા માંડે છે કે શ્રાવકો તો ગુણીજનોના પૂજક હોય છે, છતાં તેઓ આ
તેમના આચાર્યનો અભ્યુત્થાન આદિ દ્વારા સત્કાર શા માટે કરતાં નથી ?
અવશ્ય આ સાધુનું પતન થયું હોવું જોઈએ, અને તે કારણે શ્રાવકો તેમનો
સત્કાર નહીં કરતા હોય. વળી લોકો એવી કલ્પના પણ કરે છે કે તેઓ
જે વાર જમે છે, તેથી તેમને અનેકવાર વિચારભૂમિમાં જવું પડે છે, આ
પ્રકારનો તેમનો અવર્ણવાદ (નિંદા) પણ થાય છે. વળી માત્સર્યભાવ યુક્ત
વિરોધીઓ વડે પોતાની હત્યા થઈ જવાની શંકા પણ તેમને રહે છે. તે
કારણે તેઓ ઉચ્ચાર પ્રસવણ આદિ ઉપાશ્રયની અંદર જ કરે છે અને તેની
વિશેષધના કરે છે. આ પ્રકારનો આ બીજો અતિશેષ છે.

ત્રીજો અતિશેષ આ પ્રકારનો છે—ગણનાયક હોવાને કારણે આચાર્ય
અથવા ઉપાધ્યાય પોતાના ગણના સ્વામી હોય છે. અન્ય સાધુઓને ભક્તપાન
આદિ દેવા રૂપ તેમનું વૈયાવૃત્ય તેઓ ઐચ્છિક રીતે કરે છે, એટલે કે તેમની

ઇચ્છા થાય તો કરે છે અને ઇચ્છા ન થાય તો કરતા નથી. તેઓ ગણનાયક હોવાથી તેમને માટે વૈયાવૃત્ય કરવાનું ફરજિયાત નથી, અને વૈયાવૃત્ય કરવાનો નિષેધ પણ નથી.

ચોથો અતિશેષ આ પ્રકારનો છે—આચાર્ય અથવા ઉપાધ્યાય સાધના આદિ રૂપ કારણે ઉપાશ્રયમાં એકથી બે રાત સુધી એકલા રહે તો તેઓ જિનાજ્ઞાના વિરાધક ગણાતા નથી.

પાંચમો અતિશેષ આ પ્રકારનો છે—આચાર્ય અથવા ઉપાધ્યાય સાધના આદિ રૂપ કારણે લીધે ઉપાશ્રયની બહાર એક અથવા બે રાત સુધી રહે છે, તો તેઓ જિનાજ્ઞાના વિરાધક ગણાતા નથી.

પહેલાં ત્રણ અતિશેષનો ગણાવચ્છેદકમાં સદ્ભાવ હોતો નથી, છેલ્લા બે અતિશેષોનો જ તેમનામાં સદ્ભાવ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ ગણાવચ્છેયગ્સ ગર્ણસિ ણં દો અહસેસા પળ્લતા-તંજહા ગણાવચ્છેયવ
વાહિં ઉવસ્સયસ્સ ઇગરાયં વા દુરાયં વા વસમાણે ણો અહક્કમદ્દર । ગણાવચ્છેયવ
વાહિં ઉવસ્સયસ્સ ઇગરાયં વા દુરાયં વા વસમાણે ણો અહક્કમદ્દર ”

આ સૂત્રપાઠનો ભાવાર્થ પૂર્વોક્ત કથન અનુસાર જ સમજવો. બે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને ગણાવચ્છેદક એ ત્રણે સાથે જ આવે, તો ગણાવ-
ચ્છેદક બે પર્યાયની અપેક્ષાએ જ્યેષ્ઠ હોય તો તે ગણાવચ્છેદકની પાદપ્રસ્ફાટના
(પગની પ્રમાર્જના) સૌથી પહેલાં થાય છે અને ત્યાર બાદ પર્યાયના ક્રમ
અનુસાર આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયના પગની પ્રમાર્જના થાય છે. ॥ સૂ. ૨૮ ॥

અચાર્ય ઔર ઉપાધ્યાયકે ગુણસે બાહર હોનેકે વિષયકા નિરૂપણ

આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયના ગણમાં આ પ્રકારના બે અતિશેષો હોય છે તે પ્રકટ કરવામાં આવ્યા. હવે સૂત્રકાર તે બન્નેના ગણમાંથી નીકળી જવાના કારણોનું નિરૂપણ કરે છે. અતિશેષો કરતાં નિર્ગમન વિહરીત હોવાથી અતિશેષોનું નિરૂપણ કરીને સૂત્રકાર નિર્ગમનના કારણો પ્રકટ કરે છે.

ટીકાર્થ—“ પંચહિં ઠાણેહિં આયરિયવજ્જાયસ્સ ” ઇત્યાદિ—

નીચેનાં પાંચ કારણોને લીધે આચાર્ય રૂપ ઉપાધ્યાયને અથવા આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયને ગચ્છમાંથી નીકળી જવું પડે છે. તે કારણો આ પ્રમાણે છે.

(૧) “ આચાર્યોપાધ્યાયો ગણે આજ્ઞાં વા ધોરણાં વા ઇત્યાદિ—બે આચાર્ય

અથવા ઉપાધ્યાય પોતાના ગણમાં આજ્ઞા અને ધારણાનું ઉચિત રીતે પાલન કરાવવાને સમર્થ ન હોય તો તેમણે ગણમાંથી નીકળી જવું જોઈએ. “ હે મુનિ ! તમારે આ પ્રમાણે કરવું જોઈએ ” આ પ્રકારના આદેશને આજ્ઞા કહે છે. “ હે મુનિ ! તમારે આ પ્રમાણે ન કરવું જોઈએ ” આ પ્રકારના નિષેધનું નામ ધારણા છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એવું છે કે પોતાના શિષ્યસમુદાય દુર્વિનીત થઈ ગયો હોય અને તે કારણે પોતાની આજ્ઞા અને ધારણાનું તેમની પાસે પાલન કરાવવાનું અશક્ય બની ગયું હોય, તો એવી પરિસ્થિતિમાં કાલકાચાર્યની જેમ તેમણે ગણમાંથી નીકળી જવું જોઈએ. આજ્ઞા અને ધારણાની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા આજ સ્થાનના પહેલા ઉદ્દેશના ૧૩ માં સૂત્રમાં આપવામાં આવી છે, તો ત્યાંથી વાંચી લેવી જોઈએ.

બીજું કારણ આ પ્રમાણે છે—જો આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય પોતાના ગણમાં દીક્ષાપર્યાયની અપેક્ષાએ કૃતિકર્મ, વન્દણા અને વૈનયિકના પ્રયોક્તા ન હોય, તો તેમણે ગણમાંથી અલગ થઈ જવું જોઈએ. આ કથનનો ભાવાર્થ

સ્થા ૦—૨૦

એવો છે કે આચાર્ય પણ પ્રતિક્રમણ, ખામણાં આદિમાં દીક્ષાપર્યાયની અપેક્ષાએ પોતાના કરતાં જ્યેષ્ઠ જે સાધુઓ હોય તેમનો ઉચિત વિનય કરવો જોઈએ અને આ પ્રકારના પર્યાય જ્યેષ્ઠ સાધુઓનો યોગ વિનય અન્ય સાધુઓ પાસે પણ કરાવવો જોઈએ. જો આચાર્ય અભિમાનને કારણે પર્યાયજ્યેષ્ઠ સાધુઓનો વિનય ન કરે તો તેમને ગણમાંથી નીકળી જવું પડે છે. ઉપાધ્યાયને પણ જો પ્રકારના કારણને લીધે ગણમાંથી નીકળી જવું પડે છે.

ત્રીજું કારણ—આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય જે સૂત્રાર્થ પ્રકારને જાણતા હોય, તેમનું યોગ્ય અવસરે શિષ્યોને સમ્યક્ રીતે અધ્યયન ન કરાવે, તો તેમણે ગણમાંથી નીકળી જવું જોઈએ.

ચોથું કારણ—જો આચાર્ય અથવા ઉપાધ્યાય પોતાના ગચ્છની અથવા અન્ય ગચ્છની નિર્ગંથીમાં આસક્ત થઈ જાય—તેના પ્રત્યે કુદૃષ્ટિ કરે તો, તેમને ગણમાંથી નીકળી જવું પડે છે. “ ગુણાદય (ગુણસંપન્ન) આ આચાર્યમાં

પ્રકારનો ભાવ સંભવી શકતો નથી, ” એવી વિચારણા કરવી જોઈએ નહીં, કારણ કે પ્રાકૃતન, અશુભ, ધન, ચીકણા અને વજ્રસાર કર્મના ઉદયથી જ્ઞાનાદય પુરુષનું પણ પતન થઈ જાય છે અને તે અવળે માર્ગે ચડી જાય છે. કહ્યું પણ છે કે “કમ્માઈ જૂળું” ઈત્યાદિ-ધન, ચીકણા, ગુરુ અને વજ્રસાર કર્મ જ્ઞાનાદય પુરુષને પણ ઉત્પત્તિમાં (અવળે માર્ગે) લઈ જાય છે.

પાંચમું કારણ—જો આચાર્ય અથવા ઉપાધ્યાયના સુહૃદ્દજનો અથવા જ્ઞાતિગણ (સ્વજનોનો સમૂહ) ગણમાંથી બહાર નીકળી ગયેલ હોય, તો તેમના (નીકળી ગયેલા તે લોકોના) સંગ્રહ અને ઉપગ્રહને માટે-સ્વીકાર અને વસ્ત્રાદિકો વડે તેમને ધર્મમાં સ્થિર કરવાને માટે તેમણે ગમ્મમાંથી નીકળી જવું જોઈએ. ॥ સૂ. ૨૬ ॥

ઋદ્ધિવાલે મનુષ્ય વિશેષકા નિરૂપણ ત્રીસર ઉદેશા

આગલા સૂત્રમાં આચાર્યના ગણમાંથી અપક્રમણ (નીકળી જવાની ક્રિયા) ના કારણો પ્રકટ કરવામાં આવ્યા. આચાર્યો તો ઋદ્ધિવાળા હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ઋદ્ધિસંપન્ન વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓનું કથન કરે છે.

ટીકાર્થ—“પંચવિહા ઇદ્ધિમંતા મણુસા પણ્ણત્તા” ઈત્યાદિ—

ઋદ્ધિસંપન્ન મનુષ્યોના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) અહંત, (૨) ચક્રવર્તી, (૩) બલદેવ, (૪) વાસુદેવ અને (૫) ભાવિતાત્મા અણુગાર.

ઋદ્ધિ એટલે લબ્ધિ. તેના અનેક પ્રકારો કહ્યા છે. જેમકે (૧) આમ-શૌષધિ, (૨) વિપ્રુશૌષધિ, (૩) શ્લેષ્મૌષધિ, (૪) જલ્મૌષધિ, (૫) સર્વૌષધિ, (૬) સંલિપ્તશ્રોત્રલબ્ધિ, (૭) અવધિલબ્ધિ, (૮) ઋજુમતિલબ્ધિ, (૯) વિપુલમતિ-લબ્ધિ, (૧૦) ચારણલબ્ધિ, (૧૧) આશીવિષલબ્ધિ, (૧૨) કેવલીલબ્ધિ, (૧૩) ગણધરલબ્ધિ, (૧૪) પૂર્વધરલબ્ધિ, (૧૫) અહંત્રલબ્ધિ, (૧૬) ચક્ર-વર્તિલબ્ધિ, (૧૭) બળદેવલબ્ધિ, (૧૮) વાસુદેવલબ્ધિ, (૧૯) ક્ષીરાસ્ત્રવ, મધ્યાસ્ત્રવ, સપિરાસ્ત્રવલબ્ધિ, (૨૦) કે દ્રુણુદ્ધિલબ્ધિ, (૨૧) પદાનુસારીલબ્ધિ, (૨૨) બીજુદ્ધિલબ્ધિ, (૨૩) તેજોલેશ્યાલબ્ધિ, (૨૪) આહારકલબ્ધિ, (૨૫) શીતલેશ્યાલબ્ધિ, (૨૬) વૈક્રિયલબ્ધિ, (૨૭) અક્ષીણુમાનસલબ્ધિ, (૨૮) પુલાક-લબ્ધિ વગેરે. કહ્યું પણ છે કે “ઉદય સ્વય સ્વઓવસમો” ઈત્યાદિ—

શુભ કર્મોના ઉદયથી, કર્મોના ક્ષયથી, કર્મોના ક્ષયોપશમથી, કર્મોના ઉપશમથી અને શુભ પરિણામોના નિમિત્તથી જીવોને અનેક પ્રકારની લબ્ધિ-ઓની પ્રાપ્તિ થાય છે. એવી લબ્ધિ અથવા ઋદ્ધિથી ખૂબ જ સંપન્ન પુરુષોને

ઋદ્ધિમાન્ કહેવામાં આવે છે. એવા ઋદ્ધિમાન્ પુરુષોના અર્હંત આદિ પૂર્વોક્ત પાંચ પ્રકારો સમજવા. ‘જલ્લ’ એટલે ‘મળ’ તે જલ્લજ ન્યારે ઔષધિ રૂપ બની જાય છે, ત્યારે તેને જલ્લૌષધિ કહે છે. શાપ અને અનુ-અહનું જે સામર્થ્ય છે તેનું નામ આશીવિષ લખ્યું છે. એકી સાથે સમસ્ત શબ્દોને શ્રવણ કરવાની શક્તિ જે ઋદ્ધિને લીધે પ્રાપ્ત થાય છે, તે ઋદ્ધિને સંભિન્નશ્રોતૃત્વ ઋદ્ધિ કહે છે. જે મુનિ સદ્વાસનાથી યુક્ત અન્તઃકરણવાળા હોય છે, તેમને ભાવિતાત્મા અણુગાર કહે છે. ઉપયુક્ત પાંચમાંથી જે શરૂઆતના ચાર મનુષ્યો છે તેમનામાં અર્હત્વાદિની અપેક્ષાએ અને યથા સંભવ આમશૌષધિ આદિની અપેક્ષાએ ઋદ્ધિમત્તા સમજવી જોઈએ અને જે પાંચમો પ્રકાર છે તેમાં આમશૌષધિ અદિની અપેક્ષાએ જ ઋદ્ધિમત્તા સમજવી. સૂ. ૩૦

॥ પાંચમાં સ્થાનકનો બીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

અસ્તિકાયકે સ્વરૂપકા નિરૂપણ

— પાંચમા સ્થાનનો ત્રીજો ઉદ્દેશ —

પાંચમાં સ્થાનનો બીજો ઉદ્દેશક પૂરો થયો. હવે સૂત્રકાર ત્રીજા ઉદ્દેશકનો પ્રારંભ કરે છે. આ ઉદ્દેશકનો આગલા ઉદ્દેશક સાથે આ પ્રકારનો સંબંધ છે. આગલા ઉદ્દેશકમાં જીવધર્મોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે, હવે આ ત્રીજા ઉદ્દેશમાં અજીવ અને જીવધર્મોની પ્રરૂપણા કરવાની છે. બીજા ઉદ્દેશકના છેલ્લા સૂત્ર સાથે આ ઉદ્દેશકના પહેલા સૂત્રનો સંબંધ આ પ્રકારનો છે—બીજા ઉદ્દેશકના છેલ્લા સૂત્રમાં ઋદ્ધિસંપન્ન જીવાસ્તિકાય વિશેષનું કથન કરવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ અહીં અસંખ્યાત પ્રદેશ રૂપ અને અનંત પ્રદેશ રૂપ ઋદ્ધિવાળા સમસ્ત અસ્તિકાયની પ્રરૂપણા કરવામાં આવે છે.

“ પંચ અત્થિકાયા પળ્લન્તા ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—પાંચ અસ્તિકાય કહ્યા છે—(૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશાસ્તિકાય, (૪) જીવાસ્તિકાય અને (૫) પુદ્ગલાસ્તિકાય.

અહીં જે અસ્તિ પદ છે, તે ત્રિકાળનું વાચક છે. એટલે કે આ ધર્માસ્તિકાય આદિ પહેલાં હતાં, હાલમાં છે અને ભવિષ્યમાં પણ હશે જ. પ્રદેશોની રાશિને ‘કાય’ કહે છે. આ રીતે જે અસ્તિ રૂપ કાય છે, તેમને અસ્તિકાય કહે છે. અથવા ‘અસ્તિ’ શબ્દ પ્રદેશનો વાચક છે. આ રીતે જે અસ્તિઓની (પ્રદેશોની) રાશિઓ છે, તેમને અસ્તિકાય કહે છે. આ અસ્તિકાયના ધર્માસ્તિકાય આદિ પાંચ પ્રકારો છે. તેમની વ્યાખ્યા પ્રથમ સ્થાનમાં આપવામાં આવી છે, તે ત્યાંથી વાંચી લેવી.

ધર્માસ્તિકાયમાં ‘ ધર્મ ’ શબ્દ માંગલિક હોવાથી સમસ્ત અસ્તિકાયોમાં સૌથી પહેલાં ધર્માસ્તિકાયની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે. ધર્માસ્તિકાયના પ્રતિપક્ષ રૂપ હોવાને કારણે અધર્માસ્તિકાયની પ્રરૂપણા ત્યાર બાદ કરવામાં આવી છે. ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયના આધારભૂત આકાશાસ્તિકાય છે, તે કારણે તે બન્નેની પ્રરૂપણા કર્યા બાદ આકાશાસ્તિકાયની પ્રરૂપણા કરી છે. આ આકાશાસ્તિકાયનું આધેય જીવાસ્તિકાય છે અને જીવાસ્તિકાયનું ઉપગ્રાહક પુદ્ગલાસ્તિકાય છે, તે કારણે આકાશાસ્તિકાયનું કથન કર્યા બાદ અનુક્રમે જીવાસ્તિકાય અને પુદ્ગલાસ્તિકાયનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. હવે સૂત્રકાર ધર્માસ્તિકાય વગેરેના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે.

“ ધર્મત્થિકાણ ” ઇત્યાદિ—ધર્માસ્તિકાય શુક્લ આદિ પાંચ પ્રકારના વર્ણથી રહિત છે, સુગન્ધ અને દુર્ગન્ધ રૂપ બન્ને પ્રકારના ગન્ધથી રહિત છે, મધુરાદિ પાંચે પ્રકારના રસથી રહિત છે અને મૃદુ, કર્કશ આદિ આઠે પ્રકારના સ્પર્શથી રહિત છે. આકાશનું નામ રૂપ છે. રૂપ તે ઉપલક્ષણ છે, તેના દ્વારા રૂપ, રસ, આદિ ચારે ગુણોનું ગ્રહણ થયું છે. તેથી તે અરૂપી છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે ધર્માસ્તિકાય રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શથી રહિત હોવાને લીધે અરૂપી છે—અમૂર્ત છે. જીવની જેમ તે ઉપયોગ લક્ષણવાળું નથી, તે કારણે તે અજીવ છે. પ્રતિસમય તેનો સદ્ભાવ રહે છે, તેથી તેને શાશ્વત કહ્યું છે. તેનું પોતાનું જે સ્વરૂપ છે તે સ્વરૂપે તે નિત્ય હોવાને લીધે સ્થાયી રહે છે, તેથી તેને અવસ્થિત કહ્યું છે. ધર્માસ્તિકાય આ લોકના અંશભૂત દ્રવ્ય હોવાથી તેને લોકદ્રવ્ય કહ્યું છે. આ લોક પંચાસ્તિકાય રૂપ છે, પરંતુ માત્ર ધર્મદ્રવ્ય રૂપ નથી, તેથી તેને લોકના સર્વાત્મક દ્રવ્યરૂપ કહી શકાય નહિ, પણ તેના એક અંશભૂત દ્રવ્ય રૂપ જ કહી શકાય છે.

કહ્યું પણ છે કે “ પંચત્થિકાયમદ્વયે ” ઇત્યાદિ—

આ લોક પંચાસ્તિકાયમય છે, અને અનાદિ અનન્ત છે. એ જ વિષયનું હવે સૂત્રકાર વિસ્તૃત રૂપે નિરૂપણ કરે છે.

“ સે સમાસઓ ” ઇત્યાદિ—તે ધર્માસ્તિકાયના દ્રવ્યાદિના ભેદથી પાંચ પ્રકાર પડે છે—દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ધર્માસ્તિકાય એક દ્રવ્ય છે, કારણ કે તથાવિધ (તે પ્રકારના એક પરિણામના સત્ત્વ (સદ્ભાવ) થી એકત્વ સંખ્યાનો જ તેમાં સદ્ભાવ સંભવી શકે છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આ ધર્માસ્તિકાય લોકપ્રમાણ માત્ર છે, એટલે કે લોકકાશના જેટલા પ્રદેશ છે (લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે) એટલા જ પ્રમાણવાળું આ ધર્માસ્તિકાય છે, જેમ તલમાં તેલ રહેલું હોય છે એ જ પ્રમાણે તે પૂરેપૂરા લોકાકાશમાં વ્યાપક છે. કાળની અપેક્ષાએ ત્રણે કાળમાં તેનો સદ્ભાવ કહ્યો છે. ભૂતકાળનો કોઈ પણ સમય એવો ન હતો કે જ્યારે તેનું અસ્તિત્વ ન હોય, વર્તમાનકાળે પણ તેનું અસ્તિત્વ ન હોય

એવું નથી અને ભવિષ્યકાળમાં પણ કોઈ સમય એવો નહીં હોય કે જ્યારે તેનું અસ્તિત્વ નહીં હોય. એટલે કે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળમાં તે અનુક્રમે હતું, છે અને રહેવાનું જ છે.

આ રીતે ત્રણે કાળમાં તેનું અસ્તિત્વ હોય છે, તે કારણે તેને ધ્રુવ કહ્યું છે. ધ્રુવતા એક સૃષ્ટિની અપેક્ષાએ પણ સંભવિત હોય છે, તેથી તેને 'નિયત' વિશેષણ લગાડયું છે. આ ધર્માસ્તિકાય સદા એક જ રૂપે સ્થિત છે. નિયતતા અનેક સૃષ્ટિની અપેક્ષાએ પણ સંભવી શકે છે, તેથી તેને શાશ્વત વિશેષણ લગાડયું છે. તેને ક્ષય થતો નથી તેથી તેને અક્ષય કહ્યું છે. અથવા તેનો કાયમ સદ્ભાવ રહે છે તેથી તેને અક્ષય કહ્યું છે. આ ધર્માસ્તિકાય અવ્યય (અવિનાશી) છે, કારણ કે કેટલાક પર્યાયોનું ગમન થઈ જવા છતાં પણ તે અનન્ત પર્યાયોવાળું હોવાથી કદી પણ વિનષ્ટ થતું નથી. તથા આ ધર્માસ્તિકાય અક્ષય અને અવ્યય હોવાથી સર્વદા સ્થિતિશીલ હોવાને કારણે તેને અવસ્થિત કહ્યું છે. આ પ્રકારે તે સામાન્ય રૂપે નિત્ય છે. અથવા જે કારણે આ ધર્માસ્તિકાય ત્રૈકાલિક છે, એ જ કારણે તે ધ્રુવ છે, નિયત (એક રૂપ) છે, શાશ્વત (પ્રતિક્ષણ વિદ્યમાન) છે, અને તેથી જ તે અક્ષય છે, અવ્યયિ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે ક્ષયરહિત છે અથવા અક્ષત (પરિપૂર્ણ) છે, તથા અવ્યયની અપેક્ષાએ અવ્યય છે, નિશ્ચલ હોવાને કારણે તે અવસ્થિત છે. તે કારણે તે ધ્રુવત્વ આદિ વિશેષણોવાળું છે, તે કારણે જ તે નિત્ય છે. ભાવની અપેક્ષાએ આ ધર્માસ્તિકાય વર્ણુ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શથી રહિત છે.

હવે આ ધર્માસ્તિકાયના કાર્યનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે—જેવી રીતે પાણીમાં ગતિ કરનારા માછલાંએને પાણીમાં ગતિ કરવામાં જળ સહાયક બને છે, એ જ રીતે ગતિક્રિયા પરિણત જીવ અને પુદ્ગલોને ગમન કરવામાં આ ધર્માસ્તિકાય સહાયભૂત બને છે. તેથી તેને ગમનરૂપ ગુણકાર્યવાળું કહ્યું છે અથવા ગમનમાં જેના દ્વારા ઉપકાર (સહાયતા) થાય છે તેને ગતિગુણ કહે

છે. જીવ અને પુદ્ગલોને પોતપોતાની ગતિ કરવામાં તે મદદ રૂપ બને છે. આ પ્રકારનું ધર્માસ્તિકાય નામના અસ્તિકાયના પહેલા ભેદનું સ્વરૂપ છે.

અધમર્માસ્તિકાય પણ ધર્માસ્તિકાયની જેમ અવર્ણાદિ સ્વરૂપવાળું છે. દ્રવ્ય, કાળ, ક્ષેત્ર અને લાવની અપેક્ષાએ તે ધર્માસ્તિકાયના જેવું જ છે, પણ માત્ર ગુણની (કાર્યની) અપેક્ષાએ તેમાં તફાવત છે. ધર્માસ્તિકાય પુદ્ગલોને ગતિકાર્યમાં મદદ રૂપ બને છે, ત્યારે અધર્માસ્તિકાય તેમને સ્થિતિકાર્યમાં મદદ રૂપ બને છે. એટલે કે ગતિપરિણત જીવો અને પુદ્ગલોને થોલવામાં મદદરૂપ થાય છે. જેમ વૃક્ષની છાયા મુસાફરોને થોલવામાં મદદરૂપ બને છે, તેમ ધર્માસ્તિકાય જીવો અને પુદ્ગલોની ગતિ અટકાવીને તેમને થોલવામાં સહાયભૂત બને છે. આ રીતે ગતિને બદલે સ્થિતિમાં ઉપકારક બનવાનું કાર્ય તેના દ્વારા થાય છે. આ આસ્તિકાયના બીજા ભેદનું સ્વરૂપ છે.

હવે આકાશાસ્તિકાયના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. તે પણ ધર્માસ્તિકાય તથા અધર્માસ્તિકાયની જેમ વર્ણુ, ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શથી રહિત છે. દ્રવ્ય, કાળ અને લાવની અપેક્ષાએ તે લોકાલોક પ્રમાણુ માત્ર જ છે, એટલે કે આકાશના પ્રદેશ અનંત છે, કારણ કે લોક તથા અલોકમાં સામાન્યતઃ આકાશ રહે છે. તેથી તે દષ્ટિએ વિચાર કરતાં આકાશાસ્તિકાયના એટલા પ્રદેશ કહ્યા છે. તેથી લોકાલોક સંબંધી જે અનંત પ્રદેશપ્રમાણુતા છે, એ જ પ્રદેશપ્રમાણુતા ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આકાશાસ્તિકાયમાં કહી છે, એમ સમજવું. ગુણકાર્ય (ઉપયોગીતા) ની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો તે અવગાહના ગુણવાળું છે એટલે કે જીવાદિકોને આશ્રય દેવાનું જ તેનું કાર્ય છે. આ રીતે અવગાહના વિષયક ઉપકાર કરનાર હોવાથી તેને અવગાહના ગુણવાળું કહ્યું છે.

જીવાસ્તિકાય પણ અવર્ણાદિવાળું છે. તેમાં એટલી જ વિશેષતા છે કે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે અનંત દ્રવ્યસ્વરૂપ છે, કારણ કે પ્રત્યેક જીવ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે, અને જીવ અનંત છે, તેથી જીવાસ્તિકાયને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અનંત કહ્યું છે તથા તે જીવાસ્તિકાય અરૂપી અમૂર્ત છે, ચેતનાવાળું હોવાથી તે જીવરૂપ છે અને શાશ્વત અવિનાશી છે. ગુણની અપેક્ષાએ તે ઉપયોગ ગુણવાળું છે, કારણ કે તે પદાર્થોને જાણવાની વૃત્તિવાળું છે. “ પદાર્થોના વિષયમાં જાણવાને તત્પર થવું તેનું નામ જ ઉપયોગ છે. તેથી જ “ઈન્દ્રિય પ્રણાલિકયા શબ્દાદિનામુપલઘ્વિરુપયોગઃ” આ પ્રકારનું ઉપયોગનું લક્ષણ કહ્યું છે અથવા વસ્તુ પરિચ્છેદ (વસ્તુ વિષયક બોધ) ને માટે જીવ જેના દ્વારા વ્યાપારયુક્ત કરાય છે તે ઉપયોગ છે. આ ઉપયોગ જીવના તત્પ્રભૂત એક વ્યાપાર રૂપ હોય છે. તે ઉપયોગના બે પ્રકાર છે—(૧) સાકાર ઉપયોગ અને (૨) અનાકાર ઉપયોગ. પર્યાય સહિત સચેતન અથવા અચેતન વસ્તુને જાણવાને માટે આત્માનો બોધરૂપ જે વ્યાપાર ચાલે છે તેનું નામ સાકાર ઉપયોગ છે. આ

સ્થાન—૨૨

સાકાર ઉપયોગનો સદ્ભાવ છદ્મસ્થ જીવોમાં એક અન્તર્મૂઢત્વ પર્યન્ત રહે છે અને કેવલીઓમાં એક સમય પર્યન્ત રહે છે. અહીં એવું સમજવું જોઈએ કે છદ્મસ્થોનો સાકારોપયોગનો કાળ અનાકારોપયોગના કાળ કરતાં અસંખ્યાત ગણો છે, કારણ કે પથારીને જાણવામાં તેનો ચિરકાળ વ્યતીત થઈ જાય છે, કારણ કે છદ્મસ્થોનો એવો જ સ્વભાવ હોય છે. આ જીવ ઉપયોગરૂપ ગુણધર્મવાળો છે, એટલે કે આ જીવ સાકાર અનાકાર રૂપ ચૈતન્યધર્મથી યુક્ત છે.

પુદ્ગલાસ્તિકાયનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—પુદ્ગલાસ્તિકાય શુકલ આદિ પાંચ વર્ણોથી, મધુર આદિ પાંચ રસોથી, સુરભિ અને દુરભિ રૂપ બે ગન્ધોથી અને મૃદુ, કઠકંશ આદિ આઠ પ્રકારના સ્પર્શથી યુક્ત હોય છે. તે રૂપી-મૂર્ત છે, અજીવ-અચેતન છે, શાશ્વત અવસ્થિત છે અને લોકદ્રવ્ય છે. એટલે કે સમસ્ત લોકમાં વ્યાપેલું છે. દ્રવ્યાદિનાં લેદથી તે પુદ્ગલાસ્તિકાયના પાંચ લેદ કહ્યા છે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પુદ્ગલાસ્તિકાય અનંત દ્રવ્યાત્મક છે, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તે લોકપ્રમાણ છે, કાળની અપેક્ષાએ તે ત્રૈકાલિક છે. એટલે જ સૂત્રકારે “ ન કદાપિ નાસીત્ ” આ સૂત્રપાઠ દ્વારા તેનું ત્રણે કાળમાં અસ્તિત્વ હોવાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. ભાવની અપેક્ષાએ તે વર્ણ, ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શથી યુક્ત છે, અને ગુણની અપેક્ષાએ તે ગ્રહણ ગુણવાળું છે, એટલે કે ઔદારિક શરીરાદિ રૂપ ગ્રાહ્યતા અથવા ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રાહ્યતા અથવા વર્ણાદિથી યુક્ત હોવાને કારણે પરસ્પર સંબંધ રૂપતા જ જેનો ગુણધર્મ છે એવું ગ્રહણ ગુણવાળું તે છે. એટલે કે તે સડવું, પડવું વગેરે ધર્મવાળું છે. આ પ્રકારનું પુદ્ગલાસ્તિકાયનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. ॥ સૂ. ૧ ॥

આ પ્રકારે પાંચ અસ્તિકાયોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. હવે સૂત્રકાર જીવાસ્તિકાય સાથે સંબંધ ધરાવતી કેટલીક વાતોનું આ અધ્યયનની સમાપ્તિ સુધી પ્રતિપાદન કરશે. તેમાંથી પહેલાં તે સૂત્રકાર ગતિભેદોનું કથન કરે છે. દીકાર્થ—“ પંચ ગઈઓ પળજાઓ ” ઇત્યાદિ—

ગમનક્રિયાનું નામ ગતિ છે. અથવા જે જીવ દ્વારા પ્રાપ્ત કરાય છે તે ગતિ છે, એવી તે ગતિ ક્ષેત્રવિશેષ રૂપ હોય છે. અથવા જે કર્મપુદ્ગલોની પ્રાપ્તિને કારણે જીવનું ગમન થાય છે તે ગતિ છે. એવી તે ગતિ નામકર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિ રૂપ હોય છે. અથવા નામકર્મની ઉત્તરપ્રકૃતિ રૂપ ગતિ દ્વારા જીવની જે અવસ્થા કરાય છે, તે ગતિ છે. જીવની એવી અવસ્થાઓ (ગતિઓ) પાંચ કહી છે—(૧) નિરયગતિ, (૨) તિર્યંચગતિ, (૩) મનુષ્યગતિ, (૪) દેવગતિ અને (૫) સિદ્ધગતિ.

જીવનું નરકમાં ગમન થવું તેનું નામ નિરયગતિ છે. નિરય ક્ષેત્રવિશેષ રૂપ છે. તે ક્ષેત્રવિશેષમાં ગમન કરાવનારી જે ગતિ છે તેને નિરયગતિ કહે છે. અથવા તે ક્ષેત્રવિશેષ રૂપ નિરયને પ્રાપ્ત કરાવનારી જે ગતિ છે તેનું નામ નિરયગતિ છે. તિર્યંચમાં જે ગમન થાય છે તેનું નામ તિર્યંચગતિ છે. અથવા તિર્યંચ ક્ષેત્રરૂપ જે ગતિ છે તેને તિર્યંચગતિ કહે છે. અથવા તિર્યંચ દશાને પ્રાપ્ત કરાવનારી જે ગતિ છે તેને તિર્યંચગતિ કહે છે. એ જ પ્રકારનું કથન મનુષ્યગતિ અને દેવગતિ વિષે પણ સમજવું. સિદ્ધિમાં જે જાય છે તેનું નામ સિદ્ધિગતિ છે. અથવા સિદ્ધિરૂપ જે ગતિ છે તેનું નામ સિદ્ધિગતિ છે. અહીં નામકર્મની પ્રકૃતિનો સદ્ભાવ હોતો નથી. ॥ સૂ. ૨ ॥

આગલા સૂત્રમાં સિદ્ધિગતિનો ઉલ્લેખ થયો છે. ઇન્દ્રિયાર્થો અને કષાયોના ત્યાગપૂર્વક મુક્તિ થઇને શ્રમણપર્યાય અંગીકાર કરવાથી તેની પ્રાપ્તિ

થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ઇન્દ્રિયાર્થોત્તું અને ઇન્દ્રિય કષાયોથી રહિત થવા રૂપ મુંડિત અવસ્થા ધારણ કરનાર વ્યક્તિઓત્તું કથન કરે છે.

ટીકાર્થ—“ વંચંદિયત્થા પળ્લન્તા ” ઇત્યાદિ—

ઇન્દ્રિયોના વિષયરૂપ અર્થ પાંચ કહ્યા છે—(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિયાર્થ, (૨) નેત્રેન્દ્રિયાર્થ, (૩) ઘ્રાણેન્દ્રિયાર્થ, (૪) રસનેન્દ્રિયાર્થ અને (૫) સ્પર્શેન્દ્રિયાર્થ. ઇન્દ્રત્તું જે ચિહ્ન છે તે ઇન્દ્રિય છે. ઇન્દ્ર શબ્દ દ્વારા અહીં આત્મા ગ્રહણ થયો છે, કારણ કે સર્વવિષયોની ઉપલબ્ધિ અને અનેક ભોગ રૂપ પરમૈશ્વર્યનો અનુભવ તે કરે છે, તેની જીવને પ્રાપ્તિ કરાવનાર જે બાહ્ય સાધનો છે તેને ઇન્દ્રિયો કહે છે. અથવા તે જીવ રૂપ ઇન્દ્રથી જે દષ્ટ છે, સ્પર્ષ છે, જુષ્ટ છે, દક્ષ છે, અથવા દુર્જય છે, તે ઇન્દ્રિય છે. એવી ઇન્દ્રિયો શ્રોત્રેન્દ્રિય આદિ પાંચ છે. તે શ્રોત્રાદિક ઇન્દ્રિયો નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદથી ચાર પ્રકારની છે. તેમાંથી નામ અને સ્થાપના રૂપ ઇન્દ્રિયો સુગમ હોવાથી અહીં તેમનું વધુ વિવેચન કર્યું નથી. દ્રવ્યેન્દ્રિયના નિવૃત્તિ અને ઉપકરણ નામના બે ભેદ કહ્યા છે. નિવૃત્તિ એટલે આકાર તે નિવૃત્તિરૂપ ઇન્દ્રિયના પણ બાહ્ય અને આલ્યન્તરના ભેદથી બે પ્રકાર કહ્યા છે. બાહ્યનિવૃત્તિ ઇન્દ્રિય અનેક પ્રકારની છે અને આલ્યન્તર નિવૃત્તિ અનુક્રમે શ્રોત્રેન્દ્રિયથી લઈએ તો કદમ્બપુષ્પ, ધાન્યમસુર, અતિમુક્તક પુષ્પ ચન્દ્રિકા, ક્ષુરપ્ર (અસ્ત્રો) અને વિવિધ સંસ્થાન-વાળી છે. એટલે કે શ્રોત્રેન્દ્રિયની આલ્યન્તર નિવૃત્તિ (આકાર) કદમ્બપુષ્પ સમાન છે, આંખની આલ્યન્તર નિવૃત્તિ મસૂરની દાળ સમાન છે, નાકની આલ્યન્તર નિવૃત્તિ અતિમુક્તક પુષ્પચન્દ્રિકા સમાન છે, જીભની આલ્યન્તર નિવૃત્તિ અસ્ત્રા સમાન છે, અને સ્પર્શેન્દ્રિયની આલ્યન્તર નિવૃત્તિ અનિયમિત આકારવાળી છે. વિષયોને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ રૂપ ઉપકરણ ઇન્દ્રિય હોય છે. તે છેદનું છેદન કરવામાં તલવારની ધારસમાન હોય છે. એટલે કે જેમ ધાર વિનાની તલવાર—ખૂદી તલવાર છેદવા યોગ્ય પદાર્થને છેદવામાં અસમર્થ નિવડે છે, એ જ પ્રમાણે ઉપકરણ ઇન્દ્રિયનો અભાવ હોય ત્યારે નિવૃત્તિનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ ઇન્દ્રિય વિષયોને ગ્રહણ કરી શકતી નથી.

તે ઉપકરણ ઇન્દ્રિયના બે ભેદ છે—(૧) ભાવેન્દ્રિય લબ્ધિ અને (૨) ભાવેન્દ્રિય ઉપયોગ. તેમાંથી જે લબ્ધિરૂપ ભાવેન્દ્રિય છે તે તદ્વાવરણક્ષયો પશ્ચાત્ રૂપ હોય છે અને ઉપયોગ રૂપ જે ભાવેન્દ્રિય હોય છે તે પોતાના વિષયમાં વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ) રૂપ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે :

“ ઇંદો જીવો સવ્વોચલદ્વિ ” ઇત્યાદિ—

આ ગાથાઓનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—“ ઇન્દ્રસ્ય લિજ્જં ઇન્દ્રિયમ્ ઇન્દ્રણ દષ્ટાદિત્વાત્ વા ઇન્દ્રિયમ્ ” આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર ઇન્દ્રત્તું ચિહ્ન હોવાથી

અથવા ઇન્દ્રના દ્વારા દષ્ટ આદિ હોવાથી શ્રોત્રાદિકોને ઇન્દ્રિયો કહેવામાં આવેલ છે. “ઈદિ પરમૈશ્વર્યે” ના અનુસાર “ઈદ્” ધાતુમાંથી ઇન્દ્ર બન્યો છે. સમસ્ત જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણને અભાવ થઈ જાય ત્યારે આત્મા સમસ્ત પદાર્થોનો જ્ઞાતા (દષ્ટા) બની જાય છે. એવો બની જવું એજ આત્માનું પરમૈશ્વર્ય છે. એવા પરમૈશ્વર્યવાળો આ આત્મા જ હોઈ શકે છે—બીજું દ્રવ્ય હોઈ શકતું નથી તેથી તે ઇન્દ્રની જેમ પરમૈશ્વર્યસંપન્ન હોઈ શકવાને કારણે તેને ઇન્દ્ર કહ્યો છે. આ ઇન્દ્રનું જ તે ચિહ્ન છે. આ ઇન્દ્રિય રૂપ ચિહ્ન વડે જ આત્માને (જીવને) ઓળખી શકાય છે. અહીં જ્ઞાનેન્દ્રિયોની જ વાત ચાલી રહી છે અહીં શ્રોત્રાદિક પાંચ ઇન્દ્રિયો કહી છે, અને છઠ્ઠાજીવો તેમની સહાયતાથી જ તેમના વિષયોને (તે પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને) જાણી શકે છે ૧૧.

સ્થાન૦—૨૩

જો કે અન્ય સિદ્ધાન્તકારોએ તે સિવાયની વાક્ર(પાણિ)(હાથ) પગ, પાચુ (મલદ્વાર) અને ઉપસ્થના ભેદથી બીજી પણ પાંચ ઇન્દ્રિયો કહી છે, પરંતુ તેઓ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી થતી નથી, તે કારણે અહીં તેમની વાત કરી નથી. તેમને કર્મેન્દ્રિયો કહી શકાય છે, કારણ કે તે ખાલવા, ચાલવા આદિ કાર્યોમાં કામ આવે છે. “તં નામોદિ” તે શ્રોત્રાદિક પાંચ ઇન્દ્રિયોને નામ, સ્થાપના દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદથી ચાર વિભાગોમાં વિભક્ત કરવામાં આવી છે, પરંતુ અહીં નામ ઇન્દ્રિય અને સ્થાપના ઇન્દ્રિયનો અધિકાર ચાલી રહ્યો નથી, અહીં દ્રવ્ય ઇન્દ્રિય અને ભાવ ઇન્દ્રિયનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે, કારણ કે નામ ઇન્દ્રિય અને સ્થાપના ઇન્દ્રિય જ્ઞાનની સાધક હોતી નથી પરંતુ દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવામાં સાધનભૂત બને છે. તેથી તે બે પ્રકારો જ જ્ઞાનેન્દ્રિય રૂપ છે. એટલે કે શ્રોત્રેન્દ્રિય આદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્રવ્યેન્દ્રિય રૂપ પણ હોય છે અને ભાવેન્દ્રિય રૂપ પણ હોય છે. તેમની રચન-

નું નામ નિવૃત્તિ છે. આ ઇન્દ્રિયાકાર રચના પુદ્ગલોમાં પણ થાય છે અને આત્મપ્રદેશોમાં પણ થાય છે. એટલે કે પુદ્ગલોના પ્રદેશ પણ ઇન્દ્રિયાકાર રૂપે પરિણમે છે અને આત્મપ્રદેશો પણ ઇન્દ્રિયાકાર રૂપે પરિણમે છે. શ્રોત્રાદિક ઇન્દ્રિયોના આકારમાં જે પુદ્ગલના પ્રદેશો અને આત્માના પ્રદેશો પરિણમે છે, દ્રવ્યેન્દ્રિયરૂપ છે, અને ક્ષયોપશમ વિશેષ દ્વારા ઉત્પન્ન થતું જે આત્માનું પરિણામ છે, તે જ્ઞાનદર્શન રૂપ ભાવેન્દ્રિય છે.

દ્રવ્યેન્દ્રિયના બે ભેદ છે—(૧) નિવૃત્તિ અને ઉપકરણ. નિવૃત્તિ એટલે રચના. નિવૃત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિય એટલે ઇન્દ્રિયાકાર રચના. તે નિવૃત્તિના બે ભેદ છે—(૧) બાહ્ય અને આભ્યન્તર. બાહ્યનિવૃત્તિ દ્વારા ઇન્દ્રિયાકાર પુદ્ગલરચના થઈ શકે છે. જે કે પ્રતિનિયત ઇન્દ્રિય સંબંધી જ્ઞાનાવરણ કર્મોના ક્ષયોપશમ સર્વાંગી હોય છે, છતાં પણ અંગોપાંગ નામકરણના ઉદયથી જ્યાં પુદ્ગલ પ્રચયરૂપ જે દ્રવ્યેન્દ્રિયની રચના થાય છે, ત્યાંના આત્મપ્રદેશોમાં તે તે ઇન્દ્રિયના કાર્યો કરવાની ક્ષમતા હોય છે. ઉપકરણ એટલે ઉપકારનું પ્રયોજક સાધન. તે પણ બાહ્ય અને આભ્યન્તરના ભેદથી બે પ્રકારનું છે. નેત્રેન્દ્રિયમાં જે કૃષ્ણ શુદ્ધ મંડળ છે, તે આભ્યન્તર ઉપકરણ છે અને જે અક્ષિપત્ર (પાંપણ) આદિ રૂપ ઉપકરણ છે, તે બાહ્ય ઉપકરણ છે. એ જ વાત અહીં “ બાહ્યા નિવૃત્તિ ચિત્રા ” આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. બાહ્ય નિવૃત્તિ (બાહ્યાકાર) અનેક પ્રકારની હોય છે, કારણ કે તે પ્રતિનિયત આકારવાળી સંલગ્ન શક્તી નથી જેમકે માણસના કાન નેત્રોના બંને પાર્શ્વભાગોમાં હોય છે. અને ઉપરીતન શ્રવણબન્ધની અપેક્ષાએ બંને ભ્રમરો સમાન હોય છે. ઘોડાના બંને નેત્રો ઉપર તીક્ષ્ણ અર્ધભાગ (બંને કાન) હોય છે, ઇત્યાદિ પ્રકારે જાતિભેદ અનુસાર વિવિધ પ્રકારની બાહ્ય ઇન્દ્રિય નિવૃત્તિ હોય છે. પરંતુ સમસ્ત જીવોમાં જે આભ્યન્તર નિવૃત્તિ હોય છે તે તો સમાન જ હોય છે. સ્પર્શેન્દ્રિય નિવૃત્તિના તો બાહ્ય અને આંતરિક રૂપ બે ભેદો પડતાં જ નથી કારણ કે તે વિવિધ આકૃતિવાળી હોય છે. ॥ ૨ ॥

હવે સૂત્રકાર ઇન્દ્રિયોના આલ્યન્તર સંસ્થાનનું કથન કરે છે—
 “પુષ્કં કલંબુવાણ ” ઇત્યાદિ—શ્રોત્ર, ચક્ષુ, શ્રાણ અને રસના ઇન્દ્રિયોનું
 સંસ્થાન અનુક્રમે કદમ્બ પુષ્પ જેવું, મસૂરની દાળ જેવું, અતિમુદ્રતક કુસુમના
 ચન્દ્રક જેવું અને કુરપ (અસ્ત્રા) જેવું છે. સ્પર્શેન્દ્રિયનું સંસ્થાન નિયમિત
 નથી પણ વિવિધ આકારવાળું છે. એટલે કે શ્રોત્રેન્દ્રિયનો આકાર કદમ્બ પુષ્પ
 સમાન છે, ચક્ષુર્દ્રિયનો આકાર મસૂરની દાળ સમાન છે, શ્રાણેન્દ્રિયનો આકાર
 અતિમુદ્રતક કુસુમના ચન્દ્રક સમાન છે, અને રસનેન્દ્રિયનો આકાર અસ્ત્રા
 સમાન છે. ॥ ૩ ॥

“ વિસયગહ્ણાઈ ” ઇત્યાદિ—દ્રવ્યેન્દ્રિયનો જે ઉપકરણેન્દ્રિય રૂપ બીજો
 ભેદ છે તે વિષયને ગ્રહણ કરવાના સામર્થ્ય રૂપ છે, તેથી તેને ઇન્દ્રિયાન્તર
 રૂપ-નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિય કરતાં અન્ય ઇન્દ્રિય રૂપ કહેવામાં આવેલ છે. આ કથનનું
 તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે—કદમ્બપુષ્પ આદિની આકૃતિ રૂપ જે માંસજોલક છે,
 આ માંસજોલક રૂપ જે શ્રોત્ર આદિની આલ્યન્તર નિવૃત્તિ છે, તે આલ્યન્તર
 નિવૃત્તિની વિષયકને ગ્રહણ કરવાની જે શક્તિ છે, તે
 ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય છે, કારણ કે વિષય ગ્રહણ કરવાના સામર્થ્ય
 રૂપ જે ઉપકરણેન્દ્રિય છે તેનો નાશ થાય તો નિવૃત્તિનો સદ્ભાવ હોવા છતાં
 પણ એટલે કે બહુ અને આલ્યન્તરનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ ઇન્દ્રિય
 વિષયને ગ્રહણ કરતી નથી. જેમ તલવારની ધાર ખૂંટી થઈ ગઈ હોય તો
 તલવાર કોઈ પણ વસ્તુનું છેદન કરી શકતી નથી, એ જ પ્રમાણે ઉપકરણે
 ન્દ્રિયનો નાશ થવાથી ઇન્દ્રિય પણ વિષયને ગ્રહણ કરી શકતી નથી. ॥ ૪ ॥

હવે સૂત્રકાર લાવેન્દ્રિયની પ્રરૂપણા કરે છે. “ લઙ્કુવઓગો ” ઇત્યાદિ—
 આ લાવેન્દ્રિય લઙ્ગિષ અને ઉપયોગના ભેદથી બે પ્રકારની કહી છે. મતિજ્ઞાના-
 વરણ, ચક્ષુદર્શનાવરણ અને અચક્ષુ દર્શનાવરણનો ક્ષયોપશમ થવાથી આત્મામાં
 જે જ્ઞાન અને દર્શન રૂપ શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું નામ લઙ્ગિષ ઇન્દ્રિય
 છે. તે લઙ્ગિષ ઇન્દ્રિયનો સદ્ભાવ આત્માના સઘળા પ્રદેશોમાં હોય છે. કારણ

કે ક્ષયોપશમ સર્વાંગી હોય છે. તથા લઙ્ઘિ, નિવૃત્તિ અને ઉપકરણ આ ત્રણેનો સદ્ભાવ હોય ત્યારે વિષયોમાં જે પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે ઉપયોગેન્દ્રિય રૂપ છે અહીં કોઈ એવી આશંકા કરી શકે છે કે ઉપયોગ ઇન્દ્રિય નથી, પણ ઇન્દ્રિયનું ફલ છે, છતાં તેને ઇન્દ્રિય રૂપ કેવી રીતે કહો છો ? તો તેની શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે કરી શકાય છે—જો કે ઉપયોગ ઇન્દ્રિયનું કાર્ય છે, પરંતુ અહીં કાર્યમાં કારણનું આરોપણ કરીને ઉપયોગને પણ ઇન્દ્રિય કહેવામાં આવેલ છે અથવા ઇન્દ્રિયનો મુખ્ય અર્થ (વિષય) ઉપયોગ છે, તેથી ઉપયોગને ઇન્દ્રિય કહેવામાં આવેલ છે. ॥ ૫ ॥

“ જો સવિસય ” ઇત્યાદિ—શ્રોત્રેન્દ્રિય આદિની પોતપોતાના વિષયને એટલે કે શબ્દાદિકોને ગ્રહણ કરવા રૂપ જે પ્રવૃત્તિ છે, એ જ ઉપયોગ છે. અને તે ઉપયોગ જ ઉપયોગેન્દ્રિય રૂપ છે એવો તે ઉપયોગ એક સમયમાં ઇન્દ્રિય વડે જ થાય છે. ॥ ૬ ॥

“ ઇન્દ્રિયોદ્ભવેય ” ઇત્યાદિ—આ કારણે સમસ્ત જીવો એક ઇન્દ્રિય-વાળા જ હોય છે.

શંકા—જો સમસ્ત જીવો એક ઇન્દ્રિયવાળા હોય, તો જીવોના એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય રૂપ ભેદો શા માટે પાડ્યા છે ?

ઉત્તર—આ જે ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે તે નિવૃત્તિ ઉપકરણ અને લઙ્ઘિ, આ ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન જે ઇન્દ્રિયો કહી છે તેમને આધારે જ પાડવામાં આવેલ છે અથવા લઙ્ઘીન્દ્રિય રૂપ લાવેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ સમસ્ત જીવ પંચેન્દ્રિય હોય છે. ॥ ૭ ॥

સમસ્ત જીવો પંચેન્દ્રિય કેવી રીતે હોય છે ? આ વાત નીચેના સૂત્ર-પાઠ દ્વારા સમજાવવામાં આવી છે. “ જં કિર ” ઇત્યાદિ—અકુલવૃક્ષ આદિ જે વનસ્પતિ વિશેષ છે તેમનામાં સ્પર્શેન્દ્રિય સિવાયની ઇન્દ્રિયોનો સદ્ભાવ જોવામાં આવે છે તે કારણે એવું માની શકાય છે કે અકુલ આદિકોમાં પણ તદાવરણીય કર્મોનો ક્ષયોપશમ સંભવિત છે. જો આ વાત અસંભવિત હોત તો અકુલવૃક્ષને અતિ મુગન્ધીદાર ગન્ધોદક છાંટવાથી, તિલકવૃક્ષને કોઈ

કોઈ કામિનીના કટાક્ષ વિક્ષેપ સંભળાવવાથી અને વિરહકવૃક્ષને પંચમ સ્વરના સૂરતું શ્રવણ કરવાથી પુષ્પપદ્મર આદિ જે આવવા માંડે છે, તે આવવાનું સંભવી શકત નહીં. ॥ ૮ ॥

શંકા—જો અકુલ આદિને અહીં પંચેન્દ્રિય રૂપ બતાવવામાં આવેલ છે, તો તેમનામાં પંચેન્દ્રિયત્વ રૂપે વ્યવહાર કેમ થતો નથી. શા માટે તેમને એકેન્દ્રિય રૂપે માનવામાં આવે છે ?

આ શંકાના સમાધાન માટે એવું કહ્યું છે કે : “ પંચિન્દ્રિયવ્વચસો ” ઇત્યાદિ—અકુલ, ચંપક આદિ વૃક્ષો સર્વ વિષયના ઉપલંબક હોવાથી તેમને મનુષ્યની જેમ અહીં પંચેન્દ્રિય રૂપ બતાવ્યા છે. છતાં પણ બાહ્યેન્દ્રિયના અભાવે કરીને તેમને એકેન્દ્રિય રૂપ જ ગણવામાં આવે છે—પંચેન્દ્રિય રૂપ ગણાતાં નથી. ॥ ૯ ॥

આ પ્રકારના ઇન્દ્રિયોના જે અર્થ (વિષય) છે, તેમને ઇન્દ્રિયાર્થ કહે
સ્થા ૦—૨૪

છે. એમાં તે ઇન્દ્રિયાર્થો શબ્દાદિ રૂપ પાંચ પ્રકારના હોય છે. જેના દ્વારા સંભળાય છે તે ઇન્દ્રિયને શ્રોત્રેન્દ્રિય કહે છે. તે ઇન્દ્રિયનો વિષય શબ્દ છે. અહીં ‘ યાવત્ ’ પદ વડે ચક્ષુરિન્દ્રિયાર્થ, શ્રાણેન્દ્રિયાર્થ, રસનેન્દ્રિયાર્થ અને સ્પર્શેન્દ્રિયાર્થ શ્રેણી કરવા જોઈએ. ચક્ષુઇન્દ્રિયનો વિષય રૂપ છે, શ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય ગન્ધ છે, રસનાઇન્દ્રિયનો વિષય રસ છે અને સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય સ્પર્શ છે. દૂર કરવું તેનું નામ “ મુંડ ” છે. તે મુંડ (મુંડન) બે પ્રકારનું છે—(૧) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ મુંડન અને (૨) લાવની અપેક્ષાએ મુંડન. મસ્તકના કેશનું લુંચન આદિ કરવું તેનું નામ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ મુંડન છે. તથા મનથી ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં રાગદ્વેષ કરવાનો અથવા કષાય કરવાનો ત્યાગ કરવો તેનું નામ લાવની અપેક્ષાએ મુંડન છે. આ દ્રવ્ય અને લાવ રૂપ મુંડનના સંબંધથી પુરુષ પણ મુંડિત થાય છે. તે મુંડ (મુંડિત) ના પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિય મુંડ, (૨) ચક્ષુરિન્દ્રિય મુંડ, (૩) શ્રાણેન્દ્રિય મુંડ, (૪) રસનેન્દ્રિય મુંડ અને (૫) સ્પર્શેન્દ્રિય મુંડ.

જે શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં મુંડ અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ મુંડ અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષય રૂપ શબ્દમાં રાગદ્વેષથી રહિત હોય છે તેને શ્રોત્રેન્દ્રિય મુંડ કહે છે. એ જ પ્રમાણે ચક્ષુરિન્દ્રિય મુંડ આદિ વિષે પણ સમજવું. બીજી રીતે પણ પાંચ પ્રકારના મુંડ કહ્યા છે—(૧) ક્રોધમુંડ, (૨) માનમુંડ, (૩) માયામુંડ, (૪) લોભમુંડ અને (૫) શિરોમુંડ. જે માણસ ક્રોધને દૂર કરે છે—ક્રોધનો ત્યાગ કરે છે તેને ક્રોધમુંડ કહે છે. એ જ પ્રમાણે માનમુંડ આદિ વિષે પણ સમજવું. ॥ સૂ. ૩ ॥

આ મુંડિત અવસ્થાનો સદ્ભાવ બાદર જીવ વિશેષમાં હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર બાદર જીવ વિશેષનું કથન કરે છે.

“ અહે લોગેનં પંચ વાયરા પળ્લતા ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—અધોલોકમાં નીચે પ્રમાણે પાંચ બાદર જીવો હોય છે—(૧) પૃથ્વીકાયિક (૨) અપ્કાયિક, (૩) વાયુકાયિક, (૪) વનસ્પતિકાયિક અને (૫) ઉદાર સ્થૂલ ત્રસ પ્રાણી. તેજસ્કાયિક અને વાયુકાયિક પણ ત્રસ હોય છે, તેથી સ્થૂલ ત્રસ પ્રાણીને ‘ ઉદાર ’ વિશેષણ લગાડવામાં આવ્યું છે. આ ઉદારતા એકેન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ સમજવી જોઈએ. ઉર્ધ્વલોકમાં પણ એ જ પ્રકારના પાંચ બાદરો છે. અધોલોક અને ઉર્ધ્વલોકમાં તૈજસ બાદર નથી.

શંકા—અધોલોકમાં અને ઉર્ધ્વકપાટ દ્વયમાં પણ તૈજસ બાદરનો સદ્ભાવ હોય છે, છતાં આપ શા કારણે એવું કહે છે કે ઉર્ધ્વલોક અને અધોલોકમાં તૈજસ બાદરનો સદ્ભાવ નથી ?

ઉત્તર—જો કે તેમનું ત્યાં અસ્તિત્વ છે ખરું, પણ તેઓ ત્યાં ઘણાં જ અદ્ય પ્રમાણમાં છે, તેથી અહીં તેમનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી.

તથા જે ઉર્ધ્વકપાટદ્વયમાં તૈજસ બાદર કહ્યા છે, તેઓ પણ ઉત્પત્ત્યમાન હોવાથી ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં આશ્રિત હોવા રૂપે વિવક્ષિત થયા નથી. તિર્થંજ્લોકમાં પણ એકેન્દ્રિયથી લઈને પંચેન્દ્રિય પર્યંતના પાંચ પ્રકારના બાદર જીવો છે. એકેન્દ્રિય જાતિ નામકર્મના ઉદયથી અને તદાવરણ (તેનું આવરણ કરનારા) ક્ષયોપશમથી જેમને એક સ્પર્શેન્દ્રિયનો જ સદ્ભાવ હોય છે, તેમને એકેન્દ્રિય જીવો કહે છે. પૃથ્વીકાય આદિ જીવોને એકેન્દ્રિય કહે છે. એ જ પ્રમાણે દ્વીન્દ્રિય આદિકોના વિષયમાં પણ સમજવું. એકેન્દ્રિયથી લઈને પંચેન્દ્રિય પર્યંતના જીવોમાં પૂર્વપૂર્વની અપેક્ષાએ ઉત્તરોત્તરમાં ઇન્દ્રિયની વિશેષતા અને જાતિનામકર્મની વિશેષતાનું કથન થવું જોઈએ.

હવે સૂત્રકાર જુદી જુદી ત્રણ રીતે એકેન્દ્રિયોના પાંચ પ્રકારોનું કથન કરે છે. “ વંચવિદ્વા ” ઇત્યાદિ—બાદર તેજસ્કાયિક જીવ પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) અંગાર, (૨) જવાળા, (૩) મુમુર, (૪) અર્થિ અને (૫) અલાત.

અંગાર એટલે દેવતાનો અંગારો. જે અતિશિખા છિન્ન મૂળવાળી હોય છે તેને ‘ જવાળા ’ કહે છે, જેના ઉપર રાખ બાઝી ગઈ હોય એવા અગ્નિ-કણને—અંગારાને ‘ મુમુર ’ કહે છે જે અગ્નિશિખા અછિન્ન મૂળવાળી હોય છે તેને ‘ અર્થિ ’ કહે છે. અર્ધ દગ્ધ કાષ્ટ આદિ રૂપ જે અગ્નિ છે તેને ‘ અલાત ’ કહે છે.

બાહર વાયુક્રાયિક પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) પ્રાચીનવાત, (૨) પ્રતી-ચીનવાત, (૩) દક્ષિણવાત, (૪) ઉદ્ધીચીનવાત અને (૫) વિદિગ્ધવાત.

પૂર્વ દિશાના વાયુને પ્રાચીનવાત કહે છે, પશ્ચિમ દિશાના વાયુને પ્રતી-ચીનવાત કહે છે, દક્ષિણ દિશાના વાયુને દક્ષિણવાત કહે છે, ઉત્તર દિશાના વાયુને ઉદ્ધીચીનવાત કહે છે, અને એ સિવાયની દિશાઓના વાયુને વિદિગ્ધવાત કહે છે. અચિત્ત વાયુક્રાયિકના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર છે—(૧) આકાન્ત, (૨) ધ્માત, (૩) પીડિત, (૪) શરીરાનુગત અને (૫) સંમૂર્ચિત્તમ ચરણુ દિ દ્વારા આકાન્ત થી વખતે ભૂતલ આદિમાંથી જે વાયુ નીકળે છે તેને આકાન્તવાયુ કહે છે. શંખ આદિને વગાડતી વખતે જે વાયુ છૂટે છે તેનું નામ ધ્માતવાયુ છે. ભીના વસ્ત્રને જ્યારે ફડફડાવવામાં આવે છે, ત્યારે જે વાયુ નીકળે છે તેને પીડિતવાયુ કહે છે. શરીરમાંથી ઉચ્છ્વાસ વખતે, વાછૂટ વખતે અને શબ્દના ઉચ્ચારણુ વખતે જે વાયુ નીકળે છે તેને શરીરાનુગત વાયુ કહે છે. પંખા આદિથી જનિત વાયુને સંમૂર્ચિત્તમવાત કહે છે. આ આકાન્ત આદિ વાત પહેલાં અચેતન હોય છે, પણ ત્યારબાદ સચેતન પણ થઈ જાય છે. ॥ સૂ. ૪ ॥

સચેતન વાયુકા વિશેષ પ્રકારસે નિરૂપણ કરનેવાલે નિર્ગન્થકા નિરૂપણ

પહેલાં પંચેન્દ્રિયનું સામાન્ય રૂપે કથન કરવામાં આવ્યું હવે પંચેન્દ્રિય વિશેષરૂપ જે નિર્ગન્થો છે તેમનું સૂત્રકાર નિરૂપણ કરે છે. તે નિર્ગન્થો જ સચેતન અચેતન જે વાયુ કહ્યા છે, તેનું યથાર્થ રૂપે રક્ષણ કરે છે. આ પ્રકારના સંબંધને અનુલક્ષીને વાયુક્રાયિકોના પ્રકારોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર નિર્ગન્થોનું નિરૂપણ કરે છે. “પંચ નિર્ગન્થા પળ્લવતા” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—નિર્ગન્થોના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) પુલાક, (૨) બકુશ, (૩) કુશીલ, (૪) નિર્ગન્થ અને (૫) રનાત.

ચોખાના કણોથી રહિત જે પરાળ હોય છે તેને પુલાક કહે છે. તેના જેવા ચારિત્રથી યુક્ત જે સાધુ હોય છે તેને પણ પુલાક કહેવાય છે એટલે કે તપ અને શ્રુતની આરાધનાથી ઉત્પન્ન થયેલી અને સંઘાદિના રક્ષણનું પ્રયોજન ઉદ્ભવે ત્યારે સૈન્યયુક્ત ચક્રવર્તી આદિનો વિનાશ કરવાને સમર્થ

સ્થા—૨૫

એવી લબ્ધિની પ્રાપ્તિ વડે, અથવા જ્ઞાનાદિકમાં અતિચારનું આસેવન કરવાથી સકલ સંયમ રૂપ સાર ઝરી જવાને કારણે પરાળની જેમ સારરહિત હોય છે, એવા સાધુને પુલાક કહે છે. કહ્યું પણ છે કે “ જિનપ્રણીતાશગમાત્ સદૈવા પ્રતિષ્ઠાતિનો જ્ઞાનાનુસારેણ ક્રિયાનુષ્ઠાયિનો લબ્ધિમુપજીવન્તો નિર્મન્યો પુલાકા ભવન્તિ ” જે સાધુ સદા જિનપ્રણીત આગમ અનુસાર પોતાની ક્રિયાઓ કરે છે, અને તેના પ્રત્યે જે શ્રદ્ધાવાળો હોય છે, અને જે લબ્ધિવાળો હોય છે, તે સાધુને પુલાકમુનિ કહે છે. તે પુલાકના લબ્ધિપુલાક અને આસેવના પુલાકના લેહથી બે પ્રકારના હોય છે.

જે સાધુ શરીર અને ઉપકરણને વિભૂષિત કરવાને કારણે શબ્દ (દૂષિત) ચારિત્રવાળો હોય છે અને તે કારણે જેનો સંયમ બકુશ હોય છે-અતિચાર સહિત હોય છે, એવા સાધુને બકુશ કહે છે. બકુશના બે પ્રકાર પડે છે— (૧) શરીર બકુશ અને (૨) ઉપકરણ બકુશ. જે સાધુ હાથ, પગ આદિનું વારંવાર પ્રક્ષાલન કરે છે, અને આંખ, કાન આદિનો મેલ વારંવાર કાઢ્યા કરે છે-આ બધું શરીર સૌંદર્ય નિમિત્તે કરનાર સાધુને શરીર બકુશ કહે છે. જે સાધુ અકાળે ચોલપટ્ટક આદિનું પ્રક્ષાલન કરીને અને પાત્રાદિકોને તેલ અથવા વાર્નિશ આદિ વડે મુલાયમ અને ચળકતાં કરીને સૌંદર્યને નિમિત્તે ધારણ કરે છે, તે સાધુને ઉપકરણ બકુશ કહે છે. આ બંને પ્રકારના સાધુઓ વસ્ત્રપાત્રાદિ રૂપ ઋદ્ધિની અને “ આ ગુણસંપન્ન વિશિષ્ટ સાધુજન છે. ” આ પ્રકારની ખ્યાતિની કામનાવાળો હોય છે.

સાત ગૌરવયુક્ત હોવાને કારણે રાતદિનની અનુષ્ઠેય ક્રિયાઓમાં તેઓ ઉપયોગપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરનારા હોતા નથી. જાંઘ આદિપર તેલનું માલિશ કરવાથી અને સ્નિગ્ધ શરીરાદિ રાખવાને કારણે તેમનો શિષ્ય પરિવાર પણ અસંયમયુક્ત હોય છે. તથા સમસ્ત રૂપે સંયમનું છેદન કરનારા અથવા દેશ રૂપે સંયમનું છેદન કરનારા જે અતિચારો છે તેમનું તેઓ સેવન કરતા હોય છે તેથી તેમનો સંયમ અતિચારયુક્ત હોય છે.

ઉત્તરગુણોના પ્રતિસેવનથી અથવા સંજવલન કષાયના ઉદયથી દૂષિત થવાને કારણે જેના ૧૮૦૦૦ શીલના ભેદ કુત્સિત થયેલા છે, એવા સાધુને કુશીલ કહે છે. તેના બે ભેદ કહ્યા છે—(૧) પ્રતિસેવનાકુશીલ અને (૨) કષાય કુશીલ.

જે સાધુ અનિયત ઇન્દ્રિયવાળો (ઇન્દ્રિયોપર કાબૂ રાખવાને અસમર્થ) હોવાને કારણે પિંડવિશુદ્ધિ, સમિતિ, ભાવના, તપ, પ્રતિમા અને અભિગ્રહ આદિ રૂપ ઉત્તરગુણોમાં કોઈપણ પ્રકારે વધુ ઓછી વિરાધના કરતો હોવાથી 'જિનાશાનુ' ઉલ્લંઘન કરે છે, તે સાધુને પ્રતિસેવનાકુશીલ કહે છે. સંયત હોવા છતાં પણ જેમનામાં સંજવલન કષાયનો વધુ ઓછો ઉદય હોય છે, એવા સાધુઓને કષાય કુશીલ કહે છે.

જે સાધુ મોહનીય રૂપ ગ્રન્થ (બંધન) થી મુક્ત હોય છે, તેને નિર્ગ્રંથ કહે છે. તે નિર્ગ્રંથના નીચે પ્રમાણે બે ભેદ કહ્યા છે—(૧) ક્ષીણકષાય અને (૨) ઉપશાન્તમોહ.

શુકલધ્યાન રૂપ જલ વડે જેનો ઘાતિયા કર્મરૂપ મળ (મેલ) ધોવાઈ જવાને કારણે જે સાધુ સ્નાત મનુષ્યના જેવો બની ગયો હોય છે તેને સ્નાતક કહે છે. અથવા જેનામાં સર્વજ્ઞતા પ્રકટ થઈ ચુકી છે. તે સ્નાતક છે. તે સ્નાતકના નીચે પ્રમાણે બે ભેદ કહ્યા છે—(૧) સયોગ કેવલી, (૨) અયોગ કેવલી

આ સમસ્ત કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—અહીં નિર્ગ્રંથના તરતમ રૂપે પ્રકટ થનારા ભાવોની અપેક્ષાએ પાંચ પ્રકાર કહ્યાં છે. મૂળગુણો અને ઉત્તરગુણોમાં પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત ન કરવા છતાં પણ વીતરાગ પ્રાણીત આગમમાં સદા સ્થિર રહેનાર સાધુને અહીં પુલાક નિર્ગ્રંથ કહ્યો છે. પુલાક એટલે પરાણ. પરાણ જેમ સારભાગ રહિત હોય છે, એ જ પ્રમાણે આ પુલાક નિર્ગ્રંથ પણ સારરહિત હોય છે, કારણ કે તેઓ ઉત્તરગુણોનું સંપૂર્ણ રીતે પાલન કરતા નથી એટલું જ નહિ પણ મૂળગુણોમાં પણ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરતા નથી. જેઓ વ્રતોનું સંપૂર્ણતઃ પાલન કરે છે, પરંતુ શરીર અને ઉપકરણોને સંસ્કારિત કરતાં રહે છે, ઋદ્ધિ અને યશની અભિલાષા સેવે છે, પરિવારથી વીંટળાયેલા રહે છે, અને મોહજન્ય દોષથી યુક્ત હોય છે, એવા સાધુઓને

બકુશ કહે છે. કુશીલ નિર્ઞંથના બે પ્રકાર કહ્યા છે--(૧) પ્રતિસેવનાકુશીલ અને (૨) કષાયકુશીલ.

જેમને પરિગ્રહ પ્રત્યે આસક્તિ નથી, જેઓ મૂળગુણો અને ઉત્તરગુણોનું પાલન કરે છે, છતાં પણ જેઓ ક્યારેક ઉત્તરગુણોની વિરાધના કરી નાખે છે, એવા સાધુઓને પ્રતિસેવનાકુશીલ કહે છે. જે સાધુઓ અન્ય કષાયો પર વિજય પ્રાપ્ત કરવા છતાં સંજવલન કષાયને આધીન રહે છે, તે સાધુઓને કષાય કુશીલ કહે છે. જેમણે રાગદ્વેષનો અભાવ કરી નાખ્યો છે અને અન્ત-સુંદર્શનમાં જેઓ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, તેમને નિર્ઞંથ કહે છે. જેમણે સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરી છે એવા નિર્ઞંથને સ્નાતક કહે છે.

નિર્ઞંથના ભેદોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર તે પ્રત્યેક ભેદના જે પાંચ પાંચ ઉપભેદો પડે છે તેનું કથન કરે છે. “પુલાવ પંચવિદ્” ઇત્યાદિ પુલાકના આસેવનાપુલાક અને લઙ્ઘિપુલાક નામના બે ભેદ કહ્યા છે. તેમાંથી જે આસેવનપુલાક છે તેમાંથી જ્ઞાનપુલાક આદિ પાંચ ભેદ કહ્યા છે. જે સ્ખલનામિલિત આદિ આચારો વડે જ્ઞાનને આશ્રિત કરીને આત્માને અસાર કરે છે, તે સાધુને જ્ઞાનપુલાક કહે છે. (૨) કુદૃષ્ટિના સંસ્તવ આદિ વડે જે દર્શનને નિસ્સાર કરે છે, તેને દર્શનપુલાક કહે છે. (૩) મૂલગુણો અને ઉત્તરગુણોની જે પ્રતિસેવના કરે છે તેને ચરણપુલાક કહે છે. (૪) રજોહરણ, મુહપત્તિ આદિ રૂપ સાધુઓના જે લિંગ છે, તેના કરતાં અધિક લિંગને ધારણ કરનાર સાધુને લિંગપુલાક કહે છે. (૫) જે સાધુ થોડો થોડો પ્રમાદી બની ગયો હોય છે તેને અથવા જે મનથી અકલ્પ્યને ગ્રહણ કરે છે તેને યથાસક્ષમ પુલાક કહે છે. લઙ્ઘિપુલાક એક જ પ્રકારનો હોય છે તેથી અહીં તેનું વિવેચન કયું નથી.

હવે સૂત્રકાર બકુશના ભેદોનું નિરૂપણ કરે છે. બકુશના મુખ્ય બે ભેદ કહ્યા છે--(૧) શરીર બકુશ અને (૨) ઉપકરણ બકુશ. બકુશના નીચે પ્રમાણે પાંચ ભેદ પણ પડે છે--(૧) આલોગ બકુશ--જે સાધુ વિચારપૂર્વક શરીર અને ઉપકરણોની વિભૂષા કરે છે તેને આલોગ બકુશ કહે છે. (૨) વિના વિચારે જ સહસા શરીર અને ઉપકરણોની વિભૂષા કરનાર સાધુને અનાલોગ બકુશ કહે

છે. (૩) જે ગુપ્ત રૂપે શરીરાદિકોની વિભૂષા કરે છે તેને સંવૃત બકુશ કહે છે. (૪) જે પ્રકટ રીતે શરીરાદિકોની વિભૂષા કરે છે તેને અસંવૃત બકુશ કહે છે. સંવૃત્ત્વ અને અસંવૃત્ત્વ મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણોને આશ્રિત સમજવું. (૫) જે સાધુ થોડો થોડો પ્રમાદી થઈ ગયો હોય છે તેને અથવા જે સાધુ નેત્ર આદિના મેલનું અપનયન કરે છે તેને યથાસૂક્ષ્મબકુશ કહે છે.

કુશીલના પ્રતિસેવનાકુશીલ અને કષાયકુશીલ નામના બે ભેદોનું પ્રતિપાદન તો આગળ કરવામાં આવ્યું છે. તેના જ્ઞાનકુશીલ, દર્શનકુશીલ આદિ પાંચ ભેદ પડે છે. જે સાધુ જ્ઞાનસંપન્ન હોવા છતાં પણ પિંડવિશુદ્ધિ આદિમાં સ્ખલનાપૂર્વક પિંડાદિકનું પ્રતિસેવન કરે છે, તે જિનાજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે છે. તેથી એવા સાધુને જ્ઞાનકુશીલ કહે છે. એ જ પ્રમાણે દર્શનકુશીલ, ચારિત્રકુશીલ અને લિંગકુશીલ વિષે પણ સમજવું. લિંગને (સાધુવેષને) ધારણ કરવા છતાં તેને પેતાના નિર્વાહનું સાધન માનતા સાધુને લિંગકુશીલ કહે છે. પેતાની તપસ્યાની લોકો દ્વારા પ્રશંસા થતી જોઈને હર્ષ પામતા સાધુને સૂક્ષ્મકુશીલ કહે છે. કષાય કુશીલના પણ એવા જ પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે. (૧) જે ક્રોધાદિથી યુક્ત થઈને વિદ્યાદિજ્ઞાનને પ્રયુક્ત કરે છે તેને જ્ઞાનકુશીલ કહે છે. (૨) ક્રોધાદિક કષાયને આધીન થઈને જે નિઃશંકિત આદિ દર્શનાચારની વિરાધના કરે છે તેને દર્શનકુશીલ કહે છે (૩) જે ક્રોધાદિકને આધીન થઈને કોઈને શાપ આપે છે તેને ચારિત્રકુશીલ કહે છે. (૪) ક્રોધાદિકને આધીન થઈને જે અન્યલિંગને ધારણ કરે છે તેને લિંગકુશીલ કહે છે. (૫) જે પેતાના મનમાં જ ક્રોધાદિક કષાયો કરે છે તેને યથાસૂક્ષ્મકુશીલ કહે છે.

ક્ષીણકષાય અને ઉપશાન્ત મોહ, આ બે ભેદોવાળા નિર્ઞયના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) પ્રથમ સમય નિર્ઞય-જે અન્તર્મુદ્ધત પ્રમાણવાળા નિર્ઞયકાળના પ્રથમ સમયમાં રહે છે, તેને પ્રથમ સમય નિર્ઞય કહે છે. (૨) અપ્રથમસમય નિર્ઞય-જે અન્તર્મુદ્ધત પ્રમાણવાળા નિર્ઞય-

સ્થાવર—૨૬

કાળના પ્રથમ સમય સિવાયોનો સમયમાં રહે છે. તેને અપ્રથમસમય નિર્ઘ્ન કહે છે. (૩) ચરમસમય નિર્ઘ્ન-જે અન્તર્મુદ્ધૂર્ત પ્રમાણવાળા નિર્ઘ્નકાળના ચરમ (અન્તિમ) સમયમાં રહે છે, તેને ચરમસમય નિર્ઘ્ન કહે છે. (૪) અચરમ સમય નિર્ઘ્ન-જે ચરમ સમય કરતાં અન્ય સમયમાં કૌલેશી અવસ્થામાં ચરમ સમય પર્યંતના સમયમાં રહે છે, તેને અચરમસમય નિર્ઘ્ન કહે છે. (૫) યથાસૂક્ષ્મ નિર્ઘ્ન-જે અન્તર્મુદ્ધૂર્ત પ્રમાણવાળા નિર્ઘ્નકાળના પ્રથમ સમયથી લઈને કૌલેશી અવસ્થામાં ચરમ સમય પર્યંતના બધા સમયોમાં રહે છે, તેને યથાસૂક્ષ્મ નિર્ઘ્ન કહે છે.

સંયોગ કેવલી અને અયોગકેવલી રૂપ બે લેહવાળા જે સ્નાતક નિર્ઘ્નો છે તેમના અચ્છવી આદિ પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે.

કાયયોગના નિરોધને કારણે જેમનો શરીરનો-કાયાના વ્યાપારનો અભાવ હોય છે તે નિર્ઘ્નને અચ્છવિ કહે છે. અહીં એવું સમજવું જોઈએ કે અયોગ કેવલીના કાયયોગનો તો નિરોધ થઈ ગયેલો જ હોય છે, તેથી તેમનામાં અચ્છવિતા સુરૂપ જ છે. સંયોગ કેવલી પણ જ્યારે સૂક્ષ્મ કાયના યોગથી બાહર કાયયોગનો નિરોધ કરે છે, ત્યારે તેમનામાં પણ અચ્છવિતા જ હોય છે. નિરોધ આ પ્રમાણે થાય છે-ભગવાન સંયોગ કેવલી લવોપગ્રાહિ કર્મના ક્ષપણને માટે પરમ નિર્મળ અત્યન્ત અપ્રકમ્પ પરમનિર્જરાના કારણરૂપ ધ્યાન ધરવાની અભિલાષાવાળા થાય છે. ત્યારે તેઓ યોગનિરોધને માટે ઉપક્રમ કરે છે. ત્યારે તેઓ પહેલાં કાયયોગ દ્વારા બાહર મનોયોગનો નિરોધ કરે છે, ત્યાર બાદ બાહર વાગ્યોગનો નિરોધ કરે છે. ત્યાર બાદ સૂક્ષ્મ કાયયોગ વડે બાહર કાયયોગનો નિરોધ કરે છે. ત્યારબાદ તેઓ સૂક્ષ્મકાયયોગ વડે જ સૂક્ષ્મ મનોયોગનો અને સૂક્ષ્મ વાગ્યોગનો નિરોધ કરે છે. સૂક્ષ્મ ક્રિયા નિવૃત્તિ શુક્લ ધ્યાન ધરતા ધરતા તે કેવલી પોતાના અવષ્ટલથી જ સૂક્ષ્મ કાયનો નિરોધ કરે છે, કારણ કે તે સમયે અન્ય અવષ્ટલનીય યોગનો અભાવ હોય છે. તે ધ્યાનના સામર્થ્યથી તેઓ વદન, ઉદર આદિ વિવર પૂરણ થવાથી સંકુચિત દેહવાળા-ત્રિભાગવતી પ્રદેશવાળા થઈ જાય છે. ત્યાર બાદ સમુચ્છિન્ન ક્રિયા અપ્રતિપાતી શુક્લધ્યાનને ધરતા થકાં તેઓ મધ્યમ પ્રતિપત્તિ વડે પાંચ હ્રસ્વાક્ષરોના ઉચ્ચારણુ પ્રમાણકાળ સુધી જ કૌલેશીકરણમાં પ્રવેશ કરે છે. બાહર કાયયોગનો નિરોધ કર્યા બાદ જ્યાં સુધી તેઓ સૂક્ષ્મ કાયયોગનો નિરોધ કરી લેતા નથી ત્યાં સુધી તેઓ સંયોગ કેવલી જ ગણાય છે. આ અવસ્થામાં તેઓ અતિઆરાથી રહિત થઈ જાય છે. (૩) અર્કમાંશ નામનો ત્રીજો લેહ છે. આ અવસ્થામાં તેમના કર્મોના ક્ષય થઈ જવાથી તેમના કર્મોના અંશ પણ

બાકી રહેતો નથી. (૪) સંશુદ્ધ જ્ઞાન દર્શનધર નામનો ચોથો ભેદ છે. આ અવસ્થામાં જ્ઞાનાન્તર અને દર્શનાન્તરના સંપર્કથી તેમનું જ્ઞાન અને દર્શન વિહીન થઈ જાય છે, તે કારણે તેઓ જ્ઞાન અને દર્શનને ધારણ કરનારા બની જાય છે. “ અર્હન્ જિનઃ કેવલી અપરિસ્ત્રાવિ ” આ પ્રકારે મનુષ્યો અને દેવો દ્વારા વન્દનીય થઈ જવાથી તેઓ અર્હંત બની જાય છે. કપાયોને જીતનારા હોવાને કારણે તેઓ જિન કહેવાય છે અને પરિપૂર્ણ રત્નત્રયવાળા થઈ જવાને લીધે તેઓ કેવલી બની જાય છે, એવો આ ચોથો ભેદ છે. અન્તે સકળ યોગોનો નિરોધ કરીને તેઓ નિષ્ક્રિય બની જવાને કારણે અપરિસ્ત્રાવી

નિર્ઞંથોકે ઉપધિ વિશેષકા નિરૂપણ

નિર્ઞંથનો અધિકાર આલી રહ્યો છે, તેથી હવે સૂત્રકાર તેમની વિશિષ્ટ ઉપધિનું નિરૂપણ કરે છે. “ કપ્પઙ્ગિગંથાણ વા ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—નિર્ઞંથોને અને નિર્ઞંથીઓને નીચે બતાવેલા પાંચ પ્રકારના વસ્ત્રો ધારણ કરવા અને તેમનો ઉપયોગ કરવો કલ્પે છે—(૧) ભંગમિક, (૨) ભાંગિક, (૩) શાણુક, (૪) પૌતિક અને (૫) તિરીટ પટ્ટક.

જે વસ્ત્રો ઘેટા આદિ જંગમ જીવોના વાળમાંથી બને છે, તે વસ્ત્રોને ભંગમિક કહે છે. કરમ્મલ આદિને આ પ્રકારનું વસ્ત્ર કહી શકાય છે. અલસીને ભંગ કહે છે. અલસીની છાલમાંથી જે વસ્ત્ર બને છે, તે વસ્ત્રને ભાંગિક કહે છે. શાણુના રેસામાંથી જે વસ્ત્ર બને છે તેને શાણુક કહે છે. કપાસને પોત કહે છે. તે કપાસમાંથી જે વસ્ત્ર બને છે તેને પૌતિકવસ્ત્ર કહે છે. જે વસ્ત્ર તિરીટ નામના વૃક્ષની છાલમાંથી બને છે તેને તિરીટપટ્ટક કહે છે.

કહ્યું પણ છે કે “ જંગમજાયં જંગિયં ” ઇત્યાદિ—

જે વસ્ત્ર જંગમ જીવોના વાળમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેને ભંગમિક કહે છે. તે વસ્ત્ર વિકલેન્દ્રિયોના રોમમાંથી ઉત્પન્ન થતું હોવાથી વિકલેન્દ્રિય જન્ય પણ હોય છે અને પંચેન્દ્રિયોના રોમમાંથી ઉત્પન્ન થતું હોવાથી પંચેન્દ્રિયજન્ય પણ હોય છે. વિકલેન્દ્રિયજન્ય વસ્ત્ર પણ પાંચ પ્રકારનું હોય છે—(૧) પટ્ટવસ્ત્ર (૨) સુવર્ણવસ્ત્ર, (૩) મલય વસ્ત્ર, (૪) અંશુકવસ્ત્ર (૫) અને ચીનાંમુકવસ્ત્ર આ પાંચ પ્રકારના વસ્ત્ર વિકલેન્દ્રિય જીવોના રોમમાંથી બને છે પટ્ટ વસ્ત્ર બાણીતું હોવાથી અર્હો તેનું વર્ણન કર્યું નથી. સુંદર વર્ણવાળા તંતુમાંથી જે વસ્ત્ર બને છે, તેને સુવર્ણ

વસ્ત્ર કહે છે. તે વસ્ત્ર રેશમના કીડાઓની લાળમાંથી બને છે. મલય વસ્ત્ર મલય દેશમાં બને છે. જે વસ્ત્ર બહુ જ મુલાયમ હોય છે તેને અંશુક વસ્ત્ર કહે છે જે વસ્ત્ર ચીન દેશમાં બને છે અથવા રેશમમાંથી બને છે તેને ચીનાંશુક કહે છે.

પંચેન્દ્રિયજન્ય વસ્ત્રોના નીચે પ્રમાણે અનેક પ્રકાર પડે છે—જે વસ્ત્ર ઊંટની રુંવાટીમાંથી બને છે તેને ઔષ્ટ્રીક કહે છે. જે વસ્ત્ર ઊનમાંથી બને છે તેને ઔર્ણિક વસ્ત્ર કહે છે. જે વસ્ત્ર મૃગની રુંવાટીમાંથી બને છે તેને મૃગલોમ વસ્ત્ર કહે છે. ઉપલક્ષણથી “શશરોમજ મૂષકરોમજ” સસલાની રુંવાટીમાંથી બનેલું શશરોમજ વસ્ત્ર અને મૂષકોની રુંવાટીમાંથી બનાવેલું મૂષકરોમજ પણ અહીં ગ્રહણ થવું જોઈએ. (૪) ‘કુતુપવસ્ત્ર’ જે વસ્ત્ર બકરાના વાળમાંથી બને છે, તેને કુતુપવસ્ત્ર કહે છે. (૫) ‘કિટ્ટિજવસ્ત્ર’ તેમની જ નિકુષ્ટ રુંવાટીમાંથી જે વસ્ત્ર બને છે તેને કિટ્ટિજવસ્ત્ર કહે છે.

અળસી આદિની છાલમાંથી જે વસ્ત્ર બને છે, તેને લાંગિકવસ્ત્ર કહે છે. શણુના રેસામાંથી જે વસ્ત્ર વણવામાં આવે છે, તેને શાણુકવસ્ત્ર કહે છે. કપાસના સૂતરમાંથી જે વસ્ત્ર વણવામાં આવે છે, તેને પોતવસ્ત્ર કહે છે. તિરીટવૃક્ષની છાલમાંથી જે વસ્ત્ર બનાવવામાં આવે છે, તેને તિરીટપટ્ટક કહે છે. જે કે સાધુઓને માટે ઉપર્યુક્ત પાંચ પ્રકારના વસ્ત્રને કલ્પ્ય કહ્યાં છે, છતાં સાધુઓએ સુતરાઉ અને ઊનના બનાવેલાં વસ્ત્રોજ ગ્રહણ કરવા તે વધારે ઉચિત છે. કહ્યું પણ છે કે “કળ્પાસિયા ઉ દોત્રી” ઇત્યાદિ—

સૂતરાઉ આદિ જે વસ્ત્રો સાધુજનોને માટે ધારણ કરવા યોગ્ય કહ્યા છે, તે પણ બહુ મૂલ્યવાન હોવા જોઈએ નહીં, પણ સસ્તા હોવા જોઈએ દશ મુદ્રા આદિ લાવતા કપડાને બહુમૂલ્ય કહ્યાં છે.

સાધુ અને સાધ્વીઓને નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકારના રજોહરણ જ કલ્પે

સ્થા૦—૨૭

છે—(૧) ઘેટાની રુંવાટીમાંથી બનાવેલો ‘ઔર્ણિક રજોહરણ’ (૨) ઊંટની રુંવાટીમાંથી બનાવેલો ‘ઔષ્ટ્રીક રજોહરણ’ (૩) શણુના રેસામાંથી બનાવેલો ‘શાણુક રજોહરણ’ (૪) “પચ્ચાપિચ્ચિગ્ણ” અહીં “પચ્ચા” આ પદ બલ્લવજ તૃણનું વાચક છે. બલ્લવજ નામની વનસ્પતિની છાલને ફૂટી ફૂટીને જે રજોહરણ બનાવવામાં આવે છે તેને ‘બાલ્લવજ રજોહરણ’ કહે છે. (૫) મુજને ફૂટી ફૂટીને જે રજોહરણ બનાવવામાં આવે છે તેને મૌજિક રજોહરણ કહે છે. ॥ સૂ. ૬ ॥

જેમ વસ્ત્ર, રજોહરણ આદિ નિર્ગથાના ધર્મોપકરણ હોય છે, એ જ પ્રમાણે તે સિવાયના તેમના જે કાચ આદિ છે તે પણ તેમના ધર્મોપકરણ છે. એ જ વાત સૂત્રકાર હવે પ્રકટ કરે છે.

“ ધર્મં ચરમાણસ્ત પંચ નિસ્સાઠાણા વણ્ણત્તા ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—શ્રુતચારિત્ર રૂપ ધર્મની આરાધના કરનારા શ્રમણુ નિર્મથોના ધર્મોપ-
ગ્રહમાં કારણભૂત નીચે પ્રમાણે પાંચ સ્થાન કહ્યાં છે—

(૧) ષડ્જીવનિકાય રૂપ છકાય—તેઓ સંયમમાં ઉપકારક થઈ પડે છે, તે વાત તો શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ કેવી રીતે સંયમમાં ઉપકારક થાય છે તે હવે પ્રકટ કરવામાં આવે છે—પૃથ્વીકાયિક જીવો એક સ્થાન પર બેસવામાં અને પડખું ફેરવવા અદિમાં સકાયક હોવાને લીધે સંયમની આરાધનામાં ઉપકારક થઈ પડે છે. એટલે કે સંયમી જીવ એક સ્થાન પર બેસે છે અથવા તે સ્થાન પર પોતાના પાર્શ્વભાગ આદિને બદલે છે તે સ્થાન પૃથ્વીકાય રૂપ જ હોય છે. આ રીતે પૃથ્વીકાયિક જીવ પોતાની ઉપર બેસવા, જાઠવા આદિ રૂપ સ્થાન આપીને સંયમના પાલનમાં સકાયક બને છે. અપૂકાય પાન (પીવાની ક્રિયા) આદિ દ્વારા સંયમના પાલનમાં ઉપકારક બને છે, વાયુનો પ્રકોપ થાય ત્યારે તમ ઇંટ બડે સેક આદિ કરાવવામાં તૈજસ્કાયિક ઉપકારક

થઈ પડે છે. વાયુકાયિક શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયામાં સહાયક બનીને સંયમપાલનમાં સહાયભૂત બને છે. વનસ્પતિકાયિક પાત્ર, ફલક, પીઠ આદિ ઉપકરણો રૂપે તથા ઔષધિ આદિ રૂપે સંયમના પાલનમાં ઉપકારક બને છે. ત્રસકાયની રુવાટીમાંથી સંયમીના વસ્ત્ર, રજોહરણુ આદિ બને છે, તેથી તેઓ સંયમમાં ઉપકારક બને છે. આ પ્રકારનું આ પ્રથમ નિશ્ચાસ્થાન સમજવું.

(૨) ગણુ અથવા ગચ્છ સાધુનું બીજું નિશ્ચાસ્થાન છે. કહ્યું પણ છે કે “ગુરુપરિવારો ગચ્છો” ઇત્યાદિ—એક જ ગુરુના પરિવારને ગચ્છ કહે છે. એવા ગચ્છમાં રહેનારા સાધુ દ્વારા વિનય અને સારણુ આદિ વડે કર્મોની નિર્જરા અધિક થાય છે. વળી ગચ્છમાં રહેનાર સાધુઓના ચારિત્રમાં અતિચાર આદિ રૂપ દોષો લાગવાનો સંભવ પણ ઓછો રહે છે. અન્ય અન્યની અપેક્ષાએ તે તે યોગમાં વિચરતો ગચ્છવાસી સંયમી સાધુ નિયમથી જ અસંગ (મોક્ષ) પહોંચે સાધક બને છે.

ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં મન, વચન અને કાયને પ્રવૃત્ત કર્યા જ કરવા તેનું નામ યોગ છે. અથવા મન, વચન અને કાયને સર્વદા શુદ્ધ રાખવા તેનું નામ યોગ છે. ‘અસંગ’ એટલે ‘મોક્ષ’. આ પ્રકારનું આ બીજું નિશ્ચાસ્થાન છે.

(૩) રાજા પણ સાધુઓને ધર્મસાધનામાં ઉપકારક થઈ શકે છે. કારણ કે દુષ્ટ લોકો દ્વારા કરાતા ઉપદ્રવોથી તે સાધુઓની રક્ષા કરે છે.

કહ્યું પણ છે કે “જિણુતં પરમં ધર્મમ્” ઇત્યાદિ—

આ પૃથ્વી પર જો રાજા ન હોત તો મનુષ્ય જિનોક્ત ધર્મની આરાધના કેવી રીતે કરી શકત ! અન્ય મતવાદીઓએ પણ એવું જ કહ્યું છે કે “ક્ષુદ્રલોકાકુલે લોકે” ઇત્યદિ. આ બંને શ્લોકોનો અર્થ સ્પષ્ટ છે—

(૪) સાધુઓનું ચોથું નિશ્ચાસ્થાન ગૃહપતિ (ગૃહસ્થ) છે. કારણ કે ગૃહપતિ શર્યાદાયક હોય છે આ રીતે સાધુને નિવાસસ્થાન આપનાર હોવાને કારણે તેને પણ નિશ્ચાસ્થાન રૂપ પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે.

કહ્યું પણ છે કે “ધૃતિર્મતિર્ગતિસ્તેન” ઇત્યાદિ—

જેણે સાધુને નિવાસસ્થાન પ્રદાન કર્યું છે, તેણે તેમને ધૃતિ, મતિ, જ્ઞાન અને ગતિ પ્રદાન કરી છે તથા તેમને સુખ આપ્યું છે. તથા “જો દેહ ઉચ્ચરણ” ઇત્યાદિ—જે તપ, નિયમ અને યોગયુક્ત સાધુઓને ઉપાશ્રય આપે છે, તેણે તેમને શયન, આસન, વસ્ત્ર, અન્ન, પાણિ આદિ સઘળું આપ્યું જ છે, એમ સમજવું. આ પ્રકારનું આ ચોથું નિશ્ચાસ્થાન છે.

(૫) સાધુઓનું પાંચમું નિશ્ચાસ્થાન ધર્મોપગ્રાહક શરીર છે. કહ્યું પણ છે કે “શરીરં ધર્મસંયુક્તં” ઇત્યાદિ—ધર્મસંયુક્ત શરીરની ઘણી સાવધાની-પૂર્વક રક્ષા કરવી જોઈએ; કારણ કે જેમ પર્વતપરથી પાણી ઝરે છે એ જ પ્રમાણે શરીરમાંથી ધર્મરૂપી પાણી ઝરે છે.

આ પાંચ પ્રકારના સ્થાનોમાં ધર્મોપગ્રાહિતા પ્રકટ કરનારી એક ગાથા નીચે પ્રમાણે છે. “ધમ ચરતઃ સાધોલોકિ” ઇત્યાદિ—

ધર્મની આરાધના કરતા સાધુઓને માટે રાજ, ગૃહપતિ, છકાયના જીવો, ગણ અને શરીર એ પાંચ જ નિશ્ચાસ્થાનો છે. ॥ સૂ. ૭ ॥

આ રીતે સાધુઓના પાંચ નિશ્ચાસ્થાનો પ્રકટ કરીને હવે સૂત્રકાર નિધિ-રૂપ પાંચ લૌકિક નિશ્ચાસ્થાનોનું નિરૂપણ કરે છે.

“પંચ ગિહી વણ્ણતા” ઇત્યાદિ પાંચ પ્રકારના નિધિ કહ્યા છે—(૧) પુત્રનિધિ, (૨) મિત્રનિધિ, (૩) શિષ્યનિધિ, (૪) ધનનિધિ અને (૫) ધાન્યનિધિ.

વિશિષ્ટ રત્ન સુવર્ણાદિના ભંડારને નિધિ કહે છે. પુત્ર રૂપ જે નિધિ છે તેને પુત્રનિધિ કહે છે. પુત્રને નિધિરૂપ કહેવાનું કારણ એ છે કે તે ધનો-પાજન કરીને માતાપિતાનું પાલન પોષણ કરે છે. તેથી જ પુત્રનું દર્શન અથવા પુત્રપ્રાપ્તિ માતાપિતાને માટે આનંદજનક થઈ પડે છે. કહ્યું પણ છે કે

“જન્માન્તરં ફલં પુણ્યં” ઇત્યાદિ—

તપ અને દાન કરવાથી પ્રાપ્ત થતું પુણ્ય તો જીવને પરલોકમાં જ સુખ-દાયી થાય છે, પણ સુપુત્ર તો આલોક અને પરલોક રૂપ બન્ને લોકમાં સુખદાયક થઈ પડે છે. આ પ્રકારના આ પુત્રરૂપ નિધિને પહેલો લૌકિક નિધિ કહ્યો છે. (૨) મિત્રને બીજા લૌકિક નિધિરૂપ કહ્યો છે. જે સનેહ કરે છે તે મિત્ર-સુહૃત્ છે. એવા મિત્રરૂપ નિધિને મિત્રનિધિ અથવા સુહૃત્નિધિ કહે છે. મિત્રને નિધિરૂપ કહેવાનું કારણ એ છે કે તે અર્થાદિની પ્રાપ્તિમાં સહાયક બનતો હોવાથી આનંદદાયક થઈ પડે છે. કહ્યું પણ છે કે :

“કુતસ્તસ્યારતુ રાજ્યશ્રીઃ” ઇત્યાદિ—

જેને શૂર, વિનીત અને વિચક્ષણ મિત્ર હોતો નથી તેને રાજ્યશ્રીની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ શકે અને સૃગના જેવા નયનવાળી પ્રાણખ્યારી પણ કેવી રીતે સંભવી શકે ! આ પ્રકારનો આ બીજો લૌકિકનિધિ કહ્યો છે. (૩) શિષ્યનિધિ—ચિત્રાદિના જ્ઞાનનું નામ શિષ્ય છે. આ પ્રકારના શિષ્યરૂપ જે નિધિ છે તેને શિષ્યનિધિ કહે છે. ‘શિષ્ય’ પદ વિદ્યાનું ઉપલક્ષણ

રથા૦—૨૮

હોવાથી તે વિધાને પણ નિધિરૂપ સમજવી. વિદ્યા જ પુરુષાર્થમાં સાધનરૂપ બને છે. કહ્યું પણ છે કે “ વિદ્યાયા રાજ્યજૂઝ્યાઃ સ્યાત્ ” ઇત્યાદિ—

વિદ્યાને કારણે મનુષ્ય રાજા વડે પણ પૂજાય છે. વિદ્યા વડે માણસ સમસ્ત લોકોમાં માનનીય બને છે, કારણ કે વિદ્યા સમસ્ત મનુષ્યોને વશ કરવામાં વશીકરણ મંત્રની ગરજ સારે છે. આ પ્રકારનો આ ત્રીજો નિધિ સમજવો. એ જ પ્રમાણે કેશ અને ધાન્યાગાર રૂપ જે ચોથો, અને પાંચમો નિધિ છે, તેને વિષે પણ સમજવું. ॥ સૂ. ૮ ॥

શૌચકે સ્વરૂપકા નિરૂપણ

આ પ્રકારના પાંચ નિધિઓનું કથન કરવામાં આંબું. તેમાંથી પુત્રાદિકને દ્રવ્ય રૂપ નિધિ સમજવા. કુશલાનુષ્ઠાન રૂપ બ્રહ્મચર્યને લાવરૂપ નિધિ સમજવો. તેને શૌચ રૂપે પ્રકટ કરવાની અભિલાષાવાળા સૂત્રકાર હવે અન્ય શૌચોને પ્રકટ કરે છે. “ સોઽ પંચવિદ્ધે પળ્લવે ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—શૌચના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) પૃથ્વીશૌચ, (૨) અપૂશૌચ, (૩) તેજઃશૌચ, (૪) મંત્રશૌચ, અને (૫) બ્રહ્મચર્યશૌચ

શૌચ એટલે શુદ્ધિ. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ શૌચના પૃથ્વીશૌચથી લઈને મંત્રશૌચ પર્યન્તના ચાર પ્રકાર સમજવા અને લાવની અપેક્ષાએ તેનો બ્રહ્મચર્યશૌચ નામનો એક જ પ્રકાર સમજવો.

માટી દ્વારા શરીરની જે શુદ્ધિ થાય છે તેનું નામ પૃથ્વીશૌચ છે. માટી વડે હાથની શુદ્ધિ કરવી, શરીર પર માટીનો લેપ કરવો આદિ લૌકિક ક્રિયાઓને આ પૃથ્વીશૌચ રૂપ કહી શકાય છે. પાણી વડે શરીર આદિની શુદ્ધિ કરવી તેનું નામ અપૂશૌચ છે. પ્રકાશ, અગ્નિ અથવા રાખ વડે શુદ્ધિ કરવી તે તેજઃશૌચ છે. મંત્ર વડે (શુચિ વિદ્યા વડે) શુદ્ધિ કરવી તેનું નામ મંત્રશૌચ છે. બ્રહ્મચર્ય આદિ કુશલ અનુષ્ઠાન કરવા તેનું નામ બ્રહ્મશૌચ છે. બ્રહ્મ-

શૌચમાં સત્યશૌચ, તપઃશૌચ, ઇન્દ્રિય નિગ્રહશૌચ અને સર્વભૂત દયાશૌચનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“સત્યં શૌચં તપઃ શૌચં” ઇત્યાદિ.

અન્ય તીર્થિકોએ સાત પ્રકારના જે શૌચ કહ્યા છે, તે નીચે પ્રમાણે છે
“સપ્તસ્નાનાનિ પ્રોક્તાનિ” ઇત્યાદિ—

બ્રહ્મચારી ઋષિઓની દ્રવ્યશુદ્ધિ અને ભાવશુદ્ધિ નિમિત્તે સ્વયંભૂએ સાત સ્નાન કહ્યાં છે—(૧) આગ્નેય, (૨) વારુણ, (૩) બ્રાહ્મ, (૪) વાયવ્ય, (૫) દિવ્ય, (૬) પાર્થિવ અને (૭) માનસ સ્નાન.

રાખથી જે સ્નાન કરાય છે તેનું નામ આગ્નેય સ્નાન છે. પાણી વડે જે સ્નાન કરાય છે, તેનું નામ વારુણ સ્નાન છે. મંત્ર વડે જે સ્નાન કરાય છે, તેનું નામ બ્રહ્મસ્નાન છે. ગોધૂલિ વડે જે સ્નાન કરાય છે, તેનું નામ વાયવ્યસ્નાન છે. સૂર્યના તડકા વડે જે આતાપના લેવાય છે, તેનું નામ દિવ્યસ્નાન છે. માટી વડે જે સ્નાન કરાય છે, તેનું નામ પાર્થિવસ્નાન છે. અને મનની શુદ્ધિ કરવા રૂપ માનસસ્નાન હોય છે. ॥ સૂ. ૬ ॥

આ પ્રકારના આ શૌચ કહ્યાં છે. તે શૌચ જીવની શુદ્ધિરૂપ હોય છે. છદ્મસ્થ મનુષ્ય જીવને જાણતો નથી, કેવલી જ જીવને જાણે છે. આ પ્રકારના સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર છદ્મસ્થ અને કેવલીને જે અગ્નેય અને જ્ઞેય પદાર્થો છે તેમના પાંચ પ્રકારોનું કથન કરે છે.

“ પંચ ઠાણાં હૃત્મત્થે સત્ત્વભાવેણં ણ જાણહ ” ઇત્ય દિ—

અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનથી રહિત એવો છત્તરસ્થ મુનિ આ પાંચ સ્થાનોને સર્વભાવે, સાક્ષાત્ રૂપે, પ્રત્યક્ષ રૂપે જાણતો નથી. (૧) ધર્માસ્તિકાય (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) અકાશાસ્તિકાય, (૪) અશરીર પ્રતિબદ્ધ જીવ અને (૫) પરમાણુ પુદ્ગલ.

એ જ પાંચ સ્થાનોને ઉત્પન્ન જ્ઞાન દર્શનધારી અહીં ત જિન કેવલી સર્વભાવે-સાક્ષાત્ રૂપે જાણે છે અને દેખે છે. એટલે કે ધર્માસ્તિકાયથી લઈને પરમાણુ પુદ્ગલ પર્યન્તના પાંચે સ્થાનોને કેવળજ્ઞાની જીવ પ્રત્યક્ષ રૂપે જાણી શકે છે અને દેખી શકે છે અવધિજ્ઞાની અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળા જીવને પણ છત્તરસ્થ જ ગણવામાં આવે છે, તેથી તેમને અહીં ગૃહીત કરવાના ન હોવાથી સૂત્રકારે તેમને અહીં વર્જિત કર્યા છે “ અશરીર પ્રતિબદ્ધ ” એટલે શરીરથી રહિત જીવ. પરમાણુ પુદ્ગલ દ્રવ્યભુક્ આદિનું ઉપલક્ષણ છે. તે છત્તરસ્થ જેમ પરમાણુ પુદ્ગલને સાક્ષાત્ રૂપે જાણતો નથી, એ જ પ્રમાણે તે દ્રવ્યભુક્ આદિને પણ સાક્ષાત્ રૂપે જાણતો નથી. શ્રુતજ્ઞાનની સહાયતાથી જ જાણે છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એવું છે કે અવધિજ્ઞાની અને મનઃપર્યાયજ્ઞાની છત્તરસ્થ જ છે, છતાં પણ અહીં તેમની વિવક્ષા થઈ નથી કારણ કે તેઓ પરમાણુ પુદ્ગલને તો સાક્ષાત્ રૂપે જાણે જ છે, ભલે તેઓ ધર્માસ્તિકાય આદિ ચારને સાક્ષાત્ રૂપે જાણતા નથી

શંકા—“ સર્વભાવ ” આ પદનો અર્થ ‘ સર્વપર્યાયની અપેક્ષાએ ’ થાય છે. તેથી અવધિજ્ઞાની અને મનઃપર્યાયજ્ઞાની જે જીવો છે, તેઓ સર્વભાવે, સર્વપર્યાયની અપેક્ષાએ-પરમાણુ પુદ્ગલને જાણતા નથી, એવું સિદ્ધ થાય છે. તો પછી છત્તરસ્થ પદ વડે અવધિજ્ઞાની અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનીને પણ શ્રેયસ્કર વામાં શો વાંધો છે ?

ઉત્તર—“ સર્વભાવેન ” આ પદનો અર્થ જો “ સર્વ પર્યાય રૂપે ” માનવામાં આવે, તો અને એ પ્રકારનો અર્થ માનીને જો એવું કહેવામાં આવે કે “ અશરીર પ્રતિબદ્ધ જીવને છત્તરસ્થ સર્વ પર્યાય રૂપે સાક્ષાત્ જાણતો નથી અને સાક્ષાત્ દેખતો નથી, ” તો તેના દ્વારા એવો ભાવ પ્રકટ થાય છે

કે તે શરીર પ્રતિબદ્ધ જીવને સાક્ષાત્ જાણે છે અને સાક્ષાત્ દેખે છે. પરંતુ એવો અર્થ પણ સંગત લાગતો નથી કારણ કે અવધિજ્ઞાની અને મનઃપર્યાય જ્ઞાની મનુષ્ય શરીર પ્રતિબદ્ધ જીવને સર્વપર્યાય સહિત જાણતો નથી અને દેખતો નથી. તેથી “ સર્વાભાવ ” પદનો અર્થ અહીં “ સાક્ષાત્કાર ” જ કરવો જોઈએ. “ સર્વપર્યાય ” એવો અર્થ અહીં કરવો જોઈએ નહીં તેથી એવી અર્થસંગતિમાં કોઈ દોષ રહેતો નથી, કારણ કે અવધિજ્ઞાન આદિવાળો જીવ પરમાણુ પુદ્ગલને સાક્ષાત્ રૂપે જાણે જ છે. તેથી છદ્મસ્થ પદ દ્વારા અહીં અવધિજ્ઞાન આદિથી રહિત પુરુષને જ ગ્રહણ કરવો જોઈએ જિનેન્દ્ર લગવાન તો આ પાંચે સ્થાનને સાક્ષાત્ રૂપે જાણે છે, એ જ વાતને “ યયાણિ ચેવ ” ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. ॥ સૂ. ૧૦ ॥

અધોલોકમે રહે હુએ એવં ઉર્ધ્વલોકમે રહે હુએ અતીન્દ્રિય ભાવોંકા નિરૂપણ

આ પૂર્વોક્ત ધર્મોસ્તિકાય આદિ સિવાયના અન્ય અતીન્દ્રિય પદાર્થોને પણ જિન લગવાન જાણે છે. એ જ વાતને પ્રકટ કરવા માટે સૂત્રકાર હવે અધોલોકવર્તી અને ઉર્ધ્વલોકવર્તી અતીન્દ્રિય ભાવોની પ્રરૂપણા પાંચ સ્થાનોની અપેક્ષા કરે છે. “ અહોલોપણં પંચ અણુત્તરા ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સુગમ છે. અધોલોકમાં સાત પૃથ્વી (રતનપ્રભા આદિ નરકો) છે. તેમાંની જે સાતમી પૃથ્વી છે તેમાં પાંચ અનુત્તર (ઘણાજ વિશાળ) નરકવાસો આવેલા છે. તેમના નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) કાલ, (૨) મહાકાલ, (૩) રૌરવ, (૪) મહારૌરવ અને (૫) અપ્રતિષ્ઠાન.

ઉર્ધ્વલોકમાં પાંચ અનુત્તર મહાવિમાનો છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) વિજય, (૨) વૈજયન્ત, (૩) જયન્ત, (૪) અપરાજિત અને (૫) સર્વાર્થસિદ્ધ.

ટીકાર્થ-જેના કરતાં કોઈ પણ ઉત્કૃષ્ટ ન હોય તેને અનુત્તર અથવા સર્વોત્કૃષ્ટ કહે છે. કાલ, મહાકાલ આદિ પાંચ નરકાવાસોમાં ઉત્કૃષ્ટ વેદનાવાળા નારકોને કારણે સર્વોત્કૃષ્ટતા સમજવી. અથવા તે નરકાવાસોની નીચે બીજી કોઈ પણ નરકો નહીં હોવાને કારણે પણ તેમાં સર્વોત્કૃષ્ટતા સમજવી. ‘મહાતિમહાલય’ એટલે ‘અતિ વિશાળ’ પહેલાં ચાર નરકાવાસો અસંખ્યાત યોજનપ્રમાણ હોવાને કારણે તેમનામાં ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અતિ વિશાળતા સમજવી. જે કે અપ્રતિષ્ઠાન નામનો પાંચમો નરકાવાસ એક લાખ યોજનપ્રમાણ જ છે, છતાં પણ તેમાં નારકોનું આયુષ્ય અતિ મહાન હોવાથી તે દૃષ્ટિએ તેમાં સર્વોત્કૃષ્ટતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

એ જ પ્રકારનું કથન ઉદ્યોલોકના પાંચ અનુત્તર વિમાનો વિષે પણ સમજવું. ત્યાં સાતાવેદનીયનો તીવ્ર ઉદય રહે છે. તેથી તે અનુત્તર વિમાન-નિવાસી દેવો સાતાવેદનીય આદિનો પ્રકૃષ્ટ અનુભવ કરે છે. તે કારણે તેમાં સર્વોત્કૃષ્ટતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. ॥ સૂ. ૧૧ ॥

અનુત્તર નરકોમાં અને અનુત્તર વિમાનોમાં વિશિષ્ટ શક્તિશાળી જીવો જ ભવ્ય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર પાંચ પ્રકારના પુરુષોનું કથન કરે છે.

“પંચ પુરિસજાયા પણત્તા” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ-પુરુષોના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) હ્રી સત્ત્વ, (૨) હ્રીમનઃ સત્ત્વ, (૩) ચલ સત્ત્વ, (૪) સ્થિર સત્ત્વ અને (૫) ઉદયન સત્ત્વ.

પરીષદો આવી પડે ત્યારે જે સંયત લજ્જાને કારણે પોતાના સંયમ લાવમાંથી ચક્રાયમાન થતો નથી-અવિચલ જ રહે છે તેને હ્રીસત્ત્વ કહે છે. અથવા સંગ્રામ આદિમાં લજ્જાને કારણે જે માણસ અવિચલ રહે છે તેને હ્રીસત્ત્વ કહે છે. આ રીતે લજ્જાને કારણે જ જેની અવિચલતા ટકી રહી છે એવા જીવને હ્રીસત્ત્વ કહે છે. લજ્જાને કારણે જેના મનમાં જ માત્ર હ્રીસત્ત્વ સ્થિરતા રહે છે-શરીરમાં રહેતી નથી (કારણ કે શીતાદિને અવસરે તેના શરીરમાં કંપાદિ વિકાર નજરે પડે છે), એવા જીવને “હ્રીમનઃ સત્ત્વ” કહે છે. અસ્થિર સત્ત્વવાળા જીવને “ચલસત્ત્વ” કહે છે. જેનું સત્ત્વ (મનોબલ) સ્થિર હોય છે એવા જીવને “અચલ સત્ત્વ” કહે છે. જેનું સત્ત્વ પ્રવર્ધ્ધમાન હોય છે, એવા જીવને “ઉદયન સત્ત્વ” કહે છે. ॥ સૂ. ૧૨ ॥

સત્યવાન્ પુરુષના પાંચ પ્રકાર પ્રકટ કરવામાં આવ્યા. સામાન્ય રીતે લિહુ (સાધુ) જ સત્યવાન્ હોઈ શકે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર દેશાન્ત સંહિત લિહુના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. “પંચ મચ્છા પણત્તા” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—મત્સ્યના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) અનુસ્રોતચારી, (૨) પ્રતિસ્રોતચારી, (૩) અન્તચારી, (૪) મધ્યચારી અને (૫) સર્વચારી.

એ જ પ્રમાણે ભિક્ષુકના પણ અનુસ્રોતચારી આદિ પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે.

જે મત્સ્ય પ્રવાહના વહેણની દિશામાં જ ચાલવાના સ્વભાવવાળો હોય છે, તેને અનુસ્રોતચારી કહે છે. જે મત્સ્ય પ્રવાહના વહેણની વિરુદ્ધની દિશામાં ચાલવાના સ્વભાવવાળો હોય છે તેને પ્રતિસ્રોતચારી કહે છે. જે પ્રવાહની ખાત્રુમાં ચાલવાના સ્વભાવવાળો હોય છે, તેને અન્તચારી કહે છે. જે મત્સ્ય પ્રવાહના મધ્યભાગમાં સંચરણ કરનારો હોય છે, તેને મધ્યચારી કહે છે. જે મત્સ્ય પ્રવાહની દિશામાં, પ્રવાહની સામે, પ્રવાહની પડખે અને પ્રવાહના મધ્યભાગમાં સંચરણ કરનારો હોય છે તેને સર્વચારી કહે છે. એ જ પ્રમાણે ભિક્ષુક પણ પાંચ પ્રકારનો હોય છે. જે ભિક્ષુક ઉપાશ્રયની નજીકના ઘરથી શરૂ કરીને ક્રમશઃ અન્ય ઘરોમાંથી ભિક્ષા પ્રાપ્ત કરનારો હોય છે તેને અનુસ્રોતચારી કહે છે. જે ભિક્ષુ દૂરના ઘરથી શરૂ કરીને ક્રમશઃ ઉપાશ્રયના સમીપના ઘરોમાંથી ભિક્ષા પ્રાપ્ત કરનારો હોય છે તેને પ્રતિસ્રોતચારી કહે છે. જે ભિક્ષુ ઉપાશ્રયની આસપાસના ઘરોમાંથી ભિક્ષાચર્યા કરનારો હોય છે તેને અન્તચારી કહે છે, જે ભિક્ષુ ગામની મધ્યના ઘરોમાં ભિક્ષાચર્યા કરનારો હોય છે તેને મધ્યચારી કહે છે. જે ભિક્ષુ ભિક્ષાપ્રાપ્તિ માટે સર્વત્ર ફરે છે તેને સર્વચારી કહે છે. ॥ સૂ. ૧૩ ॥

આગલા સૂત્રમાં ભિક્ષુના પાંચ પ્રકારોનું કથન કરવામાં આવ્યું. હવે સૂત્રકાર વનીપક (ચાચક) નામના ભિક્ષુવિશેષનું નિરૂપણ કરે છે.

“ પંચ વળીમગા વળ્લન્તા ” ઇત્યાદિ—

“ વનીપક ” એટલે ચાચક. એવા વનીપકના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) અતિથિ વનીપક, (૨) કૃપણ વનીપક, (૩) આત્મણ વનીપક, (૪) શ્વવનીપક અને (૫) શ્રમણ વનીપક.

જેઓ પ્રશંસા આદિ દ્વારા પોતાના ભક્તોને દાન કરવાને પ્રેરે છે, તેમને ‘વનીપક’ કહે છે. જે વનીપક ભોજન કરવાને સમયે આવીને અતિથિદાનની પ્રશંસા કરીને દાતા પાસેથી આહારાદિની યાચના કરે છે, તે વનીપક (યાચક) ને ‘અતિથિ વનીપક’ કહે છે. અતિથિદાનની પ્રશંસા આ પ્રમાણે કરવામાં આવી છે. “વાણ દેદ્ લોગો” ઇત્યાદિ—

સામાન્ય રીતે તો લોકો ઉપકારીજનોને અથવા પરિચિતજનોને અથવા પોતાની સેવા કરનાર લોકોને કંઈને કંઈ આપે છે-યથાશક્તિ મદદ કરે છે, પરંતુ આ પ્રકારની મદદને દાન કહી શકાય નહીં. દાન તો તેને જ કહી શકાય કે જે કોઈપણ પ્રકારના પ્રત્યુપકારની આકાંક્ષા વિના આપવામાં આવે છે. આંગણે આવીને ઊભેલા કોઈ દુઃખી અને અનણ્યા અતિથિને જે આહારાદિનું દાન કરાય છે તેને જ સાચું દાન કહે છે.

જે યાચક પોતાની દીનતા પ્રકટ કરીને દાતા પાસે દાન માગે છે અને પોતાને આપવામાં આવતા દાનની પ્રશંસા કરે છે તેને ‘કૃપણ વનીપક’ કહે છે. કૃપણદાનની પ્રશંસા આ પ્રમાણે કરી છે—“કિંચિન્નેસુ દુર્મણેસુ ચ” ઇત્યાદિ. જેમને કોઈ બંધુ નથી, જેઓ સદા આતંકથી ચુકત જ રહ્યા કરે છે, જેમનું શરીર ઉપાંગ આદિથી રહિત હોય, એવા કૃપણ દુઃખિતજનોને જે માણસ દાન આપે છે, તે પોતાની યશપતાકાને આ લોકમાં ફરકાવે છે.

જે વનીપક (યાચક) બ્રાહ્મણને અપાતા દાનની પ્રશંસા કરી કરીને દાતા પાસેથી દાનની યાચના કરે છે તેને બ્રાહ્મણ વનીપક કહે છે. બ્રાહ્મણને અપાતા દાનની આ પ્રમાણે પ્રશંસા કરવામાં આવે છે.

“લોગાણુગ્ગહકારિસુ” ઇત્યાદિ—

લોકોનું કલ્યાણ કરનાર ભૂદેવોને (બ્રાહ્મણોને) આપવામાં આવતું દાન

ધણું જ ફલદાયી ગણાય છે. તો પછી વદ્ધકર્મ નિરત બ્રહ્મચર્યુઓને અર્પણ કરાતાં દાનના ફળની તો વાત જ શી કરવી ! અહીં ભૂદેવ પદ જન્મે બ્રાહ્મણ કર્મે બ્રાહ્મણ નહીં એવા બ્રાહ્મણનું વાચક છે. અને “બ્રહ્મચર્યુ” પદ જન્મે પણ બ્રાહ્મણ અને કર્મે પણ બ્રાહ્મણનું વાચક છે.

જે વનીપક કૂતરાઓને નિમિત્તે અપાતાં દાનની પ્રશંસા કરે છે તેને ‘શ્વવનીપક’ કહે છે. કૂતરાને માટે અપાતાં દાનની આ પ્રમાણે પ્રશંસા કરવામાં આવે છે.

ગાયઆદિને તો ઘાસચારો આદિ આહાર સરળતાથી પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ જેના પ્રત્યે લોકો નફરતથી જુવે છે અને જેને લોકો હડધૂત કરે છે એવા કૂતરાઓને તો આહાર પ્રતિ દુર્લભ થઈ પડે છે. તે કૂતરાઓ કેલાસ લવન-માંથી આવેલા ગુદ્ધકો (દેવવિશેષો) છે. તેઓ યજ્ઞ રૂપે ભૂમિપર સંચરણ

સ—૩૦

કરતા રહે છે. લોજનાદિ વડે તેમનો સત્કાર કરનારનું કદયાણ થાય છે, અને તેમને લોજનાદિ વડે તૃપ્ત નહીં કરનારનું અહિત થાય છે.

શ્રવણવનીપકના પાંચ પ્રકાર છે—(૧) નિર્ઞંથ, (૨) શાક્ય, (૩) તાપસ, (૪) ગૈરિક અને (૫) આજીવક. તેમાંથી જે નિર્ઞંથ હોય છે, તેઓ વનીપક હોતા નથી, પરંતુ શાક્ય આદિ જ વનીપક હોય છે. શાક્યશ્રમણ વનીપકને અપાતાં દાનની પ્રશંસા આ પ્રમાણે કરવામાં આવી છે.

“મુજ્જતિ ચિત્તકમ્મદિયા” ઇત્યાદિ

વિષય લોભુપ મનુષ્યને દેવામાં આવેલું દાન પણ જે નષ્ટ થતું નથી, તો યતિઓને અપાતાં દાનની તો વાત જ શી કરવી ! આ પ્રકારની દાનની પ્રશંસા સમજવી. ॥ સૂ. ૧૪ ॥

અચેલકકે પ્રશંસાસ્થાનોંકા નિરૂપણ

આગલા સૂત્રમાં વનીપકના પાંચ પ્રકારનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. તે વનીપક સાચા સાધુ હોતા નથી—તેઓ તો સાધુ હોવાનો ભાસ જ કરાવે છે. સાચો સાધુ તો અચેલ (વચ્ચરહિત) જ હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર અચેલના પાંચ પ્રશંસાસ્થાનોંકા કથન કરે છે.

“વંચહિં ઠાણેહિં અચેલણ” ઇત્યાદિ—

જેમને વચ્ચ હોતાં નથી તેમને અચેલક કહે છે. તે અચેલકના નીચે પ્રમાણે બે પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) જિનકલ્પિક અને (૨) સ્થવિર કલ્પિક. ચેલ (વચ્ચ) ના અભાવને લીધે જિનકલ્પિકમાં અચેલતા કહી છે. સ્થવિર કલ્પિકોમાં અલ્પમૂલ્યવાળાં, પરિમિત, જીર્ણશીર્ણ અને મલિન વસ્ત્રોને ધારણ કરવાને

કારણે અચેલતા સમજવી. તે સ્થવિરકલ્પિક સાધુઓ સદોરક મુહપત્તી, રજો-હરણ આદિ ત્રિવિધ ઉપકરણના ધારણ કરનારા હોય છે. એવા તે અચેલકોને તિર્થ'કરોએ અને ગણુધરોએ નીચેનાં પાંચ કારણોને લીધે પ્રશસ્ત કહ્યાં છે— (૧) અલ્પા પ્રતિલેખા, (૨) પ્રશસ્ત લાઘવિક, (૩) વૈશ્વાસિક રૂપ, (૪) અનુ-જ્ઞાત તપ અને (૫) વિપુલ ઇન્દ્રિય નિગ્રહ.

તેની પાસે પ્રતિલેખના કરવા લાયક જે ઉપધિ હોય છે, તે અતિ અલ્પ હોય છે. તેથી તેની પ્રતિલેખના કરવાનું કામ પણ અલ્પ જ હોય છે, તેથી તેને સ્વાધ્યાય આદિ કરવામાં પ્રતિઘાત થતો નથી. આ પ્રકારનું આ પ્રથમ સ્થાન છે.

ખીજું સ્થાન—દ્રવ્ય અને ભાવની અપેક્ષાએ લઘુતાનો સદ્ભાવ હોવો તેનું નામ પ્રશસ્ત લાઘવિક છે.

ત્રીજું સ્થાન—સદોરક મુહપત્તી, રજોહરણ આદિ રૂપ તેનો જે વેષ હોય છે તે નિર્લોભતાનો સૂચક હોવાથી અન્ય લોકોમાં વિશ્વાસોત્પાદક થઈ પડે છે.

ચોથું સ્થાન—શરીર અને ઉપકરણના સંગોપન રૂપ જે તપ તેઓ કરે છે, તે તિર્થ'કરાદિ દ્વારા અનુમોદિત છે

પાંચમું સ્થાન—તેઓ ઇન્દ્રિયોનો ખૂબ જ નિગ્રહ કરે છે. પ્રતિકૂળ ટાલ તાપ, પવન આદિ તેઓ સહન કરે છે.

અચેલકના વિષયમાં વધુ માહિતી મેળવવાની જિજ્ઞાસાવાળા પાઠકોએ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ખીજા અધ્યયનની ૧૩ મી ગાથાની મારા દ્વારા લખાયેલી પ્રિયદર્શિની ટીકા પાંચી જવી. ॥ સૂ. ૧૫ ॥

જે જીવે ઉત્કટ હોય છે તેઓ જ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરી શકે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ઉત્કટોના પાંચ ભેદોનું નિરૂપણ કરે છે.

“ પંચ ઉક્કલા પળ્લતા ” ઇત્યાદિ—

પાંચ પ્રકારના ઉત્કટ કહ્યા છે. તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(૧) દંડોત્કટ, (૨) રાજ્યોત્કટ, (૩) સ્તૈન્યોત્કટ, (૪) દેશોત્કટ અને (૫) સર્વોત્કટ.

“ ઉ ” અને ‘ લ ’ માં અભેદ હોવાથી “ ઉક્કલ ” ની સંસ્કૃત છાયા ‘ ઉત્કટ ’ થાય છે. ઉત્કટ શબ્દનો અર્થ પ્રકૃષ્ટ થાય છે. તે પ્રકૃષ્ટના દંડોત્કટ આદિ પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે. દંડ એટલે આજ્ઞા. અથવા અપરાધ થઈ જાય ત્યારે દમન કરવું તેનું નામ દંડ છે તે દંડ જેનો પ્રબલ હોય છે તેને દંડોત્કટ કહે છે. અથવા જે દંડની અપેક્ષાએ ઉત્કટ હોય છે તેને દંડોત્કટ કહે છે. એ જ પ્રકારનું કથન રાજ્યોત્કટ, સ્તૈન્યોત્કટ આદિના વિષે પણ સમજવું. રાજ્ય નામ પ્રભુતાનું છે અને ચોરીને સ્તૈન્ય કહે છે. દેશ શબ્દ જાણીતો છે. તથા દંડાદિ સમસ્તની અપેક્ષાએ જે ઉત્કટ હોય છે, તેને સર્વોત્કટ કહે છે.

“ ઉક્કલ ” આ પદની સંસ્કૃત છાયા “ ઉત્કલ ” લેવામાં આવે, તો તેનો અર્થ ‘ પ્રવૃદ્ધ ’ થાય છે. તો તેના દંડોત્કલ, રાજ્યોત્કલ આદિ પાંચ પ્રકારો પડે છે. દંડની અપેક્ષાએ જે ઉત્કલ છે તેને અથવા જેનો દંડ ઉત્કલ છે તેને દંડોત્કલ કહે છે. એ જ પ્રમાણે રાજ્યોત્કલ આદિ વિષે પણ સમજવું. ॥ સૂ. ૧૬ ॥

સમિતિકે પાંચ પ્રકારકા નિરૂપણ

આગલા સૂત્રમાં જે પાંચ પ્રકારના ઉત્કટ કહ્યા તેઓ અસંયત જ હોય છે. સંયતો સમિતિ આદિની અપેક્ષાએ જ ઉત્કટ હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર પાંચ સમિતિઓનું કથન કરે છે. “ પંચ સમિર્ઙ્ગો પળ્લતાઓ ” ઇત્યાદિ—

સમિતિઓ પાંચ કહી છે—(૧) ધર્મસમિતિ, (૨) ભાષાસમિતિ, (૩) એષણા સમિતિ, (૪) આદાન ભાંડ માત્ર નિરૂપણ સમિતિ અને (૫) પરિષ્પાનિકા સમિતિ.

જનતાપૂર્વકની જે પ્રવૃત્તિઓ છે તેમનું નામ સમિતિ છે. અથવા શોભન એકાગ્ર પરિણામવાળાઓની જે પ્રવૃત્તિઓ છે, તેમનું નામ સમિતિ છે. ચાલતી વખતે જનતાપૂર્વક ચાલવું, જીવહિંસા ન થાય એવી રીતે ચાલવું, એવી ગમનની સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ કરનાર સાધુની તે પ્રવૃત્તિને ઈર્થાસમિતિ કહે છે. જીવરક્ષા માટે સાધુએ ચાલતી વખતે યુગ્યપ્રમાણ (ધૂંસરી પ્રમાણ) ભૂમિનું નિરીક્ષણ કરતાં કરતાં આગળ ચાલવું જોઈએ.

સાવધ વચનના પરિત્યાગપૂર્વક નિરવધ, હિત, મિત અને અસંદિગ્ધ વચન બોલવું તેનું નામ ભાષાસમિતિ છે.

૪૨ દોષોથી રહિત આહાર ગ્રહણ કરવાની સાધુની જે પ્રવૃત્તિ છે તેને એષણ સમિતિ કહે છે. ભાંડ (પાત્ર) અને માત્રને લેતી વખતે અને મૂકતી વખતે જે સુપ્રતિલેખના અને સુપ્રમાર્જના આદિ પૂર્વકની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેને “આદાન ભાંડામત્ર નિક્ષેષણ સમિતિ” કહે છે.

મળમૂત્ર, કફ, શિંઘાણ-નાકમાંથી નીકળતો ચીકણો પદાર્થ અને જલ (શરીરનો મેલ) ના ત્યાગની જે સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ છે તેનું નામ ‘પરિશ્તા-પનિકા સમિતિ છે. ॥ સૂ. ૧૭ ॥

સ્થા૦—૩૧

જીવકે સ્વરૂપકા નિરૂપણ

નિર્ગ્રંથો જીવરક્ષાને નિમિત્તે જ પાંચ સમિતિઓથી યુક્ત હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર જીવના સ્વરૂપનું કથન કરે છે.

“પંચવિદ્યા સંસારસમાવજ્રા” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવના લવોને લોગવવા તે લવોમાં ભ્રમણ કરવું તેનું નામ સંસાર છે. જેઓ આ સંસારમાં ઉપયુક્ત કંઈ પણ ગતિનું જીવન જીવી રહ્યા છે તેમને સંસાર સમાપન્નક કહે છે. એટલે કે લવવર્તી જીવોને સંસાર સમાપન્નક કહે છે. તેમના એકેન્દ્રિયથી લઈને પંચેન્દ્રિય પર્યાન્તના પાંચ લેહ કહ્યા છે. તે પ્રત્યેક પંચગતિક અને પંચ આગતિક હોય છે. એ જ વાત સૂત્રકાર હવે પ્રકટ કરે છે. “ઈન્દિયા પંચગણ” ઇત્યાદિ—

જે જીવોને એક માત્ર સ્પર્શેન્દ્રિયનો જ સદ્ભાવ હોય છે, તેમને એકે-

ન્દ્રિય જીવો કહે છે. તેઓ પંચગતિક હોય છે અને પંચાગતિક હોય છે. પાંચ ગતિઓમાં જેમનું ગમન થાય છે, તે જીવોને પંચગતિક કહે છે. પાંચ ગતિઓમાં જેમનું આગમન થાય છે તેમને પંચાગતિક કહે છે. એકેન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થતો જીવ એકેન્દ્રિયોમાંથી દ્વીન્દ્રિયોમાંથી, ત્રિન્દ્રિયોમાંથી, ચતુરિન્દ્રિયોમાંથી કે પંચેન્દ્રિયોમાંથી, આ રીતે પાંચે પ્રકારના જીવોમાંથી આવીને એકેન્દ્રિય જીવ રૂપે ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. એ જ પ્રમાણે એકેન્દ્રિય જીવ મરીને એકેન્દ્રિયથી લઈને પંચેન્દ્રિય પર્યાન્તના જીવોમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. એટલે કે એકેન્દ્રિય જીવ મરીને એકેન્દ્રિય જીવ રૂપે પણ ઉત્પન્ન થાય છે, દ્વીન્દ્રિય જીવ રૂપે પણ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અથવા પંચેન્દ્રિય જીવરૂપે પણ ઉત્પન્ન થાય છે. એ જ પ્રમાણે દ્વીન્દ્રિયોમાં, ત્રીન્દ્રિયોમાં, ચતુરિન્દ્રિયોમાં, અને પંચેન્દ્રિયોમાં પણ પંચ ગતિકતા અને પંચ આગતિકતા સમજવી. “ પંચવિહા સઘ્વજીવા ” ઇત્યાદિ—

સમસ્ત જીવોના પાંચ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે—(૧) નારક, (૨) તિર્યંચ, (૩) મનુષ્ય, (૪) દેવ અને (૫) સિદ્ધ.

તથા સંસારી અને સિદ્ધ એ સમસ્ત જીવો કોષકષાયી આદિના અને અકષાયીના લેહથી પાંચ પ્રકારના હોય છે. તેમાંથી કોષકષાયવાળા, માનકષાયવાળા, માયાકષાયવાળા, અને લોભકષાયવાળા, આ ચાર પ્રકારના કષાયવાળા સંસારી જીવો હોય છે, અને ઉપશાન્ત કષાયવાળા, ક્ષીણુકષાયવાળા, સંયોગ કેવલી અને અયોગકેવલી, એ અકષાયી જીવો હોય છે. ॥ સૂ. ૧૮ ॥

વનસ્પતિજીવ કે યોનિવિચ્છેદકા નિરૂપણ

જીવનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે, તેથી હવે સૂત્રકાર વનસ્પતિ જીવોની યોનિને આશ્રિત કરીને પાંચ સ્થાનોનું કથન કરે છે.

“ અહ મંતે ! કલમસૂરતિલમુગ ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—ગૌતમસ્વામીનો પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! વટાણા, મસૂર, તલ, મગ, અડક, પાલ, કળથી, ચોળા, તુવેર, ચણા વગેરે ધાન્યોની અંકુરોત્પાદન શક્તિ કેટલા સમયની કહી છે ? અહીં એ ધાન્યોનો સંગ્રહ કરવાની જુદી જુદી રીતો પ્રકટ કરવામાં આવી છે. આ રીતોને આવરી લઈને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે—“ હે ભગવન્ ! કોઠારમાં ભરીને સંઘરી રાખેલા, વાંસની બનાવેલી પેટીમાં રાખેલા, કોઈ જાંચા માંચડા ઉપર સંઘરેલા, ઘરના ઉપરના ભાગમાં સંઘરેલા (માલાયુત), માટીથી વિસ પાત્રમાં ભરી રાખેલા, માટીથી અલિપ્ત પાત્રમાં ભરી રાખેલા, માટીથી લેપ કરેલા ઢાંકણવાળા પાત્રની અંદર રાખેલા

કે લેપ કર્યા વગરના ઢાંકણાવાળા વાસણમાં રાખેલા, રેતી રાખ આદિમાં રાખેલા વટાણા, મસૂર, તલ, મગ. અડદ, વાલ, કળથી, ચોળા, તુવેર, ચણા આદિ ધાન્યોની અંકુરોત્પાદન શક્તિ કેટલા કાળની કહી છે ?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—હે ગૌતમ ! વટાણા આદિ આ ૧૦ પ્રકારના ધાન્યોની અંકુરોત્પાદન શક્તિ ઓછામાં ઓછા એક અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણ કાળની અને અધિકમાં અધિક પાંચ વર્ષ સુધીની હોય છે. ત્યારબાદ તેની અંકુરોત્પાદન શક્તિનો ક્ષય થઈ જાય છે અને આખરે તેમની તે શક્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે, એટલા કાળ બાદ તેઓ અંકુરોત્પાદન કરવાની શક્તિથી રહિત બની જાય છે. એ જ વાત સૂત્રકારે “ બોજં અબોજં ભવતિ ” આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે. એટલે કે પાંચ વર્ષ બાદ તેઓ ખીજ જેવા દેખાતાં હોવા છતાં પણ ખરી રીતે અખીજ રૂપ જ બની ગયા હોય છે. કારણ કે તેમને ખેતરમાં વાવવામાં આવે તો તેમાંથી અંકુરો ઉત્પન્ન થતા નથી. તે કારણે હે ગૌતમ ! પાંચ વર્ષ બાદ તેમની યોનિનો વ્યવચ્છેદ—ઉત્પાદન શક્તિનો વિનાશ કહ્યો છે. એટલે કે તે વટાણા આદિ ધાન્ય હિપયુક્ત કાળ દરમિયાન અચિત્ત થઈ જાય છે. ॥ સૂ. ૧૬ ॥

પાંચ પ્રકારકે સંવત્સરકા નિરૂપણ

આગલા સૂત્રમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે વટાણા, મસૂર આદિ ધાન્યની યોનિનો પાંચ વર્ષમાં વિનાશ થઈ જાય છે. હવે સૂત્રકાર એ જ સંવત્સરો (વર્ષો) ના પાંચ પ્રકારોનું કથન કરે છે.

“ પંચ સંવચ્છરો પળત્તા ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—સંવત્સર પાંચ પ્રકારના કહ્યાં છે—(૧) નક્ષત્ર સંવત્સર, (૨) યુગ સંવત્સર, (૩) પ્રમાણ સંવત્સર, (૪) લક્ષણ સંવત્સર અને (૫) શનૈશ્વર સંવત્સર. નક્ષત્ર સંવત્સર બાર નક્ષત્રોના માસ રૂપ હોય છે. ચન્દ્રનો નક્ષત્ર મંડળનો જે ભોગકાળ છે તેને નક્ષત્રમાસ કહે છે. નક્ષત્ર મંડળના ભોગકાળ રૂપ નક્ષત્ર

માસ ૨૭/૨૧/૬૭ સડસતીયા એકવીસ દિવસનો હોય છે. એવાં બાર નક્ષત્ર-માસનું એક નક્ષત્ર સંવત્સર થાય છે. તે નક્ષત્ર સંવત્સરના ૩૨૭૫૧૧૬૭ દિવસ હોય છે.

યુગ સંવત્સર—પાંચ સંવત્સરોનો એક યુગ થાય છે. તેના એકદેશ-ભૂત (ભાગ ૩૫) ચન્દ્ર સંવત્સર હોય છે. તે ચન્દ્રાદિ સંવત્સર જ યુગ સંવત્સર છે.

પ્રમાણ સંવત્સર—દિવસ આદિના પ્રમાણથી ઉપલક્ષિત જે નક્ષત્ર સંવત્સર આદિ છે, એ જ પ્રમાણ સંવત્સર છે.

લક્ષણ સંવત્સર—તેના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન આગળ કરવામાં આવશે. એવા લક્ષણોની પ્રધાનતાવાળું જે પ્રમાણ સંવત્સર છે, તેનું નામ જ લક્ષણ સંવત્સર છે.

શનૈશ્વર સંવત્સર—જે સંવત્સરનું શનીચરો વડે નિર્માણ થાય છે, તેને શનૈશ્વર સંવત્સર કહે છે. એટલે કે જેટલા સમયમાં શનીનો ગ્રહ એક નક્ષ-

ત્રયા—૩૨

ત્રને અથવા બાર રાશીઓને લોગવે છે, એટલા કાળને શનૈશ્વર સંવત્સર કહે છે. તે પ્રત્યેક નક્ષત્રનો લોગકાળ ૨૮ પ્રકારનો હોય છે. સર્વ નક્ષત્ર મંડળના લોગકાળની અપેક્ષાએ તે કાળ ૩૦ વર્ષ પ્રમાણ હોય છે. ચન્દ્રપ્રગતિ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—“ સળિચ્છરસંવચ્છરે અદ્વાવિસવિહે પળ્ળત્તે-અમીઈ સવળે જાવ ઉત્તરા-સાઢા જં વા સળિચ્છરે મહગાહે તીસાણ સંવચ્છરેહિં સઘ્વં નક્ષત્તમંડલસમાળેડ ”

શનૈશ્વર સંવત્સર ૨૮ પ્રકારનું કહ્યું છે—(૧) અભિજિત, (૨) શ્રવણ આદિ ઉત્તરાષાઢા પર્યન્તના ૨૮ પ્રકાર સમજવા. અથવા શનૈશ્વર (શની) નામનો જે મહાગ્રહ છે તેનો નક્ષત્ર મંડળનો લોગકાળ ૩૦ વર્ષનો છે.

આ પ્રકારના પાંચ સંવત્સરોનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર યુગ સંવત્સર પ્રમાણ સંવત્સર અને લક્ષણ સંવત્સરના પાંચ પાંચ ભેદોનું કથન કરે છે—

“ જુગ સંવચ્છરે ” ઇત્યાદિ—(૧) ચન્દ્ર, (૨) ચન્દ્ર, (૩) અભિવર્દિત; (૪) ચન્દ્ર અને (૫) અભિવર્દિત. તેમાંનું ચન્દ્ર સંવત્સર ૧૨ ચન્દ્રમાસોનું બને છે. એક ચન્દ્રમાસના ૨૬૩૨૬૨ દિવસ થાય છે. કૃષ્ણપક્ષની પ્રતિપદા (વદી એકમ) થી લઈને પૂનમ સુધીના દિવસોનો એક ચાન્દ્રમાસ થાય છે. એવા બાર ચાન્દ્રમાસોનું એક ચન્દ્રસંવત્સર બને છે. તેના ૩૫૪૧૨૬૨ દિવસ થાય છે.

અભિવર્દિત સંવત્સર (અધિક માસવાળું વર્ષ) ૧૨ અભિવર્દિત મહિનાઓનું અથવા ૧૩ ચાન્દ્રમાસોનું બને છે. એક અભિવર્દિત માસના ૩૧૧૨૧૧૨૪ દિવસ હોય છે, અને ૧૨ માસપ્રમાણ એક અભિવર્દિત સંવ-

ત્સરના ૩૮૩૪૪૬૨ દિવસ થાય છે. આ ચન્દ્રાદિક પાંચ સંવત્સરોનો એક યુગ બને છે. અભિવર્દિત સંવત્સરમાં એક અધિક માસ હોય છે. યુગ સંવત્સરનું પ્રતિપાદન કરતી ગાથા અન્યત્ર આ પ્રમાણે કહી છે—

“ ચંદો ચંદો અભિવર્દિઓ ય ” ઇત્યાદિ.

તથા પ્રમાણ સંવત્સર પાંચ પ્રકારનું કહ્યું છે—(૧) નક્ષત્ર, (૨) ચન્દ્ર, (૩) ઋતુ, (૪) આદિત્ય અને (૫) અભિવર્દિત. પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળું નક્ષત્ર સંવત્સર જ અહીં નક્ષત્ર પદથી ગૃહીત થયું છે. અહીં પૂર્વની અપેક્ષાએ એટલી જ વિશેષતા છે કે ત્યાં નક્ષત્રમંડળના ચન્દ્રલોગની જ માત્ર વિવક્ષા કરવામાં આવી છે, અને અહીં દિન અને દિનનો ભાગ આદિ પ્રમાણ વિવક્ષિત થયેલ છે. ઉપર્યુક્ત લક્ષણવાળું ચન્દ્ર સંવત્સર જ અહીં ચન્દ્ર શબ્દ વડે વિવક્ષિત થયું છે. પરન્તુ તે કથન કરતાં અહીં એટલી જ વિશેષતા છે કે ત્યાં યુગની અવયવતાની જ વિવક્ષા થઈ છે અને અહીં તેનું પ્રમાણ વિવક્ષિત થયું છે. વસંત આદિ ઋતુઓની પ્રધાનતાવાળું જે સંવત્સર છે તેને ઋતુ-સંવત્સર કહે છે. તે સંવત્સર શ્રાવણમાસ આદિ ૧૨ માસોનું બને છે. તે પ્રત્યેક ઋતુમાસમાં ૩૦ દિવસ અને ૩૦ રાત્રિ હોય છે. આ રીતે એક ઋતુ-સંવત્સરના ૩૬૦ દિનરાત થાય છે.

આદિત્ય સંવત્સર—તે બાર આદિત્ય (સૂર્ય) માસોનું બને છે. ૩૦૧૧૨ દિવસનો એક આદિત્યમાસ અને ૩૬૬ દિવસનું એક આદિત્ય સંવત્સર થાય છે.

અભિવર્દિત સંવત્સરનું સ્વરૂપ આગળ પ્રકટ થઈ ચુક્યું છે. નક્ષત્ર આદિકૈના ભેદોની અપેક્ષાએ પ્રતિપાદિત પ્રમાણ સંવત્સરની જ્યારે લક્ષણોની પ્રધાનતાપૂર્વક નિર્દેશ થાય છે, ત્યારે તેને લક્ષણ સંવત્સર કહે છે. તે લક્ષણ

સંવત્સર પણ ચન્દ્ર આદિના લેદોની અપેક્ષાએ પાંચ પ્રકારનું કહ્યું છે. જે પાંચ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—નક્ષત્ર, ચન્દ્ર ઇત્યાદિ. તે પાંચ પ્રકારોમાંના નક્ષત્ર સંવત્સરનામના પહેલા પ્રકારનું સૂત્રનાર હવે કથન કરે છે. “સમર્ગ” ઇત્યાદિ.

કૃતકાદિ નક્ષત્ર સમાનતાપૂર્વક કાર્તિકી પૂર્ણિમા આદિ તિથિની સાથે જેમાં સંબંધ કરે છે, તેનું નામ નક્ષત્ર સંવત્સર છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે જે નક્ષત્રો જે તિથિઓમાં સામાન્ય રૂપે હોય છે તે નક્ષત્રો જે તિથિઓમાં સામાન્ય રૂપે હોય છે, તે નક્ષત્રો એ જ તિથિઓમાં જ્યાં હોય છે, જેમકે જેઠ, શ્રાવણ, માર્ગશીર્ષ (માગશર) આ ત્રણ માસનાં નામ તે તે નક્ષત્રોના નામ ઉપરથી પડ્યા નથી, કારણ કે જેઠ માસ મૂલનક્ષત્ર સાથે, શ્રાવણ માસ ધનિષ્ઠા નક્ષત્રની સાથે અને માગશર માસ આર્દ્રા નક્ષત્રની સાથે આવે છે. બાકીના મહિનાઓ તે :તે નક્ષત્રોના નામવાળા હોય છે. જેમકે કૃત્તિકા પરથી કારતક માસ, પુષ્ય નક્ષત્ર પરથી પોષ માસ, ઇત્યાદિ નામો નક્ષત્ર પરથી જ પડ્યાં છે. કહ્યું પણ છે કે:

“ જેટ્ટો વચ્ચડ,, મૂલેર્ણ ” ઇત્યાદિ—

તથા—જેમાં છએ ઋતુઓ સમાન રૂપે પરિણમે છે—વિષમ રૂપે પરિણમતી નથી એટલે કે કાર્તિક પછી હેમન્ત ઋતુ, પોષ પછી શિશિર ઋતુ, આ પ્રકારની સમાનતાથી જ જ્યાં ઋતુઓ પરિણમે છે, અને જ્યારે અતિ ઠંડી પણ હોતી નથી અને અતિ ગરમી પણ હોતી નથી, પરન્તુ સમશીતોષ્ણ આબોહવા જ રહે છે તથા જેમાં ખૂબ જ વરસાદ વરસે છે એવું તે પ્રમાણ સંવત્સર નક્ષત્ર સંવત્સર રૂપે હોય છે. તે સંવત્સર નક્ષત્રોની ગતિ રૂપે લક્ષણોથી લક્ષિત હોવાને કારણે નક્ષત્ર સંવત્સરને નામે ઓળખાય છે, એમ સમજવું જોઈએ.

ચન્દ્ર સંવત્સર—જે સંવત્સરમાં ચન્દ્ર બધી પૂર્ણિમાઓ સાથે સંબંધ રાખે છે તથા વિષમ આલવાળાં નક્ષત્રો જેમાં હોય છે એવા સંવત્સરને ચન્દ્ર સંવત્સર કહે છે. તે સંવત્સરમાં અતિશય ઠંડી અથવા અતિશય ગરમી પડે છે અને ભારે વરસાદ પડે છે. આ સંવત્સર ચન્દ્રની ગતિરૂપે લક્ષણોથી લક્ષિત હોવાને કારણે તેને લક્ષણની અપેક્ષાએ ચન્દ્ર સંવત્સર કહે છે.

ઋતુ સંવત્સર—જેમાં વૃક્ષ વિષમ રૂપે પરિણમન પામે છે. અંકુરાદિનો ઉદ્ભવેદ થવા રૂપે દશાને પ્રાપ્ત કરે છે, તથા અકાળે પણ જે ફૂલફળ દે છે, જેમકે ચૈત્ર માસમાં પુષ્પ અને ફેલીદ્રમશીલ રસાળ આમ્રવૃક્ષ મહા આદિ માસોમાં ફૂલફળ દેતાં થઈ જાય છે, તથા જે સંવત્સરમાં સારી વૃષ્ટિ થતી નથી, તે સંવત્સરને ઋતુ સંવત્સર કહે છે. આ ઋતુ સંવત્સરને જ કાર્મણ સંવત્સર કહે છે. અથવા આ કાર્મણ સંવત્સરના જ ઋતુસંવત્સર અને સાવન સંવત્સર રૂપે બીજાં નામો કહ્યાં છે.

આદિત્ય સંવત્સર—“ પુઢવિદગાળ ” ઇત્યાદિ—જે સંવત્સરમાં સૂર્ય પૃથ્વી અને ઉદકના રસને-પૃથ્વીસંબંધી રસને અને પાણી સંબંધી રસને એટલે કે પુષ્પ અને ફલોને મધુરતા અને સ્નિગ્ધતા અર્પે છે, તથા જે સંવત્સરમાં અલ્પ વૃદ્ધિ થવા છતાં પણ કાંગર આદિ ધાન્યો પિશેષ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે સંવત્સરને આદિત્ય સંવત્સર કહે છે.

“ આદિત્ય તેયત્તવિયા ” ઇત્યાદિ—

જે સંવત્સરમાં સૂર્યના તેજથી (કિરણો વડે) કાળવિશેષ રૂપ ક્ષણ, મુહૂર્ત ૪૯ ઉચ્છ્રવાસ પ્રમાણુ લવ, અહોરાત્ર રૂપ દિન રાત, તથા બખે માસ પ્રમાણુવાળી ઋતુઓ તમ્મ થાય છે અને સૂર્યના કિરણોથી તમ્મ થયેલી એ જ ક્ષણો, લવ, મુહૂર્ત દિવસ અને ઋતુઓ પવન વડે ઉડેલી ધૂળ વડે સ્થળોને ભરી દે છે, તે સંવત્સરનું નામ અભિવ-

સ્થા૦—૩૩

દ્ધિત સંવત્સર છે, એવું તીર્થંકરોએ કહ્યું છે. તો હે શિષ્ય ! તું આ કથનને વિશ્વાસપૂર્વક સાચું માની લે. જે કે સૂર્યના કિરણો વડે પૃથ્વી આદિને તપાવવામાં આવતાં નથી, છતાં પણ અહીં ઔપચારિક રીતે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે ક્ષણ, લવ આદિ સૂર્યના કિરણો વડે તપે છે. ॥ સૂ. ૨૦ ॥

જીવકા શરીર સે નિર્ગમ (નિકલના) કા નિરૂપણ

આગલા સૂત્રમાં સંવત્સરની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી. તે સંવત્સર કાળ-રૂપ હોય છે. આયુકાળ પૂરો થતાં શરીરધારીઓનો આત્મા શરીરમાંથી નીકળી જાય છે. હવે સૂત્રકાર જીવના નિર્યાણુમાર્ગની પાંચ વિધાતાનું નિરૂપણ કરે છે.

“ પંચવિદ્દે જીવસ્સ ણિજ્જાણમમ્મે પણ્ણત્તે ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—જીવનો નિર્યાણુમાર્ગ પાંચ પ્રકારનો કહ્યો છે. જે પાંચ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(૧) બે ચરણો દ્વારા, (૨) બે જંઘા દ્વારા, (૩) છાતીમાંથી, (૪) મસ્તકમાંથી અને (૫) સર્વાંગોમાંથી.

મૃત્યુ સમયે શરીરમાંથી જીવને જે બહાર નીકળવાનું થાય છે, તેનું નામ નિર્યાણુ છે. તે નિર્યાણુના ચરણાદિ રૂપ પાંચ માર્ગે બતાવ્યા છે. સૂત્રકારે આ સૂત્ર દ્વારા એજ વાત પ્રકટ કરી છે કે ચરણાદિ પાંચ માર્ગેથી જીવ શરીરમાંથી નીકળી જાય છે. જે જીવ શરીરમાંથી ચરણરૂપ માર્ગે થઈને નીકળી જાય છે તે નિરયગામી બને છે. બે જંઘાઓ રૂપ માર્ગેથી નીકળતો જીવ તિર્યંચોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, છાતી રૂપ માર્ગેથી નીકળતો જીવ મનુષ્ય ગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. મસ્તકરૂપ માર્ગેથી નીકળતો જીવ દેવગતિમાં

ઉત્પન્ન થાય છે. જે જીવ ચરણાદિ રૂપ સમસ્ત અંગોમાંથી નીકળે છે, તે સિદ્ધિગતિમાં ગમન કરે છે, એવું તીર્થંકર લગવાનોનું કથન છે. ॥ સૂ. ૨૧ ॥

આયુકે છેદકા નિરૂપણ

જ્યારે આયુના બંધનો છેદ થાય છે, તૂટે છે, ત્યારે જ જીવ શરીરમાંથી નીકળે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર છેદના પાંચ પ્રકારોની પ્રરૂપણા કરે છે.

“ પંચવિદ્દે છેયણે પળ્લવે ” ઇત્યાદિ—

વિભજન અથવા તૂટવા રૂપ ક્રિયાનું નામ છેદન છે. તેના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) ઉત્પાદ છેદન, (૨) વ્યવર છેદન, (૩) બન્ધ છેદન, (૪) પ્રદેશર છેદન અને (૫) દ્વિધારક છેદન.

ટીકાર્થ—જે છેદન રૂપ વિભજન દેવત્વ આદિ અન્ય પર્યાયની ઉત્પત્તિને લીધે થાય છે, તેનું નામ ઉત્પાદર છેદન છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે પ્રત્યેક જીવાદિ દ્રવ્ય પરિણુમન સ્વભાવવાળું હોય છે, તેથી તેની પૂર્વ પર્યાયનો વિનાશ અને ઉત્તર પર્યાયનો ઉત્પાદ થતો જ રહે છે. જ્યારે ઉત્તર પર્યાયની (દેવ તિર્યંચ આદિ રૂપ પર્યાયની) ઉત્પત્તિ થાય છે, ત્યારે જીવાદિ દ્રવ્યનું પણ વિભજન થાય છે, કારણ કે તે પર્યાયના ઉત્પાદમાં તે પૂર્વ પર્યાયવાળા જીવાદિ દ્રવ્યનું વિભજન થઈ જાય છે. આ રીતે જ્યારે માનુષત્વ આદિ રૂપ પૂર્વપર્યાયનો વિનાશ રૂપ વ્યય થાય છે, ત્યારે તે વ્યયને લીધે જીવાદિ દ્રવ્યનું વિભજન થાય છે.

જીવની અપેક્ષાએ કર્મનું જે બન્ધન છે તેનું નામ બન્ધ છે. અને રક્તબંધની અપેક્ષાએ જે પુદ્ગલોનો સંબંધ છે તેનું નામ પણ બન્ધ છે. આ બન્ધનો વિનાશ થવો તેનું નામ બન્ધર છેદન છે. જીવાદિના પ્રદેશોની અપેક્ષાએ

નિર્વિભાગ અવયવની અપેક્ષાએ બુદ્ધિ દ્વારા છેદન રૂપ જે વિભજન છે તેનું નામ પ્રદેશરૂઢેદન છે. જીવાદિ દ્રવ્યનું જ એ વિભાગ રૂપ છેદન કરવું તેનું નામ દ્વિધારરૂઢેદન છે. આ કથન ત્રિવિભાગકારક છેદનનું પણ ઉપલક્ષણ છે.

અથવા—ઉત્પત્તિ રૂપ ઉત્પાદનનું જે છેદન (વિરહ) છે, તે ઉત્પાદ-
રૂઢેદન છે. જેમકે નરકગતિમાં ૧૨ મુદ્ગૂર્તનો વિરહકાળ હોય છે. વ્યય રૂપ ઉદ્ગૂર્તનાનું જે છેદન છે, વિરહ છે, તેનું નામ વ્યયરૂઢેદન છે. જેમકે નરકમાં ૧૨ મુદ્ગૂર્ત પ્રમાણુ જે બન્ધનનો વિરહ છે તેનું નામ બન્ધરૂઢેદન છે. તે ઉપશાન્ત મોહવાળા જીવના સાત પ્રકારના કર્મબન્ધની અપેક્ષાએ થાય છે.

પ્રદેશ વિરહનું નામ પ્રદેશરૂઢેદન છે. તે વિસંયોજિત અનન્તાનુબન્ધી આદિ કર્મપ્રદેશોનું થાય છે. તથા દ્વિધારરૂઢેદન જેની એ ધારા છે તેને દ્વિધાર કહે છે એવું જે દ્વિધારરૂપ રૂઢેદન છે તેને દ્વિધારરૂઢેદન કહે છે. ઉપલક્ષણની અપેક્ષાએ અહીં ત્રિધારરૂઢેદન આદિ પણ ગ્રહણ કરવા જોઈએ એવું તે દ્વિધારરૂઢેદન અસ્રો, તલવાર, ચક્ર આદિ રૂપ હોય છે. છેદન ધર્મની સમાન-
તાને લીધે અહીં તેનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. ॥ સૂ. ૨૨ ॥

આનન્તર્યકા નિરૂપણ

છેદનના અભાવમાં તો આનન્તર્યનો જે સદ્ભાવ રહે છે તેથી હવે સૂત્રકાર છેદનથી વિપરીત સ્વરૂપવાળા આનન્તર્યનું નિરૂપણ કરે છે.

“ પંચવિદે આણંતરિય પણત્તે ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—આનન્તર્ય પાંચ પ્રકારનું કહ્યું છે—(૧) ઉત્પાદ આનન્તર્ય, (૨) પ્રદેશ-
નન્તર્ય, (૩) સમયાનન્તર્ય અને (૫) સામાન્યાનન્તર્ય.

નિરન્તર ઉત્પાદનું હોવું તેનું નામ ઉત્પાદ આનન્તર્ય છે. આનન્તર્ય એટલે નિરન્તર હોવું અથવા છેદનનો અભાવ હોવો અથવા વિરહકાળનો અભાવ હોવો. આ રીતે ઉત્પત્તિનું સાતત્ય (સતત સદ્ભાવ) હોવું તેનું નામ જ ઉત્પાદનાનન્તર્ય છે. જેમકે નરક ગતિમાં જીવોની ઉત્પત્તિનું આનન્તર્ય વધારેમાં વધારે અસંખ્યાત સમયનું છે. ઉદ્ગૂર્તનાનું નિરન્તર સાતત્ય હોવું

તેનું નામ વ્યયાન્તર્ય છે. જેમકે નરક ગતિમાં જીવોનું વ્યયાનન્તર્ય વધારેમાં વધારે અસંખ્યાત સમયનું છે. નિર્વિભાગ અવયવ રૂપ પ્રદેશોનું જે આનન્તર્ય છે, તેનું નામ પ્રદેશાનન્તર્ય છે. સમયોનું જે આનન્તર્ય છે, તેનું નામ સમયાનન્તર્ય છે. પ્રદેશાનાન્તર્ય અને સમયાનાન્તર્ય, એ બે પ્રતીત જ છે. જે આનન્તર્યમાં ઉત્પાદ, વ્યય, આદિ રૂપ વિશેષણ વિવક્ષિત ન હોય એવા આનન્તર્યને સામાન્યાન્તર્ય કહે છે. અથવા “સામણાણંતરિ” ની સંસ્કૃત છાયા શ્રામણ્યાનન્તર્ય પણ થાય છે. તે આકર્ષના વિરહથી અથવા બહુ જીવોની અપેક્ષાએ અથવા શ્રામણ્યની પ્રતિપત્તિની અપેક્ષાએ હોય છે. તે આઠ સમયનું હોય છે. ॥ સૂ. ૨૩ ॥

પાંચ પ્રકારકે અનન્તકા નિરૂપણ

આગલા સૂત્રમાં સમય અને પ્રદેશોના આનન્તર્યનું કથન કરવામાં આવ્યું. સમય અને પ્રદેશ અનન્ત હોય છે તેથી હવે સૂત્રકાર અનન્તના પાંચ પ્રકારોનું કથન કરે છે. “પંચવિદે અણંતઃ વર્ણયતે” ઇત્યાદિ—

ટીકાથી—આનન્તક પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) નામાનન્તક, (૨) સ્થાપનાનન્તક (૩) દ્રવ્યાનન્તક, (૪) ગણનાનન્તક અને (૫) પ્રદેશાનન્તક. અથવા તેના આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર પણ પડે છે—

(૧) એકતો અનન્તક, (૨) ઉભયતઃ અનન્તક, (૩) દેશવિસ્તારાનન્તક, (૪) સર્વવિસ્તારાનન્તક અને (૫) શાશ્વતાનન્તક.

આ સૂત્રમાં બે પ્રકારે અનન્તકમાં પંચવિધતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. જેનું નામ ‘અનન્ત’ રાખવામાં આવ્યું હોય, તે નામાનન્તક છે. જે અક્ષ-
સ્થા—૩૪

(પાશા) આદિની “ અનન્ત ” આ કલ્પનાથી સ્થાપના કરી હોવામાં આવી હોય, તે સ્થાપનાનન્તક છે. જીવદ્રવ્યોતું અથવા પુદ્ગલ દ્રવ્યોતું જે અનન્તક છે, તે દ્રવ્યાનન્તક છે. ગણના એટલે ગણતરી. આ ગણતરી રૂપ જે અનન્તક છે તેને ગણનાનન્તક કહે છે. આ ગણનાનન્તકમાં અણુ આદિની જે સંખ્યાતતા છે તે અવિવક્ષિત હોવાથી તે પ્રતિપાદિત થતી નથી. તે ગણનાનન્તક સંખ્યા-વિશેષ રૂપ હોય છે. સંખ્યાત પ્રદેશોની જે અનન્તતા છે તેનું નામ પ્રદેશા-નન્તક છે. જીજી રીતે અનન્તતા જે પાંચ પ્રકારો બતાવ્યા છે, તેમનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે--

આયામ (લંબાઈ) રૂપ એક અંશની અપેક્ષાએ જે ક્ષેત્ર સમશ્રેણીવાળું હોય છે, તેને ‘ એકતઃ અનન્તક ’ કહે છે. આયામ અને વિસ્તાર, એ બંનેની અપેક્ષાએ જે ક્ષેત્ર પ્રતર રૂપ-વર્ગરૂપ હોય છે, તેને ‘ ઉભયતઃ અનન્તક ’ કહે છે. ક્ષેત્રનેો રુચક આદિની અપેક્ષાએ પૂર્વાદિ કોઈ પણ દિશાનેો જે વિસ્તાર (પિષ્કંભ) છે તે વિસ્તારમાં પ્રદેશોની અપેક્ષાએ જે અનન્તક છે તેનું નામ પ્રદેશાનન્તક છે. જેનેો સર્વ રૂપે વિસ્તાર છે એવા સર્વાકાશને અહીં સર્વ વિસ્તાર પદથી ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. તે સર્વાકાશ રૂપ સર્વ વિસ્તારમાં પ્રદેશોની અપેક્ષાએ જે અનન્તક છે તેને સર્વ વિસ્તારાનન્તક કહે છે. અનાદિ અનન્ત રૂપ જે જીવાદિ દ્રવ્ય છે, તેને અહીં શાશ્વત પદથી ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. આ શાશ્વતની જે અનન્તતા છે તે અનન્તકાળની સ્થિતિ-વાળી છે. તેથી તેને શાશ્વતાનન્તક કહે છે. ॥ સૂ. ૨૪ ॥

જ્ઞાનકે સ્વરૂપકા નિરૂપણ

આગલા સૂત્રમાં જે વિષયનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તે વિષયનેો પરિચ્છેદ (બોધ) જ્ઞાન વડે જ થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર જ્ઞાનના પ્રકારોનું

નિરૂપણ કરે છે. “ પંચવિહે જાણે પળત્તે ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—જ્ઞાનના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) આભિનિબોધિક જ્ઞાન (૨) શ્રુતજ્ઞાન, (૩) અવધિજ્ઞાન, (૪) મનઃપર્યય જ્ઞાન અને (૫) કેવળજ્ઞાન.

આ પાંચે જ્ઞાનના સ્વરૂપનું વિસ્તૃત નિરૂપણ નન્દીસૂત્રની જ્ઞાનચન્દ્રિકા નામની ટીકામાં કરવામાં આવ્યું છે. તે જિજ્ઞાસુ પાઠકોએ ત્યાંથી તે વાંચી લેવું. ॥ સૂ. ૨૫ ॥

જ્ઞાનના પાંચ પ્રકારોનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર તેના આવરક કર્મોની પંચવિધતાનું કથન કરે છે. “ પંચવિહે જાણાવરણિજ્ઞે કર્મે પળત્તે ” ઇત્યાદિ—

જ્ઞાનાવરણીય કર્મ પાંચ પ્રકારના કહ્યાં છે—(૧) આભિનિબોધિક જ્ઞાનાવરણીય, શ્રુત જ્ઞાનાવરણીય, અવધિજ્ઞાનાવરણીય, મનઃપર્યય જ્ઞાનાવરણીય અને કેવળ જ્ઞાનાવરણીય.

જે કર્મ જ્ઞાનના ઉપર આવરણ રૂપ બની જાય છે, જ્ઞાનને આચ્છાદિત કરી દે છે, તે કર્મોને જ્ઞાનાવરણીય કર્મો કહે છે. જેમકે શ્રુતજ્ઞાનનું આવરણ કરનાર જે કર્મ છે તેને શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહે છે. એ જ પ્રમાણે બાકીનાં કર્મો વિષે પણ સમજવું. ॥ સૂ. ૨૬ ॥

સ્વાધ્યાયકે પંચવિધતાકા નિરૂપણ

જ્ઞાનાવરણીય કર્મના પાંચ પ્રકારો પ્રકટ કરીને હવે સૂત્રકાર તેના ક્ષયના ઉપાય વિશેષો રૂપ સ્વાધ્યાયના પાંચ પ્રકારોને હવે પ્રકટ કરે છે.

“ પંચવિહે સજ્ઞાયે પળત્તે ” ઇત્યાદિ—

સ્વાધ્યાય પાંચ પ્રકારનાં કહ્યાં છે—(૧) વાચના, (૨) પ્રચ્છના, (૩) પરિવર્તના, (૪) અનુપ્રેક્ષા, અને (૫) ધર્મકથા.

મર્યાદાપૂર્વક મૂળ સૂત્રનું જે પઠન આદિ કરવામાં આવે છે તેનું નામ સ્વાધ્યાય છે. તેના વાચના આદિ જે પાંચ ભેદો કહ્યા છે તેનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

વિનયપૂર્વક ગુરુની પાસે જે સૂત્રનું અને અર્થને ગ્રહણ કરવાનું કાર્ય થાય છે, તેનું નામ વાચના છે. જે વિષયનો શિષ્ય દ્વારા અભ્યાસ કરાયો હોય તે વિષયમાં કોઈ શંકા ઉદ્ભવે તો તેના નિવારણ માટે ગુરુને જે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે, તેનું નામ પ્રચ્છના છે. વાચના દ્વારા જે સૂત્ર અથવા અર્થને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો હોય અને પ્રચ્છના દ્વારા જે સૂત્ર અને અર્થને વિશુદ્ધ કરવામાં આવ્યો હોય તેની વિસ્મૃતિ ન થઈ જાય તે માટે ફરી ફરીને તેનું પુનરાવર્તન કરવું-તેનું નામ પરિવર્તના છે. ગૃહીત સૂત્ર, અર્થ અને સૂત્રાર્થની વિસ્મૃતિ થઈ ન જાય, તે માટે વારંવાર તેનું ચિન્તન કર્યા કરવું તેનું નામ અનુપ્રેક્ષા છે. શ્રુતચારિત્ર રૂપ ધર્મનું જે વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે, તેનું નામ ધર્મકથા છે. વાચના, પ્રચ્છના, પરિવર્તના અને અનુપ્રેક્ષા, આ ચાર પદો જેને શ્રુતજ્ઞાન સંપાદન કયું હોય એવા સાધુએ જ ધર્મકથા (વ્યાખ્યાન) કરવી જોઈએ. ॥ સ. ૨૭ ॥

પ્રત્યાખ્યાનકે સ્વરૂપકા નિરૂપણ

ધર્મકથા દ્વારા જેમનો મિથ્યાભાવ નષ્ટ થઈ ચુક્યો હોય છે એવાં જ લબ્ધ જીવો વિશુદ્ધ પ્રત્યાખ્યાનવાળા હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર પ્રત્યાખ્યાનનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે. “પંચવિદે પચ્ચક્ષણે પળગતે” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ-પ્રત્યાખ્યાનના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) શ્રદ્ધાનશુદ્ધ, (૨) વિનયશુદ્ધ, (૩) અનુભાષણશુદ્ધ, (૪) અનુપાલનાશુદ્ધ અને (૫) ભાવશુદ્ધ.

પ્રતિષેધ (નિષેધ) કરીને જેનું કથન અમુક ચોક્કસ કાળની મર્યાદા પર્યન્ત કરવામાં આવે છે તેનું નામ પ્રત્યાખ્યાન છે. તે પ્રત્યાખ્યાન શ્રદ્ધાન-શુદ્ધ આદિના લેક્ષ્ય પાંચ પ્રકારના છે. આ વસ્તુ આદિ ત્યાગ કરવાને પાત્ર છે, એવી શ્રદ્ધાપૂર્વક જે પ્રત્યાખ્યાન લેવામાં આવે છે, તે પ્રત્યાખ્યાનને શ્રદ્ધાન-શુદ્ધ કહે છે. શ્રદ્ધાના સદ્ભાવમાં જ પ્રત્યાખ્યાન શુદ્ધ-નિરવધ હોઈ શકે છે,

તેના અભાવમાં તો તે અશુદ્ધ-નિરવધ જ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે :

“ વચ્ચલાણં સઘ્વન્નુદેસિયં ” ઇત્યાદિ—

જે કાળે જે પ્રત્યાખ્યાન કરવાનું સર્વજ્ઞ ભગવાને ફરમાવ્યું છે, તે કાળે શ્રદ્ધાપૂર્વક તે પ્રત્યાખ્યાન કરનારના પ્રત્યાખ્યાનને શ્રદ્ધાનશુદ્ધ પ્રત્યાખ્યાન કહે છે. જે પ્રત્યાખ્યાન વિનયની અપેક્ષાએ શુદ્ધ હોય છે, તે પ્રત્યાખ્યાનને વિનય-શુદ્ધ પ્રત્યાખ્યાન કહે છે. જે પ્રત્યાખ્યાનમાં વિનયનો અભાવ હોય છે-વિનયની અપેક્ષાએ અશુદ્ધ હોય છે, તે પ્રત્યાખ્યાનને અશુદ્ધ પ્રત્યાખ્યાન કહે છે. એ જ પ્રમાણે આગળ પણ જે જે પ્રકાર કહેવામાં આવ્યા છે, તેમાં પણ તે વિષયના અભાવમાં અશુદ્ધતા સમજવી. વિનયશુદ્ધ પ્રત્યાખ્યાનના વિષયમાં એવું કહ્યું છે કે “ કિંકમ્મસ્સ વિસોહિં ” ઇત્યાદિ—

મન, વચન અને કાયની અપેક્ષાએ ગુપ્ત થયેલો પુરુષ-મનોગુપ્તિ, વચન-ગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિથી યુક્ત પુરુષ-જે કૃતિકર્મની હીન વિશુદ્ધિ પણ કરતો નથી અને અધિક વિશુદ્ધિ પણ કરતો નથી, તો તે વિનયશુદ્ધ પ્રત્યાખ્યાનવાળો ગણાય છે. અનુભાષણ શુદ્ધપ્રત્યાખ્યાન—જ્યારે ગુરુ દ્વારા “ વોસિરે ” આ પદ કહેવામાં આવે ત્યારે શિષ્ય “ વોસિરામિ ” આ પદ જોલે છે. આ પ્રકારના અનુકથનને અનુભાષણ કહે છે. આ અનુભાષણથી જે પ્રત્યાખ્યાન શુદ્ધ હોય છે, તે પ્રત્યાખ્યાનને અનુભાષણશુદ્ધ પ્રત્યાખ્યાન કહે છે. કહ્યું પણ છે કે “ અણુમાસદ્ ગુરુવચણં ” ઇત્યાદિ—

અક્ષર, પદ અને વ્યંજનોની અપેક્ષાએ પરિશુદ્ધ એવું જે ભાષણ (વ્યાખ્યાન) ગુરુ કરે છે, તે ભાષણ સાંભળીને તેમની સમક્ષ ઊભા થઈને વિનયપૂર્વક બે હાથ જોડીને જે પ્રત્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે, તેને અનુભાષણ શુદ્ધ પ્રત્યાખ્યાન કહે છે. ગુરુ જ્યારે “ વોસિરે ” પદનો ઉચ્ચાર કરે ત્યારે પ્રત્યાખ્યાન ધારણ કરનાર “ વોસિરામિ ” પદનો ઉચ્ચાર કરીને આ પ્રકારના પ્રત્યાખ્યાન લે છે.

અનુપાલના શુદ્ધ--ગૃહીત વ્રતનું પરીપહો અને ઉપસર્ગો આવી પડે તો

સ્થાન—૩૫

પાશુ ચલાયમાન ન થતાં પાલન કરનારના પ્રત્યાખ્યાનને અનુપાલના શુદ્ધ પ્રત્યાખ્યાન કહે છે. કહ્યું પણ છે કે કંતારે દુન્નિમ્નલે ” ઇત્યાદિ—

ભયંકર ગહન વનમાં અટવાઈ ગયા હોય, હલિંક્ષને કારણે ભૂખે મરવાનો પ્રસંગ આવી પડ્યો હોય, ભયંકર રોગમાં જકડાયા હોય, ત્યારે પણ જે માણસ પોતે ગ્રહણ કરેલા વ્રતને દૃઢતાપૂર્વક પાળે છે, એવા માણસના પ્રત્યાખ્યાનને અનુપાલના શુદ્ધ પ્રત્યાખ્યાન કહેવાય છે.

જે પ્રત્યાખ્યાન રાગદ્વેષ અને આલોક પરલોકની આશંસા રૂપ વૃત્તિ રાખ્યા વિના કરવામાં આવે છે, એવાં નિરપદ્ય પ્રત્યાખ્યાનને ભાવશુદ્ધ પ્રત્યાખ્યાન કહે છે. કહ્યું પણ છે કે “ રાગેણ વ દોષેણ વ ” ઇત્યાદિ—જે પ્રત્યાખ્યાન રાગ અને દ્વેષના પરિણામથી દૂષિત હોતા નથી, તે પ્રત્યાખ્યાનને ભાવવિશુદ્ધ કહેવાય છે. ॥ સૂ. ૨૮ ॥

પ્રતિક્રમણ કે સ્વરૂપકા નિરૂપણ

પ્રત્યાખ્યાન કરનાર પુરુષોને ક્યારેક અતિચાર લાગવાનો સંભવ રહે છે. તે અતિચારોની શુદ્ધિ માટે પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર પ્રતિક્રમણના પાંચ પ્રકારોનું કથન કરે છે.

“ પંચવિદે પઙ્કિમણે પણત્તે ” ઇત્યાદિ—

પ્રતિક્રમણના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) આસ્ત્રવદ્વાર પ્રતિક્રમણ, (૨) મિથ્યાત્વ પ્રતિક્રમણ, (૩) કષાય પ્રતિક્રમણ, (૪) યોગ પ્રતિક્રમણ અને (૫) ભાવ પ્રતિક્રમણ.

શુભ યોગોમાંથી અશુભ યોગોમાં પહોંચેલા આત્માનું ફરીથી શુભ યોગોમાં આવવું તેનું નામ પ્રતિક્રમણ છે. કહ્યું પણ છે કે “ સ્વસ્થાનાત્ ચત્

પરસ્થાન” ઇત્યાદિ. પ્રમાદને કારણે જીવનું સ્વસ્થાનમાંથી નીકળીને પરસ્થાનમાં જે ગમન થાય છે, અને ફરીથી ત્યાંથી સ્વસ્થાનમાં જે આગમન થાય છે તેનું નામ પ્રતિક્રમણ છે. “ક્ષાયોપશમિકાદ્ ભાવાદ્” ઇત્યાદિ—

કોઇ જીવ ક્ષાયોપશમિક ભાવમાંથી ઔદયિક ભાવમાં આવી જાય અને ફરી ઔદયિક ભાવમાંથી ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં આવી જાય છે, આવું જેના પ્રભાવથી બને છે તેનું નામ પ્રતિક્રમણ છે.

એવા પ્રતિક્રમણના પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે--આસ્રવદ્વાર રૂપ જે પ્રતિક્રમણ છે તે પ્રાણુતિપાત આદિ રૂપ જે આસ્રવ દ્વારો છે તેમનાથી નિવર્તન રૂપ (તેમ કરતાં અટકવા રૂપ) હોય છે. આલોગ (જાણીને) અનાલોગ (અજાણતા) અને અકસ્માતથી જે મિથ્યાત્વનું સેવન થઈ જાય છે, તે મિથ્યાત્વથી નિવૃત્ત થવું તેનું નામ મિથ્યાત્વનું પ્રતિક્રમણ છે. કષાયોમાંથી નિવૃત્ત થવું તેનું નામ કષાય પ્રતિક્રમણ છે. અશુભ, મન, વચન અને કાય યોગોના પરિત્યાગ કરવો તેનું નામ યોગપ્રતિક્રમણ છે. અવિવક્ષિત વિશેષોવાળા આસ્રવદ્વારોથી જે પ્રતિનિવર્તન થાય છે, તેનું નામ ભાવપ્રતિક્રમણ છે. કહ્યું પણ છે કે “મિચ્છતાઙ્ગ ન ગચ્છત્” ઇત્યાદિ—

જીવનું મન, વચન અને કાય વડે મિથ્યાત્વ આદિ ભાવોમાં જાતે જવું નહીં, અન્યને તે ભાવોમાં લીન કરવા નહીં અને તે પ્રકારના ભાવોની અનુ-ભોદના કરવી નહીં તેનું નામ ભાવપ્રતિક્રમણ છે. આસ્રવદ્વાર આદિની વિશેષ રૂપે વિવક્ષામાં તેા પૂર્વોક્ત આસ્રવદ્વાર પ્રતિક્રમણ આદિ ચાર સ્થાન હોય છે. કહ્યું પણ છે કે ‘મિચ્છત્તં પટિક્કમણં’ ઇત્યાદિ—(૧) મિથ્યાત્વ પ્રતિક્રમણ, (૨) અસંયમ પ્રતિક્રમણ, (૩) કષાય પ્રતિક્રમણ અને (૪) અપ્રશસ્ત યોગ પ્રતિક્રમણ. ॥ સૂ. ૨૯ ॥

પાંચ પ્રકારકે વાચનાસ્થાનકા નિરૂપણ

ટીકાર્થ—જેની મતિ સૂત્રભાવિત હોય છે, એ જ ભાવપ્રતિક્રમણ કરે છે. આ કારણે સૂત્ર વાંચવા તથા શીખવા યોગ્ય તથા શિખવવા યોગ્ય ગણાય છે. તેથી જ હવે સૂત્રકાર પાંચ વાચના સ્થાનોનું અને પાંચ શિક્ષા સ્થાનોનું કથન

કરે છે. “ પંચહિં ઠાણેહિં સુતં વાણ્જા ” ઇત્યાદિ--

ટીકાર્થ--નીચેના પાંચ કારણોને લીધે શિષ્યોને સૂત્ર-શ્રુતનો અભ્યાસ કરાવવો જોઈએ--(૧) શિષ્યો શ્રુતનો સંગ્રહ કરે, આ પ્રયોજનથી ગુરુએ શિષ્યને શ્રુતની વાચના દેવી જોઈએ. અથવા વાચના દ્વારા જ શિષ્યોની પ્રાપ્તિ થાય છે, એવી માન્યતાને કારણે પણ શિષ્યોને શ્રુતની વાચના દેવી જોઈએ.

(૨) શ્રુતની વાચનાથી યુક્ત હોય એવો શિષ્ય જ તપ અને સંયમની આરાધના કરવાને સમર્થ હોય છે, અને ત્યારે જ તેમની પુષ્ટિ થાય છે. કર્મનો ક્ષય કરવાને તેઓ સમર્થ બને છે, આ પ્રયોજનથી શ્રુતનો અભ્યાસ કરાવવો જોઈએ. (૩) શ્રુતની વાચના દેવાથી મારા કર્મોની નિર્જરા થશે, એવી ભાવનાથી પ્રેરાઈને પણ શ્રુતની વાચના દેવામાં આવે છે. (૪) “ સુત્તે વા મે પજ્જવયાપ મવિસ્સઈ ” શ્રુતનું અધ્યયન કરાવવાથી મને સૂત્ર (શ્રુત) જ્ઞાનાદિ વિશેષોની પ્રાપ્તિ થશે, એવી ભાવનાથી પણ ગુરુ દ્વારા શિષ્યોને શ્રુતની વાચના દેવામાં આવે છે. (૫) શિષ્યોને સૂત્રની વાચના દેવાથી સૂત્ર પરમ્પરા નિરન્તર ચાલુ રહેશે-સૂત્રો વિચ્છન્ન નહીં થાય, એવી ભાવનાથી પણ શિષ્યોને શ્રુતનું અધ્યયન કરાવવામાં આવે છે. આ પ્રકારના પાંચ કારણોને લીધે સૂત્રની વાચના દેવામાં આવે છે.

હવે સૂત્રકાર સૂત્ર શીખવાનું શા કારણે જરૂરી છે, તે બતાવતાં પાંચ કારણોનું નિરૂપણ કરે છે--(૧) તત્ત્વોના પરિજ્ઞાનને નિમિત્ત સૂત્રનું અધ્યયન થવું જોઈએ શ્રુતના અધ્યયન વિના કેવલી પ્રરૂપિત ધર્મના તત્ત્વોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. (૨) તત્ત્વોમાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન પ્રણીત વચનોમાં રુચિ પ્રાપ્ત કરવા માટે પણ સૂત્રનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. (૩) સદ્વૃત્તાન રૂપ ચારિત્રની આરાધના કરવાને માટે સૂત્રનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. (૪) મિથ્યાત્વ રૂપ અભિ નિવેશને દૂર કરવા માટે સૂત્રનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. (૫) તીર્થંકર પ્રરૂપિત યથાવસ્થિત જીવ અજીવાદિ રૂપ તત્ત્વનું મને જ્ઞાન થવું જ જોઈએ, એવી ભાવનાથી પ્રેરાઈને પણ શ્રુતનું અધ્યયન કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારના પાંચ કારણોને લીધે સૂત્ર (શ્રુત) નું અધ્યયન થાય છે. ॥ સૂ. ૩૦ ॥

સ--૩૬

ઉપર્યુક્ત યથાવસ્થિત ભાવ ઉર્ધ્વલોક આદિકોમાં હોય છે. ઉર્ધ્વલોકમાં આવેલા સૌધર્માદિકના યથાવસ્થિત ભાવોનું ત્રણ સૂત્રો દ્વારા અને નારકાદિકોના યથાવસ્થિત ભાવોનું ૨૪ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકાર નિરૂપણ કરે છે—

“ સોહમ્મીસાજેસુ ” ઇત્યાદિ—

સૌધર્મ અને ઇશાન કલ્પોનાં વિમાનો પાંચ વર્ણુવાળાં કહ્યાં છે. એટલે કે તે વિમાનો કૃષ્ણ વર્ણુવાળાં, નીલ વર્ણુવાળાં, લાલ વર્ણુવાળાં, પીત વર્ણુવાળાં અને શુક્લ વર્ણુવાળાં હોય છે. સૌધર્મ અને ઇશાન કલ્પોમાં જે વિમાનો છે તેમની ઊંચાઈ ૫૦૦ યોજનની છે. બ્રહ્મલોક અને લાન્તક કલ્પોના દેવોના ભવધારણીય શરીરની ઉત્કૃષ્ટ ઊંચાઈ પાંચ રતિપ્રમાણ (પાંચ હાથની) છે.

નારક જીવોએ પાંચ વર્ણુવાળા પુદ્ગલોનો અને પાંચ રસોવાળા પુદ્ગલોનો બન્ધ કર્યો છે, હાલમાં પણ તેઓ એવા જ પુદ્ગલોનો બન્ધ કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેઓ એવા જ પુદ્ગલોનો બન્ધ કરશે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે તેમણે કૃષ્ણથી લઈને શુક્લ પર્યન્તના પાંચ વર્ણુવાળા પુદ્ગલોનો અને તિક્તથી લઈને મધુર પર્યન્તના પાંચ રસવાળા પુદ્ગલોનો બન્ધ ભૂતકાળમાં કર્યો છે. એ જ પ્રકારનો બન્ધ તેઓ વર્તમાનકાળમાં પણ બાંધે છે અને ભવિષ્યકાળમાં પણ બાંધશે, એવું કથન પણ અહીં થવું જોઈએ. આ પાંચ વર્ણુવાળા અને પાંચ રસવાળા પુદ્ગલોના બન્ધનું કથન ત્રિકાળને અનુલક્ષીને વૈમાનિક પર્યન્તના જીવોમાં પણ થવું જોઈએ. નારકોથી લઈને વૈમાનિકો પર્યન્તના ચોવીસે દંડકતા જીવો પાંચ વર્ણુવાળાં અને પાંચ રસવાળા પુદ્ગલોનો બન્ધ કરતા હતા, કરે છે અને કરશે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે તેમને શરીરાદિ રૂપે તેમનો બન્ધ થયો હતો, થાય છે અને ભવિષ્યમાં પણ થવાનો જ છે. ॥ સૂ. ૩૧ ॥

તિર્થંગ્લોકમાં જખૂદ્રીપ આદિ ક્ષેત્રો આવેલાં છે. તેમાં પર્વતો, નદીઓ પગેરનો સફલાવ છે. આ વિષયને અનુલક્ષીને સૂત્રકાર ૨૪ સૂત્રોનું કથન કરે છે--

“ જંબુદ્વીપે દ્વીપે મંદરસ્સ પર્વતસ્સ દક્ષિણે ” ઇત્યાદિ--

જખૂદ્રીપ નામના દ્વીપમાં મંદર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં જે ભરતક્ષેત્ર આવેલું છે, તે ભરતક્ષેત્રમાં ગંગા નામની મહાનદી વહે છે. તેને પાંચ મહાનદીઓ મળે છે. જેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે--(૧) યમુના, (૨) સરયૂ, (૩) આદી, (૪) કૌશી અને (૫) મહી ॥ ૧ ॥

જખૂદ્રીપ નામના દ્વીપમાં મંદર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં જે સિંધુ નામની મહાનદી વહે છે. તેને પાંચ મહાનદીઓ મળે છે--(૧) શતદ્રૂ (૨) વિપાશા (૩) વિતસ્તા, (૪) ઐરાવતી અને (૫) ચન્દ્રભાગા ॥ ૨ ॥

જખૂદ્રીપ નામના દ્વીપમાં મંદર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં જે રક્તા નામની મહાનદી છે, તેને નીચેની પાંચ મહાનદીઓ મળે છે--(૧) કૃષ્ણા, (૨) મહાકૃષ્ણા, (૩) નીલા, (૪) મહાનીલા અને (૫) મહાતીરા ॥ ૩ ॥

જખૂદ્રીપ નામના દ્વીપમાં મંદર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં જે રક્તાવતી નામની મહાનદી છે તેને જે પાંચ મહાનદીઓ મળે છે તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે--(૧) ઇન્દ્રા, (૨) ઇન્દ્રસેના, (૩) સુષેણા, (૪) વારિષેણા અને (૫) મહાભોગા ॥ ૪ ॥ સૂ. ૩૨ ॥

ઉપરના સૂત્રમાં ભરતક્ષેત્રમાં આવેલી મહાનદીઓનાં નામ પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં. હવે સૂત્રકાર એ જ ભરતક્ષેત્રમાં થઈ ગયેલા તીર્થંકરોના વિષયમાં કથન કરે છે. “ પંચ તિથ્યગરા કુમારવાસમજ્ઞે ” ઇત્યાદિ--

ભરતક્ષેત્રમેં સ્થિત તીર્થંકરોંકા નિરૂપણ

પાંચ તીર્થંકરોએ પોતાની કુમારવસ્થામાં જ પ્રવ્રજ્યા લીધી હતી. એટલે કે રાજ્યગાદીએ તેમનો અભિષેક થયા પહેલાં જ તેમણે દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે--(૧) વાસુપૂજ્ય, (૨) મલ્લિનાથ, અરિષ્ટનેમિ, પાર્શ્વનાથ અને (૫) મહાવીર પ્રભુ ॥ સૂ. ૩૩ ॥

ભરતાદિ ક્ષેત્રવિષયક પ્રસ્તાવ ચાલી રહ્યો છે. ચમરચંચા નામની રાજધાની પણ એક ક્ષેત્ર રૂપ છે. તેથી હવે સૂત્રકાર પાંચ સ્થાનોનો આધાર લઈને ચમરચંચાનું વર્ણન કરે છે. “ચમરચંચા રાયહાણી” ઇત્યાદિ—

ચમરચંચા નામની રાજધાનીમાં પાંચ સભા કહી છે. તે સભાઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) સુધર્મા સભા, (૨) ઉપપાત સભા, (૩) અભિષેક સભા, (૪) અલંકારિક સભા, અને (૫) વ્યવસાય સભા.

પ્રત્યેક ઇન્દ્રસ્થાનમાં સુધર્મા સભાથી લઈને વ્યવસાય સભા પર્યંતની પાંચ સભાઓ હોય છે.

રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં અસુરકુમારરાજ ચમરની ચમરચંચા નામની રાજધાની આવેલી છે. તે રાજધાનીમાં જ્યાં દેવોની સભા મળે છે તે સ્થાનને સુધર્મા સભા કહે છે, જ્યાં ઉત્પાદ (જન્મ) થાય છે તે સ્થાનને ઉપપાત સભા કહે છે. જે સભામાં અભિષેક થાય છે, તેને અભિષેક સભા કહે છે. જેમાં મંડન કરવામાં આવે છે, તેનું નામ અલંકારિક સભા છે. જે સભામાં કર્તવ્ય કાર્યોનો નિર્ણય થાય છે, તે સભાને વ્યવસાય સભા કહે છે. તે પાંચે સભાઓ ઇશાન કોણમાં અનુક્રમે આવેલી છે. ઇન્દ્રનું જે નિવાસસ્થાન હોય છે તેને ઇન્દ્રસ્થાન કહે છે. ॥ સૂ. ૩૪ ॥

આગલા સૂત્રમાં દેવનિવાસનું કથન કર્યું. નક્ષત્રો પણ દેવો જ છે. તેથી હવે સૂત્રકાર પાંચ સ્થાનોને આધારે નક્ષત્રોનું કથન કરે છે.

“પંચ નક્ષત્રા પંચ તારા પણ્ણતા” ઇત્યાદિ—

નીચે લખેલાં પાંચ નક્ષત્રો પાંચ-પાંચ તારાઓવાળાં છે—(૧) ધનિષ્ઠા, (૨) શ્રેણિ, (૩) પુનર્વસુ, (૪) હસ્ત અને (૫) વિશાખા. ॥ સૂ. ૩૫ ॥

જીવોમાં જે નક્ષત્રાદિ દેવતારૂપતા હોય છે તે કર્મપુદ્ગલોનો ચય આદિ થવાથી જ થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ચય આદિનું કથન કરે છે.

“ જીવાણં પંચદાણનિવ્વત્તિપ ” ઇત્યાદિ—

જીવોએ પાંચ સ્થાનોમાંથી નિવર્તિત થયેલાં પુદ્ગલોનો પાપકર્મ રૂપે ચય કર્યો છે—ઉપાજન કર્યું છે, વર્તમાન કાળે પણ તેઓ તેમનો ચય કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેઓ તેમનો ચય કરશે. તે પાંચ સ્થાનો નીચે પ્રમાણે છે—(૧) એકેન્દ્રિય રૂપ સ્થાન, (૨) દ્વીન્દ્રિય રૂપ, (૩) ત્રીન્દ્રિય રૂપ, (૪) ચતુરિન્દ્રિય રૂપ અને (૫) પંચેન્દ્રિય રૂપ સ્થાન. એ જ પ્રકારનું કથન ઉપચય, બન્ધ, ઉદીરણ, વેદન તથા નિર્જરા વિષે પણ સમજાવ્યું.

પાંચ પ્રદેશવાળા પુદ્ગલસ્કન્ધ અનંત કહ્યા છે, પાંચ પ્રદેશોમાં અવગાહિત થયેલા પુદ્ગલસ્કન્ધ અનન્ત કહ્યા છે, (યાવત્), પાંચ ગણી રૂક્ષતાવાળાં પુદ્ગલ-

સ્થાન—૩૭

સ્કન્ધો અનંત કહ્યાં છે. આ બધાં સૂત્રોની વ્યાખ્યા સુગમ છે. આગળ જે સ્થાનમાં તે તે સ્થાનની સંખ્યા રૂપે તેમની જેવી વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે, એવી જ વ્યાખ્યા અહીં પાંચ સ્થાન રૂપે કરવી જોઈએ. ॥ સૂ. ૩૬ ॥

શ્રી જૈનાચાર્ય જૈનધર્મ દિવાકર શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજ કૃત સ્થાનાંગસૂત્રની સુધા નામની ટીકાના પાંચમા સ્થાનનો ત્રીજો ઉદ્દેશો સમાપ્ત ॥ ૫-૩ ॥

॥ પાંચમું સ્થાન સમાપ્ત ॥

— સ્થાન ૬ ઉદ્દેશિક ૧ —

પાંચમાં સ્થાનનું કથન સમાપ્ત થયું. હવે છઠ્ઠા સ્થાનનું કથન કરવામાં આવે છે. પૂર્વસ્થાન સાથે તેનો સંબંધ આ પ્રકારનો છે—

પૂર્વ સ્થાનમાં જીવાદિ પર્યાયોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે, અહીં પણ તેમની જ પ્રરૂપણા કરવામાં આવશે. પાંચમાં સ્થાનકના છેલ્લા સૂત્ર સાથે આ સ્થાનના પહેલા સૂત્રનો સંબંધ આ પ્રકારનો છે—પાંચમાં સ્થાનના અંતિમ સૂત્રમાં એકું કહેવામાં આવ્યું છે કે પાંચ ગણી રૂક્ષતાવાળા પુદ્ગલસ્કન્ધ અનંત કહ્યા છે. તેમની અર્થરૂપે આ પ્રકારની પ્રજ્ઞાપના તીર્થંકરોએ કરી છે, અને સૂત્ર રૂપે પ્રરૂપણા ગણુધરોએ કરી છે. તે ગણુધરો જે ગુણોથી યુક્ત હોય છે તે ગુણોનું સૂત્રકાર હવે કથન કરે છે.

“છદિં ઠાણેદિં સંપન્ને અણગારે” ઇત્યાદિ—

ગણુધરોકે ગુણકા નિરૂપણ

ટીકાર્થ—જે અણુગાર છ સ્થાનોથી (છ પ્રકારના ગુણોથી) યુક્ત હોય છે, એ જ અણુગાર ગચ્છને ધારણ કરવાને યોગ્ય હોય છે અને ગચ્છમાં મર્યાદાનું પાલન કરાવનાર હોય છે. તે છ સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) “શ્રદ્ધિ પુરુષજાત” —જે શ્રદ્ધાશીલ પુરુષ વિશેષ હોય છે, તેને ‘શ્રદ્ધિ પુરુષ ભત’ કહે છે. એટલે કે ગણુધરને તીર્થંકર ભગવાનના વચનો પ્રત્યે અપાર શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ.

(૨) “સત્ય પુરુષજાત” —જીવોને માટે જે હિતકારી હોય છે, તોનું નામ જ સત્ય છે. જે પુરુષ જીવોના હિતનું ચિન્તન કર્યા કરે છે તેને

‘સત્ય પુરુષ જાત’ કહે છે. ગણધર આ પ્રકારનો પુરુષવિશેષ હોવો જોઈએ, અને આદેય વચનોવાળો હોવો જોઈએ.

(૩) “મેધાવિ પુરુષજાત” —ધારણાવાળી જે બુદ્ધિ છે તેનું નામ ‘મેધા’ છે. એવી મેધાથી શુક્ત જે પુરુષવિશેષ હોય છે તેને મેધાવિ પુરુષ કહેવાય છે. એવો મેધાવિ પુરુષ અન્યની પાસેથી શ્રુતનું ગ્રહણ પણ વિશેષ ઝડપથી કરી શકે છે, અને શિષ્યોને ઝડપથી શ્રુત લાણીવી શકે છે. ‘મેધાવી’ એટલે “મર્યાદામાં રહેનારો” એવો અર્થ પણ થાય છે. જે પુરુષ પોતે મર્યાદાનું પાલન કરનારો હોય છે, તે ગણને પણ મર્યાદા અનુસાર સારી રીતે અક્ષાવી શકે છે. માટે જ ગણધર મેધાવિ હોવા જોઈએ.

(૪) બહુશ્રુત પુરુષ જાત —જેનું સૂત્ર રૂપ અને અર્થ રૂપ આગમ પ્રભૂત (વિશાળ) હોય છે એટલે કે જેને સૂત્રાર્થ રૂપ આગમનું વિશેષ જ્ઞાન હોય એવા પુરુષને બહુશ્રુત પુરુષ કહેવાય છે. એવા બહુશ્રુત અણગાર જ ગણધરના પદને માટે યોગ્ય ગણાય છે. જેને શ્રુતનું અદ્યક્ષાન હોય છે તે ગણને ઉપકારક થઈ શકતો નથી. કહ્યું પણ છે કે—

“સીતાળ કુણ્ડ કહં સો” ઇત્યાદિ—

અદ્યક્ષ શ્રુતનો જ્ઞાતા હોય એવો પુરુષ શિષ્યોને જ્ઞાનાદિક સંપત્તિની અધિકાધિક પ્રાપ્તિ કેવી રીતે કરાવી શકે! શ્રુતનું વિશાળ જ્ઞાન ધરાવનાર પુરુષ જ શિષ્યોને જ્ઞાનાદિ રૂપ સંપત્તિની વધારેમાં વધારે પ્રાપ્તિ કરાવી શકે છે. માટે જ ગણધર બહુશ્રુતધારી હોવા જોઈએ.

વળી—“કહં સો જયત અગીઓ” ઇત્યાદિ—

જે સાધુ અગીતાર્થ હોય છે, તે પોતાનો અને પરનો ઉદ્ધાર કરાવવામાં પ્રયત્નશીલ કેવી રીતે થઈ શકે છે! એટલે કે તે તેમ કરવાને સમર્થ થતો નથી. અદ્યક્ષ શ્રુત સાધુની અધીનતામાં રહેલો ગણ કદી પણ આત્મોદ્ધાર કરવાના કાર્યમાં પ્રયત્નશાળી થઈ શકતો નથી. અદ્યક્ષ શ્રુત સાધુના વચનોમાં

ગણને પુરતી શ્રદ્ધા પણ હોતી નથી. તે કારણે અલ્પશ્રુત સાધુ ગણના આભાસ વૃદ્ધ સાધુઓને પોતપોતાના કર્તવ્ય પાલનમાં પ્રવૃત્તી પણ કરી શકતો નથી. આ રીતે ગણધર બહુશ્રતધારી હોય તો જ ગણ તેમના વચનો પર વિશ્વાસ મૂકીને તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે છે.

(૫) શક્તિમત્પુરુષ જાત—શારીરિક શક્તિ આદિથી સંપન્ન હોય એવો પુરુષવિશેષ જ અનેક પ્રકારની આપત્તિઓમાંથી ગણનું અને પોતાનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ હોય છે.

(૬) અલ્પાધિકરણ પુરુષ જાત—જે સાધુમાં સ્વ પક્ષ અને પરપક્ષ વિષયક કલહ રૂપ અધિકરણ અલ્પ હોય છે, એવા સાધુને અહીં અલ્પ અધિક રણવાળો કહ્યો છે. ‘અલ્પ’ પદ “અભાવ” નું વાચક છે. એવો અલ્પ-અધિકરણવાળો સાધુ અનુવર્તના વડે ગણને ઉપકારક થાય છે. ગુણી અને ગુણમાં અભેદ સંબંધ માનીને અહીં ગુણીને જ ગુણરૂપે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. જો આ પ્રકારનો અર્થ ગ્રહણ કરવાનો ન હોત તો શ્રદ્ધિત્વ, સત્યત્વ, ઈત્યાદિ રૂપે સૂત્રકારે કથન કરવું જોઈતું હતું. ગણિનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ કહ્યું છે : “સુત્તથે નિમ્માઓ” ઇત્યાદિ—

જે સૂત્રના અર્થમાં કુશળ મતિવાળા હોય છે, જિનેન્દ્ર ભગવાન દ્વારા પ્રતિપાદિત ધર્મપ્રત્યે જેને અવિચળ શ્રદ્ધા છે, જેને ધર્મ પ્રાણોથી પણ અધિક ખ્યારો છે, અનુવર્તનામાં જે કુશળ હોય છે, જેઓ ઉત્તમ જાતિ અને કુળથી સંપન્ન હોય છે, જેઓ ગંભીર હોય, લબ્ધિધારી હોય છે, સંગ્રહ અને ઉપગ્રહ (રક્ષણ) કરવામાં જે નિરત હોય છે, કૃતકરણ હોય છે અને પ્રવચન પ્રત્યે અતુરાગવાળા હોય છે, એવા સાધુ જ ગણના સ્વામી ગણધર બનવાને યોગ્ય ગણાય છે, એવું જિનેન્દ્ર ભગવાને કહ્યું છે. ॥ સૂ. ૧ ॥

જિનાજ્ઞાકા અવિરાધકપનેકા નિરૂપણ

જે ગુણોને લીધે સાધુ ગણધર બની શકે છે, તે ગુણોનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે જે નિર્ઐશ્ય એવા ગુણોથી સુક્ત ગણધરની આજ્ઞામાં રહે છે, તે કયા સ્થાનો દ્વારા (કયા સંજોગોમાં) જિનની આજ્ઞાનો વિરાધક થતો નથી. “છદિં ઠાણેહિં નિર્ગંથે” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—નીચે બતાવેલાં ૬ કારણોને લીધે નિર્ઐશ્યીને (સાધ્વીજીને) પોતાના હાથ વડે સહારો આપનાર અથવા પોતાના હાથમાં ઉપાડી લેનાર સાધુ જિનેશ્વર ભગવાનની આજ્ઞાનો વિરાધક ગણાતો નથી.

(૧) ક્ષિપ્તચિત્તા, (૨) દમ્ભચિત્તા, (૩) યક્ષાવિષ્ટા, (૪) ઉત્માદ પ્રાપ્તા, (૫) ઉપસર્ગ પ્રાપ્તા અને (૬) સાધિકરણા.

પાંચમાં સ્થાનના બીજા ઉદ્દેશના ૨૭ માં સૂત્રમાં ક્ષિપ્તચિત્તા આદિ પહેલાં પાંચ કારણોની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી ચુકી છે. તે ત્યાંથી તે વાંચી લેવી. છઠું સ્થાન “ સાધિકરણ ” છે. તેનો અર્થ “ કલહ કરતી ” થાય છે. એટલે કે કલહ કરતી સાધ્વીને હાથ પકડીને અથવા ઉપાડીને દૂર લઈ જનાર સાધુ જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણાતો નથી. ॥ સૂ. ૨ ॥

૫ળી—જે કારણોને લીધે જે જે સંભોગો ઉદ્ભવવાથી એક બીજાને સ્પર્શ કરનાર સાધુ સાધ્વીઓ જિનાજ્ઞાના વિરાધક ગણાતા નથી, તે કારણો હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે. “ છહિં ઠાણેહિં નિગંથા નિગથીઓ ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—સમાન ધર્મવાળા સાધુને કાળધર્મ પામેલા બાળીને તેની ઉત્થાપના આદિ ક્રિયાવિશેષ કરતાં સાધુ અને સાધ્વીઓ નીચે દર્શાવ્યા મુજબના ૬ પ્રસંગોમાં જિનાજ્ઞાના વિરાધક ગણાતા નથી.

(૧) જ્યારે સમાન ધર્મવાળો કોઈ સાધુ કાળધર્મ પામે, ત્યારે તેમના શબને ઉપાશ્રયમાંથી બહાર કાઢનાર સાધુ સાધ્વીઓને જિનાજ્ઞાની વિરાધના કરનારા ગણાતાં નથી, એવું આ પહેલું સ્થાન સમજવું.

બીજું સ્થાન—ઉપાશ્રયની બહાર તો શું પણ ઉપાશ્રયથી દૂર દૂરના સ્થળે તેના શબને લઈ જનાર સાધુ સાધ્વીઓ પણ જિનાજ્ઞાના વિરાધક ગણાતા નથી.

ત્રીજું સ્થાન—સમાન ધર્મવાળા સાધુનું અવસાન થઈ જવાથી જેઓ વિલાપ આદિ કરતાં નથી—સંસારના સંબંધોને અનિત્ય માનીને જેઓ આવે પ્રસંગે પણ ઉપેક્ષાભાવ ધારણ કરી લે છે, એવા સાધુસાધ્વીઓ પણ જિનાજ્ઞાની વિરાધના કરનારા ગણાતા નથી.

ચોથું સ્થાન—કોઈ સમાન ધર્મવાળો સાધુ રાત્રે અવસાન પામે, તો આખી રાત તેના શબ પાસે બેસી રહેનાર સાધુસાધ્વીઓ જિનાજ્ઞાના વિરાધક ગણાતા નથી.

પાંચમું સ્થાન—સમાન ધર્મવાળા સાધુના કાળધર્મ પામવાના સમાચાર તેના કુટુંબીઓને જણાવનાર સાધુ સાધ્વીઓ પણ જિનાજ્ઞાના વિરાધક ગણાતા નથી.

(૬) કાળધર્મ પામેલા તે સાધુની પરિષ્ઠાપના કરવાને માટે મૌનપૂર્વક તેની પાછળ પાછળ જનાર સાધુસાધ્વીઓ પણ જિનાજ્ઞાના વિરાધક ગણાતા નથી. ॥ સૂ. ૩ ॥

ઉપરના સૂત્રમાં જે વ્યવહારનું કથન કરવામાં આવ્યું છે તે વ્યવહારનો પાયાઃ છક્ષસ્થોમાં સદ્ભાવ હોય છે. તે સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર છક્ષસ્થ વિષયક સૂત્રનું કથન કરે છે. “છ ઠાળાંદિ છત્તમત્થે સવ્વમાવેણ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—આ છ સ્થાનોને છક્ષસ્થ જીવ સર્વભાવે—પ્રત્યક્ષ રૂપે જાણતો પણ નથી અને દેખતો પણ નથી—(૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશાસ્તિકાય, (૪) અશરીર પ્રતિબદ્ધ જીવ, (૫) પરમાણુ પુદ્ગલ અને (૬) શબ્દ પરંતુ જેમને કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ઉત્પન્ન થઈ ગયાં છે એવાં કેવળી ભગવાન આ છએ સ્થાનોને સર્વભાવે—પ્રત્યક્ષ રૂપે જાણે છે અને દેખે છે.

પાંચમાં સ્થાનના ત્રીજા ઉદ્દેશાના દસમાં સૂત્ર પ્રમાણે જ આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સમજવી. ત્યાં પાંચ સ્થાનોનું કથન થયું છે. અહીં તે પાંચ સ્થાનો ઉપરાંત શબ્દ નામના છઠ્ઠા સ્થાનનું પણ કથન થયું છે. છક્ષસ્થ જીવો તે શબ્દને જાણતા—દેખતા નથી, માત્ર કેવળી જ તેને જાણે—દેખે છે. ॥ સૂ. ૪ ॥

ધર્માસ્તિકાય આદિના વિષયમાં જાણવાની અને દેખવાની શક્તિ છક્ષસ્થ જીવોમાં હોતી નથી. તેઓ કેવળજ્ઞાનને અભાવે તેમને જાણી શકતા નથી અને કેવળદર્શનને અભાવે તેમને દેખી શકતા નથી. આ પ્રકારનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર સમસ્ત જીવોમાં જે જે ઋદ્ધિ અને શક્તિનો અભાવ હોય છે તે અભાવનાં સ્થાનો પ્રકટ કરે છે.

“છહિં ઠાળેહિં સવ્વજીવાણં ણત્થિ ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—નીચે દર્શાવેલા છ સ્થાનોમાં (વિષયોમાં) સિદ્ધ અને સંસારી જીવોની ઋદ્ધિ, ઘુતિ, મહાત્મ્ય, યથા, શારીરિક શક્તિ અને આત્મશક્તિ તથા પુરુષકાર અને પરાક્રમ, કોઈ પણ રીતે ઉપયોગી નિવડતાં નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જીવ ભલે સંસારી હોય કે સિદ્ધ હોય, પરંતુ નીચેના છ કાર્યો કરવાને સમર્થ હોતો નથી—

(૧) “જીવં વા અજીવં વા કર્તુમ્” કોઈ પણ જીવમાં જીવને અજીવ કરવાનું સામર્થ્ય હોતું નથી. “અજીવં વા જીવં કર્તુમ્” કોઈ પણ જીવ અજીવને જીવ રૂપે પરિણામવાને સમર્થ નથી. (૩) “એક સમયેન દ્વે ભાષે ભાવિતુમ્” કોઈ પણ જીવ એક જ સમયે સત્યાસત્યાદિ રૂપ બે ભાષાઓ બોલી શકવાને સમર્થ હોતો નથી. “સ્વયં કૃતં વા કર્મ વેદયામિ મા વા વેદયામિ” કોઈ પણ જીવમાં એવી ઋદ્ધિ હોતી નથી કે તે પોતાની ઇચ્છા અનુસાર પોતાના કૃતકર્મનું વેદન કરે અથવા ન કરે. એટલે કે પોતાની ઇચ્છા

અનુસાર કૃતકર્મનું વેદન કરવું કે વેદન ન કરવું, એવી ઋદ્ધિ આદિવાળો કોઈ જીવ હોતો નથી. આ બંને સર્વજ્ઞમાં આલોગ નિર્વર્તિત હોય છે, અને અન્ય જીવોમાં અનાલોગ નિર્વર્તિત હોય છે, એવું આ ચોથું સ્થાન સમજવું. (૫) કોઈ પણ જીવમાં એવી ઋદ્ધિ આદિનો સદ્ભાવ હોતો નથી કે તે પરમાણુ પુદ્ગલના અડ્ડા આદિ દ્વારા ટુકડા કરી શકે કે સોય આદિ દ્વારા તેને છેદી શકે, કે અગ્નિ દ્વારા તેને બાળી શકે. (૬) કોઈ પણ જીવ એવી ઋદ્ધિવાળો હોતો નથી કે જે લોકાન્તની બહાર જઈ શકવાને સમર્થ હોય. ॥ સૂ. ૫ ॥

જીવકો અજીવ કરનેકા છલ પ્રકારતાકા નિરૂપણ

આગલા સૂત્રમાં એવો ઉદ્દેશ થયો છે કે “જીવને અજીવ કરવાને કોઈ સમર્થ નથી.” આ જીવના પ્રસ્તાવના અનુસંધાનમાં હવે તેના ૬ ભેદોનું કથન કરવામાં આવે છે.

ટીકાર્થ—“છજ્જીવનિકાયા વણ્ણત્તા” ઇત્યાદિ—

જીવનિકાય ૬ પ્રકારના કહ્યા છે. પૃથ્વીકાયથી લઈને ત્રસકાયિક પર્યન્તના ૬ પ્રકારો અહીં ગ્રહણ કરવા જોઈએ. આ સૂત્રનો અર્થ સરળ છે.

સૂત્રકારે નિકાયોમાં છ પ્રકારતા હોવાનું કથન કરીને, તેમના છ પ્રકાર પ્રકટ કરવાને બદલે નિકાયોના છ પ્રકારનું જે પ્રદર્શન કર્યું છે તે નિકાય (સમુદાય) અને નિકાયી (સમુદાયી) માં અભેદનો આશ્રય લઈને કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે સમુદાયથી સમુદાયી ભિન્ન હોતો નથી. ॥ સૂ. ૬ ॥

કાળધર્મ પામેલા જીવો જ તારા રૂપ ગ્રહો આદિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર તેમના છ પ્રકારોનું કથન કરે છે.

સ્થાન—૩૯

“છ તારાગ્ગહા વણ્ણત્તા” ઇત્યાદિ—

તારા રૂપ જે ગ્રહો છે તેમના નીચે પ્રમાણે ૬ પ્રકાર કહ્યા છે—

- (૧) શુક્ર, (૨) બુધ, (૩) બૃહસ્પતિ (શુરુ), (૪) અંગારક (મંગળ)
- (૫) શનૈશ્વર (શનિ) અને (૬) કેતુ.

આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સરળ છે. લોકમાં નવ ગ્રહ પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ ચન્દ્ર, સૂર્ય અને રાહુ, આ ત્રણ ગ્રહો તારા રૂપ નહીં હોવાથી અહીં તારા રૂપ ગ્રહો છ જ કહ્યા છે. મંગળના ગ્રહને અંગારક કહે છે ॥ સૂ. ૭ ॥

આગલા સૂત્રમાં જે તારા રૂપ ગ્રહોની વાત કરવામાં આવી છે, તેઓ સંસારમાં જ છે. તેથી હવે સૂત્રકાર સંસારી જીવોનું કથન કરે છે.

ટીકાર્થ—“ છન્નિવ્હા સંસારસમાપન્નગા ” ઇત્યાદિ—

સંસાર સમાપન્નક જીવો—સંસારી જીવો ૬ પ્રકારનાં કહ્યાં છે. પૃથ્વી-કાયિકથી લઈને ત્રસકાયિક પર્યન્તના ૬ પ્રકારો અહીં ગ્રહણ કરવા ભેઈએ. જે પૃથ્વીકાયિક જીવો છે તેઓ ૫૬ ગતિક (છ ગતિમાં ગમન કરનારા) અને ૫૬ આગતિક (છ ગતિમાંથી પૃથ્વીકાયિકોમાં ઉત્પન્ન થનારા) હોય છે. જેમકે પૃથ્વીકાયિકોમાં ઉત્પન્ન થયેલો જીવ પૃથ્વીકાયિકોમાંથી આવીને પૃથ્વીકાયિક રૂપે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, અને અપૂકાયિક, વાયુકાયિક, તેજસ્કાયિક, વનસ્પતિકાયિક અને ત્રસકાયિકમાંથી આવીને પણ પૃથ્વીકાયિક રૂપે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. એ જ પૃથ્વીકાયિક જીવ પોતાની પૃથ્વીકાયિક અવસ્થા રૂપ પર્યાયને છોડીને ફરી પૃથ્વીકાયિકથી લઈને ત્રસકાયિક પર્યન્તના છ એ પ્રકારના જીવોમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. એ જ પ્રમાણે અપૂકાયિક જીવને પણ છ ગતિક અને છ આગતિક સમજવા. એવું જ કથન ત્રસકાયિક પર્યન્તના જીવો વિષે પણ સમજવું.

નારક, તિર્યાચ, મનુષ્ય અને દેવ, આ જીવોનું જે પરિભ્રમણ થાય છે, તેનું નામ જ સંસાર છે. આ સંસાર જેમણે પ્રાપ્ત કર્યો છે એવાં જીવોને સંસાર સમાપન્નક કહે છે. એટલે કે આ ચાર ગતિમાંની કોઈ પણ ગતિમાં રહેલા જીવને અથવા પૃથ્વીકાયિક, અપૂકાયિક, તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક, વનસ્પતિકાયિક અને ત્રસકાયિક આ છ પ્રકારના જીવોને સંસાર સમાપન્નક કહે છે.

પ્રત્યેક જીવ છ ગતિવાળો અને છ અગતિવાળો હોય છે. એ જ વાત સૂત્રકારે “ પુઢવિકાઙ્યા જગદ્યા ” ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રદર્શિત કરી છે. તેના દ્વારા સૂત્રકારે એ સમજાવ્યું છે કે પૃથ્વીકાયિક જીવ છ નિકાયોમાં ગમનશીલ હોય છે. એટલે કે પૃથ્વીકાયિક પર્યાયને છોડીને તે ફરી પૃથ્વી-

કાયિકમાં પણ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, અથવા અપૂકાયિકમાં અથવા તેજસ્કાયિકમાં અથવા વાયુકાયિકમાં અથવા વનસ્પતિકાયિકમાં અથવા ત્રસકાયિકમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. એ જ રીતે જીવ પૃથ્વીકાયિકમાંથી આવીને ફરી પૃથ્વીકાયિકમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, અપૂકાયિકમાંથી આવીને પણ પૃથ્વીકાયિકમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, અને ત્રસકાયિક પર્યંતની કોઈ પણ પર્યાયમાંથી આવીને પૃથ્વીકાયિકમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. આ પ્રકારે છ ગતિમાં જવાનું અને છ ગતિમાંથી આવવાનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર અપૂકાયિક આદિમાંથી છ ગતિમાં જવાનું અને છ ગતિમાંથી અપૂકાયિક આદિકૌમાં આવવાનું કથન પણ એ જ પ્રમાણે કરી લેવાનું સૂચન કરે છે. એટલે કે અપૂકાયિકથી લઈને ત્રસકાયિક પર્યંતના જીવો પણ પોતાપોતાનું તે ગતિનું આયુષ્ય પૂરું કરીને પૃથ્વીકાયિકથી લઈને ત્રસકાયિક પર્યંતના છ એ પ્રકારના જીવોમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. અને અપૂકાયિકમાં પૃથ્વીકાયિક આદિ છ એ પ્રકારના જીવોની આગતિ થઈ શકે છે. એ જ પ્રમાણે ત્રસકાયિક પર્યંતના જીવોની ગતિ અને આગતિ વિષે પણ સમજવું. ॥ સૂ. ૮ ॥

હવે સૂત્રકાર ત્રણ રીતે સમસ્ત જીવોના છ પ્રકારોનું કથન કરે છે—

“ ઉન્નિવ્હા સન્વજીવા વણત્તા ” ઇત્યાદિ—

સમસ્ત સંસારી જીવોના છ પ્રકારો પડે છે. જેમકે આભિનિબોધિક જ્ઞાનીથી કેવળજ્ઞાની પર્યંતના પાંચ પ્રકારો અને (૬) અજ્ઞાની. અથવા સમસ્ત જીવોના આ પ્રમાણે ૬ પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) ઔદારિક શરીરી, (૨) વૈક્રિય શરીરી, (૩) આહારક શરીરી, (૪) તૈજસ શરીરી, ૫ કાર્મણુ શરીરી અને (૬) અશરીરી

અહીં પહેલી રીતે જે ૬ ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે, તેમાંના જે અજ્ઞાની મિથ્યાત્વથી ઉપહત જ્ઞાનવાળા જીવો કહ્યા છે, તેમના દેશજ્ઞાની, સર્વોજ્ઞાની અને લાવાજ્ઞાની નામના ત્રણ ભેદ છે. બીજી રીતે જે છ ભેદો બતાવ્યા છે, તેમાંના છઠ્ઠા ભેદવાળા જીવોના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) અપર્યાપ્ત, (૨) ઉપયોગની અપેક્ષાએ કેવલી અને (૩) સિદ્ધ.

બીજી રીતે સમસ્ત જીવોના જે છ ભેદો બતાવવામાં આવ્યા છે, તેમાં તૈજસ શરીરી અને કાર્મણુ શરીરી નામના જે બે અલગ ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે, તેથી કોઈને એવી આશંકા થાય કે ‘ જ્યાં તૈજસ શરીરનો સદ્-ભાવ જ હોય છે, ત્યાં કાર્મણુ શરીરનો પણ સદ્-ભાવ જ હોય છે. કારણ કે તે બન્નેનો નિયમથી જ સહચર્ય સંબંધ છે. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં કાં તો તૈજસ શરીરી નામનો અથવા તો કાર્મણુ શરીરી નામનો એક જ પ્રકાર કહેવો જોઈતો હતો. બન્નેના અલગ અલગ પ્રકાર બતાવવાની આવશ્યકતા ન હતી. આ શંકાનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે કરી શકાય—અહીં જે આ પ્રકારે નિર્દેશ થયો છે તે એ વાતને પ્રકટ

કરવા માટે થયો છે કે શરીરના લેદને કારણે શરીરમાં પણ લેદ સંભવી શકે છે. આ સૂત્રમાં સિદ્ધ જીવોને અશરીરી રૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે. ॥ સૂ. ૯ ॥
એકેન્દ્રિયતા લેદ રૂપ જે વનસ્પતિકાયિક જીવો છે, તેમના સૂક્ષ્મ અને બાહર નામના બે પ્રકારો છે. તેમાંથી બાહર વનસ્પતિના ૬ લેદો પડે છે. એ જ વાત હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે.

“છઠ્ઠિવ્હા તળવળસ્સઙ્કાઙ્યા પળ્લતા” ઇત્યાદિ—

તૃણરૂપ-બાહર રૂપ જે વનસ્પતિકાયિક છે તેમના નીચે પ્રમાણે છ લેદ કહ્યા છે—(૧) અગ્રબીજ-કરંટક આદિ અગ્રબીજ વનસ્પતિકાયિક છે. (૨) મૂલબીજ-ઉત્પલ કન્દાદિક મૂલબીજ વનસ્પતિકાયિક છે. (૩) પર્વબીજ-શેરડી વાંસ આદિ પર્વબીજ વનસ્પતિકાયિક છે. (૪) સ્કન્ધબીજ-શલ્લકી આદિ. સ્કન્ધ બીજ વનસ્પતિકાયિક છે. (૫) બીજરૂહ-વડ આદિ બીજરૂહ વનસ્પતિકાયિક છે. (૬) સમ્ભૂર્વિષ્મ-દગ્ધભૂમિમાં બીજના અભાવમાં પણ જે ઉત્પન્ન થઈ જાય છે તેને સમ્ભૂર્વિષ્મ વનસ્પતિકાયિક કહે છે. ॥ સૂ. ૧૦ ॥

જીવોકે દુર્લભ પર્યાય વિશેષકા નિરૂપણ

હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે જીવને કઈ કઈ પર્યાયવિશેષોની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે. “છઠ્ઠાણાં સઠ્ઠજીવાણં” ઇત્યાદિ—

સમસ્ત જીવોને માટે આ છ પર્યાયો રૂપ સ્થાનની પ્રાપ્તિ દુર્લભ ગણાય છે—(૧) મનુષ્ય ભવ, (૨) સુકુલમાં જન્મ, (૩) આર્યક્ષેત્રમાં જન્મ, (૪) કેવલીપ્રજ્ઞ ધર્મનું શ્રવણ, (૫) શ્રુત પ્રત્યે શ્રદ્ધા, (૬) શ્રદ્ધાના વિષયભૂત અથવા પ્રતીતિના વિષયભૂત અથવા રુચિના વિષયભૂત પદાર્થની કાયા વડે સારી રીતે સ્પર્શના. મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિ સુલભ નથી, એ વાતનું નીચેની ગાથા દ્વારા પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે: “નનુ પુનરિદમત્તિદુર્લભમ્” ઇત્યાદિ

જેમ અગાધ સમુદ્રમાં પડી ગયેલા રત્નની ફરીથી પ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ ગણાય છે, એ જ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલા આ મનુષ્ય જન્મને વ્યર્થ ગુમાવી બેસવાથી ફરી તેની પ્રાપ્તિ થવી ઘણી જ દુર્લભ ગણાય છે. આગિયા અને વિજળીની ચમક જેમ જોત જોતામાં નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ મનુષ્ય જન્મ પણ જોતજોતામાં નષ્ટ થઈ જાય છે.

આર્યક્ષેત્રમાં જન્મ થયો, તે પણ દુર્લભ છે. આ વાત નીચેના સૂત્ર દ્વારા પુષ્ટ કરવામાં આવી છે. “સત્યવિ ચ માનુષત્વે” ઇત્યાદિ—

કદાચ મનુષ્ય જન્મ મળી જાય, તો પણ આર્યભૂમિમાં જન્મ ધારણ કરવાનું તો આ જીવને માટે ઘણું જ દુર્લભ ગણાય છે, કારણ કે ધર્માચરણ

(૧) નનુ=નિશ્ચયે ।

કરવાની પ્રવીણતાની પ્રાપ્તિ તો આર્યક્ષેત્રમાં જ થાય છે. એવાં આર્યક્ષેત્રો રપાા કહ્યાં છે. ઐશ્વાકુ આદિ કુળમાં જન્મ થવો, તે પણ સુલભ નથી. કહ્યું પણ છે કે “ આર્યક્ષેત્રોત્પત્તૌ ” ઇત્યાદિ—

જીવને કદાચ મનુષ્ય ભવ પણ મળી જાય, આર્યક્ષેત્ર પણ મળી જાય, છતાં પણ ઐશ્વાકુ આદિ સત્કુલમાં જન્મ થવો સુલભ નથી. સત્કુલમાં જન્મેલો જીવ જ સમ્યક્ ચારિત્ર રૂપ ગુણમણિઓને પાત્ર બને છે.

કેવલી પ્રજ્ઞા—તીર્થંકર પ્રરૂપિત શ્રુત ચારિત્ર રૂપ ધર્મનું શ્રવણ તો તેથી પણ વધુ હુલ્લભ ગણાય છે. કહ્યું પણ છે કે “ સુલહા સુરલોગ સિરી ” ઇત્યાદિ દેવલોકની લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ સુલભ ગણાય છે, રત્નોથી ભરપૂર ભૂમિભાગ (ખાણ) ની પ્રાપ્તિ પણ સુલભ ગણાય છે, પરંતુ જીવને મુક્તિના સુખમાં રુચિ ઉત્પન્ન કરાવનાર જિનવચનના શ્રવણનો લાભ પ્રાપ્ત થવો અતિ હુલ્લભ ગણાય છે. કદાચ જીવને કેવલી પ્રજ્ઞા ધર્મના શ્રવણની પણ તક મળી જાય, પરંતુ કેવલી ભગવાનનાં વચનો પ્રત્યે શ્રદ્ધા જગૃત થવી, રુચિ ઉત્પન્ન થવી અને તેની પ્રતીતિ થવી ઘણી હુલ્લભ છે. કહ્યું પણ છે કે :

“ આહચ્ચ સર્વણં લઘું ” ઇત્યાદિ—જિન પ્રણિત વચનોનું શ્રવણ કરવા છતાં પણ જીવને તે વચનો પ્રત્યે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવી ઘણી મુશ્કેલ છે, કારણ કે જીવ ન્યાયાનુકૂલ માર્ગથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે.

કદાચ એવું પણ બની શકે કે જીવને કેવલી પ્રજ્ઞા વચનોમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. અથવા યુક્તિ આદિકો દ્વારા તેને જ્ઞાનનો વિષય પણ બતાવવામાં આવે છે, અથવા રુચિનો વિષય પણ બતાવવામાં આવે છે, પરંતુ શરીર વડે સમ્યક્ રૂપે તેની સ્પર્શના (આચરણ) કરવાનું કાર્ય તો જીવને માટે સૌથી વધારે કઠણ ગણાય છે. અવિરતની જેમ મનોરથ માત્રથી જ સ્પર્શના કાર્યનું કાર્ય તો સુલભ છે. કહ્યું પણ છે “ ધર્મં ચિ હુ સદ્ગતયા ” ઇત્યાદિ—

હૈ ગૌતમ ! ધર્મ પ્રત્યે શ્રદ્ધા ધરાવનારા જીવો હુલ્લભ છે. ધર્મ પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખવા છતાં ધર્મ અનુસાર પોતાની પ્રવૃત્તિ કરનારા જીવો તો અતિ હુલ્લભ છે, કારણ કે આ સંસાર કામલોગોમાં મૂર્છિત બનેલો છે. માટે હૈ ગૌતમ ! એક ક્ષણને માટે પણ પ્રમાદ કરવો જોઈએ નહીં. જે જીવ પ્રમાદ કરે છે તેને માટે મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિ હુલ્લભ બની જાય છે. માટે મનુષ્યે પ્રમાદનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. મનુષ્યભવને અશ્રિત કરીને એવું કહ્યું છે કે

“ ઇવં પુણ ઇવં ચલુ ” ઇત્યાદિ—

એકેન્દ્રિયાદિક જીવોની આ જે દીર્ઘકાળની કાયસ્થિતિ પ્રકટ કરવામાં આવી છે, તેનું કારણ એ છે કે તે જીવોએ પૂર્વભવમાં વારંવાર પ્રમાદનું સેવન કર્યું હોય છે. પ્રમાદનું સેવન કરનારો જીવ ધર્મથી વર્જિત (રહિત) ચિત્તવાળો બની જાય છે. તેથી ધર્મની પ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિશીલ રહેવાનું ધીર પુરુષોનું કર્તવ્ય થઈ પડે છે. ॥ સૂ. ૧૧ ॥

ઇન્દ્રિયોના અર્થમાં (વિષયોમાં) જે આ જીવને સંવરની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, તો તેને માટે માનુષ્ય આદિની પ્રાપ્તિ સુલભ બની જાય છે. ઇન્દ્રિયાર્થના અસંવરમાં તો તે દુર્બલ બની જાય છે. તેથી હૃદયે સૂત્રકાર છ પ્રકારના ઇન્દ્રિયાર્થોનું કથન કરે છે.

ઇન્દ્રિયાર્થો કે છ પ્રકારકા નિરૂપણ

“ છ ઇન્દ્રિયત્થા પચગત્તા ” ઇત્યાદિ—

ઇન્દ્રિયોના અર્થ (વિષય) છ કક્ષાં છે—(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિયથી લઈને સ્પર્શેન્દ્રિયના વિષય પર્યંતના પાંચ ઇન્દ્રિયાર્થોને અહીં ગ્રહણ કરવા જોઈએ. (૫) નો ઇન્દ્રિયનો વિષય.

ઇન્દ્રિયોના વિષય છ પ્રકારના બતાવ્યા છે. શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય શબ્દ છે, ચક્ષુરિન્દ્રિયનો વિષય રૂપ છે, ઘ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય ગન્ધ છે, રસના ઇન્દ્રિયનો વિષય રસ છે અને સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય સ્પર્શ છે. “ નો ઇન્દ્રિય ” આ પદમાં નો શબ્દ દેશનિષેધપરક અને સાદૃશ્યપરક છે. ઇન્દ્રિય તેને કહે છે કે જે ઔદારિક રૂપ અને અર્થ પરિચ્છેદક રૂપ ધર્મોદ્વયથી યુક્ત હોય છે. આ જે ધર્મોમાંથી ઔદારિકત્વ રૂપ એકદેશના નિષેધને લીધે મનને નો ઇન્દ્રિય રૂપ કહ્યું છે. અથવા ‘નો’ પદને જે સાદૃશ્યાર્થક માનવામાં આવે, તો નો ઇન્દ્રિયનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે—“ જે અર્થ પરિચ્છેદકતાને લીધે ઇન્દ્રિયોના સમાન છે, એવું મન નો ઇન્દ્રિય રૂપ છે. અર્થ પરિચ્છેદકતાનો મનમાં અવશ્ય સદ્ભાવ છે, તેથી મન ‘નો ઇન્દ્રિય’ જ છે. મનનો વિષય જીવાદિ પદાર્થ છે. મન આન્તર કરણ છે, અને જે કરણ હોય છે તે ઇન્દ્રિય રૂપ જ હોય છે. ઇન્દ્રિયના વિષયને ઇન્દ્રિયાર્થ કહે છે. ઇન્દ્રિયો ૬ હોવાથી ઇન્દ્રિયાર્થ પણ છ કક્ષા છે. ॥ સૂ. ૧૨ ॥

ઇન્દ્રિયાર્થોમાં સંવરની પ્રાપ્તિ થવાથી મનુષ્યત્વ આદિ પર્યાયો સુલભ થઈ જાય છે, અને અસંવરના સદ્ભાવમાં તે હુર્લભ બની જાય છે, એવું આશ્રમ કહેવામાં આવ્યું છે. ઇન્દ્રિયાર્થનો સંવર કે અસંવર ઇન્દ્રિયોના સંવર અને અસંવરને આધીન હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ઇન્દ્રિયોના સંવર અને અસંવરનું વિવેચન કરે છે. “ઊઞ્વિહે સંવરે પળ્લન્તે” ઇત્યાદિ—

સંવરના ૬ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિય સંવર, (૨) ચક્ષુરિન્દ્રિય સંવર, (૩) શ્રાણેન્દ્રિય સંવર, (૪) રસનેન્દ્રિય સંવર, (૫) સ્પર્શેન્દ્રિય સંવર અને (૬) નો ઇન્દ્રિય સંવર (મન સંવર)

અસંવરના પણ છ પ્રકાર કહ્યા છે—શ્રોત્રેન્દ્રિય અસંવરથી લઈને નો ઇન્દ્રિય અસંવર પર્યન્તના ઉપર્યુક્ત ૬ પ્રકારો અહીં ગ્રહણ કરવા જોઈએ. આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સુગમ છે. ॥ સૂ. ૧૩ ॥

સંવર અને અસંવરના સદ્ભાવમાં જ સાત (સાતા, સુખ) અને અસાત (અસાતા, દુઃખ) નો સદ્ભાવ રહે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર સાત અને અસાતના ૬ પ્રકારોનું કથન કરે છે.

સ્થા—૪૧

“ઊઞ્વિહે સાતે પળ્લન્તે” ઇત્યાદિ—

“સાત” એટલે સુખ. તે સુખના નીચે પ્રમાણે ૬ પ્રકાર કહ્યા છે. શ્રોત્રેન્દ્રિય સાતથી લઈને નો ઇન્દ્રિય સાત પર્યન્તના ૬ પ્રકારો અહીં ગ્રહણ કરવા જોઈએ. મનોજ શબ્દ સાંભળવાથી શ્રોત્રેન્દ્રિયને જે સુખ ઉપજે છે તેનું નામ શ્રોત્રેન્દ્રિય સાત સમજવું. એ જ પ્રકારનું કથન ચક્ષુરિન્દ્રિય સાત આદિ વિશે પણ સમજવું. ઇષ્ટ પદાર્થનો વિચાર કરવાથી મનને સુખ ઉપજે છે તેનું નામ “નો ઇન્દ્રિય સાત” છે.

‘અસાત’ એટલે દુઃખ. તે અસાતના પણ ૬ પ્રકાર પડે છે. અમનોજ શબ્દના શ્રવણથી જીવને જે દુઃખ થાય છે તેનું નામ ‘શ્રોત્રેન્દ્રિય અસાત’ છે. અમનોજ રૂપ આદિ જોવાથી જીવને જે દુઃખ થાય છે તેનું નામ ‘ચક્ષુરિન્દ્રિય અસાત’ છે એ જ પ્રમાણે શ્રાણેન્દ્રિય અસાત આદિ વિશે પણ સમજવું. અનિષ્ટ પદાર્થનું ચિન્તન કરવાથી મનને જે દુઃખ થાય છે, તેનું નામ ‘નો ઇન્દ્રિય અસાત’ છે. ॥ સૂ. ૧૪ ॥

છહ પ્રકારકે પ્રાયશ્ચિત્તોંકા નિરૂપણ

પૂર્વસૂત્રના અંતમાં હુઃખનું નિરૂપણ કર્યું છે. અને હુઃખનો સૂત્રકાર પ્રાયશ્ચિત્તના ૬ લેહોતું કથન કરે છે.

“ છવિવહે પાયચ્છિત્તે પળ્લત્તે ” ઇત્યાદિ—

પ્રાયશ્ચિત્તના નીચે પ્રમાણે ૬ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) આલોચનાર્હ, (૨) પ્રતિક્રમણાર્હ, (૩) તદુભયાર્હ, (૪) વિવેકાર્હ, (૫) વ્યુત્સર્ગાર્હ અને (૬) તપઃઅર્હ

શુરુની પાસે નિવેદન કરવા માત્રથી જ જે દોષની શુદ્ધિ થઈ જાય છે, તે દોષની શુદ્ધિરૂપ પ્રાયશ્ચિત્તને આલોચનાર્હ પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. જે મિથ્યા હુકૃત વડે શુદ્ધ થાય છે, તેને પ્રતિક્રમણાર્હ પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. જે દોષની શુદ્ધિ આલોચના અને પ્રતિક્રમણ આ બંને દ્વારા થાય છે, તેને તદુભયાર્હ પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. આધાર્કમ દોષથી દૂષિત થયેલા આહારાદિને પરિષ્કાપિત કરવાથી (પરઠવવાથી) જે શુદ્ધ થાય છે તેને વિવેકાર્હ પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. કાયચેષ્ટાના નિરોધથી જે શુદ્ધ થાય છે તે દોષના પ્રાયશ્ચિત્તને વ્યુત્સર્ગાર્હ પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. નિર્વિકૃતિક આદિ તપ દ્વારા દોષની શુદ્ધિ કરવાને યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્તને (તપોર્હ (તપઃ અર્હ) પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. ॥ સૂ. ૧૫ ॥

છહ પ્રકારકે મનુષ્ય આદિકોંકા નિરૂપણ

મનુષ્યો જ પ્રાયશ્ચિત્ત લે છે. આ સમ્બંધને લીધે હવે સૂત્રકાર મનુષ્ય વિષયક સૂત્રોતું કથન કરે છે. “ છવિવહા મળુસ્સા ” અહીંથી શરૂ કરીને લોકસ્થિતિ પર્યંતના સૂત્રોમાં સૂત્રકારે મનુષ્ય વિષયક કથન કર્યું છે.

“ છવિવહા મળુસ્સગા પળ્લત્તા ” ઇત્યાદિ—

મનુષ્યના નીચે પ્રમાણે ૬ પ્રકારો કહ્યા છે—(૧) જંબૂદ્વીપ (જંબુદ્વીપમાં જન્મેલા) ધતકી ખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધમાં જન્મેલા, (૨) ધાતકી ખંડ દ્વીપના પશ્ચિમાર્ધમાં જન્મેલા, (૩) પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધના પૂર્વાર્ધમાં જન્મેલા, (૪) પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધના પશ્ચિમાર્ધમાં જન્મેલા અને (૬) અન્તરદ્વીપમાં જન્મેલા

અથવા—મનુષ્યના નીચે પ્રમાણે ૬ પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) સમ્ભૂ-
ર્ષિમ મનુષ્ય કર્મભૂમિગ, (૨) સમ્ભૂર્ષિમ અકર્મભૂમિગ, (૩) સમ્ભૂર્ષિમ
અન્તરદ્વીપગ, (૪) ગર્ભંચુત્કાન્તિક કર્મભૂમિગ, (૫) અકર્મભૂમિગ અને
(૬) અન્તરદ્વીપગ.

આ સૂત્રમાં બે રીતે મનુષ્યના ૬ પ્રકારો પાડવામાં આવ્યા છે. પહેલી
રીતે “જંબૂદ્વીપગ” થી લઈને “અન્તરદ્વીપગ” પર્યન્તના ૬ પ્રકાર પ્રકટ
કરવામાં આવ્યા છે. બીજી રીતે મનુષ્યના મુખ્ય બે ભેદ પાડ્યા છે—
(૧) સમ્ભૂર્ષિમ અને (૨) ગર્ભંચુત્કાન્તિક. તેમાંથી સમ્ભૂર્ષિમ મનુષ્યોના
કર્મભૂમિ જ આદિ ત્રણ પ્રકાર પડે છે, અને ગર્ભંચુત્કાન્તિકના પણ કર્મ-
ભૂમિ જ, અકર્મભૂમિ જ અને અન્તરદ્વીપ જ નામના ત્રણ પ્રકાર પડે છે.
આ રીતે કુલ છ પ્રકાર થાય છે. ॥ સૂ. ૧૬ ॥

છઠ્ઠ પ્રકારકે ઋદ્ધિબાલોંકા નિરૂપણ

“છવિવિહા ઇડ્ઢીમંતા મણસ્તા” ઈત્યાદિ—

ઋદ્ધિધારી મનુષ્યોના નીચે પ્રમાણે ૬ પ્રકાર પડે છે—(૧) અહંન્ત,
(૨) ચકવર્તી, (૩) બળદેવ, (૪) વાસુદેવ, (૫) ચારણ અને (૬) વિદ્યાધર.
આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સુગમ છે. જંઘાચારણ અને વિદ્યાચારણના ભેદથી ચારણ-
મનુષ્ય બે પ્રકારના કહ્યા છે. વિદ્યાધરો વૈતાલ્ય આદિ પર્વતોના નિવાસી
હોય છે. ॥ સૂ. ૧૭ ॥

“છવિવિહા અણિદ્ઢિમંતા પળ્લન્તા” ઈત્યાદિ—

જેમને કોઈ પણ પ્રકારની ઋદ્ધિનો સદ્ભાવ હોતો નથી એવાં ઋદ્ધિ-
રહિત મનુષ્યોના નીચે પ્રમાણે ૬ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) હેમવર્ષગ, (૨) હૈરણ્ય-
વર્ષગ, (૩) હરિવર્ષગ, (૪) રમ્યકવર્ષગ, (૫) કુરુવાસી અને (૬) અન્તરદ્વીપગ
આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સુગમ છે. ॥ સૂ. ૧૮ ॥

“ છત્ત્વિહા ઓસર્પિણી પળજ્ઞા ” ઇત્યાદિ—

અવસર્પિણીના નીચે પ્રમાણે ૬ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) દુષ્પમ દુષ્પમા, (૨) દુષ્પમા, (૩) દુષ્પમ સુપમા, (૪) સુપમ દુષ્પમા, (૫) સુપમા અને (૬) સુપમ સુપમા. ॥ સૂ. ૧૬ ॥

તથા “ જમ્બૂદ્વીવે દ્વીવે મરહેરવપ્સુ ” ઇત્યાદિ—

જમ્બૂદ્વીપના ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવતક્ષેત્રમાં અતીતકાળની ઉત્સર્પિણીના સુપમ સુપમા નામના આરામાં મનુષ્યની ઊંચાઈ ૬ હજાર ધનુષપ્રમાણ હતી, અને તેમનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છ અર્ધપદ્યોપમનું હતું. ૧ ૧ ।

જમ્બૂદ્વીપના ભરત અને ઐરવતક્ષેત્રમાં આ અવસર્પિણીના સુપમ સુપમા નામના આરામાં મનુષ્યની ઊંચાઈ અને આયુષ્યના વિષયમાં પણ ઉપર્યુક્ત કથન ગ્રહણ થવું જોઈએ. ૧ ૨ ।

જમ્બૂદ્વીપના ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં આગામી ઉત્સર્પિણીના સુપમ સુપમા નામના આરામાં પણ મનુષ્યની ઊંચાઈ ૬ હજાર ધનુષ્યપ્રમાણ અને તેમનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૬ અર્ધપદ્યોપમનું હશે. ૧ ૩ ।

જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપના દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ નામના ક્ષેત્રોમાં મનુષ્યોની ઊંચાઈ ૬ હજાર ધનુષપ્રમાણ કહી છે અને તેમનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૬ અર્ધપદ્યોપમનું કહ્યું છે. ૧ ૪ ।

એ જ પ્રમાણે ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધના મનુષ્યો વિષે ચાર આલાપક કહેવા જોઈએ. એ જ પ્રમાણે પુન્કરવર દ્વીપાર્ધના પશ્ચિમાર્ધ પર્યન્તના દ્વીપોના મનુષ્યો વિષે પણ ચાર-ચાર આલાપકો કહેવા જોઈએ. બે હજાર ધનુષનો એક કોશ થાય છે. તેથી ૬૦૦૦ ધનુષપ્રમાણ ઊંચાઈ એટલે ૩ કોશપ્રમાણ ઊંચાઈ સમજવી. છ અર્ધપદ્યોપમનું આયુષ્ય એટલે ત્રણ પદ્યોપમનું આયુષ્ય સમજવું. ॥ સૂ. ૨૦ ॥

સ્થા ૦—૪૨

ટીકાર્થ—તથા “ છન્નિવહે સંવયણે પણત્તે તં જહા ” ઇત્યાદિ—

સંહનના ૬ પ્રકાર કહ્યા છે—જેના દ્વારા શરીરનાં પુદ્ગલો દઢતાને પ્રાપ્ત કરે છે તેનું નામ સંહનન છે. તે સંહનન હાડકાંઓની વિશિષ્ટ રચનારૂપ હોય છે અથવા શક્તિ વિશેષરૂપ હોય છે. તે સંહનનના છ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે—(૧) વજ્ર ઋષભનારાય સંહનન, (૨) ઋષભનારાય સંહનન, (૩) નારાય સંહનન, (૪) અર્ધનારાય સંહનન, (૫) કીલિકા સંહનન અને (૬) સેવાર્ત્ત સંહનન.

હવે વજ્રઋષભનારાય સંહનનનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે તે પ્રકટ કરવામાં આવે છે—આ સંહનનમાં કીલિકા આકારની વજ્ર નામની હડી (હાડકું) હોય છે. તેના ઉપર એક એવી હડી હોય છે કે જે પરિવેષ્ટન પટ્ટના જેવા આકારની હોય છે, જેનું નામ ઋષભ છે. તથા બન્ને તરફનો જે મર્કંટબન્ધ હોય છે તેનું નામ ‘નારાય’ છે તથા બન્ને તરફના મર્કંટબન્ધની સાથે બન્ધ અને પટ્ટની આકૃતિ જેવું ત્રીજું હાડકા વડે પરિવેષ્ટિત થયેલા બે હાડકાઓની ઉપર એ ત્રણે હાડકાઓને ખૂબ જ દઢ કરવાને માટે ખીલાના જેવી રચનાવાળા જે હાડકા રહે છે તેનું નામ વજ્ર અસ્થિ છે. આ પ્રકારની રચના વિશેષનો જે સંહનનમાં સદ્ભાવ હોય છે, તે સંહનનને વજ્રઋષભનારાય સંહનન કહે છે. આ કથનનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—જે શરીરનાં વેળટન, કીલો (ખીલીઓ) અને હાડકાંઓ વજ્રમય હોય છે તે શરીરને વજ્રઋષભનારાય સંહનનવાળું કહે જેમ બે લાકડાંને જોડવાને માટે પહેલાં તેા લોટાના પંચ વડે તેમને જકડી લેવામાં આવે છે, અને ત્યાર બાદ વિશેષ મજબૂતીને માટે તે પંચ ઉપર ખીલાઓ પણ ઠોકવામાં આવે છે. આ પ્રકારની હાડકાંની રચના જે શરીરમાં હોય છે તે શરીરને વજ્રઋષભનારાય સંહનનવાળું શરીર કહે છે.

(૨) ઋષભનારાય સંહનન—આ સંહનનમાં વજ્ર નામના અસ્થિનો સદ્ભાવ હોતો નથી. માત્ર ઋષભ અને નારાયનો જ સદ્ભાવ હોય છે.

(૩) નારાય સંહનન—આ સંહનનમાં વજ્ર અને ઋષભ, આ બન્ને હોતાં નથી પણ નારાય (ઉલ્લપતઃ મર્કંટ બન્ધ) જ હોય છે.

(૪) અર્ધનારાય સંહનન—આ પ્રકારના સંહનનમાં એક તરફ નારાય હોય છે અને ખીણ તરફ વજ્ર રહે છે.

(૫) કીલિકા સંહનન—આ સંહનનમાં હાડકાં માત્ર વજ્ર નામની કીલિકા વડે જ બંધાયેલાં રહે છે.

(૬) સેવાર્ત્ત સંહનન—આ સંહનનમાં હાડકાંઓ અન્યોન્યની સાથે એક બીજાના ખૂણાઓ વડે મળેલાં રહે છે. આ પ્રકારના સંહનનવાળું શરીર તેલના માલિશની તથા થાક લાગે ત્યારે વિશ્રામ આદિ રૂપ પરિશીલતાની (સેવાની) અપેક્ષા રાખે છે, તેથી એવા સંહનનને સેવાર્ત્ત સંહનન કહે છે. આ પ્રકારના આ છ સંહનન કહ્યા છે. શક્તિવિશેષ પક્ષે તો “સાગવાન્” શાખોટ કાષ્ઠ આદિની જેમ જે દૃઢતા છે, તે સંહનન છે, એમ સમજવું જોઈએ. ॥ સૂ. ૨૧ ॥

છહ પ્રકારકે સંસ્થાનકા નિરૂપણ

ટીકાર્થ—તથા “છઙ્ગિહે સંઠાણે પળ્લસે” ઇત્યાદિ—

સંસ્થાનના છ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) સમચતુરસ્ર સંસ્થાન, (૨) ન્યઘ્રોધ પરિમંડલ સંસ્થાન, (૩) સાદિ સંસ્થાન, (૪) કુખ્જ સંસ્થાન, (૫) વામન સંસ્થાન અને (૬) હુંડક સંસ્થાન.

અવયવોની રચના રૂપ જે શરીરનો આકાર છે તેનું નામ સંસ્થાન છે. જે સંસ્થાનમાં શરીરનો આકાર સપ્રમાણ હોય છે, તે સંસ્થાનને સમચતુરસ્ર સંસ્થાન કહે છે. શરીરના જે ભાગના અવયવનું જેટલું પ્રમાણ હોવું જોઈએ એટલા પ્રમાણવાળા તે અવયવો હોય—કોઈ પણ અવયવના પ્રમાણમાં વધારો ઘટાડો ન હોય, એવા સપ્રમાણ અવયવોવાળા શરીરને સમચતુરસ્ર સંસ્થાન કહે છે.

ન્યઘ્રોધપરિમંડલ સંસ્થાન—ન્યઘ્રોધ એટલે વડનું ઝાડ. જેમ વડનું ઝાડ ઉપરના ભાગમાં પરિપૂર્ણ આકારવાળું હોય છે, પણ તે નીચેના ભાગમાં પરિ-

પૂર્ણ આકારવાળું હોતું નથી, એ જ પ્રમાણે જે શરીરનું સંસ્થાન નાલિથી ઉપરના ભાગમાં તે સપ્રમાણ અવયવોથી (શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણોવાળાં અવયવોથી) યુક્ત હોય, પરંતુ નાલિથી નીચે હીન અવયવોવાળું અથવા અધિક પ્રમાણ-યુક્ત અવયવોવાળું હોય, તે સંસ્થાનને ન્યઓધપરિમંડલ સંસ્થાન કહે છે. આ સંસ્થાનમાં વટવૃક્ષની જેમ પરિતઃ મંડલ હોય છે. તેની સ્પષ્ટતા ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સમજવી.

સાદિ સંસ્થાન—અહીં આદિ પદ વડે નાલિનો અર્ધો ભાગ ગૃહીત થયો જે સંસ્થાનમાં નાલિની નીચેના ભાગના અવયવોનો આકાર સપ્રમાણ હોય પણ નાલિની ઉપરના ભાગના અવયવો સપ્રમાણ આકારવાળા ન હોય એવા સંસ્થાનને સાદિ સંસ્થાન કહે છે. આ સંસ્થાન ન્યઓધપરિમંડલ સંસ્થાન કરતાં વિપરીત લક્ષણોવાળું હોય છે.

કુખ્જ સંસ્થાન—આ સંસ્થાનમાં હાથ, પગ, મસ્તક, ડોક આદિ અવ-યવો અન્યૂનાધિક પ્રમાણવાળા (સપ્રમાણ) હોય છે. પણ વક્ષઃસ્થલ આદિ અવયવો ન્યૂનાધિક પ્રમાણવાળા હોય છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે આ સંસ્થાનમાં હાથ, પગ આદિ અંગો તે ચોગ્ય લંબાઈવાળા હોય છે, પણ મધ્ય ભાગ મોટો હોય છે.

વામન સંસ્થાન—આ સંસ્થાનમાં હાથ, પગ, મસ્તક, ડોક આદિ અવ-યવો લઘુ (હીન પ્રમાણવાળા) હોય છે, પણ મધ્ય ભાગ (અધિક પ્રમાણ-વાળો) હોય છે.

હુંડક સંસ્થાન—જે સંસ્થાનમાં શરીરનું એક પણ અંગ શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણવાળા પ્રમાણવાળું હોતું નથી પણ પ્રત્યેક અંગ ન્યૂનાધિક પ્રમાણવાળું હોય છે, તે સંસ્થાનનું નામ હુંડક સંસ્થાન છે. ॥ સૂ. ૨૨ ॥

ટીકાર્થ—તથા “ છદ્વાળા અણત્તઓ અહિયાવ અસુહાવ ” ઇત્યાદિ—

અનાત્માવાળા જીવોને નીચેનાં છ સ્થાન અહિતકારી, અશુભકારી, અક્ષાન્તિકારી, અકલ્યાણકારી, અને અનાનુગામિકતાના નિમિત્ત રૂપ થઈ પડે છે. અહીં ‘ અનાત્મા ’ પદ “ આત્મા વિનાનો ” આ અર્થનું વાચક નથી. પરન્તુ અહીં કષાયયુક્ત આત્માને માટે જ ‘ અનાત્મા ’ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે, કારણ કે કષાય રહિત આત્મા જ પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં અવસ્થિત રહે છે, માટે કષાય રહિત આત્મા જ ખરા અર્થમાં આત્મા કહેવાને યોગ્ય છે. જે જીવનો આત્મા કષાય રહિત હોય છે એવા જીવને જ આત્માવાળો કહી શકાય છે, જેનો આત્મા એવો હોતો નથી તેને અનાત્માવાળો કહી શકાય છે. એવા કષાયયુક્ત જીવને માટે જે ૬ સ્થાન અહિત આદિનું નિમિત્ત બને છે તે હવે પ્રકટ કરવામાં આવે છે—(૧) પર્યાય, (૨) પરિવાર, (૩) શ્રુત, (૪) તપ, (૫) લાલ અને (૬) પૂજાસત્કાર.

આ સૂત્રમાં અહિત શબ્દ અપચ્ચના અર્થમાં, અને અશુભ શબ્દ પાપના અર્થમાં વપરાયો છે. “ અસુહાવ ” આ શબ્દની સંસ્કૃત છાયા “ અસુખાય ” પણ થાય છે તે પક્ષે તેનો અર્થ અસુખ અથવા દુઃખ થાય છે. ‘ અક્ષમ ’ શબ્દનો અર્થ ‘ અસામર્થ્ય ’ અથવા ‘ અક્ષાન્તિ ’ થાય છે. “ અનિઃશ્રેયસ ” એટલે ‘ અકલ્યાણ ’ અને ‘ અનાનુગામિકતા ’ એટલે ‘ અશુભાનુબંધ ’ એવો અર્થ થાય છે. આ પ્રકારના પર્યાય આદિ ૬ સ્થાન કોધાદિ કષાયોથી યુક્ત જીવોને માટે અહિત આદિના નિમિત્ત રૂપ બને છે. પર્યાય પદ અહીં જન્મકાળ અથવા પ્રવ્રજ્યાકાળનું વાચક છે. તે જન્મકાળ અને પ્રવ્રજ્યાકાળને પણ અહીં દીર્ઘકાલિન રૂપે જ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે, અલ્પકાલિન રૂપે ગ્રહણ કરાયા નથી, કારણ કે અનાત્મવાન જીવ મહાપર્યાયવાળો હોય તો એવો વિચાર કરે છે કે “ હું જન્મની અપેક્ષાએ અથવા પર્યાયની અપેક્ષાએ જ્યેષ્ઠ છું ” આ પ્રકારે તેને તેની પર્યાય અભિમાન આદિનું કારણ બને છે. પ્રવ્રજ્યાકાળ ટૂંકો હોય તો પણ એવા જીવને માટે પ્રવ્રજ્યા અભિમાનનું કારણ બની શકે છે, કારણ કે તે બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીને માટે જન્મપર્યાય અહિત, અભિમાન આદિનું કારણ બની હતી અને કંઠરીકને માટે પ્રવ્રજ્યા પર્યાય જેવી રીતે

સ્થાન—૪૩

અહિત આદિતું કારણ બની હતી એ પ્રમાણે અનાત્મવાન્ (કષાયયુક્ત) જીવોને માટે પણ જન્મપર્યાય અને પ્રવ્રજ્યા પર્યાય અહિત આદિતું કારણ બને છે. અનાત્મવાન્ જીવને માટે શિષ્યાદિ રૂપ પરિવાર અને પૂર્વગત આદિ રૂપ શ્રુત પણ અહિત, અશુભ, અકલ્યાણ આદિતું નિમિત્ત બને છે. કહ્યું પણ છે કે “ જહા જહ बहुसुओ ” ઇત્યાદિ—

મનુષ્ય જેમ જેમ બહુશ્રુત થતો જાય છે, લોકમાં માન્ય થતો જાય છે, શિષ્ય સમુદાયથી યુક્ત થતો જાય છે, તેમ તેમ સિદ્ધાન્ત પ્રત્યેની શ્રદ્ધાથી વિહીન બનીને પ્રત્યનીક (વિપરીત) આચર વિચારવાળો બનતો જાય છે અને તેનાથી દૂર અને દૂર થતો જાય છે. આ કથન અનાત્મવાન્ જીવોને અનુલક્ષીને કરવામાં આવ્યું છે. એ જ પ્રમાણે અનાત્મવાન્ જીવનું અનશનાદિ રૂપ ૧૨ પ્રકારનું તપ પણ તેનું અહિત આદિ કરવાનું નિમિત્ત બને છે. એ જ પ્રમાણે અશન પ્રાપ્તિ-આદિ રૂપ લાભ અને પૂજાસત્કાર (વસ્ત્રાદિના દાન દ્વારા થતો સત્કાર અને વંદના નમસ્કાર રૂપ પૂજા) પણ એવા જીવને માટે અહિત આદિતું નિમિત્ત બને છે.

પરન્તુ જે જીવ આત્મવાન્ (કષાયોથી રહિત) હોય છે, તેને માટે તો પર્યાય, પરિવાર આદિ રૂપ એ જ ૬ સ્થાન હિત, શુભ, કલ્યાણ આદિતું બને છે. એ જ વાત સૂત્રકારે “ છટ્ટાણા અત્તવઓ હિયાપ ” સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે. આ સૂત્રનો અર્થ પૂર્વ સૂત્ર કરતાં વિપરીત અહણુ કરવો જોઈએ. ॥ સૂ. ૨૩ ॥

છ પ્રકારકે આર્ય મનુષ્યોંકા નિરૂપણ

તથા “ છઠ્ઠિવહા જાહઆરિયા મણુસા પણ્ણત્તા ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—આર્ય મનુષ્યોના નીચે પ્રમાણે છ પ્રકાર કહ્યા છે—

(૧) અરબબ્ધ, (૨) કલન્દ, (૩) વૈદેહ, (૪) વૈદિક, (૫) હારિત અને (૬) સુંચુના. કુલાર્ય મનુષ્યના નીચે પ્રમાણે ૬ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) ઉગ્ર, (૨) ભોગ, (૩) રાજન્ય ઐશ્વર્ય, (૫) જ્ઞાત અને (૬) કૌરવ્ય.

ટીકાર્થ—લોકરુઢિ દ્વારા જેઓ જાતિની અપેક્ષાએ આર્ય ગણાય છે, તે મનુષ્યોને જાત્યાર્ય કહે છે. તેના અગ્રમુખ આદિ ૬ ભેદ બતાવ્યા છે. આ છએ જાત્યાર્ય ઇલ્ય જાતિના હોય છે. તેમને જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે. જે આર્યો હસ્તિપરિમિત (હાથીના જેટલા વજનના) મણિ, મોતી, પ્રવાલ, સોનું, ચાંદી આદિ દ્રવ્યરાશિના સ્વામી હોય છે, તેમને જઘન્ય જાત્યાર્ય કહે છે. જેઓ હસ્તિપરિમિત વજ્ર, મણિ, માણિક, આદિ દ્રવ્યરાશિના સ્વામી હોય છે, તેમને મધ્યમ જાત્યાર્ય કહે છે. જેઓ હસ્તિપરિમિત વજ્રના સ્વામી હોય છે, તેમને ઉત્તમ જાત્યાર્ય કહે છે. લોકરુઢિ દ્વારા જે મનુષ્યો કુલાર્ય રૂપે પ્રસિદ્ધ છે તેમને કુલાર્ય કહે છે. તે કુલાર્યના પણ ઉચ્ચ આદિ રૂપ છ પ્રકાર કહ્યા છે—

ભગવાન આદિનાથ દ્વારા જેમને આરક્ષક (કોટવાલ) રૂપે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા તેમને ઉચ્ચ કહે છે અને જેમને શુરુ રૂપે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા તેમને ભોગ કહે છે. જેમને તેમના દ્વારા વયસ્ય (મિત્ર) ભાવે વ્યવસ્થાપિત (સ્વીકૃત) કરવામાં આવ્યા તેમને રાજન્ય કહે છે. ઋષભના વંશમાં જેમનો જન્મ થયો હોય તેમને ઐશ્વાક કહે છે. ભગવાન મહાવીરના પૂર્વજોને જ્ઞાત કહે છે અને શાન્તિનાથ ભગવાનના પૂર્વજોને કૌરવ્ય (કૌરવ) કહે છે. ॥ સૂ. ૨૪ ॥

લોકસ્થિતિકા નિરૂપણ

લોકસ્થિતિને લીધે જાતિની અપેક્ષાએ આર્યત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર લોકસ્થિતિની પ્રરૂપણા કરે છે—

“ છન્વિહા લોગદ્વિર્દ પ્ણત્તા ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—લોકક્ષેત્રની સ્થિતિ (વ્યવસ્થા) છ પ્રકારની કહી છે—(૧) આકાશ પ્રતિષ્ઠિત વાત. તેમાં તનુવાત અને ઘનવાત એ બન્ને વાતનો સમાવેશ થાય

છે. (૨) પાત પ્રતિષ્ઠિત ઉદધિ—તનુપાત ઘનપાત રૂપ પાતમાં વ્યવસ્થિત ઉદધિ એટલે કે ઘનોદધિ. (૩) ઉદધિ પ્રતિષ્ઠિત પૃથ્વી—ઘનોદધિમાં પ્રતિષ્ઠિત (વ્યવસ્થિત) રત્નપ્રસા આદિ પૃથ્વી. જે કે ઇષ્ટપ્રાગ્ભારા પૃથ્વી આકાશપ્રતિષ્ઠિત છે અને વિમાન, પર્વત આદિ રૂપ બીજી પૃથ્વીઓ. પણ આકાશ આદિમાં પ્રતિષ્ઠિત (વ્યવસ્થિત) છે, ઉદધિમાં પ્રતિષ્ઠિત નથી, છતાં પણ અહીં “ઉદધિ પ્રતિષ્ઠિત પૃથ્વી” આ પ્રકારનું જે કથન કરવામાં આવ્યું છે તે રત્નપ્રસા આદિ પૃથ્વીઓની બહુલતાને લીધે કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે તે પૃથ્વીઓ તો ઉદધિ પ્રતિષ્ઠિત જ છે. (૪) પૃથ્વી પ્રતિષ્ઠિત ત્રસ સ્થાવર જીવ—કારણ કે દ્વીન્દ્રિયાદિક જીવો પૃથ્વી પર જ વ્યવસ્થિત હોય છે. આકાશ આદિમાં પ્રતિષ્ઠિત પર્વત, વિમાન આદિ રૂપ પૃથ્વીઓમાં પણ પૃથ્વીત્વ સામાન્ય હોવાને કારણે તેમાં પ્રતિષ્ઠિત (રહેલા) ત્રસ જીવો પણ પૃથ્વીપ્રતિષ્ઠિત જ સમજવા જોઈએ. અથવા વિમાનગત દેવાદિ ત્રસજીવોની અવિવક્ષા સમજવી જોઈએ. એટલે કે તેમનો પૃથ્વીપ્રતિષ્ઠિત ત્રસોમાં સમાવેશ થવો જોઈએ નહીં. ‘પૃથ્વીપ્રતિષ્ઠિ સ્થાવર’ એવું જે કહેવામાં આવ્યું છે તે કથન દ્વારા બાહર ધનરૂપિત આદિ જીવો જ ગ્રહણ કરવા જોઈએ. કારણ કે સૂક્ષ્મ સ્થાવર તો સકલ લોકમાં રહેલા છે. તેથી સ્થાવર પદ દ્વારા અહીં બાહર સ્થાવરને જ ગ્રહણ કરવા જોઈએ. (૫) જીવમાં પ્રતિષ્ઠિત અજીવ—ઔદારિક આદિ પુદ્ગલ અહીં “અજીવમાં પ્રતિષ્ઠિત જીવ” આ પ્રકારનું કથન કરવામાં આવ્યું નથી. તેનું કારણ એ છે કે ઘણું અજીવો જીવ દ્વારા અપ્રતિષ્ઠિત રૂપે પણ જોવામાં આવે છે. (૬) કર્મપ્રતિષ્ઠિત જીવ એટલે કે જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોમાં સ્થિત જીવ. ॥ સૂ. ૨૫ ॥

જીવોંકી ગતિ ઔર દિશાઓંકા નિરૂપણ

આગલા સૂત્રમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે જીવ કર્મપ્રતિષ્ઠિત છે. જીવોની ગતિ દિશાઓમાં જ થાય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર તેમની ગતિઓની તથા દિશાઓની પ્રરૂપણા કરે છે.

“છદિસાઓ પળ્ળત્તાઓ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—દિશાઓ ૬ કહી છે—(૧) પ્રાચીન (પૂર્વ), (૨) પ્રતીચીન (પશ્ચિમ), (૩) દક્ષિણ, (૪) ઉત્તીચીન (ઉત્તર), (૫) ઉર્ધ્વ દિશા અને (૬) અધોદિશા. ઇશાન, અગ્નિ, નૈઋત્ય અને વાયવ્ય, એ ચાર વિદિશાઓ હોવાથી તેમને અહીં ગ્રહણ કરવામાં આવી નથી, તે કારણે પૂર્વાદિ ૬ દિશાઓ જ અહીં

કહેવામાં આવી છે. અથવા-જીવોની ગતિ અને વ્યુત્ક્રાન્તિ આદિ ૬ દિશાઓમાં જ થાય છે, તે કારણે દિશાઓ ૭ જ કહેવામાં આવી છે અથવા ૭ સ્થાનકનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી અહીં ૬ મુખ્ય દિશાઓનું જ કથન કરવામાં આવ્યું છે. હવે સૂત્રકાર ગતિ આદિની પ્રરૂપણા કરે છે —

“ છદિં દિસાદિં ” ઇત્યાદિ—

જીવોની ગતિ શ્રેણી અનુસાર થાય છે, તેથી તેઓ પૂર્વાદિ ૭ દિશાઓમાં થઈને જ પોતાના અધિષ્ઠિત સ્થાનમાંથી ઉત્પત્તિસ્થાન તરફ ગમન કરે છે. ૧૧। એ જ પ્રમાણે જીવોની આગતિ-ઉત્પત્તિસ્થાન તરફ આગમન પણ ૬ દિશાઓમાંથી જ થાય છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે જીવોની ગતિ અને આગતિ આ બંને પ્રજ્ઞાપક સ્થાનની અપેક્ષાએ પૂર્વાદિ દિશાઓને આશ્રિત હોય છે. ૧૨। તથા વ્યુત્ક્રાન્તિ-ઉત્પત્તિસ્થાનને પ્રા. જીવની તે ઉત્પત્તિસ્થાનમાં ઉત્પત્તિ-પણુ ઋતુ ગતિના છએ દિશાઓમાં જ થાય છે. ૧૩।

સ્થાન—૪૪

તથા આહાર પણ છએ દિશાઓમાંથી ગ્રહણ થાય છે, કારણ કે જીવ પૂર્વાદિ દિશાઓમાં રહેલા પ્રદેશોમાં અવગાઢ થયેલાં પુદ્ગલોનો સ્પર્શ કરે છે અને સ્પૃષ્ટ થયેલાં તે પુદ્ગલોનો જ આહાર કરે છે. ૧૪। તથા વૃદ્ધિ (ઉપચય) પણ છએ દિશાઓમાંથી થાય છે. ૧૫। એ જ પ્રમાણે નિર્વૃદ્ધિ, વિકુર્વાણુ આદિ પણ છએ દિશાઓને આશ્રિત હોય છે, એમ સમજવું.

શરીરની હાનિનું નામ નિર્વૃદ્ધિ છે. ૧૬। શરીરને જુદા જુદા રૂપે પરિણમાવવું તેનું નામ વિક્રિયા છે. ૧૭। ગતિપર્યાય-સામાન્ય ગતિનું નામ ગતિપર્યાય છે. અહીં ‘ ગતિપર્યાય ’ પદ પરલોકમાં જીવના ગમનનું વાચક નથી, કારણ કે તેનું તો ગતિ અને આગતિમાં ગ્રહણ થઈ ચુક્યું છે. મૂળ શરીરને છોડ્યા વિના આત્માના કેટલાક પ્રદેશોને બહાર કાઢવા તેનું નામ સમુદ્ઘાત છે. તે સમુદ્ઘાતના વેદના સમુદ્ઘાત આદિ સાત પ્રકાર કહ્યા છે. ૧૮। સમયક્ષેત્રમાં-મનુષ્યક્ષેત્રમાં જે સૂર્ય આદિના પ્રકાશનો સંબંધ છે, તે

કાળસંયોગ છે. આદિત્ય આદિ દ્વારા જ કાળનું નિયમન થતું હોવાથી અહીં આદિત્ય આદિના પ્રકાશને જ કાળરૂપે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. ૧૦। સામાન્યને ગ્રહણ કરનાર જે બોધ છે, તેનું નામ દર્શન છે. તે દર્શનને અહીં ગુણપ્રત્યય અવધિ આદિ પ્રત્યક્ષ રૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. તે દર્શન દ્વારા વસ્તુનો જે પરિચ્છેદ (બોધ) થાય છે તેને અથવા તેની જે પ્રાપ્તિ છે તેનું નામ દર્શનાભિગમ છે. ૧૧। મતિજ્ઞાન આદિ રૂપ જ્ઞાન વડે જે અભિગમ થાય છે તેને અથવા મતિજ્ઞાન આદિ રૂપ જ્ઞાનનો જે અભિગમ (પ્રાપ્તિ) થાય છે તેને જ્ઞાનાભિગમ કહે છે. ૧૨। ગુણપ્રત્યય અવધિ આદિ પ્રત્યક્ષ વડે જીવોનો જે પરિચ્છેદ (બોધ) થાય છે તેનું નામ જીવાભિગમ છે. ૧૩। પુદ્ગલાસ્તિકાય આદિકોનો ગુણપ્રત્યય અવધિ આદિ પ્રત્યક્ષ વડે જે પરિચ્છેદ (બોધ-જ્ઞાન) થાય છે તેનું નામ અજીવાભિગમ છે. ૧૪। આ રીતે જેમ જીવોની ગતિ આદિ ઉપર્યુક્ત વસ્તુઓ છએ દિશામાં થાય છે, એ જ પ્રમાણે ચોવીસ દંડકના જીવોમાંના પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિકોની ગતિ અધિક વસ્તુઓ છએ દિશામાંથી થાય છે. મનુષ્યોની ગતિ આદિક વસ્તુઓ પણ છએ દિશામાંથી થાય છે. પરંતુ નારક આદિ ૨૨ દંડકગત જીવો છએ દિશાઓમાં ગતિ આદિવાળાં હોતા નથી, કારણ કે તે ૨૨ પ્રકારના જીવ-વિશેષ રૂપ નારક આદિકોનો નારકો અને દેવોમાં ઉત્પત્તિનો અભાવ રહે છે. તે કારણે તે જીવોમાં ઉર્ધ્વદિશા અને અધોદિશા તરફની ગતિ અને આગ-તિનો અભાવ રહે છે. નારક જીવ તેનું નારકગતિનું આયુધ્ય પૂરું કરીને ત્યાર પછીના ભવમાં નારક રૂપે કે દેવ રૂપે ઉત્પન્ન થતો નથી, અને દેવ પણ તેનું દેવલોકનું આયુધ્ય પૂરું કરીને પછીના ભવમાં દેવ અથવા નારક રૂપે ઉત્પન્ન થતો નથી. તથા તેમનામાં ગુણપ્રત્યય (તપસ્યાદિ જન્ય) અવધિજ્ઞાન, અવધિ-દર્શન, જીવાભિગમ અને અજીવાભિગમનો સદ્ભાવ હોતો નથી. પરંતુ ભવ-પ્રત્યય અવધિની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો નારક અને જ્યોતિષ્ક તિર્યચ્ચ અવધિવાળા હોય છે, ભવનપતિ અને વ્યન્તર ઉર્ધ્વ અવધિવાળા હોય છે અને વૈમાનિક દેવો અધો અવધિવાળા હોય છે. બાકીના જીવો અવધિ રહિત હોય છે. ॥ સૂ. ૨૬ ॥

આગલા સૂત્રમાં જ મનુષ્યોને અણવાભિગમવાળા કહેવામાં આવ્યા છે. તેથી એ જ મનુષ્યના પ્રસ્તાવ સાથે સુસંગત એવા સંયત મનુષ્યોના આહાર ગ્રહણ અને આહાર અગ્રહણના જે કારણો છે તેમનું સૂત્રકાર હવે નિરૂપણ કરે છે. “છહિં ઠાણેહિં સમણે ણિમંથે” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—નીચે દર્શાવેલા છ કારણોથી આહાર ગ્રહણ કરનાર શ્રમણ નિર્ઐશ જિનાશાતું ઉલ્લંઘન કરનારો ગણાતો નથી.

(૧) વેદના—જ્યારે ક્ષુધાવેદના રૂપ કારણ ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે તેના ઉપશમનને માટે આહાર ગ્રહણ કરતો સાધુ જિનાશાનો વિરાધક ગણાતો નથી.

(૨) વૈયાવૃત્ય—ગુરુની શુશ્રૂષા કરવા રૂપ કારણ જ્યારે ઉપસ્થિત થાય, ત્યારે જો તે આહાર ગ્રહણ કરે તો જિનાશાનો વિરાધક ગણાતો નથી.

(૩) ઇર્યાપથની વિશુદ્ધિ રૂપ કારણ જ્યારે ઉપસ્થિત થાય ત્યારે પણ જો તે શ્રમણ નિર્ઐશ આહાર ગ્રહણ કરે તો તે પરિક્ષિતિમાં પણ તે જિનાશાનો વિરાધક ગણાતો નથી, કારણ કે જે સાધુ ભૂખ્યો હોય છે તે અશક્ત બની જવાને કારણે ઇર્યાપથની વિશુદ્ધિ યોગ્ય પ્રકારે ભગવી શકતો નથી. તેથી આ ઇર્યાપથની વિશુદ્ધિ કરવાને નિમિત્તે જો તે આહાર લે તો જિનાશાતું ઉલ્લંઘનકર્તા ગણાતો નથી.

પૃથ્વીકાયાદિકની રક્ષા કરવા રૂપ ૧૭ પ્રકારના સંયમને નિમિત્તે આહાર ગ્રહણ કરનાર શ્રમણ નિર્ઐશ પણ જિનાશાનો વિરાધક ગણાતો નથી.

(૫) ઉચ્છ્રવાસ આદિ રૂપ પ્રાણોની સ્થિતિ નિમિત્તે આહાર ગ્રહણ કરનાર શ્રમણ નિર્ઐશ પણ જિનાશાનો વિરાધક થતો નથી.

(૬) જો તે શ્રમણ નિર્ઐશ ધર્મચિન્તનને નિમિત્તે—સૂત્રાર્થનો વારંવાર વિચાર કરવા રૂપ શુભ ચિત્તપ્રણિધાનને નિમિત્તે—આહાર ગ્રહણ કરે તો પણ તે જિનાશાનો વિરાધક ગણાતો નથી. આ પ્રકારના આ ૬ કારણોને લીધે આહાર ગ્રહણ કરનાર સાધુને જિનાશાના વિરાધક ગણાતા નથી.

એ જ પ્રમાણે નીચે દર્શાવેલાં છ કારણોને લીધે જો કોઈ શ્રમણ નિર્ઐશ આહારનો પરિત્યાગ કરી નાખે તો તેને પણ જિનાશાનો વિરાધક ગણી શકાતો નથી—

જો કોઈ શ્રમણ નિર્ઐશ જ્યારે આદિથી પીડાતો હોય તો એવી પરિસ્થિતિમાં જો તે આહાર લેવો બંધ કરી દે તો તેને જિનાશાનો વિરાધક ગણાતો નથી.

જો કોઈ શ્રમણુ નિર્ઘ્રંથ પર દેવ, મનુષ્ય આદિ કૃત ઉપસર્ગો આવી પડે, તો એવી પરિસ્થિતિમાં જો તે આહારનો પરિત્યાગ કરી નાખે તો તેને જિનાજ્ઞાનું ઉદ્ભવન કરનારો ગણી શકાય નહીં.

બ્રહ્મચર્યની રક્ષા નિમિત્તે આહારનો પરિત્યાગ કરી નાખનારો શ્રમણુ પણ જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણાતો નથી, કારણ કે અમુક સમય પર્યંતના આહારના ત્યાગ દ્વારા બ્રહ્મચર્ય વ્રતની રક્ષા થાય છે, એવું માનવામાં આવે છે.

(૪) પ્રાણિકયા-પૃથ્વીકાય આદિ જીવોની રક્ષાના હેતુથી અને (૫) અનશન આદિ ૧૨ પ્રકારના તપના આચરણને નિમિત્તે આહારનો પરિત્યાગ કરનારો સાધુ પણ જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણાતો નથી.

(૬) ભક્તપ્રત્યાખ્યાન (સંઘારો) આદિ ૩૫ વિશિષ્ટ તપસ્યાને નિમિત્તે આહારનો પરિત્યાગ કરનારો શ્રમણુ નિર્ઘ્રંથ પણ જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણાતો નથી. આ પ્રકારના છ કારણોને નિમિત્તે પરિત્યાગ કરનાર સાધુ જિનાજ્ઞાનો વિરાધક બનતો નથી. ॥ સૂ. ૨૭ ॥

ઉન્માદસ્થાનકા નિરૂપણ

ઉપરના સૂત્રમાં શ્રમણોને આહાર ગ્રહણ કરવાના તથા આહારનો પરિત્યાગ કરવાના કારણો બતાવવામાં આવ્યાં. હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે કયાં કયાં અનુચિત કાર્યો કરનાર શ્રમણુ નિર્ઘ્રંથ ઉન્મત્ત (પાગલ) બની જાય છે. “હ્રિં ઠાણેહિં આયા ઉમ્માયં પાણેજ્જા” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—આત્મા (જીવ) નીચેનાં છ કારણોને લીધે ઉન્માદને પ્રાપ્ત કરે છે. (૧) અહંન્ત ભગવાનોનો અવર્ણવાદ કરવાથી એટલે કે તેમની અશ્લાઘા સ્થા—૪૫

અથવા નિંદા કરવાથી જીવ ઉન્માદને પ્રાપ્ત કરે છે. અથવા એવા જીવને ઉન્મત્ત જેવો (પાગલ જેવો) માનવામાં આવે છે. (૨) જે જીવ અહિંતો દ્વારા પ્રરૂપિત શ્રુત ચારિત્રરૂપ ધર્મનો અવર્ણવાદ કરે છે તે પણ ઉન્માદને પ્રાપ્ત કરે છે. (૩) જે જીવ આચાર્ય કે ઉપાધ્યાયનો અવર્ણવાદ કરે છે તે પણ ઉન્માદને પ્રાપ્ત કરે છે. (૪) સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા રૂપ ચતુર્વિધ સંઘનો અવર્ણવાદ કરનાર જીવ પણ ઉન્માદને પ્રાપ્ત કરે છે. ઉન્માદ મહા-મિથ્યાત્વ રૂપ હોય છે, તેથી તેનો સદ્ભાવ એવાં જીવોમાં જ રહે છે કે જેઓ અહિંત આદિનો અવર્ણવાદ કરતા હોય છે. અથવા ઉન્માદ શબ્દનો અર્થ બકવાટ પણ થાય છે અને તે ચિત્તની અસ્થિરતા રૂપ હોય છે, અહિંત આદિની નિંદા કરનાર જીવો પર શાસન દેવો કુપિત થઈને તેમની આ પ્રકારની દુર્દશા કરી નાખે છે. આ પ્રકારે ઉન્માદના ચાર કારણોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર પાંચમાં કારણનું કથન કરે છે—યક્ષાવેશ-કોઈ પણ કારણે કોપાયમાન થયેલા દેવથી અધિષ્ઠિત થવાને કારણે શરીરમાં દેવનો પ્રવેશ થવાને કારણે જીવ ઉન્માદ દશાને પ્રાપ્ત કરે છે, આ વાતનો તો ઘણા લોકોને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થતો હોય છે.

(૬) મોહનીય કર્મના ઉદયથી પણ જીવ ઉન્માદ દશા પ્રાપ્ત કરે છે. જીવને જ્યારે વિશિષ્ટાવસ્થામાં મિથ્યાત્વ, વેદ, શોક આદિ રૂપે મોહનીય કર્મનો ઉદય થાય છે ત્યારે પણ જીવ ઉન્માદની અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રકારના ૬ કારણોને લીધે જીવ ઉન્માદની અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે, એમ સમજવું. ॥ સૂ. ૨૮ ॥

છઠ્ઠા પ્રકારકે પ્રમાદકા નિરૂપણ

જ્યાં ઉન્માદ હોય છે ત્યાં પ્રમાદ પણ હોય છે જ. તેથી હવે સૂત્રકાર પ્રમાદના ૬ પ્રકારોનું નિરૂપણ કરે છે.

“ છન્નિહે વમાણ વણ્ણતે ” ઇત્યાદિ—

પ્રમાદના નીચે પ્રમાણે ૬ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) મદ્યપ્રમાદ, (૨) નિદ્રા-પ્રમાદ, (૩) વિષયપ્રમાદ, (૪) કષાયપ્રમાદ, (૫) દુત્તપ્રમાદ અને (૬) પ્રતિ-

લેખના પ્રમાદ. સદુપયોગના અભાવનું નામ પ્રમાદ છે. તે પ્રમાદના મધ્યપ્રમાદ આદિ ૬ પ્રકાર કહ્યા છે.

મદજનક જે સુરા (શરાબ) આદિ છે તેઓ પ્રમાદકારક હોવાથી તેમને પ્રમાદરૂપ કહેવામાં આવ્યા છે. અથવા મદિરાપાન કરવાને લીધે જનિત જે પ્રમાદ છે તેનું નામ મધ્યપ્રમાદ છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ ચિત્તભ્રાન્તિર્જાયતે મદ્યપાનાત્ ” ઇત્યાદિ—

મદ્યપાન કરવાથી મદ્યપાન કરનાર જીવોના ચિત્તમાં ભ્રાન્તિ-અસાવ-ધાનતા આવી જાય છે. આ ભ્રાન્તિ દ્વારા જ્યારે ચિત્ત ભ્રાન્ત થઈ જાય છે, ત્યારે જીવને પાપ કૃત્યો કરવાના જ વિચારો આવવા લાગે છે, તેથી તે જીવ પાપ કૃત્યો કરીને દુર્ગતિમાં જાય છે. તે કારણે કોઈને મદિરા આપવી જોઈએ પણ નહીં અને પોતે પણ તેનું સેવન કરવું જોઈએ નહીં. આ પ્રકારનું આ પહેલું સ્થાન (કારણ) સમજવું.

હવે નિદ્રાપ્રમાદ રૂપ બીજા સ્થાનનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે— નિદ્રા પોતે જ પ્રમાદ રૂપ છે. અથવા નિદ્રાજનિત જે પ્રમાદ છે તેનું નામ નિદ્રાપ્રમાદ છે. કહ્યું પણ છે કે “ નિદ્રાશીલો ન શ્રુતં નાપિ વિતં ” ઇત્યાદિ—

નિદ્રાશીલ જીવ શ્રુતની અને ધનની પ્રાપ્તિથી વંચિત રહે છે. અને શ્રુત અને ધનના અભાવથી તે સદા દુઃખમાં જ સળડયા કરે છે. તેથી આ નિદ્રાને જીતી લેનાર અથવા તેને આધીન નહીં થનાર જીવ ધન્ય છે.

હવે વિષયપ્રમાદનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે—શબ્દાદિ વિષયરૂપ પ્રમાદ છે તેને વિષયપ્રમાદ કહે છે. અથવા શબ્દાદિ જનિત જે પ્રમાદ છે તેને વિષયપ્રમાદ કહે છે. કહ્યું પણ છે કે “ વિષયવ્યાકુલચિત્તો ” ઇત્યાદિ

જ્યારે જીવ વિષયોમાં લીન થઈ જાય છે ત્યારે તે પોતાનું હિત શેમાં છે અને અહિત શેમાં છે તે સમજી શકતો નથી. તેથી તે અનુચિત કાર્યો કર્યા કરે છે. તેને લીધે તે દીર્ઘકાળ સુધી આ સંસાર રૂપ ગહન વનમાં પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. અને તે આ સંસાર સાગરને પાર કરવાને કદી સમર્થ થતો નથી.

હવે કષાય પ્રમાદનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—કષાય રૂપ જે પ્રમાદ છે તેનું નામ કષાય પ્રમાદ છે. અથવા ક્રોધાદિ કષાયોથી જનિત જે પ્રમાદ છે તેનું નામ કષાય પ્રમાદ છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ ચિત્તરત્નમસંકલ્પં ” ઇત્યાદિ—

કષાયોથી અસંકલ્પ (રહિત) જે ચિત્ત છે, તેને જ એક આન્તર રત્ન રૂપ કહ્યું છે. જેનું તે ચિત્ત રૂપી રત્ન કષાય રૂપ દોષો દ્વારા ચોરી લેવામાં અથવા ખૂંચવી લેવામાં આવ્યું છે એવા જીવની પાસે દુનિયાભરની વિપત્તિઓ આવતી રહે છે અને તેને દુઃખિત કર્યા કરે છે.

હવે ધૂતપ્રમાદનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરવામાં આવે છે. ધૂત (જુગાર) રમવા રૂપ જે પ્રમાદ છે તેનું નામ ધૂતપ્રમાદ છે. અથવા ધૂતથી જન્ય જે પ્રમાદ છે તેનું નામ ધૂતપ્રમાદ છે. કહ્યું પણ છે કે :

“ યૂતાસક્તસ્ય સચ્ચિત્તં ” ઇત્યાદિ—

ધૂતક્રિયામાં આસક્ત થયેલા જીવનું ચિત્ત, ધન, કામ-શુભચેષ્ટાઓ અને ખુદ્ધિ નષ્ટ થઈ જાય છે એટલું જ નહીં પણ સંસારમાં તેનું નામ લેવું એ પણ પાપ ગણાય છે.

હવે પ્રતિલેખના પ્રમાદનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—પ્રતિલેખના એટલે પડિલેહણ અથવા વસ્ત્રાદિની પલેવણ તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવના ભેદથી ચાર પ્રકારની છે. ખન્ને સમય વસ્ત્ર, પાત્રાદિની પ્રતિલેખના (પલેવણ) કરવી તેનું નામ દ્રવ્ય પ્રતિલેખના છે. તે દ્રવ્ય પ્રતિલેખના ચક્ષુ વડે સાંભાળ પૂર્વક નિરીક્ષણ કરવા રૂપ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે :

“ વસ્થપત્તાઙ્ગત્થૂળં ” ઇત્યાદિ—

જે જીવ ખન્ને કાળ વસ્ત્ર, પાત્રાદિની પ્રતિલેખના કરવામાં પ્રમાદ કરે છે, તે આ સંસાર સાગરમાં પરિબ્રમણ કર્યા જ કરે છે. કાર્યોત્સર્ગ કરવાના સ્થાનનું, ખેસવાના સ્થાનનું, શયન કરવાના સ્થાનનું, સ્થાંડિલ જવાના (ઠલેલે જવાના) રસ્તાનું અને વિહાર ક્ષેત્રનું જે સારી રીતે નિરીક્ષણ કરવું

તેનું નામ ક્ષેત્ર પ્રત્યુપેક્ષણ (ક્ષેત્ર પડિલેહણ) છે. કાળવિશેષની જે વિચારણા છે તેનું નામ કાળ પ્રત્યુપેક્ષણ છે. ધર્મને નિમિત્તે જે જાગરણ આદિ રૂપ પ્રત્યુપેક્ષણ (પડિલેહણ) છે તેનું નામ ભાવ પ્રત્યુપેક્ષણ (પડિલેહણ) છે. કહ્યું પણ છે કે : “ કિં કય કિં વા સેસ ” ઇત્યાદિ—

“ મેં હજી સુધી શું કર્યું અને હવે મારે શું કરવાનું બાકી છે ? હું તપ તો કરતો નથી, મારું શું થશે ? ” આ પ્રકારની પૂર્વાપર રાત્રિકાળમાં જે વિચારણા ચાલે છે તેનું નામ ભાવ પ્રતિલેખના છે. આ પ્રત્યુપેક્ષણમાં જે પ્રમાદ છે—શિથિલતા છે, અથવા જિનેન્દ્ર લગવાનની આજ્ઞાનું જે ઉલ્લંઘન થાય છે તેનું નામ જ પ્રત્યુપેક્ષણ પ્રમાદ છે. આ કથન દ્વારા દસ પ્રકારની સમાચારી રૂપ જે પ્રમાર્જન, ભિક્ષાચર્યા આદિ છે, તેમાં જે પ્રમાદ છે તે પ્રમાદ તથા ઈચ્છાકાર મિથ્યાકાર આદિકોમાં જે પ્રમાદ છે, તે ગૃહીત થઈ ગયો છે, કારણ કે પ્રત્યુપેક્ષણ સમાચારી રૂપ હોય છે. પ્રમાર્જના આદિનો સમાચારીમાં સમાવેશ થઈ જવાને કારણે પ્રત્યુપેક્ષણ પ્રમાદમાં પ્રમાર્જનાદિ પ્રમાદનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. ॥ સૂ. ૨૬ ॥

પ્રમાદ વિશિષ્ટ પ્રત્યુપેક્ષણાકા નિરૂપણ

આગલા સૂત્રમાં પ્રત્યુપેક્ષણ (પડિલેહણ) પ્રમાદની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી. હવે સૂત્રકાર પ્રમાદ વિશેષ રૂપ એ જ પ્રત્યુપેક્ષણ (પડિલેહણ) ના છ પ્રકારનું કથન કરે છે. “ છત્ત્વિહાં પમાયપહિલેહણા પળ્લન્તા ” ઇત્યાદિ—

પ્રમાદ પ્રતિલેખના (પલેવણા) છ પ્રકારની કહી છે. તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(૧) આરભટા, (૨) સમ્મદાં, (૩) મોશત્તી, (૪) અસ્ફોટના, (૫) વ્યાક્ષિત્તા અને (૬) વેદિકા.

ઉપયોગનો જે અભાવ છે તેનું નામ જ પ્રમાદ છે. તે પ્રમાદ પૂર્વકની જે પ્રતિલેખના થાય છે તેને પ્રમાદ પ્રતિલેખના કહે છે. તેના આરભટા પ્રતિલેખના આદિ ૬ ભેદ કહ્યા છે, તેનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

આરભટા પ્રતિલેખના—જે પ્રત્યુપેક્ષણ વિપરીત રૂપે કરવામાં આવે છે, તેને આરભટા પ્રત્યુપેક્ષણ કહે છે. અથવા ઘણી જ ઉતાવળથી જે પલેવણા થાય છે તેને આરભટા પ્રત્યુપેક્ષણ કહે છે. એક વચ્ચની પૂરેપૂરી પ્રતિલેખના કર્યા પહેલાં બીજા વચ્ચની પ્રતિલેખના શરૂ કરનારની પ્રતિલેખના આ પ્રકારની ગણાય છે. આ પ્રકારની પલેવણા વર્જનીય છે.

સમ્મદાં પ્રત્યુપેક્ષણ—જે વચ્ચના મધ્યભાગમાં સંકુચિત ખૂણા હોય છે તે વચ્ચની પ્રત્યુપેક્ષણને સમ્મદાં પ્રત્યુપેક્ષણ કહે છે. અથવા અપ્રતિલેખિત

ઉપધિની ઉપર બેસીને જે પ્રત્યુપેક્ષણ (પલેવણ) કરાય છે તેનું નામ સંમર્દ પ્રત્યુપેક્ષણ કહે છે. આ પ્રકારની પ્રત્યુપેક્ષણ પણ વર્જનીય છે.

મોશલી પ્રત્યુપેક્ષણ—પ્રત્યુપેક્ષણીય જે વસ્ત્ર છે, તે વસ્ત્રના ભાગ વડે તે તિર્યંગ, ઉર્ધ્વ અથવા અધઃસંઘટ્ટન છે, તેનું નામ મોશલી પ્રત્યુપેક્ષણ છે. તે મોશલી પ્રત્યુપેક્ષણ પણ વર્જનીય છે.

પ્રસ્ફોટના પ્રત્યુપેક્ષણ—ધૂળવાળા વસ્ત્રને જેમ ઝાટકારવામાં (ખંખેરવામાં) આવે છે તેમ પ્રત્યુપેક્ષણીય વસ્ત્રને જોરથી જે ઝટકારવામાં આવે છે તેનું નામ પ્રસ્ફોટના પ્રત્યુપેક્ષણ છે. તે પ્રત્યુપેક્ષણ પણ વર્જનીય છે.

વ્યાક્ષિપ્ત પ્રત્યુપેક્ષણ—વસ્ત્રની પ્રત્યુપેક્ષણ કરીને વસ્ત્રને ખીંટી આદિ પર ટાંગી દેવાનું કાર્ય જે પ્રત્યુપેક્ષણમાં થાય છે, તે પ્રત્યુપેક્ષણને વ્યાક્ષિપ્ત પ્રત્યુપેક્ષણ કહે છે. તે પ્રકારની પ્રત્યુપેક્ષણ પણ વર્જનીય છે.

વેદિકા પ્રત્યુપેક્ષણ—વેદિકા પ્રત્યુપેક્ષણના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર પડે છે—(૧) ઉર્ધ્વ વેદિકા, (૨) અધોવેદિકા, (૩) તિર્યંગ વેદિકા, (૪) દ્વિધા વેદિકા અને (૫) એકતો વેદિકા.

બન્ને ઘુંટણોની ઉપર હાથ રાખીને જે પ્રત્યુપેક્ષણ કરાય છે તેને ઉર્ધ્વવેદિકા પ્રત્યુપેક્ષણ કહે છે. બન્ને ઘુંટણોની નીચે હાથોને રાખીને જે પ્રત્યુપેક્ષણ કરાય છે તેને અધોવેદિકા પ્રત્યુપેક્ષણ કહે છે. બન્ને જાનુઓ (જાંઘો) ની બાજુઓમાં હાથ રાખીને જે પ્રત્યુપેક્ષણ કરાય છે તેનું નામ તિર્યંગ વેદિકા પ્રત્યુપેક્ષણ છે. બન્ને હાથની વચ્ચે બન્ને જાનુઓને રાખીને જે પ્રત્યુપેક્ષણ કરાય છે તેનું નામ દ્વિધાવેદિકા પ્રત્યુપેક્ષણ છે. એક જાનુને (જાંઘને) બન્ને હાથની વચ્ચે રાખીને જે પ્રત્યુપેક્ષણ કરાય છે તેનું નામ એકતોવેદિકા પ્રત્યુપેક્ષણ છે. આ બધી પ્રત્યુપેક્ષણો સદૌષ હોવાને લીધે વર્જનીય છે.

આ પ્રમાણે પ્રમાદ પ્રતિલેખનાના છ પ્રકારોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર અપ્રમાદ પ્રતિલેખનાના છ પ્રકારોનું નિરૂપણ કરે છે.

“ છવિહા અપમાયપલિલેહના ” ઇત્યાદિ—

અપ્રમાદપૂર્વક જે પ્રતિલેખના કરવામાં આવે છે તેનું નામ અપ્રમાદ પ્રતિલેખના છે. તેના નીચે પ્રમાણે છ પ્રકારો છે—(૧) અનર્તિત, (૨) અવલિત, (૩) અનનુબન્ધ, (૪) અમોશલિ, (૫) ષદ્ પુરિમા નવ જોટ અને (૬) પ્રાણી પ્રાણુવિશોધન.

અનર્તિત અપ્રમાદ પ્રતિલેખના—જે પ્રત્યુપેક્ષણમાં પ્રત્યુપેક્ષણ કરનાર વ્યક્તિ દ્વારા વસ્ત્ર અથવા શરીરને નચાવવામાં (ઢોલાવવામાં) આવતું નથી તે પ્રત્યુપેક્ષણને અનર્તિત અપ્રમાદ પ્રતિલેખના કહે છે.

અવલિત અપ્રમાદ પ્રતિલેખના—જે પ્રત્યુપેક્ષણમાં વસ્ત્ર અને શરીર, એ બંનેને સંકુચિત કરવામાં આવતા નથી એવી પ્રતિલેખનાને અવલિત અપ્રમાદ પ્રતિલેખના કહે છે.

અનનુબન્ધી પ્રત્યુપેક્ષણ—જે પ્રત્યુપેક્ષણમાં નિરન્તર પ્રસ્ફેટન (ઝટકારવાની ક્રિયા) નો અભાવ રહે છે તે પ્રત્યુપેક્ષણને અનનુબન્ધી પ્રત્યુપેક્ષણ કહે છે. અહીં પ્રસ્ફેટનનું સાતત્ય ગ્રહણ થયું છે. તે પ્રસ્ફેટનના સાતત્ય રૂપ અનુબન્ધનો જે પ્રત્યુપેક્ષણમાં અભાવ હોય છે તે પ્રત્યુપેક્ષણને અનનુબન્ધી અપ્રમાદ પ્રતિલેખના કહી છે.

અમોશલી અપ્રમાદ પ્રતિલેખના—પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળી મોશલીને જે પ્રત્યુપેક્ષણમાં સદ્ભાવ હોતો નથી એવી પ્રત્યુપેક્ષણને અમોશલી અપ્રમાદ પ્રતિલેખના કહે છે.

ષદ્ પુરિમા નવ જોટ અપ્રમાદ પ્રતિલેખના—આંખો વડે જોઈને જે પ્રસ્ફેટન (ઝટકારવાની ક્રિયા) કરાય છે, તેને ‘ પુરિમ ’ કહે છે. પ્રમાજ્ઞના કુર્યા બાદ જે પ્રસ્ફેટન થાય છે તેને જોટ કહે છે. આ પ્રકારનું પુરિમ અને જોટ વચ્ચે અન્તર છે. વસ્ત્રને ઉકેલીને તેના આગલા ભાગનું ઉપર, વચ્ચે અને નીચેના ભાગોમાં આંખો વડે બારીક નિરીક્ષણ કરીને ત્રણ પુરિમા (ત્રણ પ્રસ્ફેટન) કરવા જોઈએ. ત્યારબાદ તેને ફેરવી નાખીને ફરીથી એ જ પ્રમાણે આંખોથી બારીક નિરીક્ષણ કરીને ત્રણ પુરિમા કરવા જોઈએ. આ પ્રકારના ૬ પુરિમા સમજવા. નવ જોટનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—જે વસ્ત્રની

પ્રત્યુપેક્ષણા (પલેવણા) કરવાની હોય તેને પહેલાં તો સંભાળપૂર્વક ઉકેલવું જોઈએ. ત્યારબાદ સંમુખ ભાગની ત્રણ વાર ચતુર્નાપૂર્વક પ્રમાર્જના કરવી જોઈએ, અને પ્રમાર્જના કરીને ફરી ત્રણ પ્રસ્ફોટન કરવા જોઈએ. એ જ પ્રમાણે મધ્યભાગમાં અને અન્તિમ ભાગમાં ત્રણ વાર ચતુર્નાપૂર્વક પ્રમાર્જના કરીને ત્રણ ત્રણ પ્રસ્ફોટ કરવા જોઈએ. આ પ્રકારે કુલ નવ ખોટ થાય છે. આ પ્રકારની જે પ્રત્યુપેક્ષણા છે તેને “ વદ પુરિમા અને નૌ ખોટ રૂપ અપ્રમાદ પ્રત્યુપેક્ષણા ” કહે છે.

પ્રાણિ પ્રાણ વિશોધન અપ્રમાદ પ્રતિલેખના—કુન્થ (અંતવો) આદિક જીવોની જે વિશોધના છે તેનું નામ ‘ પ્રાણિપ્રાણ વિશોધન અપ્રમાદ પ્રતિલેખના ’ છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૨૬ માં અધ્યયનની પ્રિયદર્શિની ટીકામાં આ અપ્રમાદ પ્રતિલેખનાનું વિસ્તૃત વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. તો જિજ્ઞાસુ પાઠકોએ ત્યાંથી તે વાંચી લેવાની લલામણ કરવામાં આવે છે. ॥ સૂ. ૩૦ ॥

લેશ્યાકે સ્વરૂપકા કથન

ઉપરના સૂત્રમાં પ્રમાદ પ્રતિલેખના અને અપ્રમાદ પ્રતિલેખનાનું મિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. લેશ્યાવિશેષ પર તેના આધાર હોવાથી હવે સૂત્રકાર સામાન્ય અને વિશેષ રૂપે લેશ્યાઓના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે.

“ હ લેસાઓ વણત્તઓ ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—જેમના દ્વારા જીવ કર્મથી લિપ્ત (આચ્છાદિત) થાય છે, તે લેશ્યાઓ છે. એવી લેશ્યાઓના નીચે પ્રમાણે ૬ પ્રકાર છે—(૧) કૃષ્ણલેશ્યા, (૨) નીલ લેશ્યા, (૩) કાપોતલેશ્યા, (૪) તેજલેશ્યા, (૫) પદ્મલેશ્યા અને (૬) શુકલ લેશ્યા. એ જ પ્રકારનું કથન મનુષ્ય અને દેવોના વિષયમાં પણ સમજવું. કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યની સહાયતાથી જન્ય આત્માના પરિણામ વિશેષ રૂપ આ લેશ્યાઓ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે : “ કૃષ્ણાદિદ્રવ્યસાચિવ્યાત્ ” ઇત્યાદિ—

જે પ્રકારે જપાપુષ્પના સંસર્ગથી સ્ફટિકમાં (મણિમાં) તેના આકારનું પરિણમન થઈ જાય છે, એ જ પ્રમાણે કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યના સંસર્ગથી આત્મામાં એ જ જાતનું જે પરિણમન થાય છે, એ જ લેશ્યા છે.

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં અને મનુષ્યોમાં ૬ લેશ્યાઓનો સદ્ભાવ હોય

છે. પરંતુ દેવોમાં તો જાતિની અપેક્ષાએ ૬ લેશ્યાઓ હોય છે એટલે કે અમુક દેવોમાં અમુક લેશ્યાઓનો અને બીજા દેવોમાં અમુક લેશ્યાઓનો સદ્ભાવ હોય છે. આવશ્યક સૂત્રની મુનિતોષિણી જે ટીકા મારા દ્વારા લખાઈ છે તેમાં લેશ્યાઓના સ્વરૂપનું વિસ્તૃત વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. તો જિજ્ઞાસુ પાઠકોએ તે વાંચી લેવું. ॥ સૂ. ૩૧ ॥

દેવોની લેશ્યાઓનો આગલા સૂત્રમાં ઉલ્લેખ થયો છે. તે સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર દેવવિષયક સૂત્રોનું કથન કરે છે.

દેવસૂત્રકા કથન

“ સક્લસ્ય ણં દેવિંદસ્ય દેવરત્નો સોમસ્ય ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—દેવેન્દ્ર દેવરાજ શકના લોકપાલ સોમ મહારાજને ૬ પદ્મરાણીઓ કહી છે. એ જ પ્રમાણે દેવેન્દ્ર દેવરાજ શકના લોકપાલ યમ મહારાજને પણ ૬ પદ્મરાણીઓ કહી છે. ॥ સૂ. ૩૨ ॥

“ ઈસાણસ્ય ણં દેવિંદસ્ય દેવરણ્ણો ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—દેવેન્દ્ર દેવરાજ ઇશાનની મધ્યમ પરિવહના દેવોની ૬ પદ્મોપમની સ્થિતિ કહી છે. ॥ સૂ. ૩૩ ॥

દિક્કુમાર્યાદિકોં કા નિરૂપણ

“ છ દિસિકુમારિ મહત્તરિયાઓ ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—લવનપતિ દેવોના દસ પ્રકારો છે. તેમાંનો એક પ્રકાર દિક્કુમારોનો છે. તે દિક્કુમાર જાતિની ૬ દિક્કુમારી મહત્તરિકાઓ (મુખ્ય દેવીઓ) કહી છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) રૂપા, (૨) રૂપાંશા, (૩) સુરૂપા (૪) રૂપવતી, (૫) રૂપકાન્તા અને (૬) રૂપપ્રભા. તે દેવીઓ પ્રધાનતમ—મુખ્ય હોવાને કારણે તેમને મહત્તરિકા કહી છે.

એ જ પ્રમાણે વિદ્યુત્કુમાર જાતિના લવનપતિ દેવોની જાતિની જે વિદ્યુત્કુમારી મહત્તરિકાઓ છે, તે પણ છ જ કહી છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) આલા, (૨) શકા, (૩) શતેરા, (૪) સૌદામની, (૫) ઇન્દ્રા અને (૬) ધનવિદ્યુત્ ॥ સૂ. ૩૪ ॥

“ ઘરણસ્ત ણં નાગકુમારિંદસ્ત નાગકુમારરઙ્ગો ” ઇત્યાદિ—

નાગકુમારેન્દ્ર નાગકુમારરાય ધરણુને ૬ અગ્રમહિષીઓ છે, તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) આલા, (૨) શકા, (૩) શતેરા, (૪) સૌદામની, (૫) ઇન્દ્રા અને (૬) ધનવિદ્યુત્.

નાગકુમારેન્દ્ર નાગકુમારરાય ભૂતાનન્દને ૬ અગ્રમહિષીઓ છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) રૂપા, (૨) રૂપાંશા, (૩) સુરૂપા, (૪) રૂપવતી, (૫) રૂપકાન્તા અને (૬) રૂપપ્રભા.

ઘોષ પર્યન્તના દક્ષિણ દિશાના સમસ્ત અધિપતિઓની અગ્રમહિષીઓના વિષયમાં ધરણુની અગ્રમહિષીઓના જેવું જ કથન સમજવું. મહાઘોષ પર્યન્તના ઉત્તર દિશાના સમસ્ત અધિપતિઓની અગ્રમહિષીઓના વિષયમાં ભૂતાનન્દની અગ્રમહિષીઓના જેવું જ કથન ગ્રહણ કરવું. ॥ સૂ. ૩૫ ॥

ઘરણેન્દ્રાદિકોંકા સામાનિક સાહસ્રીકા નિરૂપણ

“ ઘરણસ્ત ણં નાગકુમારિંદસ્ત ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—નાગકુમારેન્દ્ર નાગકુમારરાજ ધરણુના સામાનિક દેવોની સંખ્યા ૬૦૦૦ ની કહી છે. એ જ પ્રમાણે ભૂતાનન્દથી લઈને મહાઘોષ પર્યન્તના પ્રત્યેક ઇન્દ્રના સામાનિક દેવો ૬-૬ હજાર કહ્યા છે. સામાનિક દેવો અદ્વિવાળા હોવાને લીધે ઇન્દ્રના સમાન હોય છે. ॥ સૂ. ૩૬ ॥

વિશિષ્ટ મતિવાલે દેવોંકી ગતિકે ભેદકા નિરૂપણ

ઉપરના સૂત્રોમાં દેવોના વિષયમાં થોડું કથન કરવામાં આવ્યું છે. આ દેવો ભવપ્રત્યયથી જ (દેવ ભવની પ્રાપ્તિ થવાને કારણે) વિશિષ્ટ મતિવાળા હોય છે. તેથી હવે તે દેવોની મતિના ભેદોનું સૂત્રકાર નિરૂપણ કરે છે.

ટીકાર્થ—“ જીવિહા ઝગહર્મર્ષ પળત્તા ” ઇત્યાદિ—

અવગ્રહમતિ ૬ પ્રકારની કહી છે. મનન કરવું તેનું નામ મતિ છે. તે મતિ આભિનિબોધિક જ્ઞાનરૂપ હોય છે. આભિનિબોધિક જ્ઞાનરૂપ મતિના નીચે

પ્રમાણે ચાર લેદ પડે છે—(૧) અવગ્રહ, (૨) ઇહા, (૩) અવાય અને (૪) ધારણા.

સમસ્ત વિશેષોથી નિરપેક્ષ અને અનિર્દેશ્ય એવા સામાન્ય અર્થે રૂપ રૂપાદિનું જે પહેલાં ગ્રહણ થાય છે તેનું નામ અવગ્રહ છે. અવગ્રહ વડે જાણેલા પદાર્થનું જે વિશેષ રૂપે આલોચન થાય છે, તેનું નામ ઇહા છે અવગ્રહ અને ઇહા, આ બન્ને વડે સામાન્ય અને વિશેષ રૂપે જાણેલા પદાર્થનો જે નિશ્ચય થાય છે, તેનું નામ અવાય છે. અવગ્રહ, ઇહા અને અવાય, એ ત્રણે દ્વારા અધિગત અર્થોની જે અવિસ્મૃતિ (ભૂલથું નહીં તે) છે, તેનું નામ ધારણા છે. કહ્યું પણ છે કે : “સામન્ત્યાવગાહનું” ઇત્યાદિ—

આ પ્રકારે મતિના ચાર લેદોમાનો જે પહેલો લેદ છે તેનું નામ અવગ્રહ મતિ છે. તે અવગ્રહ મતિના વ્યંજનાવગ્રહમતિ અને અર્થાવગ્રહમતિ નામના બે લેદ પડે છે. વ્યંજનાવગ્રહમતિનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—જેમ દીપકના દ્વારા પદાર્થ વ્યક્ત કરાય છે તેનું નામ વ્યંજનાવગ્રહમતિ છે. ચક્ષુ અને મન વડે વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી, કારણ કે તે બન્ને ઇન્દ્રિયો અપ્રાપ્યકારી છે. વ્યંજનાવગ્રહ શ્રોત્ર, દ્રાણુ, રસના અને સ્પર્શેન્દ્રિય, આ ચાર ઇન્દ્રિયો વડે જ થાય છે, કારણ કે આ ચાર ઇન્દ્રિયો ઉપકરણેન્દ્રિયો છે અને તે ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્યકારી છે. તેથી તે ચાર ઉપકરણેન્દ્રિયો સાથે સંબંધ શબ્દાદિ રૂપ અર્થોનો જે અવ્યક્ત રૂપે બોધ થાય છે, તેનું નામ વ્યંજનાવગ્રહ છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

ઉપકરણેન્દ્રિયોનો અને શબ્દાદિ રૂપ પરિણત દ્રવ્યોનો સંબંધ થતાં પ્રથમ સમયથી લઈને અર્થાવગ્રહ થવાના સમય સુધી, જે સુપ્ત, ઉન્મત્ત, મૂર્ચ્છિત આદિ પુરુષોના જ્ઞાનની જેમ શબ્દાદિ દ્રવ્ય માત્રના સંબંધને વિષય કરનારી કોઈ અવ્યક્ત જ્ઞાનમાત્રા હોય છે તેનું નામ વ્યંજનાવગ્રહ મતિ છે.

અર્થાવગ્રહ મતિ—“આ શું છે ?” આ પ્રકારે અનિર્દેશ્ય સામાન્ય માત્રરૂપ અર્થોનો જે વ્યક્ત રૂપે પરિચ્છેદ (બોધ) થાય છે, તેનું નામ અર્થાવગ્રહ છે. અર્થાવગ્રહ રૂપ જે મતિ છે તેને અર્થાવગ્રહ મતિ કહે છે. તે અર્થાવગ્રહ મતિ નિશ્ચય અને વ્યવહારના લેદથી બે પ્રકારની છે. વ્યંજનાવગ્રહ થયા બાદ એક સમય સુધી જે મતિ હોય છે તેનું નામ નિશ્ચય અર્થાવગ્રહ મતિ છે, અને અન્તર મુહૂર્ત પ્રમાણવાળી જે મતિ છે તેનું નામ વ્યવહાર અર્થાવગ્રહ મતિ છે. આ મતિ બે કે અવાય રૂપ હોય છે, છતાં પણ ઉત્તરકાળભાવી જે ઇહા અને અવાય છે તેમના કારણભૂત હોવાથી તેને અવગ્રહ મતિ આ રૂપે ઉપચરિત કરવામાં આવેલ છે. કહ્યું પણ છે કે :

સ્થા—૪૮

“ સામન્નમેત્તગહણં ” ઇત્યાદિ—

આ ગાથાઓનો અર્થ આ પ્રમાણે છે--જે સામાન્ય માત્રને ગ્રહણ કરે છે તે એક સમયના પ્રમાણ કાળવાળો નૈશ્વર્યિક પ્રથમ અવગ્રહ છે. ખીલો જે અવગ્રહ છે તે ત્યાર બાદ ઇહિત વસ્તુવિશેષને ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળો હોય છે. તેના કાળનું પ્રમાણ એક અન્તર્મુદ્ધૂતનું છે અને તે અવાય (નિશ્ચય) રૂપ હોય છે, એ જ વ્યાવહારિક અવગ્રહ છે. તેને જે અવગ્રહ રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે તે ઇહા અને અવાયની અપેક્ષાએ ઔપચારિક રીતે કહેલ છે, કારણ કે તે વિશેષાપેક્ષ સામાન્યને ગ્રહણ કરે છે. ત્યાર બાદ અવગ્રહ દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલ સામાન્ય અર્થની વિશેષ રૂપે જે આલોચના થાય છે, તેનું નામ ‘ઇહા’ છે. ત્યાર બાદ અવગ્રહ અને ઇહા દ્વારા સામાન્ય વિશેષ રૂપે ગૃહીત થયેલા પદાર્થનો ‘અવાય’ રૂપ ઓધ થાય છે તે અવાય નિશ્ચય રૂપ હોય છે. ત્યાર બાદ સામાન્ય વિશેષની અપેક્ષા જ્યાં સુધી રહે છે, ત્યાં સુધી ધારણા રૂપ છેલ્લો ભેદ રહે છે. શરૂઆતમાં સામાન્યને છોડીને નિશ્ચય વડે સર્વત્ર ઇહા અને અવાયનો સદ્ભાવ હોય છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે સામાન્યમાં તો અવગ્રહ રૂપ ઓધ જ થાય છે અને વિશેષમાં ઇહા અવાય રૂપ ઓધ થાય છે. વ્યવહારાર્થાવગ્રહ મતિ જો કે અવાય રૂપ હોય છે, પરંતુ તે ઉત્તરકાળલાવી ઇહા અને અવાય રૂપ ઓધ થવામાં કારણભૂત હોય છે તેથી તેને અવાય અવગ્રહ કહેવામાં આવેલ છે. તારતમ્ય (નિશ્ચય) ના અભાવમાં અવાય રૂપ ઓધનો જ સદ્ભાવ રહે છે. એટલે કે જ્યાં અવગ્રહ પછી એવો ઓધ થાય છે કે આ દક્ષિણાત્ય છે કે ઔદિન્ય છે. તો આ શંકાનું નિવારણ કરવાને માટે નિશ્ચય કરાવવા તરફ ઝુકતો એવો જે ઓધ થાય છે કે તે દક્ષિણી જ હોવો જોઈએ, તો એવા જ્ઞાનનું નામ ઇહા છે, પરંતુ આ દક્ષિણી જ હોવો જોઈએ એવો જે અવાય રૂપ ઓધ થાય છે તેમાં તારતમ્ય (શંકાનો સહેજ પણ સદ્ભાવ) હોતું નથી--તેમાં તો નિશ્ચય જ હોય છે. અન્તે અવગ્રહ અને ઇહા દ્વારા સામાન્ય રૂપે ગૃહીત થયેલો અર્થ અવાય દ્વારા નિશ્ચય રૂપે ગ્રહણ થઈ ગયા બાદ સર્વત્ર ધારણા થાય છે. આ ધારણા ગૃહીત થયેલ પદાર્થને ઘણા કાળના અન્તર બાદ પણ વિસ્મૃત થવા દેતી નથી, કારણ કે તે ધારણા દ્વારા આત્મામાં એવા સંસ્કાર ઉત્પન્ન થઈ જાય છે કે તે સંસ્કારને કારણે આત્મા તે પદાર્થને ઘણા કાળ વ્યતીત થઈ ગયા બાદ પણ યાદ રાખી શકે છે. આ પ્રકારનો આ પાંચ ગાથાઓનો અર્થ થાય છે.

હવે સૂત્રકાર વ્યવહારાર્થાવગ્રહ રૂપ મતિના છ ભેદોનું વિવેચન કરે છે--કોઈ એક વ્યવહારાર્થાવગ્રહ રૂપ મતિ એવી હોય છે કે જે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમની શીઘ્રતાથી ચન્દનાદિના સ્પર્શને જાણી લે છે. કોઈ એક

મતિ એવી હોય છે કે જે લિપ્ત લિપ્ત જાતિની દરેક વસ્તુને તે તે રૂપે જાણી લે છે. જેમકે સ્પર્શાવગ્રહ જાણે છે એટલે કે ચન્દનાદિ અનેક વસ્તુઓ કોઈ જગ્યાએ મૂકેલી હોય અને કોઈ મનુષ્ય સ્પર્શાવગ્રહ દ્વારા એ જાણી લે છે કે આ ચન્દનનો સ્પર્શ છે, આ ચીનાંશુકનો સ્પર્શ છે, આ નવનીતનો સ્પર્શ છે, આ રીતે તે તે રૂપે તે તે પદાર્થને સ્પર્શ વડે તે જાણી લે છે એ જ પ્રમાણે બહુનો અવગ્રહ પણ બહુ પદાર્થોને બહુ રૂપે જાણે છે. જેમકે એ જ ચન્દનાદિ સ્પર્શનો અવગ્રહ જો શીત, સ્નિગ્ધ, મૃદુ, કઠિનાદિ સ્પર્શ રૂપે જુદે જુદે રૂપે સ્પર્શને જાણે છે તો તે પ્રકારે જાણનારા સ્પર્શાવગ્રહને બહુ-વિધનો (ઘણા પ્રકારનો) અવગ્રહ કહેવામાં આવે છે.

“ ધ્રુવં અવગૃહ્ણતિ ” અહીં ધ્રુવ એટલે નિત્ય અને નિશ્ચલ અર્થ થાય છે. એવા ધ્રુવ અર્થને જાણનાર જે અવગ્રહજ્ઞાન છે તેને ધ્રુવનું અવગ્રહજ્ઞાન અથવા ધ્રુવાવગ્રહ કહે છે. જ્યારે કોઈ મનુષ્ય ચન્દનાદિનો સ્પર્શ કરે છે ત્યારે તે નિશ્ચિત રૂપે તે એ વાત જાણી લે છે કે આ ચન્દનનો સ્પર્શ છે, આ ચીનાંશુકનો સ્પર્શ છે, અને આ નવનીત (માખણ) નો સ્પર્શ છે, ઇત્યાદિ રૂપે તે તે માણસ તે પ્રત્યેકના સ્પર્શને જાણી લે છે.

“ અનિશ્ચિતં અવગૃહ્ણતિ ” હેતુ વડે પ્રમિત વસ્તુનું નામ નિશ્ચિત છે. જેમકે કોઈ પુરુષે પહેલાં ચન્દનાદિનો સ્પર્શ શીત રૂપે અથવા મૃદુ-સ્નિગ્ધ રૂપે અનુભવ્યો હોય, ત્યાર બાદ અમુક કાળ વ્યતીત થઈ ગયા બાદ જ્યારે એ જ પદાર્થ ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે શીત, મૃદુ આદિ પ્રકારના તેના સ્પર્શ દ્વારા તે જાણી લે છે કે આ ચન્દનાદિનો સ્પર્શ છે. આ રીતે શીતત્વ આદિ રૂપ હેતુ વડે પ્રમિત જે ચન્દનાદિ સ્પર્શ રૂપ અર્થ છે, તેનું નામ નિશ્ચિત છે. આ નિશ્ચિતથી જે લિપ્ત હોય છે તેને અનિશ્ચિત કહે છે. એટલે કે એવા હેતુના સદ્ભાવ વિના જ જે જ્ઞાન વિષયને જાણી લે છે એવા જ્ઞાનને અનિશ્ચિત અવગ્રહ માનવામાં આવે છે, કારણ કે તે જ્ઞાન હેતુના સદ્ભાવ વિનાજ અર્થનું અવગ્રહણ કરનાર હોય છે.

“ અસંદિગ્ધં અવગૂહ્ણાતિ ” જે સમયે સમસ્ત સંશયાદિથી રહિત થઇને જ્ઞાન એવું જાણી લે છે કે આ ચન્દનનો જ સ્પર્શ છે, આ ચીનાંશુકનો જ સ્પર્શ છે અને આ માખણનો જ સ્પર્શ છે-અન્યનો સ્પર્શ નથી, આ પ્રકારે નિશ્ચિત રૂપે સ્પર્શને જાણનારા જ્ઞાનને અસંદિગ્ધગ્રાહી અવગ્રહજ્ઞાન કહે છે. જેમ આ અવગ્રહજ્ઞાનને પૂર્વોક્ત ૬ પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે, એ જ પ્રમાણે ઇલાજ્ઞાન અને અવાયજ્ઞાનને પણ છ-છ પ્રકારનું કહ્યું છે. એ જ પ્રમાણે ધારણજ્ઞાનને પણ છ પ્રકારનું કહ્યું છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે-- (૧) બહુગ્રાહી અવગ્રહ, બહુ ગ્રાહિણી ઇલાજ, બહુગ્રાહી અવાય અને બહુ ગ્રાહિણી ધારણ, (૨) બહુવિધ ગ્રાહી અવગ્રહ, બહુવિધ ગ્રાહિણી ઇલાજ, બહુ-વિધગ્રાહી અવાય અને બહુવિધ ગ્રાહિણી ધારણ, (૩) ધ્રુવગ્રાહી અવગ્રહ, ધ્રુવગ્રાહિણી ઇલાજ, ધ્રુવગ્રાહી અવાય અને ધ્રુવગ્રાહિણી ધારણ, (૪) ક્ષિપ્રગ્રાહી અવગ્રહ, ક્ષિપ્રગ્રાહિણી ઇલાજ, ક્ષિપ્રગ્રાહી અવાય અને ક્ષિપ્રગ્રાહિણી ધારણ, (૫) અનિશ્ચિતગ્રાહી અવગ્રહ, અનિશ્ચિત ગ્રાહિણી ઇલાજ, અનિશ્ચિતગ્રાહી અવાય અને અનિશ્ચિત ગ્રાહિણી ધારણ, (૬) અસંદિગ્ધગ્રાહી અવગ્રહ, અસંદિગ્ધ ગ્રાહિણી ઇલાજ, અસંદિગ્ધગ્રાહી અવાય અને અસંદિગ્ધગ્રાહિણી, ધારણ, આ બધા વ્યવહાર અર્થના વિષયમાં અવગ્રહ, ઇલાજ, અવાય અને ધારણના ભેદો છે. એટલે કે વ્યવહાર અર્થને બહુ રૂપે ક્ષિપ્ર (શીઘ્ર) રૂપે, અવાય ધ્રુવ રૂપે, અનિશ્ચિત રૂપે અને અસંદિગ્ધ રૂપે અવગ્રહ, ઇલાજ, અવાય અને ધારણ રૂપ જ્ઞાન જાણે છે, કારણ કે તે વ્યવહાર રૂપ અર્થ બહુ, બહુ-વિધ આદિના ભેદથી ૬ પ્રકારનો હોય છે, તેથી એ જ પ્રકારે તેને અવગ્રહ આદિ જ્ઞાન જાણે છે. આ બધાં મતિજ્ઞાનના ભેદો છે.

ધારણામતિના આ પ્રકારના પણ ૬ ભેદો કહ્યા છે--જેમકે “ બહુ ધારયયતિ ” ઇત્યાદિ--(૧) જે મતિ ભિન્ન ભિન્ન જાતના અનેક પદાર્થોને તે તે રૂપે ધારણ કરાવે છે, નિર્ણીત અર્થને અવિચ્યુતિ, વાસના અને સ્મૃતિ રૂપ ધારણમાં લઈ જાય છે, એવી તે મતિને બહુધારણા મતિ કહે છે. (૨) બહુવિધ ધારણામતિનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે--વિવિધ પ્રકારના શીતત્વ આદિ ગુણો વડે જુદા જુદા સ્પર્શાદિકને જે ધારણ કરાવે છે, તે બહુવિધ ધારણા-મતિ છે. (૩) ત્રીજા પ્રકારની ધારણામતિ ભૂતકાળના અર્થને ધારણ કરાવનારી છે, જેમકે આ મુનિએ અમુક વર્ષમાં, અમુક માસમાં, અમુક પક્ષમાં (શુકલ

પક્ષ કે કૃષણ પક્ષમાં) અમુક તિથિએ, અમુક પ્રહરમાં, અમુક પળમાં, અમુક વિપળમાં અને અમુક ક્ષણે દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી. ” આ પ્રકારે સામાન્ય માણસને જેની વિસ્મૃતિ થઇ જાય એવા ઝાળજાનને ધારણ કરાવનારી આ ધારણા છે. (૪) દુર્ધર ધારણામતિ—જે બુદ્ધિના અતિશય પરિશ્રમ વડે ધારણ કરી શકાય છે એવી ધારણાને દુર્ધર ધારણા કહે છે. એવો તે દુર્ધર (કઠિન) વિષય ભંગભાળ (અનેક ભાંગાઓના સમૂહ રૂપ ભાળ) અથવા શ્રેણિ સમારોહણ આદિ રૂપ હોય છે. એવા કઠિન વિષયને જે ધારણ કરાવે છે તેને દુર્ધર ધારણામતિ કહે છે. (૫) અનિશ્રિત ધારણા—ઔત્પત્તિકી આદિ બુદ્ધિ વડે જ જે અનિશ્રિતને ધારણ કરાવે છે તે ધારણાને અનિશ્રિત ધારણા કહે છે. (૬) અસંદિગ્ધ ધારણા—જે ધારણા અસંદિગ્ધ પદાર્થને ધારણ કરાવે છે, તેનું નામ અસંદિગ્ધ ધારણા છે.

અક્ષિપ્ર (અશીઘ્ર) થી ઉલ્ટો શબ્દ ક્ષિપ્ર (શીઘ્ર) છે, બહુથી ઉલ્ટા અર્થનો શબ્દ એક છે, બહુવિધથી ઉલ્ટો શબ્દ એકવિધ છે. અનિશ્રિતથી ઉલ્ટો શબ્દ નિશ્રિત છે, ધ્રુવથી ઉલ્ટો શબ્દ અધ્રુવ છે, અને અસંદિગ્ધથી ઉલ્ટો શબ્દ સંદિગ્ધ છે. આ પ્રકારે ૬ પ્રકારના બીજા પદાર્થો પણ હોય છે,

સ્થા—૪૧

જેમ અક્ષિપ્ર પદાર્થના, બહુ પદાર્થના, બહુવિધ પદાર્થના, ધ્રુવ પદાર્થના, અનિશ્રિત પદાર્થના અને અસંદિગ્ધ પદાર્થના વિષયમાં આ અવગ્રહ, ઇંડા, અવાય અને ધારણા રૂપ મતિજ્ઞાન થાય છે, એ જ પ્રમાણે ક્ષિપ્ર, એક પદાર્થમાં, બહુ પદાર્થમાં, અધ્રુવ પદાર્થમાં, નિશ્રિત પદાર્થમાં અને સંદિગ્ધ પદાર્થમાં પણ આ અવગ્રહ, ઇંડા, અવાય અને ધારણા રૂપ મતિજ્ઞાનનો સદ્ભાવ રહે છે. તથા અવગ્રહના વિષય રૂપ ૧૨ પ્રકારના પદાર્થ થયા, ઇંડાના વિષય રૂપ ૧૨ પ્રકારના પદાર્થ થયા, અવાયના વિષયભૂત ૧૨ પ્રકારના પદાર્થ થયા અને ધારણાના વિષયભૂત પણ ૧૨ પ્રકારના પદાર્થ થયા. અને અર્થના સંબંધમાં—પ્રકટ પદાર્થના વિષયમાં જે અવગ્રહાદિ રૂપ જ્ઞાન થાય છે તે પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મનની સહાયતાથી થાય છે. આ પ્રકારે મતિજ્ઞાનના અર્થ વિષયક કુલ ૨૮૮ લેહ થાય છે. વ્યંજન રૂપ જે અવગ્રહ છે તેના કુલ ૪૮ લેહ થાય છે. વ્યંજનના વિષયમાં અપ્રકટ પદાર્થના વિષયમાં કેવળ એક અવગ્રહ રૂપ જ જ્ઞાન થાય છે. તે અપ્રકટ રૂપ પદાર્થ પણ પૂર્વેક્ત બહુ આદિના લેહથી ૧૨ પ્રકારનો હોય છે. ૧૨ પ્રકારનો આ વ્યંજન અવગ્રહ

ચક્ષુ અને મન વડે થતો નથી પણ બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયો વડે જ થાય છે. તેથી તેના $12 \times 4 = 48$ લેદ્દ થઈ જાય છે મતિજ્ઞાનના પૂર્વોક્ત ૨૮૮ લેદ્દોમાં આ ૪૮ લેદ્દો ઉમેરવાથી કુલ ૩૬૬ લેદ્દો થાય છે એ જ વિષયનું ટીકાકારે આ ટીકા દ્વારા અહીં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. ॥ સૂ. ૩૭ ॥

સૂત્રકારે ઉપરના સૂત્રમાં મતિજ્ઞાનની પ્રરૂપણા કરી. મતિજ્ઞાનના ભેદવાળા તપસ્વીઓ હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર તપના ભેદોનું નિરૂપણ કરે છે.

તપકે ભેદોંકા નિરૂપણ

ટીકાર્થ—“ છત્વિહે બાહિરત્તવે પળ્લત્તે ” ઇત્યાદિ—

બાહ્યતપના નીચે પ્રમાણે ૬ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) અનશન, (૨) અપ-મૌદરિકા, (૩) લિક્ષાચર્યા, (૪) રક્ષપરિત્યાગ, (૫) કાયકલેશ અને (૬) પ્રતિ-સંલીનતા. એ જ પ્રમાણે આભ્યન્તર તપના પણ ૬ પ્રકારો કહ્યા છે—(૧) પ્રાયશ્ચિત્ત, (૨) વિનય, (૩) વૈયાવૃત્ય, (૪) સ્વાધ્યાય, (૫) ધ્યાન અને (૬) વ્યુત્સર્ગ. જે જ્ઞાનાપરણીય આદિ આઠ પ્રકારનાં કર્મોને બાળી નાખે છે, તેનું નામ તપ છે. તે તપના બાહ્યતપ અને આભ્યન્તર તપ નામના બે ભેદ કહ્યા છે.

જે તપને બહારથી જ લોકો દ્વારા તપ રૂપે ઓળખવામાં આવે છે અથવા બાહ્ય શરીરને સામાન્યતઃ તપાવનારૂં અને કૃશ કરનારૂં હોય છે અને કર્મનો ક્ષય કરનારૂં હોય છે. તે તપને બાહ્યતપ કહે છે. જે તપને બાહ્યદષ્ટિએ-લોકો દ્વારા તપ રૂપે દેખવામાં આવતું નથી એવું આન્તરિક તપ કે જે મોક્ષપ્રાપ્તિમાં કારણભૂત બને છે તેને આભ્યન્તર તપ કહે છે. તેમાં જે બાહ્યતપ છે તેના અનશન, અવમૌદરિકા (બ્રહ્મોદરિકા) આદિ ૬ ભેદ છે. અશન, પાન આદિ ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવો તેનું નામ અનશન છે. તેના ઇત્વર અને ચાવતકથિક નામના

જે લેદ કહ્યા છે. એક ઉપવાસ, બે ઉપવાસ અને એ જ પ્રમાણે છ માસ પર્યન્તના ઉપવાસને ઇત્પર તપ કહે છે. જે અનશન મરણકાળ પર્યન્ત ચાલે છે તે અનશન તપને ચાવતકથિક તપ કહે છે. ચાવતકથિક તપના નીચે પ્રમાણે ત્રણ લેદ છે—(૧) પાદપોષગમન, (૨) ઇંગિતમરણ અને (૩) લક્ષ્મણા અવમોહરિકા—જેટલી ભૂખ હોય તેટલો આહાર ન લેતાં એવો આહાર લેવો તેનું નામ અવમોહરિકા છે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે લક્ષ્મણા વિષયક અને ઉપલક્ષણની અપેક્ષાએ ઉપકરણ વિષયક હોય છે, તથા ભાવની અપેક્ષાએ ક્રોધાદિ કષાયોના ત્યાગરૂપ હોય છે. શિક્ષાયર્થા—શિક્ષાપ્રાપ્તિ નિમિત્તે ચર્ચા કરવી (ફરવું) તેનું નામ શિક્ષાયર્થા છે. આ શિક્ષાયર્થા નિર્જરામાં કારણભૂત બનતી હોવાથી તેને અનશનની જેમ તપરૂપ કહી છે. અથવા—જે કે અહીં શિક્ષાયર્થાનું સામાન્ય રૂપે કથન કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ તે વિવિધ અભિગ્રહ રૂપ હોવાને કારણે વૃત્તિસંક્ષેપ રૂપ વિશિષ્ટ શિક્ષા અહીં ગ્રહણ કરવામાં આવી છે. સૂત્રકાર હવે પછીના સૂત્રમાં “છન્નિવહા ગોચરચરિયા” ઇત્યાદિ શિક્ષાયર્થાના ૬ લેદોનું નિરૂપણ કરવાના છે. શિક્ષાયર્થામાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ ચાર પ્રકારના અભિગ્રહ થાય છે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એવો અભિગ્રહ થાય છે કે હું અસેપકૃત આદિ રૂપ દ્રવ્ય જ ગ્રહણ કરીશ. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એવો અભિગ્રહ થાય છે કે હું ગામમાંથી પાંચ આદિ ઘરોમાંથી જે આહાર પ્રાપ્ત થશે તે આહાર જ ગ્રહણ કરીશ. કાળની અપેક્ષાએ એવો અભિગ્રહ કરવામાં આવે છે કે પૂર્વીદ્ધુ આદિ કાળમાં જે ખાનપાન આદિ પ્રાપ્ત થશે તેને જ હું ગ્રહણ કરીશ. ભાવની અપેક્ષાએ એવો અભિગ્રહ થાય છે કે જે વ્યક્તિ મૌનાદિ રાખીને મને આહાર વહોરાવશે તેના હાથે અપાયેલો આહાર જ હું ગ્રહણ કરીશ.

દ્વય, ઘી આદિ રસોનો પરિત્યાગ કરવો તેનું નામ રસપરિત્યાગ તપ છે. વીરાસન આદિ આસને જ બેસવું, કેશલુંચન કરવું વગેરે તપને કાયકલેશ તપ

કહે છે. પ્રતિસંહીનતા એટલે ગુપ્તતા. તે ઇન્દ્રિયો, કષાયો અને યોગરૂપ વિષયવાળી હોય છે અથવા વિવિક્ત શય્યાસન વિષયવાળી હોય છે.

આલ્યન્તર તપના પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ ૬ લેહો કહ્યા છે. અતિચારોની શુદ્ધિ કરવી તેનું નામ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. તે પ્રાયશ્ચિત્તના આલોચના આદિ ૧૨ લેહ કહ્યા છે. વિનય—જેના દ્વારા કર્મોને “ વિનીયતે ” દૂર કરી નાખવામાં આવે છે, તેનું નામ વિનય છે. તે વિનયના જ્ઞાનાદિ જે સાત લેહ છે તેનું સૂત્રકાર આગળ વર્ણન કરવાના છે. કહ્યું પણ છે કે :

“ જમ્હા વિનયદ્ કમ્મં ” ઇત્યાદિ—

ગુરુ આદિની સેવા કરવા રૂપ જે શુભ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે તેનું નામ વૈયાવૃત્ય છે. અશનાદિ દ્વારા ગુરુ આદિની જે શુશ્રૂષા કરવામાં આવે છે તેને વૈયાવૃત્ય કહે છે. કહ્યું પણ છે કે “ વૈયાવચ્ચં વાયદમાવો ” ઇત્યાદિ. આ ગાથાનો અર્થ ઉપર કહ્યા અનુસાર જ છે. તે વૈયાવૃત્યના આચાર્ય વૈયાવૃત્ય આદિ ૧૦ લેહ કહ્યા છે. કહ્યું પણ છે કે :

“ આચરિય ઉવજ્ઞાય થેર ” ઇત્યાદિ—

વૈયાવૃત્યના ૧૦ લેહ છે—(૧) આચાર્ય, (૨) ઉપાધ્યાય, (૩) સ્થવિર, (૪) તપસ્વી, (૫) ગ્લાન (ખીમાર), (૬) શૈક્ષ (નવ દીક્ષિત), (૭) સાધર્મિક, (૮) કુલ, (૯) ગણુ અને (૧૦) સંઘ, આ દસેની સેવાશુશ્રૂષા કરવા રૂપ ૧૦ પ્રકારનું વૈયાવૃત્ય સમજવું.

શ્રતધર્મની આરાધના રૂપ સ્વાધ્યાય હોય છે. તે સ્વાધ્યાયના વાચના, પ્રમ્થના, પરાવર્તના, અનુપ્રેક્ષા અને ધર્મકથા નામના પાંચ લેહ કહ્યા છે. પવનને અભાવે જેમ દીપકની જ્વાલા (ઝાળ) સ્થિર રહે છે, તેમ કોઈ એક વસ્તુના આલમ્બન વડે ચિત્તને સ્થિર કરવું તેનું નામ ધ્યાન છે. ચોથા સ્થાનમાં આ ધ્યાનના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. ધર્મધ્યાન અને શુકલ ધ્યાનને જ તપરૂપ સમજવા, કારણ કે તે બે ધ્યાનો જ નિર્જરામાં કારણભૂત બને છે. આત્મધ્યાન અને શૌદ્રધ્યાન કર્મબન્ધનમાં કારણભૂત બનતા હોવાથી તેમને તપોરૂપ ગણી શકાય નહીં. વ્યુત્સર્ગ—પરિત્યાગનું નામ વ્યુત્સર્ગ છે. તે વ્યુત્સર્ગ દ્રવ્ય અને ભાવની અપેક્ષાએ બે પ્રકારનો કહ્યો છે. ગણુનો શરીરનો, ઉપધિનો અને આહારનો જે પરિત્યાગ છે, તે દ્રવ્ય વ્યુત્સર્ગ છે, અને કોધાદિ કષાયોનો જે પરિત્યાગ છે, તે ભાવવ્યુત્સર્ગ છે. ॥ સૂ. ૩૮ ॥

સ્થા૦—૫૦

આગલા સૂત્રમાં તપના પ્રકારોનું નિરૂપણ કર્યું તે તપના વિષયમાં કેટલાક લોકો વિવાહ કરતા હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર વિવાહના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. “ છન્નિવહે વિવાષ પળ્લન્તે ” ઇત્યાદિ—

વિવાહ ૬ પ્રકારનો કહ્યો છે. જેમકે ‘ ઓસક્રધત્તા ’ આદિ ૬ પ્રકાર સમજવા. કોઈ વિષયને અનુલક્ષીને-વિરૂદ્ધ, અસંમત બે વિષયોને અનુલક્ષીને કોઈ બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે જે ચર્ચા ચાલે છે તેનું નામ વિવાહ છે. તેનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું કહ્યું છે. “ લલ્લિધલ્લ્યાત્યાદિન્ના તુ ” ઇત્યાદિ—

લલ્લિધ ઝ્યાતિ આદિની કામનાથી કોઈ અમહાત્મા દ્વારા જય પરાજયની ભાવના પૂર્વકની છળપ્રધાનતાવાળી જે ચર્ચા ચાલે છે તેનું નામ વિવાહ છે. વાહી પ્રતિવાહી વચ્ચે આ વિવાહ થાય છે. તેના નીચે પ્રમાણે ૬ પ્રકાર છે— (૧) વિવાહ વખતે પ્રતિપક્ષીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને અસમર્થ બનેલો વાહી તે વખતે તો ત્યાંથી ખસી જાય છે, પણ અમુક કાળ જવા દઈને ફરી તેની સાથે જે વિવાહ કરે છે તેનું નામ “ અવબળ્લક્ય વિવાહ ” છે. (૨) મોકો મળતાં ફરી જાતે જ જઈને જે વિવાહ કરવામાં આવે છે તે વિવાહને ‘ ઉત્તવબ્લક્ય વિવાહ ’ કહે છે. (૩) મધ્યસ્થની અથવા પ્રતિપક્ષીની વાતનો પહેલા સ્વીકાર કરી લઈને તેમને અનુકૂલ કરી લઈને જે વિવાહ કરવામાં આવે છે તેને “ અનુલોમચિત્વા વિવાહ ” કહે છે. (૪) પૂર્ણ સામર્થ્યથી યુક્ત એવા વાહી દ્વારા પહેલાં મધ્યસ્થને અથવા પ્રતિપક્ષીને પ્રતિકૂલ કરીને જે વિવાહ કરવામાં આવે છે તેનું નામ “ પ્રતિલોમચિત્વા વિવાહ ” છે. (૫) મધ્યસ્થની સારી રીતે સેવા કરીને જે વિવાહ કરવામાં આવે છે તેનું નામ “ ભક્ત્યા વિવાહ ” છે. “ મધ્યસ્થને પોતાના પક્ષમાં કરી નાખીને જે વિવાહ કરવામાં આવે છે તેનું નામ “ મિશ્રચિત્વા વિવાહ ” છે. ॥ સૂ. ૩૯ ॥

વિવાદાસક્ત ચિત્તવાળા જીવો શુદ્રજીવો રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર એવા શુદ્રજીવોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે.

ટીકાર્થ—“ છઠ્ઠિઘ્ઠાં સુદ્ધા પાણા પળ્લતા ” ઇત્યાદિ—

શુદ્રજીવોના ૬ પ્રકારો કહ્યા છે—(૧) દ્વીન્દ્રિય, (૨) ત્રીન્દ્રિય, (૩) ચતુરિન્દ્રિય, (૪) સંમૂર્ઘિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, (૫) તેજસ્કાયિક અને (૬) વાયુકાયિક. દ્વીન્દ્રિયાદિક જીવોને શુદ્રજીવો ગણવાનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે— આ જીવો અનન્તર લવમાં સિદ્ધગમન કરી શકતા નથી. આ રીતે તે જીવોમાં અનન્તર લવમાં સિદ્ધિગતિની પ્રાપ્તિનો અભાવ હોવાથી તેમનામાં અહીં શુદ્રતાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. અહીં તેજસ્કાયિક અને વાયુકાયિક જીવોને સૂક્ષ્મ ત્રસ જાણવા જોઈએ. વળી દ્વીન્દ્રિયાદિકોમાં દેવોની ઉત્પત્તિ થતી નથી. તે કારણે પણ તે જીવોને શુદ્ર ગણી શકાય છે. નીચેની ગાથામાં એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે દેવોની ઉત્પત્તિ કયાં કયાં થાય છે અને કયાં કયાં થતી નથી. “ પુઢવી આઝ વળસસહ ” ઇત્યાદિ—

પૃથ્વીકાયિકોમાં, અપૂકાયિકોમાં, વનસ્પતિકાયિકોમાં, અને ગર્ભજ પર્યાપ્ત સંજ્યાત વર્ષના આયુવાળા જીવોમાં દેવલોકમાંથી રચુત થયેલા જીવોની (દેવોની) ઉત્પત્તિ થાય છે—અન્યત્ર થતી નથી. સંમૂર્ઘિમ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોમાં દેવોની ઉત્પત્તિ થતી નથી, એવું જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે તેઓ પંચેન્દ્રિય હોવા છતાં પણ તેમનામાં મનનો અભાવ હોય છે. તેથી તે જીવોમાં અવિવેકતાને કારણે નિર્ગુણતા હોવાને લીધે શુદ્રતા હોય છે. આ રીતે સૂત્રનિર્દિષ્ટ શુદ્રજીવોમાં દેવોની ઉત્પત્તિ થતી નથી, એમ સમજવું. ॥ સૂ. ૪૦ ॥

આગલા સૂત્રમાં છ પ્રકારના ક્ષુદ્રજીવોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. તેમની વિરાધના ન થાય એવી રીતે સાધુએ શિક્ષાચર્યા કરવી જોઈએ આ પ્રકારના સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર શિક્ષાચર્યાના ૬ પ્રકારોનું કથન કરે છે. “ છવિહા ગોચરચરિયા પળ્લતા ” ઇત્યાદિ--

ત્રીકાર્થ-શિક્ષાચર્યા (ગોચર ચર્યા) છ પ્રકારની કહી છે--(૧) પેટા, (૨) અર્ધ-પેટા, (૩) ગોમૂત્રિકા, (૪) પતંગવીથિકા, (૫) શમ્બૂકાવર્તા અને (૬) ગત્વા પ્રત્યાયતા. ગાયની ચરવાની ક્રિયા જેવી જે ચર્યા હોય છે તેનું નામ ગોચર-ચર્યા છે. એટલે કે ગાય જેમ ઊંચે અને નીચે આવેલાં સ્થળોનું ઘાસ ચરે છે, એ જ પ્રમાણે જે સાધુ રાગદ્રેષથી રહિત થઈને ધર્મની સાધનામાં નિમિત્ત રૂપ દેહના પોષણ નિમિત્તે ઊંચ, નીચ અને મધ્યમ કુળોમાં ગોચરીની પ્રાપ્તિ નિમિત્તે જે ચર્યા (જમણ) કરે છે તે ચર્યાને શિક્ષાચર્યા કહે છે. તેના પેટા અર્ધપેટા આદિ ૬ પ્રકારોનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે--

(૧) પેટા શિક્ષાચર્યા--જેમ પેટિકા (મંજૂષા) ના વિલાગો પાડેલા હોય છે તેમ ગ્રામાદિના ચાર વિલાગો પાડી ને તેમાંથી કોઈ પણ એક વિલાગમાં જ શિક્ષાપ્રાપ્તિ માટે જમણ કરવું તેનું નામ પેટા શિક્ષાચર્યા છે. (૨) અર્ધપેટા શિક્ષાચર્યા--પેટા શિક્ષાચર્યામાં ગ્રામાદિના ચાર ભાગ પાડવામાં આવે છે તેમાંથી એક લાગના અર્ધા લાગપ્રમાણ ક્ષેત્રમાં જ શિક્ષાપ્રાપ્તિ માટે જમણ કરવું તેનું નામ અર્ધપેટા શિક્ષાચર્યા છે. (૩) ગોમૂત્રિકા--જે શિક્ષા-ચર્યામાં ગોમૂત્રિકાની જેમ જમણી તરફથી ડાબી તરફ અને ડાબી તરફથી જમણી તરફ જમણ કરવું પડે છે, તે શિક્ષાચર્યાને ગોમૂત્રિકા શિક્ષાચર્યા કહે છે. (૪) પતંગવીથિકા--જે શિક્ષાચર્યામાં પતંગિયાની જેમ વચ્ચેના ઘરોને છોડીને છૂટા છવાયા ઘરોમાં જમણ કરવામાં આવે છે તે શિક્ષાચર્યાને પતંગ-વીથિકા શિક્ષાચર્યા કહે છે. (૫) શમ્બૂકાવર્તા--શમ્બૂક એટલે શંખ જે શિક્ષાચર્યામાં શંખના જેવા આવર્તો હોય છે તે શિક્ષાચર્યાને શમ્બૂકાવર્તા

લિક્ષાયર્થા કહે છે તેના બે લેદ છે--(૧) આલ્યન્તર શમ્બૂકાવર્ત્તા, અને (૨) બહિર્શમ્બૂકાવર્ત્તા. ગ્રામાદિના મધ્યભાગમાં આવેલા ઘરોથી શરૂ કરીને બહારના ભાગમાં આવેલા ઘરો સુધી લિક્ષાપ્રાપ્તિ માટે ભ્રમણ કરવું તેનું નામ આલ્યન્તર શમ્બૂકાવર્ત્તા લિક્ષાયર્થા છે. બહારના ભાગમાં આવેલા ઘરોથી શરૂ કરીને મધ્યભાગના ઘરો સુધી લિક્ષાપ્રાપ્તિ માટે ભ્રમણ કરવું તેનું નામ બહિર્શમ્બૂકાવર્ત્તા લિક્ષાયર્થા છે.

(૬) ગત્વા પ્રત્યાયાતા—જે લિક્ષાયર્થામાં ગમન કરીને પ્રત્યાગમન થાય છે, તે લિક્ષાયર્થાને ગત્વાપ્રત્યાયાતા કહે છે. આ કથનનો લાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—જે લિક્ષાયર્થામાં સાધુ ઉપાશ્રયમાંથી બહાર નીકળીને પહેલા એક ગૃહપંક્તિમાંથી લિક્ષા ગ્રહણ કરીને ક્ષેત્રપર્યન્ત સુધી આગળ ચાલ્યો જાય છે અને પછી ત્યાંથી પાછો ફરીને બીજી ગૃહપંક્તિમાં લિક્ષાને નિમિત્તે પ્રવેશ કરે છે અને ત્યાંથી લિક્ષા ગ્રહણ કરીને તે ઉપાશ્રયમાં આવી જાય છે. આ પ્રકારની લિક્ષાયર્થાને ગત્વાપ્રત્યાયાતા લિક્ષાયર્થા કહે છે. ॥ સૂ. ૪૧ ॥

ઉપરના સૂત્રમાં સાધુઓની વિશિષ્ટ ચર્યાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

અસાધુચર્યાકિ ફલભોગનેવાલોંકી ગતિકા નિરૂપણ

હવે સૂત્રકાર ચર્યાના વિષય સાથે સુસંગત એવા વિષયનું નિરૂપણ કરે છે. જે સાધુ સાધુચર્યાના નિયમોનું પાલન કરતો નથી—અસાધુચર્યાનું સેવન કરે છે. એવા સાધુને તેના ફલસ્વરૂપે કેવા સ્થાનોમાં જન્મ લેવો પડે છે, તે હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે. “જમ્બૂદીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—જમ્બૂદીપ નામના મધ્ય દ્વીપમાં જે મન્દર પર્વત આવેલા છે તેની દક્ષિણ દિશામાં રત્નપ્રભા નામની પૃથ્વીમાં (પહેલી નરકમાં) ૬ અપકાન્ત (સકળ શુભ લાવેથી રહિત, અતિનિકૃષ્ટ એવાં) નરકાવાસો આવેલાં છે અથવા

સ્થાન—૫૧

“અવક્કંત” આ પદની સંસ્કૃત છાયા “અપક્રાન્ત” પણ થાય છે. તે સંસ્કૃત છાયાની અપેક્ષાએ તે નરકાવાસોને અશોભન અથવા અક્રમનીય વિશેષણ પણ લગાડી શકાય છે. જે કે બધાં નરકાવાસો એવાં જ છે, છતાં પણ આ ૬ નરકાવાસોમાં ખાસ કરીને “અપકાન્તતા” અથવા “અપકાન્તતા” છે, તેથી તેમને આ વિશેષણ લગાડવામાં આવ્યું છે. તે નરકાવાસોનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) લોલ, (૨) લોલુપ, (૩) ઉદ્ગ્ધ, (૪) નિર્દગ્ધ, (૫) જરક અને (૬) પ્રજરક. એ જ પ્રમાણે પંકપ્રભા નામની ચોથી નરકમાં પણ છ અપકાન્ત મહાનિરયો (નરકવાસો) આવેલાં છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—૧ આર, ૨ વાર, ૩ માર, ૪ રોર, ૫ રોરુક અને ૬ ખાડખડ ॥ સૂ. ૪૨ ॥

ઉપરના સૂત્રમાં ૬ અપકાન્ત નિરયસ્થાનો કહ્યાં, તેમની પ્રાપ્તિ અસાધુચર્યા કરનાર જીવોને થાય છે, કારણ કે અસાધુચર્યાના ફલને ભોગવવાનાં એ સ્થાનો છે. હવે સૂત્રકાર સાધુચર્યાના ફલને ભોગવવાનાં જે સ્થાનો છે, તે સ્થાનોનું કથન કરે છે. “ વંમલોષ ણં કપ્પે છ વિમાણપથ્થઢા પણ્ણત્તા ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—બ્રહ્મલોક કલ્પમાં નીચે પ્રમાણે ૬ વિમાન પ્રસ્તર આવેલાં છે—
(૧) અરણ, (૨) વિરણ, (૩) નીરણ, (૪) નિમલા, (૫) વિતિમિર અને (૬) વિશુદ્ધ. બ્રહ્મલોક પાંચમું દેવલોક છે. ભવનની મધ્યમાં જે અન્તરાલ (વચ્ચેનો જે ખાલી ભાગ) હોય છે તેનું નામ પ્રસ્તટ છે. કયા દેવલોકમાં કેટલા અન્તરાલ રૂપ પ્રસ્તટ હોય છે તે નીચેની ગાથામાં બતાવવામાં આવ્યું છે—

“ તેરસ બારસ છ પંચ ” ઇત્યાદિ—

પહેલા અને બીજા દેવલોકમાં ૧૩ વિમાન પ્રસ્તટ છે. ત્રીજા અને ચોથા દેવલોકમાં ૧૨ વિમાન પ્રસ્તટ છે. પાંચમાં દેવલોકમાં છ, છઠ્ઠા દેવલોકમાં પાંચ સાતમાં દેવલોકમાં ૪ અને આઠમા દેવલોકમાં પણ ૪ વિમાન પ્રસ્તટ છે. નવમાં અને દસમાં દેવલોકમાં ચાર વિમાન પ્રસ્તટ છે. અગિયારમાં અને બારમાં દેવલોકમાં પણ ચાર વિમાન પ્રસ્તટ છે. નવ ઐવેયક વિમાનોનાં અધો-ભાગમાં ૩, મધ્યભાગમાં ૩ અને ઉર્ધ્વભાગમાં ૩ વિમાન પ્રસ્તટ છે. પાંચ અનુસ્તર વિમાનોમાં એક પ્રસ્તટ છે. તે બધાં વિમાન પ્રસ્તટોની સંખ્યા ૬૨ છે. ॥ સૂ. ૪૩ ॥

નક્ષત્રોકે સ્વરૂપકા નિરૂપણ

વિમાનની અન્તરાલની વક્તવ્યતાનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર નક્ષત્રોનું કથન કરે છે. “ ચંદસ્સ ણં જોહ્સિંદસ્સ જોહ્સરત્તો ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—જ્યોતિષેન્દ્ર (જ્યોતિષ દેવોમાં ઐશ્વર્ય સંપન્ન) જ્યોતિષરાજ ચન્દ્રના આ ૬ નક્ષત્રો પૂર્વસેવ્ય છે એટલે કે અપ્રાપ્ત ચન્દ્ર દ્વારા ભુજ્યમાન છે, સમક્ષેત્રવાળાં છે અને ૩૦ મુહૂર્તવાળાં છે. (૧) પૂર્વ ભાદ્રપદા, (૨) કૃત્તિકા,

(૩) મધ્યા, (૪) પૂર્વ ક્ષાદ્યુની, (૫) મૂલ અને (૬) પૂર્વાષાઢા. કહ્યું પણ છે કે
“ પુઞ્વા તિન્નિ ય મૂલો ” ઇત્યાદિ--

મૂલ, મધ્યા અને કૃત્તિકા તથા પૂર્વના (આગલા) ત્રણ નક્ષત્રો અગ્નિમ-
યોગવાળા છે. તથા આ ૬ નક્ષત્રો રાત્રે જ્યોતિષેન્દ્ર જ્યોતિષરાજ ચન્દ્ર દ્વારા
સેવ્ય છે, અપાર્ધ ક્ષેત્રવાળા છે, સમક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અર્ધા આકાશ દેશરૂપ
ક્ષેત્રવાળા છે અને ૧૫ મુદૂર્તવાળા છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે--
(૧) શતભિષક, (૨) ભરણી, (૩) આર્દ્રા, (૪) અશ્લેષા, (૫) સ્વાતી અને
(૬) જ્યેષ્ઠા. કહ્યું પણ છે કે “ અદાસેસા સાઈ ” ઇત્યાદિ--

આર્દ્રા, અશ્લેષા, સ્વાતી, શતભિષક, અભિજિત અને જ્યેષ્ઠા આ નક્ષત્રો
સમયોગવાળા છે. નીચેનાં ૬ નક્ષત્રો જ્યોતિષેન્દ્ર જ્યોતિષરાજ ચન્દ્ર દ્વારા
પૂર્વ અને અપર (પશ્ચિમ), બન્ને તરફથી સેવ્ય કહ્યા છે, દ્વયપાર્ધ ક્ષેત્રવાળાં
કહ્યા છે, દોઢ ક્ષેત્રવાળા કહ્યા છે અને ૪૫ મુદૂર્તવાળા કહ્યા છે. તેમનાં
નામ આ પ્રમાણે છે--(૧) રોહિણી, (૨) પુનર્વસુ, (૩) ઉત્તરા ક્ષાદ્યુની, (૪)
વિશાખા, (૫) ઉત્તરાષાઢા અને (૬) ઉત્તર ભાદ્રપદા. કહ્યું પણ છે કે :

“ ઉત્તર તિન્નિ વિસાહા ” ઇત્યાદિ--

ઉત્તરના ત્રણ તથા વિશાખા, પુનર્વસુ અને રોહિણી આ ૬ નક્ષત્રો
ઉભય યોગવાળા કહ્યાં છે. આ પ્રકારના નક્ષત્રો જ્યારે હોય છે ત્યારે સુભિક્ષ
(સુકાળ) હોય છે, અને જ્યારે નથી હોતાં ત્યારે દુષ્કાળ પડે છે. કહ્યું પણ
છે કે : “ ઉત્તક્રમેણ નક્ષત્રૈઃ ” ઇત્યાદિ-- ॥ સૂ. ૪૪ ॥

આગલા સૂત્રમાં ચન્દ્ર દ્વારા ભુજ્યમાન નક્ષત્રોનું છ સ્થાનક રૂપે કથન
કરવામાં આવ્યું. હવે સૂત્રકાર જેના નામની સાથે ચન્દ્ર શબ્દ ઘટિત થયો છે
એવા અભિચન્દ્ર કુલકરના વિષયમાં સૂત્રનું કથન કરે છે.

“ અભિચન્દ્રેણ કુલકરે ધણુ ” ઇત્યાદિ--

ટીકાર્થ--અભિચન્દ્ર કુલકરના શરીરની ઊંચાઈ ૬૦૦ ધનુષપ્રમાણ હતી. ૧૫
કુલકરોમાંના દસમાં કુલકર અભિચન્દ્ર થઈ ગયા. તેઓ આ અવસર્પિણીકાળમાં
થઈ ગયા અથવા સાત કુલકરોમાં ચોથા કુલકર અભિચન્દ્ર હતા. ॥ સૂ. ૪૫ ॥

હવે સૂત્રકાર અભિચન્દ્ર કુલકરના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ભરતના વિષ-
યમાં સૂત્ર કહે છે. “ ભરહેણં રાયા ચાચરંત ” ઇત્યાદિ--

ચાતુરન્ત ચક્રવર્તી (ત્રણ સમુદ્ર અને હિમવત્ પર્વત રૂપ ચાર અંત-
વાળી પૃથ્વીના ચક્રવર્તી રાજ) ભરત રાજ્યે ૬ લાખ પૂર્વ સુધી મહારાજનું
પદ ભોગવ્યું હતું. ૮૪ લાખ વર્ષનું એક પૂર્વાંગ થાય છે અને ૮૪ લાખ
પૂર્વાંગનું એક પૂર્વ થાય છે. ॥ સૂ. ૪૬ ॥

અભિચન્દ્રના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા પાર્શ્વનાથ ભગવાનના સંબંધમાં
અને એ જ સાધમ્ય હોવાને કારણે વાસુપૂજ્ય અને ચન્દ્રપ્રભુના વિષયમાં
સૂત્રકાર ૬ સ્થાનકોને અનુરૂપ સૂત્ર કહે છે.

સ્થાન—૫૨

“ પાસસ્ત ણં અરહઓ પુરિસાદાણીયસ્સ ” ઇત્યાદિ—

પુરુષશ્રેષ્ઠ પાર્શ્વનાથ અહિંતની દેવો, મનુષ્યો અને અસુરોથી યુક્ત
પરિવહમાં અન્ય પ્રતિવાદીઓ દ્વારા અજેય એવા વાદીઓ રૂપ શિષ્યસંપત્તિ
૬૦૦ ની હતી. વાસુપૂજ્ય ભગવાન ૬૦૦ પુરુષો સાથે સુંડિત થઇને ગૃહસ્થ-
વસ્થાનો પરિત્યાગ કરીને અણુગારાવસ્થામાં પ્રવર્જિત થયા હતા. ચન્દ્રપ્રભ
ભગવાન ૬ માસ સુધી છદ્મસ્થ અવસ્થામાં રહ્યા હતા. ॥ સૂ. ૪૭ ॥

સંયમ ઔર અસંયમ કે સ્વરૂપકા નિરૂપણ

ઉપરના સૂત્રમાં ‘ છદ્મસ્થ ’ પદનો પ્રયોગ થયો છે. એવો છદ્મસ્થ જીવ
ઇન્દ્રિયોપયોગવાળો હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ત્રીન્દ્રિય જીવોની રક્ષા અને
વિરાધના રૂપ સંયમ અને અસંયમનું કથન કરે છે.

“ તેહિંદિયા જીવાણં અસમારમમાણસ્સ ” ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ—જે જીવ ધ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિય આ ત્રણ ઇન્દ્રિયો-
વાળા જીવોની હિંસા કરતો નથી, તેના દ્વારા ૬ પ્રકારના સંયમનું પાલન
થાય છે—(૧) તે તેને (ત્રીન્દ્રિય જીવને) ધ્રાણેન્દ્રિય દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં સુખનો
નાશકર્તા થતો નથી. (૨) તે તેની ધ્રાણેન્દ્રિયને દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારો થતો

નથી. (૩) તે તેના રસનેન્દ્રિય દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં સુખનો નાશકર્તા થતો નથી. (૪) તે તેની જિહ્વાને દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારો બનતો નથી. (૫) તે તેની સ્પર્શેન્દ્રિય દ્વારા તેને પ્રાપ્ત થતાં સુખનો નાશકર્તા થતો નથી (૬) તે તેની સ્પર્શેન્દ્રિયને દુઃખ આપનારો બનતો નથી.

જે છવ ત્રીન્દ્રિય જીવોની વિરાધના કરે છે તેના દ્વારા ૬ પ્રકારનો અસંયમ સેવાય છે—(૧) તે માણસ તેના ઘ્રાણેન્દ્રિયના સુખનો નાશકર્તા બને છે. (૨) તે તેને ઘ્રાણેન્દ્રિયના દુઃખનો જનક બને છે (૩) તે તેના રસનેન્દ્રિયના સુખનો નાશકર્તા બને છે. (૪) તે તેના રસનેન્દ્રિયના દુઃખનો ઉત્પાદક બને છે. (૫) તે તેના સ્પર્શેન્દ્રિયના સુખનો નાશકર્તા બને છે. (૬) તે તેના સ્પર્શેન્દ્રિયના દુઃખનો ઉત્પાદક બને છે.

અહીં સંયમ અને સંયમવાળામાં અસેદના ઉપચારની અપેક્ષાએ સંયમીને જ સંયમ રૂપે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો છે. અહીં અવ્યપરોપણ (અલગ નહીં કરવાનું) નામ અવ્યપરોપણ છે) અને અસંયોજન અનાસ્રવ રૂપ હોવાથી સંયમ રૂપ છે, અને વ્યપરોપણ અને સંયોજન આસ્રવ રૂપ હોવાથી અસંયમ રૂપ છે. ‘અવ્યપરોપયિતા’ આ પદનો અર્થ “અલગ નહીં કરનાર” થાય છે. ॥ સૂ. ૪૮ ॥

મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં રહી હું વસ્તુકા નિરૂપણ

આગલા સૂત્રમાં સંયમ અને અસંયમનાં ૬ સ્થાનોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી. સંયમ અને અસંયમની પ્રરૂપણા મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં જ થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર મનુષ્યક્ષેત્રમાં આવેલા સ્થળોની ૬ સ્થાનોની અપેક્ષાએ પ્રરૂપણા કરે છે. ૫૫ સૂત્રો વડે આ પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે.

“જમ્બુદીવેણં દીવે” ઇત્યાદિ—

જંબુદ્વીપ નામના દ્વીપમાં ૬ અકર્મભૂમિઓ કહી છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) હૈમવત, (૨) હૈરણ્યવત, (૩) હરિવર્ષ, (૪) રમ્યકવર્ષ (૫) દેવકુરુ અને (૬) ઉત્તરકુરુ ॥ ૧ ॥

જંબુદ્વીપ નામના દ્વીપમાં ૬ વર્ષ કહ્યાં છે—ભરત, (૨) ઐરવત, (૩) હૈમવત, (૪) હૈરણ્યવત, (૫) હરિવર્ષ અને (૬) રમ્યકવર્ષ ॥ ૨ ॥

જંબુદ્વીપ નામના દ્વીપમાં ૬ વર્ષધર પર્વતો આવેલા છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) ક્ષુદ્રહિમવાન્ (૨) મહાહિમવાન્ (૩) નિષધ, (૪) નીલવાન્ (૫) રુકમી, અને (૬) શિખરી ॥ ૩ ॥

જંબુદ્વીપના મન્દર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં ૬ કૂટ આવેલાં છે—

(૧) હુદ્રહિમવત્કૂટ, (૨) વૈશ્રવણકૂટ, (૩) મહાહિમવત્કૂટ, (૪) વૈદૂર્યકૂટ, (૫) નિષધકૂટ અને (૬) રુચકકૂટ ॥ ૪ ॥

જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં ૬ કૂટ આવેલાં છે—
(૧) નીલવત્કૂટ, (૨) ઉપદર્શનકૂટ, (૩) રુકિમકૂટ, (૪) મણિકાંચનકૂટ, (૫) શિખરીકૂટ અને (૬) તિગિચ્છકૂટ. ॥ ૫ ॥

જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં નીચે પ્રમાણે ૬ મહાહ્રદ આવેલાં છે—
(૧) પદ્મહ્રદ, (૨) મહાપદ્મહ્રદ, (૩) તિગિચ્છહ્રદ, (૪) કેશરીહ્રદ, (૫) મહા-
પુંડરીકહ્રદ અને (૬) પુંડરીકહ્રદ. ॥ ૬ ॥

ઉપયુક્ત હ્રદોમાં મહાઋદ્ધિ આદિથી સંપન્ન ૬ દેવીઓ રહે છે. તેમનાં નામ (૧) શ્રી, (૨) હ્રી, (૩) ધૃતિ, (૪) કીર્તિ, (૫) બુદ્ધિ અને (૬) લક્ષ્મી ॥ ૭ ॥

જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં ૬ મહાનદીઓ કહી છે—
(૧) ગંગા, (૨) સિંધુ, (૩) રોહિતા, (૪) રોહિતાંશા, (૫) હરિ અને
(૬) હરિકાન્તા. ॥ ૮ ॥

જંબૂદ્વીપમાં મન્દર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં નીચે પ્રમાણે ૬ મહા-
નદીઓ કહી છે—(૧) નરકાન્તા, (૨) નારીકાન્તા, (૩) સુવર્ણકૂલા, (૪)
રુકમકૂલા, (૫) રક્તા અને (૬) રક્તવતી. ॥ ૯ ॥

જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં સીતા મહાનદીના બન્ને તટ
પર છ અન્તરનદીઓ કહી છે—(૧) અકાવતી, (૨) હંકાવતી, (૩) પંકવતી,
(૪) તમજલા, (૫) મત્તજલા અને (૬) ઉન્મત્તજલા. ॥ ૧૦ ॥

જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં સીનોદા મહાનદીના બંને
તટ પર છ અન્તરનદીઓ કહી છે—(૧) ક્ષીરોદા, (૨) સિંહસોતા, (૩) અન્ત-
ર્વાહિની, (૪) ઉર્મિમાલીની, (૫) ફેનમાલિની અને (૬) ગંભીરમાલિની ॥ ૧૧ ॥

ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં છ અકર્મભૂમિઓ કહી છે—(૧) હૈમવત, (૨)
ઉરણ્યવત, (૩) હરિવર્ષ, (૪) રમ્યકવર્ષ, (૫) દેવકુરુ અને (૬) ઉત્તરકુરુ.

સ્થાન—૫૩

ત્યારબાદ અન્તરનદીઓ સુધીના સૂત્રોનું કથન ઉપર મુજબ જ કરવું જોઈએ.
આ રીતે ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધ વિષયક ૧૧ સૂત્રો જંબૂદ્વીપના ૧૧ સૂત્રો
જેવાં જ બનશે. એ જ પ્રમાણે ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધના પણ ૧૧ સૂત્રો
બનશે. એ જ પ્રમાણે યુષ્કરવર દ્વીપાર્ધના પૂર્વાર્ધના ૧૧ અને પશ્ચિમાર્ધના
૧૧ સૂત્ર મળીને કુલ ૫૫ સૂત્ર બની જાય છે. ॥ સૂ. ૪૯ ॥

ટીકાર્થ—“ છ ઉરુ પળ્લતા ” ઇત્યાદિ—

બળ્લે માસની દરેક ઋતુ થાય છે. એવી છ ઋતુઓ નીચે પ્રમાણે છે. (૧) પ્રાવૃદ્, (૨) વર્ષારાત્ર, (૩) શરદ (૪) હેમન્ત, (૫) વસન્ત અને (૬) ગ્રીષ્મ.

અષાઢ અને શ્રાવણ માસમાં પ્રવૃદ્ ઋતુ આવે છે. ભાદરવા અને આસો માસમાં વર્ષારાત્ર આવે છે. કારતક અને માગશરમાં શરદ ઋતુ આવે છે, છે, પોષ અને મહામાં હેમન્ત ઋતુ આવે છે, ફાગણ અને ચૈત્રમાં વસન્ત અને વૈશાખ અને જેઠમાં ગ્રીષ્મ ઋતુ આવે છે. આ પ્રમાણે બળ્લે માસની પ્રત્યેક ઋતુ સમજવી છતાં લોકો આ પ્રકારની છ ઋતુઓ ગણે છે—શરદ, શિશિર, હેમન્ત, વસન્ત અને ગ્રીષ્મ. આ ઋતુઓ આસો અને કાર્તિક માસ વિગેરે બળ્લે માસના ચોગથી થાય છે. વર્ષા આવે છે એ જ પ્રમાણે બીજી ઋતુઓના પણ બળ્લે માસ અનુક્રમે સમજી લેવા. ॥ ૧ ॥

વર્ષામાં છ અવસર થાય છે. અવસરાત્ર એટલે દિનક્ષય. જેમકે—તૃતીય પર્વમાં એટલે કે અષાઢ માસના કૃષ્ણપક્ષમાં. કહ્યું પણ છે કે “ આસાદ-બહુલપક્ષે ” ઇત્યાદિ. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે લૌકિક ગ્રીષ્મ ઋતુથી લઈને વસન્ત ઋતુ પર્યન્તનું વર્ષાન સમજવું. તૃતીય પર્વમાં એટલે કે અષાઢ માસના કૃષ્ણપક્ષમાં પહેલો દિનક્ષય થાય છે. સપ્તમ પર્વમાં એટલે કે ભાદરવા માસના કૃષ્ણપક્ષમાં બીજો દિનક્ષય થાય છે. અગિયારમાં પર્વમાં એટલે કે કારતક માસના કૃષ્ણપક્ષમાં ત્રીજો દિનક્ષય થાય છે. પંદરમાં પર્વમાં એટલે કે પોષ માસના કૃષ્ણપક્ષમાં ચોથો દિનક્ષય થાય છે. એગણીસમાં પર્વમાં એટલે કે ફાગણ માસના કૃષ્ણપક્ષમાં પાંચમો દિનક્ષય થાય છે. ૨૩ માં પર્વમાં એટલે કે વૈશાખ માસના છઠ્ઠા પર્વમાં છઠ્ઠો દિનક્ષય થાય છે. આ રીતે કુલ છ અવસર (દિનક્ષય) થાય છે. ॥ ૨ ॥

અતિરાત્રિ (દિનવૃદ્ધિ) છ પ્રકારની કહી છે—(૧) અતુર્થ પર્વ એટલે કે અષાઢ માસના શુક્લ પક્ષમાં, (૨) ભાદરવાના શુક્લ પક્ષમાં, (૩) કારતકના શુક્લ પક્ષમાં, (૪) પોષના શુક્લ પક્ષમાં, (૫) ફાગણના શુક્લ પક્ષમાં અને વૈશાખના શુક્લ પક્ષમાં. ॥ ૩ ॥ ॥ સૂ. ૫૦ ॥

ઉપરના સૂત્રમાં જે વિષયનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, તે વિષય જ્ઞાન દ્વારા જાણી શકાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર જે સૂત્રો વડે જ્ઞાનની પ્રરૂપણા કરે છે. “આમિણિચોહિયણાણસ્સ” ઇત્યાદિ--

આભિનિષેધિક જ્ઞાનનો (મતિજ્ઞાનનો) અર્થાવગ્રહ (સમસ્ત રૂપાદિ વિશેષોની અપેક્ષાથી રહિત એવા અનિર્દેશ્ય સામાન્ય માત્રરૂપ અર્થને જે ગ્રહણ કરવાનું થાય છે તેનું નામ અર્થાવગ્રહ છે) પ્રથમ પરિચ્છેદન રૂપ હોય છે. પ્રથમ પરિચ્છેદ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનરૂપ હોય છે. તથા નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન દર્શન-રૂપ હોય છે અર્થાવગ્રહના બે ભેદ કહ્યા છે-(૧) નૈશ્વયિક અને (૨) વ્યાવહારિક. અહીં જે અર્થાવગ્રહ કહ્યો છે તે નૈશ્વયિક અર્થાવગ્રહ સમજવો. આ નૈશ્વયિક અર્થાવગ્રહનું કાળપ્રમાણ એક સમયનું હોય છે. “આ શબ્દ છે” એવું જે અર્થના અવગ્રહ રૂપ જ્ઞાન હોય છે. તેનું નામ વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહ છે. તે વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહનું કાળપ્રમાણ એક અન્તર્મુદ્ગતનું હોય છે. તે પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મનથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તેના નીચે પ્રમાણે છ પ્રકાર કહ્યા છે-શ્રોત્રેન્દ્રિય જન્ય અર્થાવગ્રહથી લઈને નોઃઇન્દ્રિયજન્ય અર્થાવગ્રહ પર્યન્તના છ પ્રકાર અહીં સમજી લેવા. ચક્ષુ અને મન, આ બંનેને અપ્રાપ્યકારી માનવામાં આવ્યા છે, તેથી વ્યંજનાગ્રહ-અપ્રકટ પદાર્થના અવગ્રહ રૂપ જ્ઞાન-તે બંને ઇન્દ્રિયો દ્વારા થતું નથી. તે બંને ઇન્દ્રિયો વડેતો અર્થાવગ્રહ જ થાય છે. આ રીતે પાંચ ઇન્દ્રિયો વડે જન્ય અર્થાવગ્રહ પાંચ પ્રકારનો હોય છે અને જે મનથી જન્ય અર્થના અવગ્રહ રૂપ જ્ઞાન હોય છે તેનું નામ ‘નો ઇન્દ્રિયાર્થાવગ્રહ’ છે. આ અવગ્રહનો છઠ્ઠો પ્રકાર છે. લાવમન વડે દ્રવ્યેન્દ્રિયના વ્યાપારની અપેક્ષા રાખ્યા વિના ઘટાદિ રૂપ પદાર્થના સ્વરૂપને દર્શાવનારો જે બોધ થાય છે તે નોઃઇન્દ્રિયાર્થાવગ્રહ છે. આ નોઃઇન્દ્રિયાર્થાવગ્રહ જ્યાં સુધી રૂપાદિ અર્થના આકાર આદિની ચિન્તાથી રહિત હોય છે ત્યાં સુધી પ્રથમ એક સમયનો નૈશ્વયિક અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે, કારણ કે તે અનિર્દેશ્ય સામાન્ય માત્રના ચિન્તાન રૂપ હોય છે. મનને નોઃઇન્દ્રિય કહે છે. તે મનના દ્રવ્યમન અને લાવમન નામના બે ભેદ કહ્યા છે. જે મનઃપર્યાસિ નામકર્મના

ઉદ્યતી મનઃ પ્રાયોગ્ય વર્ગીભૂતિકોને લઇને તેમને મનરૂપે પરિણમાવે છે, તે દ્રવ્યમન છે. તથા દ્રવ્યમનની મદદથી જીવની મનન કરવા રૂપ જે પ્રવૃત્તિ આવે છે તેને ભાવમન કહે છે. નોઈન્દ્રિય અર્થાવગ્રહમાં આ ભાવમન વડે જ અર્થના અવગ્રહ રૂપ જ્ઞાન થાય છે, તેથી તેને નોઈન્દ્રિયાર્થાવગ્રહ કહેવામાં આવ્યો છે, એમ સમજવું. ભાવમનના ગ્રહણ વડે દ્રવ્યમનનું પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે, કારણ કે દ્રવ્યમન વિના ભાવમનનો વ્યાપાર ચાલી શકતો નથી. દ્રવ્યમન તો ભાવમન વિના પણ હોઈ શકે છે. ॥ સૂ. ૫૧ ॥

અવધિજ્ઞાનકે સ્વરૂપકા વર્ણન

તથા—“ છન્દિવ્હે ઓહિનાણે પણ્ણત્તે ”—ઈત્યાદિ—(સૂ. ૫૨)

સૂત્રાર્થ—અવધિજ્ઞાનના નીચે પ્રમાણે ૬ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) આનુગમિક, (૨) અનાનુગમિક (૩) વર્જમાનક, (૪) હીયમાનક, (૫) પ્રતિપાતિ અને (૬) અપ્રતિપાતિ.

અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી, કોઈ પણ ઈન્દ્રિયની મદદ વિના રૂપી દ્રવ્યને સ્પષ્ટ રૂપે જાણનારું જે જ્ઞાન છે તેને અવધિજ્ઞાન કહે છે. અવધિજ્ઞાનના પ્રભાવથી આત્મા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની મર્યાદામાં રહીને રૂપી પદાર્થને જાણી શકે છે. અથવા “ અવ ” આ પદ અગ્રય છે અને તે અનેક પ્રકારના અર્થનું વાચક છે. અહીં તેનો અર્થ “ અધઃ ” લેવામાં આવ્યો છે. તેથી અવધિજ્ઞાનનો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે—જેના દ્વારા નીચેના પ્રદેશમાં રહેલી વસ્તુને જાણી શકાય છે તેનું નામ અવધિજ્ઞાન છે. “ અવધીયતે इति धवधिः अवधिश्चासौ ज्ञानं च इति अवधिज्ञानम् ” આ પ્રકારની જે અવધિજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ પ્રકટ કરવામાં આવી છે તે વિષયની બહુતાને લીધે પ્રકટ કરવામાં આવી છે, નહીં તો તિર્યગ્ અથવા ઉર્ધ્વગત વસ્તુને જાણનારા જ્ઞાનને અવધિજ્ઞાન કહી શકાત નહીં. અથવા અવધિ એટલે મર્યાદા આ જ્ઞાન રૂપી પદાર્થોને જ જાણી શકે છે—અરૂપી પદાર્થોને જાણી શકતું નથી. આ પ્રકારની મર્યાદાવાળું આ જ્ઞાન હોવાથી તેને અવધિજ્ઞાન કહે છે.

અથવા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને લાવની મર્યાદામાં રહીને જે જ્ઞાન રૂપી પદ્ધતિને જ જાણી શકે છે તે જ્ઞાનને અવધિજ્ઞાન કહે છે. તેના આનુગામિક આદિ પ્રકારોનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

જે અવધિજ્ઞાન ઉત્પત્તિક્ષેત્રમાંથી (જે ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયો હોય તે ક્ષેત્રમાંથી) બીજા ક્ષેત્રમાં ચાલ્યા જવા છતાં પણ લોચનની જેમ તે જીવની સાથે જ ચાલ્યું જાય છે તે અવધિ જ્ઞાનને આનુગામિક કહે છે. જે અવધિજ્ઞાન પોતાનું ઉત્પત્તિક્ષેત્ર છોડીને ચાલ્યા જતાં જીવની સાથે જતું નથી, પરંતુ સાંકળ વડે બાંધેલા દીપકની જેમ ત્યાંને ત્યાં જ રહે છે તે અવધિજ્ઞાનને અનાનુગામિક કહે છે. જેમ શુકલપક્ષનો ચન્દ્ર પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતો રહે છે, એ જ પ્રમાણે જે અવધિજ્ઞાન પોતાના ઉત્પત્તિ સમય બાદ વૃદ્ધિ જ પામતું રહે છે તે અવધિજ્ઞાનને વર્ધમાનક અવધિજ્ઞાન કહે છે. જેમ કૃષ્ણપક્ષના ચન્દ્રમાનો ક્ષય થવા માટે છે એ જ પ્રમાણે જે અવધિજ્ઞાન પોતાની ઉત્પત્તિ બાદ ઘટતું જ રહે છે તે અવધિજ્ઞાનને હીનમાન અવધિજ્ઞાન કહે છે. જેમ કૂંક મારવાથી દીવો હોલવાઈ જાય છે એ જ પ્રમાણે જે અવધિજ્ઞાન બિલકુલ નષ્ટ થઈ જાય છે તે અવધિજ્ઞાનને પ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન કહે છે. જે અવધિજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પહેલાં નાશ પામતું નથી, તે અવધિજ્ઞાનને અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન કહે છે. ॥ સૂ. ૫૨ ॥

જ્ઞાની માણસે કેવા વચનો બોલવા જોઈએ નહીં, તે સૂત્રકાર હવે પ્રકટ કરે છે—“ નો કષ્પઃ નિર્ગંધાળ વા ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૫૩)

જ્ઞાનિકે અવચન—નહીં કહીને યોગ્યતા નિરૂપણ

નિર્ગંધો (સાધુઓ) અને નિર્ગંધીઓએ (સાધવીઓએ) નીચે બતાવેલાં ૬ પ્રકારનાં અવચનો (કુત્સિત વચનો) બોલવા જોઈએ નહીં—(૧) અલીક વચન (અસત્ય વચન) જેમ કે નિદ્રા લેતા કોઈ સાધુને કોઈ સાધુ પૂછે છે. “ શું તમે નિદ્રા લઈ રહ્યા છો ? ” ત્યારે તે સાધુ જવાબ આપે છે કે “ હું નિદ્રા લઈ રહ્યો નથી. ” આ પ્રકારનાં વચનોને અલીકવચન કહે છે. (૨) હીલિત વચન—જન્મ, કર્મ આદિને ખૂલ્લા પાડનારા વચનોને હીલિત વચન કહે છે. જેમ કે “ હે દાસીપુત્ર ! ” ઇત્યાદિ.

(૩) ખિસિત વચન—હાથ, મુખ આદિ વિકૃત કરીને જે અપમાન જનક વચનો બોલાય છે તેમને ખિસિત વચન કહે છે. જેમકે મુખ બગાડીને કોઈને એમ કહેવામાં આવે કે “ અહીંથી દૂર ખસ. તારા બધા ધંધા હું

જાણું છું.” (૪) પરુષવચન—કઠોર વચનને પરુષ વચન કહે છે. જેમકે “હુ, ખાયલા દૂર થા મારી સામેથી” (૫) અગારસ્થિત વચન—ગૃહસ્થ જનોનાં જેવાં વચન. જેમ કે “હે બેટા ! હે મામા ! હે કાકા ! હે બનેવી” ઇત્યાદિ. (૬) શાન્ત પડેલો ઝઘડો જે વચનોથી ફરી ચાલુ થઈ જાય એવા વચન પણ બોલવા જોઈએ નહીં. કહ્યું પણ છે કે—

“સ્વામિયવો સમિયાઈ” ઇત્યાદિ.

આ છ પ્રકારનાં વચન કૃત્સિત વચન રૂપ હોવાથી સાધુ સાધ્વીઓએ એવાં વચનો બોલવા જોઈએ નહીં. ॥ સૂ. ૫૩ ॥

અવચનમેં પ્રાયશ્ચિત્તકા કથન

અવચનોમાં પ્રાયશ્ચિત્તનો પ્રસ્તાર થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર પ્રસ્તારના ૬ પ્રકારોનું નિરૂપણ કરે છે. દક્ષપ્લ્સ પત્યારા પળ્ળતા ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૫૩)

કલ્પના—સાધુના આચરના-પ્રસ્તારના ૬ પ્રકાર કહ્યા છે. અતિચારનું સેવન કરનાર માટે પ્રાયશ્ચિત્તની જે ખાસ વિધિ છે. તેનું નામ પ્રસ્તાર છે. પ્રસ્તારો કલ્પની વિશુદ્ધિને માટે હોવાથી કલ્પ સાથે તેનો સંબંધ છે. જ્યારે કોઈ સાધુ બીજા કોઈ સાધુ પર પ્રાણાતિપાત દોષનું જૂઠું આરોપણ કરે છે, ત્યારે તે દોષનું જૂઠું આરોપણ કરનાર સાધુ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તારને પાત્ર બને છે અહીં કેવો પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તાર હોય છે તે પ્રકટ કરવામાં આવે છે—

“સુડ્ડા વેરિજ્જંતો” ઇત્યાદિ—

પર્યાયની અપેક્ષાએ નાના એવા કોઈ મુનિ દ્વારા અતિક્રમ આદિ કોઈ દોષ થઈ ગયા હોય. તેની શુદ્ધિ નિમિત્તે જ્યારે તેને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં આવે ત્યારે તે મનમાં એવો વિચાર કરે છે કે હું પણ મને શિક્ષા કરનારને—(પ્રાયશ્ચિત્ત દેનારને) શિક્ષા કરાવીશ એવો વિચાર કરીને તે તેના દોષો શોધ્યા કરે છે, પરંતુ તે મુનિના અતિક્રમાદિ રૂપ કોઈ દોષ તેની નજરે પડતાં નથી.

“અન્નેણ ધાઈપ દદુરમ્મિ” ઇત્યાદિ—હવે એવું બને છે કે તે સાધુના દોષો શોધતો તે ક્ષુદ્ધક સાધુ તે સાધુની સાથે ભિક્ષાચર્યા માટે નીકળે છે. રસ્તામાં કોઈ પુરુષના પગ નીચે આવી જવાથી કોઈ દેડકો મરેલો પડ્યો

હતો. તે મરેલા દેડકા પર તે સાધુનો પગ પડી જવાથી તે ક્ષુલ્લક સાધુ તે નિર્દોષ સાધુ પર એવો આરોપ મૂકે છે કે “આ દેડકાને તમે મારી નાંખ્યો છે.” પેલા સાધુએ જવાબ આપ્યો—“મેં માર્યો નથી.” ત્યારે તે ક્ષુલ્લક સાધુ બોલી ઉઠ્યો. “આ દેડકાને મારી નાખવાથી તમારું પ્રાણાતિપાત વિરમણુ વ્રત ખંડિત થયું છે. અને ‘મેં તેને માર્યો નથી’ એવું અસત્ય કહેવાથી તમારું મુષાવાહ વિરમણુ રૂપ બીજું વ્રત ખંડિત થયું છે.” “વચ્ચે મળાઈ આહોય” ઇત્યાદિ આ પ્રમાણે કહેતાર ક્ષુલ્લક સાધુએ માસ લઘુ પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું પડે છે. જો તે ક્ષુલ્લક સાધુ આચાર્યની પાસે જઈને એમ કહે કે “આ સાધુએ દેડકાને મારી નાખ્યો છે,” તો તે ક્ષુલ્લક સાધુને માસગુરુ પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું પડે છે. હવે જ્યારે તે નિર્દોષ સાધુને તે આચાર્ય દ્વારા એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવે કે “શું તમે દેડકાને મારી નાખ્યો છે ? ત્યારે તે નિર્દોષ સાધુ એવો જવાબ આપે છે કે “હો ગુરુદેવ ! મેં તેને માર્યો નથી.” તે નિર્દોષ સાધુ દ્વારા આ પ્રમાણે જ્યારે કહેવામાં આવે, ત્યારે તે ક્ષુલ્લકને (દોષારોપણ કરનાર સાધુને) ચતુર્થ લઘુ પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે. તે નિર્દોષ સાધુ દ્વારા દોષનો અસ્વીકાર થવા છતાં પણ તે ક્ષુલ્લક ફરી પણ એ જ દેષતું તેના પર આરોપણ કરે છે અને નિર્દોષ સાધુ ફરી તે દોષનો અસ્વીકાર કરે છે. ત્યારે તે ક્ષુલ્લકને ચતુર્થ ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે. ત્યાર બાદ તે દોષારોપણ કરનાર સાધુ કહે છે કે જો તમને મારી વાત પર વિશ્વાસ ન બેસતો હોય તો આપ ત્યાં જઈને ગૃહસ્થોને પૂછીને એ વાતની ખાતરી કરી શકો છો. ત્યારે કોઈ પર્યાયજ્યેષ્ઠ સાધુ ત્યાં જઈને ગૃહસ્થોને આ બાબતમાં પ્રશ્ન કરે છે. “ગૃહસ્થને પૂછીને ખતરી કરો.” આ પ્રમાણે કહેવાથી

સ્થા—૫૫

તે ક્ષુલ્લક છ માસિક લઘુ પ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર બને છે. જ્યારે તે પર્યાય જ્યેષ્ઠ સાધુને તે ગૃહસ્થો એવો જવાબ આપે છે કે “અમે તે સાધુને દેડકાને મારતો જોયો નથી, ત્યારે તે ક્ષુલ્લક છ માસિક ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર બને છે. જ્યારે પર્યાય જ્યેષ્ઠ સાધુ આચાર્યની પાસે જઈને કહે છે કે ગૃહસ્થોના કહેવાથી અમને ખાતરી થઈ ગઈ છે કે તે સાધુએ દેડકાને માર્યો નથી, ત્યારે તે ક્ષુલ્લકને છ માસનું છેદ પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે. ત્યાર બાદ જો ક્ષુલ્લક એમ કહે કે ગૃહસ્થો તો અસંયત હોય છે, તેઓ વાત વાતમાં જુદું બોલતા હોય છે, તો તે ક્ષુલ્લકને મૂલ પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે. વળી ત્યાર બાદ પણ જો ક્ષુલ્લક એમ કહે કે તમે બધાં ગૃહસ્થો તો એક થઈ ગયા છો અને હું એકલો છું, તો તેને અનવસ્થાપ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે. ત્યાર બાદ જો તે ક્ષુલ્લક એમ કહે કે તમે સૌ પ્રવચનનું પાલન કરનારા નથી, તો તેને પારાચિક પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે. આ રીતે ઉત્તરોત્તર અસત્ય દોષારોપણ કરનાર તે સાધુને માટે પારાચિક પ્રાયશ્ચિત્ત પર્યન્તના પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તાર કહ્યાં છે. મૃષાવાદ વિરમણ વ્રતનો ભંગ કરવાને કારણે તે આ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તારને પાત્ર બને છે. જો બીજા સાધુ (જેના પર દેડકાની હત્યાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે તે સાધુ) દ્વારા ખરેખર દેડકાની હત્યા થઈ ગઈ હોય અને તે જુદું બોલતો હોય, તો તેને પણ પ્રાણાતિપાત વિરમણ અને મૃષાવાદ વિરમણ, આ બંને પ્રકારના વ્રતોનો ભંગ થઈ જવાથી ઉપર્યુક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તારને પાત્ર બનવું પડે છે (૧) એ જ પ્રમાણે જો કોઈ સાધુ બીજા કોઈ સાધુ પર મૃષાવાદ વિરમણ વ્રતનો ભંગ કરવાનો ખોટો આરોપ મૂકે, તો તે ખોટો આરોપ મૂકનાર સાધુ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તારને પાત્ર બને છે. (૨) એ જ પ્રમાણે અદત્તાદાનનો ભંગ થઈ જવાનો ખોટો આરોપ કોઈ સાધુ પર મૂકનાર સાધુ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તારને પાત્ર બને છે. હવે સૂત્રકાર બીજા અને ત્રીજા પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તારનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે—

“ મોસંમિ સ્વંલ્લહી ” ઇત્યાદિ—

મૃષાવાદમાં સંખડી વિષયક દોષારોપણ અને અદત્તાદાનમાં મોઢકઝડણ વિષયક દોષારોપણનું કથન થવું જોઈએ. એટલે કે મૃષાવાદમાં સંખડી (સુખડી) વિષયક દોષારોપણ કરનારા આરોપણકર્તાના પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તારનું અને અદત્તાદાનમાં મોઢક ઝડણ વિષયક દોષારોપણ કરનારા આરોપણકર્તાના પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તારનું કથન પૂર્વોક્ત રૂપે જ થવું જોઈએ. એ જ વાત નીચેની ગાથા દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે—

“ લીનકલુનેહિં જાયઙ્ ” ઇત્યાદિ—

આ ગાથાનો લાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—લિક્ષાપ્રાપ્તિ માટે ભ્રમણ કરતા

એ સાધુઓ કોઈ એક સુખડીઆને ત્યાં પહોંચ્યા, તેઓ જ્યારે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે મીઠાઈ તૈયાર થઈ ન હતી. વળી ત્યાં વહોરવા આવવાની તે માણસે મનાઈ પણ કરી, તેથી તેઓ ત્યાંથી ચાલતાં થયાં હવે થોડા સમય બાદ પર્યાય જ્યેષ્ઠ સાધુએ લઘુપર્યાયવાળા સાધુને કહ્યું—“હવે પેલા માણસને ત્યાં મીઠાઈ તૈયાર થઈ ગઈ હશે. ચાલો ત્યાં જઈને મીઠાઈ વહોરીઆવીએ.” ત્યારે ક્લુલકે (લઘુ પર્યાયવાળા સાધુએ) કહ્યું—“તે માણસે આપણને વહોરવા આવવાની મનાઈ કરી છે, તેથી હું તો ત્યાં નહીં આવું.” ત્યાર બાદ તે બંને સાધુ ઉપાશ્રયમાં પાછા ફર્યાં. તે ક્લુલક સાધુએ ગુરુ પાસે એવી વાત કરી કે “આ સાધુ દીન, કરુણ વચનો બોલીને લિક્ષા માગે છે. ગૃહસ્થ દ્વારા નિષેધ કરાવા છતાં પણ તે તેના ઘરમાં દાખલ થઈ જાય છે. અને એપણુ દોષથી દૂષિત થયેલો આહાર ગ્રહણ કરે છે. તે મીઠાં વચનો બોલીને દાતાને ખુશ કરીને તેની પાસેથી આહાર ગ્રહણ કરે છે.” આ પ્રકારનું બોલું દોષારોપણ કરનાર તે સાધુને પૂર્વોક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તારને પાત્ર કહ્યો છે. એટલે કે લિક્ષાચર્યાથી નિવૃત્ત થઈને જ્યારે તે ક્લુલક સાધુ દોષારોપણ કરવા માટે ગુરુ પાસે આવે છે, ત્યારે તેને લઘુ માસ પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે, જ્યારે તે ગુરુને કહે છે કે આ સાધુ દીન વચનો બોલીને આહારની ચાચના કરે છે, ત્યારે તેને માસ ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે. અહીં પૂર્વોક્ત ક્રમથી પારાંચિક પ્રાયશ્ચિત્ત પર્યન્તના પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તારનું કથન થવું જોઈએ. ક્લુલકને માટે આ પ્રકારનો પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તાર બતાવવાનું કારણ એ છે કે તેણે મૃષાવાદ વિરમણ વ્રતનું ખંડન કર્યું છે. જો તે પર્યાય જ્યેષ્ઠ સાધુએ ક્લુલક સાધુના કહ્યા અનુસાર લિક્ષાપ્રાપ્તિ કરી હોય તો તેના દ્વારા પણ મૃષાવાદ વિરમણ વ્રતનો ભંગ કરાયો છે એમ કહી શકાય. કારણ કે ગૃહસ્થ નિષેધ કર્યો હોવા છતાં પણ તે એવું કહે છે કે “ગૃહસ્થ નિષેધ કર્યો ન હતો.” આ રીતે પોતાના આ કથન દ્વારા તે સાધુ તે ગૃહસ્થની વાતને ખોટી રીતે રજુ કરે છે. તે કારણે તે સાધુ મૃષાવાદ વિરમણ વ્રતનો

ભંગ કરતાં બને છે. અહીં પણ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તાર પૂર્વોક્ત પ્રકારનો જ સમજવો ॥ ૨ ॥

હવે સૂત્રકાર અદત્તાદાનની વિશિષ્ટતાની અપેક્ષાએ “ જા ફુસડ ” ઇત્યાદિ ગાથા દ્વારા પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તારનું કથન કરે છે—

“ જા ફુસડ માળભેગો ” ઇત્યાદિ—

આ ગાથાનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—ગુરુએ જે સાધુઓને ભિક્ષા ચર્ચા માટે મોકલ્યા. તેમાંથી એકને ભિક્ષાનો યોગ મળી ગયો. તેણે ભિક્ષા લઈ લીધી અને જેવો તે ભિક્ષાપાત્રને ઝોળીમાં મૂકવા ભય છે કે બીજો જ્યેષ્ઠ સાધુ પણ નજીકના કેઈ ઘરમાંથી લાડુ વહોરીને તેની પાસે આવી પહોંચે. તે લઘુ પર્યાયવાળા સાધુએ એવો વિચાર કર્યો કે “ આ રત્નિકે (જ્યેષ્ઠ પર્યાયવાળા સાધુએ) કેઈ ગૃહસ્થના ઘરમાંથી લાડુ ચોરી લીધાં છે આ રીતે તેણે અદત્તાદાન વિરમણુ વ્રતનો ભંગ કર્યો છે, તો ગુરુએ તેને આ દોષને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત દેવું જોઈએ. ” આ પ્રકારનો વિચાર કરીને ગુરુની પાસે આવનાર તે ક્ષુદ્ધલક સાધુ લઘુમાસ પ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર બને છે. જ્યારે તે ક્ષુદ્ધલક ગુરુને આ બધી વાત કહે છે ત્યારે તે (ક્ષુદ્ધલક) ખોટા દોષનું તેના પર આરોપણ કરવાને કારણે ગુરુ માસ પ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર બને છે. એ જ પ્રકારે પારાચિક પ્રાયશ્ચિત્ત પર્યાન્તના પૂર્વોક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તારનું અહીં પણ કથન થવું જોઈએ અહીં ક્ષુદ્ધલકને માટે જે પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તાર પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે તે તેના મૃષાવાદ વિરમણુ વ્રતનો ભંગ થઈ જવાને લીધે કરવામાં આવ્યો છે. પર્યાય જ્યેષ્ઠ બીજા સાધુએ ખરેખર એ દોષનું સેવન કર્યું હોય અને એ વાતને તે છુપાવતો હોય તો તેને પણ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તારને પાત્ર બનવું પડે છે, કારણ કે એમ કરવાથી તેના અદત્તાદાન વિરમણુનો પણ ભંગ થાય છે અને મૃષાવાદ વિરમણુ વ્રતનો પણ ભંગ થાય છે. આ પ્રકારનું બીજા અને ત્રીજા પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તારનું સ્વરૂપ છે.

હવે ચોથા પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તારનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—
“ અવિરતિવાદ ” ઇત્યાદિ—

કેઈ સાધુ પર અસત્ય રૂપે બ્રહ્મચર્ય વ્રતનો ભંગ કરવા રૂપ દોષનું આરોપણ કરનાર સાધુ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તારને પાત્ર બને છે. એ જ વાત “ રાટ્ઠિણિ વાઙ્મણ ” ઇત્યાદિ ગાથા દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. આ ગાથાનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

કેઈ પર્યાય જ્યેષ્ઠ સાધુ કેઈ લઘુ પર્યાયવાળા સાધુને હંમેશા સારી સારી શિખામણુ દેતા હતા. પરંતુ તે ક્ષુદ્ધલક (લઘુ પર્યાયવાળો) સાધુના મનમાં એવું લાગતું કે આ પર્યાય જ્યેષ્ઠ સાધુ કષાયના ઉદયને લીધે “ હં રત્નાધિક (પર્યાય જ્યેષ્ઠ) છું ” આ પ્રકારના ધ્રમંડ રૂપ વાત રોગથી

ખીડાઇ રહ્યો છે. તેથી તે સ્ખલિત, મિલિત અને ઉપાલંબ યુક્ત શબ્દો દ્વારા જાણે કે મને આડકતરી રીતે એવું કહી રહ્યો છે કે “હે હુષ્ટ શિષ્ય ! તું તારા કર્તવ્યમાર્ગમાંથી ચલાયમાન થઈ રહ્યો છે.” જો કે હું તો મારા કર્તવ્યમાંથી ખિલકુલ ચલાયમાન થયો નથી, છતાં પણ તે મને વારંવાર ટકોર કરતો રહે છે અને ઠપકો અને ધમકી આપતો રહે છે. બોલતી વખતે પણ હું ઘણી સાવધાનીથી પ્રત્યેક શબ્દને અસંમિલિત કરીને. સ્પષ્ટ રૂપે બોલું છું, છતાં પણ તે મને કહે છે કે હે હુષ્ટ શિષ્ય ! તું મિલિત (અસ્પષ્ટ) શબ્દો બોલે છે. બીજા સાધુઓ પણ તેને મારી સાથે આવું વર્તન ન રાખવા સમજાવે છે પણ તેઓ તો માનતા જ નથી, અને હાથ ઊંચો કરી કરીને મને શિખામણો આપ્યા જ કરે છે, ટક ટક કર્યા કરે છે અને એ રીતે મને ખોટી દબામણી કરે છે. હું તો એમ જ માનું છું કે તેઓ કષાયના ઉદયને વશવર્તી થઈને આ પ્રકારનું વર્તન મારી તરફ બતાવે છે. હું પણ ધારું તો તેમની સાથે એવું જ વર્તન બતાવી શકું છું. પરંતુ હું તો સમાચારીના નિયમ પ્રમાણે ચાલનારો છું, તેથી આ બધું સહન કરી લઉં છું અને તેમને એક શબ્દ પણ કેહતો નથી પરંતુ હવે હું એવું કરીશ કે જેથી મારી લઘુ દીક્ષાપર્યાય હોવા છતાં પણ તેઓ મારા કરતાં લઘુ ગણાય. આ પ્રમાણે તે લઘુ દીક્ષાપર્યાયવાળા સાધુએ નિશ્ચય કર્યો, ત્યાર બાદ કોઈ એક દિવસે તે ક્ષુદ્ધક અને તે રાત્રિનિક લિક્ષાયર્યા માટે નીકળ્યા લિક્ષાયર્યા કરતાં કરતાં ક્ષુધા અને પિપાસાથી વ્યાકુળ બનેલા તે બન્નેએ વિચાર કર્યો કે ચાલો આ વ્યન્તરાયતનમાં-લતામંડપમાં જઈને આહાર પાણી કરી લઈએ. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તેઓ ત્યાં જઈને બેસી ગયા. એ વખતે તે ક્ષુદ્ધકે કોઈ એક આર્યાને (સાધ્વીજીને) તે બાબુએ આવતાં જોયાં. તેમને જોઈને તે ક્ષુદ્ધકના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે “આજે આ સાધુનું વેર વાળવાનો સુંઠર મોકો હાથ આવ્યો છે”—

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે ક્ષુદ્ધકે તે પર્યાય જ્યેષ્ઠ સાધુને કહ્યું કે આપ થોડો આહાર કરી લો અને પાણી પી લો. ત્યાં સુધીમાં હું ઠંડે

જઈને આવી પહોંચું છું. આ પ્રમાણે કહીને તે પર્યાય જ્યેષ્ઠ સાધુ પર બ્રહ્મચર્ય વ્રતના લંગને આરોપ મૂકવાની ઇચ્છાથી તે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. આચાર્યની પાસે જઈને તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું—“જેટુંડજેળ અકઝં સઝં” ઇત્યાદિ—“હે ભગવન્! આજે અત્યારે જ વ્યન્તરાયતનમાં (દેવાલયમાં) જ્યેષ્ઠ સાધુએ મૈથુન સેવન રૂપ અકાર્યનું સેવન કર્યું છે. મેં તેનું તે હુબ્ધૃત્ય જોઈ લીધું છે. મારા વ્રતની રક્ષા કરવા માટે મેં તે હુબ્ધૃત્યનું સેવન કર્યું નથી” આ પ્રકારનું ખોટું દોષારોપણ કરવાની ઇચ્છાથી ત્યાં આવેલા તે લઘુ પર્યાય સાધુને માસ લઘુ પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે. અને ગુરુની સમક્ષ આ પ્રકારે ખોટી વાત કરવાથી તેને માસ ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે. પાશંચિત્ત પ્રાયશ્ચિત્ત પર્યન્તના પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તારને પાત્ર તે સાધુ ક્યારે બને છે તે વાત પૂર્વોક્ત કથનને આધારે સમજી લેવી. જો તે પર્યાય જ્યેષ્ઠ સાધુ દ્વારા ખરેખર તે પ્રકારના હુબ્ધૃત્યનું સેવન થઈ ગયું હોય અને તેને તે છુપાવતો હોય તો તેના દ્વારા મૈથુનવિરમણ વ્રતનો તથા મૃષાવાદ વિરમણ વ્રતનો લંગ થાય છે. તે કારણે તે સાધુ આ બંને વ્રતના લંગને લીધે પૂર્વોક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તારને પાત્ર બને છે. આ પ્રકારનું ચોથા પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તારનું સ્વરૂપ છે. હવે પાંચમાં પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તારનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—“અગુરુષ્વાદં વદન્” ઇત્યાદિ—કોઈ સાધુ બીજા કોઈ સાધુ પર તે નપુંસક હોવાનો ખોટો આરોપ મૂકે તો આરોપ મૂકનાર તે સાધુ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તારને પાત્ર બને છે. આ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે. કોઈ એક ગુરુ દીક્ષાપર્યાય વાળા સાધુએ કોઈ એક લઘુ દિક્ષાપર્યાયવાળા સાધુને અમુક કાર્ય ન કરવા અને અમુક પ્રકારનું વર્તન રાખવા વારંવાર સમજાવ્યો. પરંતુ પોતાના કલ્યાણને માટે તે એવું કહે છે એમ માનવાને બદલે તેણે કંઈ અવળું જ ધારી લીધું; અને તેણે તેના દોષો શોધવા માંડ્યા એક દિવસ તે સાધુ તે પર્યાય જ્યેષ્ઠ સાધુ સાથે લિક્ષાચર્યા માટે ગયો હતો. ત્યાંથી પાછા ફરીને તેણે આચાર્ય પાસે જઈને આ પ્રમાણે કહ્યું—

“હે ભગવન્! આ રત્નાધિક (ગુરુ દીક્ષા પર્યાયવાળો સાધુ) નપુંસક છે” આ વિષયને અનુલક્ષીને તે આચાર્ય અને ક્ષુલ્લકનો સંવાદ નીચે પ્રમાણે સમજાવ્યો. “તદ્વચ્ચિ કહં જાણાસિ” ઇત્યાદિ—

આચાર્યે તે ક્ષુલ્લકને એવો પ્રશ્ન કર્યો કે “તમે એ કેવી રીતે જાણ્યું કે તે તૃતીય પ્રકૃતિવાળો (નપુંસક) છે?”

ક્ષુલ્લકનો જવાબ—“હે ગુરુદેવ! મને તેમના કુટુંબીજનો મળ્યા હતા. તેઓ મને પૂછતાં હતાં કે શું તમે નપુંસકને પણ દીક્ષા આપો છો ખરાં? મેં તેમને એવો જવાબ આપ્યો હતો કે નપુંસકને દીક્ષા લેવાનો

અધિકાર જ અમારા શાસનમાં મળ્યો નથી. ત્યારે તેમણે મને કહ્યું હતું કે તમારી સાથે જે રત્નાધિક છે તે નપુંસક છે. વળી હે ગુરુદેવ તેની રીતભાત, લાષા, હલનચલન, હાવભાવ વગેરે જોતાં મને પણ એવી શંકા થાય છે કે તે ખરેખર નપુંસક જ છે.” આ પ્રકારનો ખોટો આરોપ તે સાધુ પર મુકનાર તે સાધુ (ક્ષુદ્ધલક) માસ લઘુ પ્રાયશ્ચિત્તથી લઈને પારાંચિક પ્રાયશ્ચિત્ત પર્યન્તના પ્રાયશ્ચિત્તોને પાત્ર બને છે. અહીં ક્ષુદ્ધલકમાં જે પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તારની પાત્રતા કહેવામાં આવી છે તે મૃષાવાદ વિરમણ વ્રતનો તેના દ્વારા ભંગ થવાને કારણે કહી છે. અને તે રત્નાધિક ખરેખર નપુંસક જ હોય તો તેને સંઘમાંથી હાંકી કાઢવો જોઈએ. આ પ્રકારના આ પાંચમો પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તાર છે, હવે છઠ્ઠા પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તારનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

“ દાસવાદં વદન્ ” ઇત્યાદિ—

કોઈ સાધુ બીજા કોઈ સાધુ ઉપર એવો ખોટો આરોપ મૂકે છે કે “ આ સાધુ દાસ છે. ” તો તે પ્રકારનું ખોટું દોષારોપણ કરનાર સાધુ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તારને પાત્ર બને છે. આ વિષયમાં વધુ સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે સમજવું.

કોઈ એક ગુરુ દીક્ષા પર્યાયવાળા સાધુએ કોઈ લઘુ દીક્ષા પર્યાયવાળા સાધુને જતનાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવાની સલાહ આપી તેથી તેણે ક્રોધાવેશમાં આવી જઈને આચાર્યની પાસે જઈને આ પ્રમાણે કહ્યું—“ હે ભગવન્ ! આ રત્નાધિક દાસ છે ” આ વિષયમાં તે ક્ષુદ્ધલક અને આચાર્ય વચ્ચેનો સંવાદ હવે આપવામાં આવે છે. “ સ્વરૂપિ કહં જાણાસિ ” ઇત્યાદિ—

જ્યારે તે ક્ષુદ્ધલકે તે પર્યાયજ્યેષ્ઠ સાધુ દાસ છે એવી વાત કરી ત્યારે આચાર્યે તેને પૂછ્યું “ તમે કેવી રીતે જાણ્યું કે તે ખરક (દાસ) છે ? ” ત્યારે તે ક્ષુદ્ધલકે જવાબ આપ્યો—“ તેના શરીરની આકૃતિ, વર્તન આદિ દાસના જેવાં જ છે. તેને વાત વાતમાં ક્રોધ આવી જાય છે, તે ખૂલ્લે શરીરે જ બેસી રહે છે—શરીર પર કોઈ વસ્ત્ર ઓઢતો નથી, તે નીચતર આસને બેસે છે, અને તે સ્વભાવે કૂર છે. ” દાસના શરીરનો આકાર કેવો હોય છે તેનું શાસ્ત્રોમાંથી પ્રમાણ આપીને તે ક્ષુદ્ધલક આચાર્યને કહે છે કે :

“ દેહેણ વા વિરૂઢો ” ઇત્યાદિ—

દાસોનું શરીર જેવું વિકૃત (બેડાળ) હોય છે, એવું જ વિકૃત શરીર આ રત્નાધિક સાધુનું છે—તેના શરીરે ખૂંધ છે, તે વામન છે, તેના પગ લાંબા છે. આ પ્રકારની તેની શરીર રચના વડે જ એ વાત સિદ્ધ થઈ જાય છે કે

સ્થાન—૫૭

તે દાસ છે. વળી તેમના જે સંબંધીઓ છે તેમણે પણ મને કહ્યું છે કે તે દાસ છે” તે ક્ષુલ્લકની આ પ્રકારની દલીલો સાંભળીને તે આચાર્યે તેને કહ્યું:

“ કેઈ સુલ્લ દુલ્લ ” ઇત્યાદિ--

“ હે ક્ષુલ્લક ! સંસારમાં નામકર્મના ઉદયની વિચિત્રતાને લીધે નીચ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા કેટલાક દાસાદિ જન પણ સૌંદર્ય સંપન્ન હોય છે અને રાજકુળ આદિ ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા કેટલાક લોકો કદરૂપાં (ખૂંધ આદિ વિકૃત શરીરવાળા, વામન રૂપ, લાંબા પગવાળાં) પણ હોય છે. તેથી એવા લોકો તિરસ્કારને પાત્ર નથી અને એવા લોકો માટે આવા કઠોર વચનો બોલવા તે કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી. ”

આચાર્ય દ્વારા આ પ્રમાણે સમજાવવામાં આવ્યા છતાં પણ જો તે ક્ષુલ્લક પોતાની હઠ છોડતો નથી અને રત્નાધિક વિષેના પોતાના વિચારોમાં જો પરિવર્તન લાવતો નથી, ઊલ્ટા તે રત્નાધિકમાં દાસલાવની જ પુષ્ટિ કરતો રહે છે તો તે આગળ કહ્યા મુજબના મૃષાવાદ જનિત માસલધુથી લઇને પારાચિત પ્રાયશ્ચિત્ત પર્યાન્તના પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તારોને પાત્ર બને છે. જો તે રત્નાધિક ક્ષુલ્લકના કથન અનુસાર ખરેખર દાસ જ હોય, તો તેને સાધુઓના ગમ્મમાંથી કાઢી મૂકવો જોઈએ. આ પ્રકારનો આ છઠ્ઠો પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તાર છે.

“ ઇચ્છેષ્ઠ ક્ષ ક્ષપ્સ પત્થારે પત્થરેત્તા સમ્મં અપરિપૂરેમાણે તઠ્ઠાણવત્તે ”
કોઈ પણ રત્નાધિક પર દોષારોપણ કરનાર સાધુ જો પોતે મૂકેલા દોષોને સાબિત કરવાને અશ્વમર્થ નિવડે, તો તે પોતે માસલધુ આદિથી લઇને પારાચિત પર્યાન્તના ૬ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રસ્તારોને પાત્ર બને છે. સાધ્વાચારના તે ૬ પ્રસ્તારોનું આ સૂત્રમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. સાથે સાથે એવાં ૬ પ્રકારના દોષારોપણો પણ ઉપર પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. ॥ સૂ. ૫૪ ॥

કલ્પ વિષયકા નિરૂપણ

સૂત્રકાર હવે કલ્પવિષયક બીજા બે સૂત્રોનું કથન કરે છે—

ટીકાર્થ--“ છ ક્ષપ્સ પલ્લિમંથૂ પણ્ણત્તા ” ઇત્યાદિ—

જેના દ્વારા સાધુના આચાર નષ્ટ થાય છે એવી ચેષ્ટાનું નામ પરિમન્થન છે અને એવી ચેષ્ટા કરનારને કલ્પના (આચારના) પરિમન્થુ કહે છે. પરિમન્થુના દ્રવ્ય અને લાવના લેદ્ધી બે પ્રકાર પડે છે. દહીંને વલોવવા માટેનો જે રવૈયો હોય છે તે દ્રવ્ય પરિમન્થુ છે. દહિ સમાન કલ્પના મન્થનમાં (વિનાશ કરવામાં) સાધનભૂત જે લાવો છે (કૌકુચિકાદિ લાવો

સાધુના આચારનો વિનાશ કરનારા છે,) તેમને લાવ પરિમન્થુ કહે છે. કહ્યું પણ છે કે “ દન્વન્મિ મંથિષ્ણ સ્વલુ ” ઇત્યાદિ—

જેવી રીતે રવૈયા વડે દહીંનું મન્થન કરવામાં આવે છે, એ જ પ્રમાણે કૌકુચિકા આદિ વડે દહીં સમાન કલ્પ (સાધુના આચાર) નું પણ મન્થન કરાય છે. એટલે કે કૌકુચિકા આદિ વડે સાધુના આચારોનો ભંગ થાય છે. તેથી સૂત્રકારે અહીં લાવ પરિમન્થુની જ પ્રદ્વપણા કરી છે. તે લાવ પરિમન્થુઓ સાધુના આચાર રૂપ કલ્પના વિનાશક હોય છે. તેના નીચે પ્રમાણે ૬ પ્રકાર છે—(૧) કૌકુચિક-ભાંડના જેવી કુચેષ્ટા કરનાર સાધુને અહીં કૌકુચિક પરિમન્થુ કહ્યો છે. તે કૌકુચિકના સ્થાન, શરીર અને લાષાના ભેદથી ત્રણ પ્રકાર પડે છે. કહ્યું પણ છે કે :

“ ઠાળં સરીરભાસા ” ઇત્યાદિ—

જે સાધુ યંત્રની જેમ અથવા નાચનારીની જેમ આમ તેમ ભ્રમણુ કર્યા કરે છે તેને સ્થાનની અપેક્ષાએ કૌકુચિક કહે છે. જે હાથ આદિ વડે પત્થર આદિ ફેંક્યા કરે છે તેને શરીરની અપેક્ષાએ કૌકુચિક કહે છે.

કહ્યું પણ છે કે “ કરગોફળધણુવાયાઙ્ગિ ” ઇત્યાદિ—

હાથ વડે, ગોફળુ વડે, અને પગ વગેરે વડે પત્થર ફેંકનાર તથા ભૂ, દાદી ઇત્યાદિને કંપાવનાર અને વિવિધ નાટ્યક્રીડાઓ કરનાર માણસને શરીરની અપેક્ષાએ કૌકુચિક કહે છે. જે માણસ મુખ વડે સીટી બળાવે છે, અને વિવિધ સૂરો કાઢે છે અને બીજા લોકોને હસવું આવી બળાવે એવી ભાષા બોલે છે તેને ભાષાની અપેક્ષાએ કૌકુચિક કહે છે. કહ્યું પણ છે કે :

“ હેલિય મુહવાઙ્ગિ ” ઇત્યાદિ—

જે સાધુ ભિન્ન રીતે ચીત્કાર કરે છે, મુખને વાળની જેમ વગાડે છે, હાસ્યોત્પાદક વાણી બોલે છે—એવા એવા ભાષાપ્રયોગો કરે છે કે શ્રોતાઓને હસવું આવી બળાવે છે, જે અનેક પ્રકારના સૂરો કાઢે છે, તે સાધુને ભાષાની અપેક્ષાએ કૌકુચિક કહે છે. આ ગાથામાં “ હેલિય ” પદ ચીત્કારનું વાચક છે તથા “ મુહવાઙ્ગિ ” આ પદ હાસ્યોત્પાદક ભાષાનું વાચક છે. આ ત્રણે પ્રકારના કૌકુચિકો ચારિત્રના વિઘાતક હોય છે. કલ્પના (આચારના) પ્રથમ પરિમન્થુનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે.

પરિમન્થુનો બીજો પ્રકાર ભૌખરિક છે મુખર એટલે વાચાળ. એવા વાચાળ સાધુને ભૌખરિક કહે છે. જે માણસ વગર વિચાર્યે મનને ફાવે તેમ બોલનારો હોય છે તેને ભૌખરિક કહે છે. અથવા મુખ વડે ગમે તેવું બોલીને જે “ જરિં કરોતિ ” અન્યને પોતાના દુશ્મન બનાવે છે તેને ભૌખરિક કહે છે.

કહ્યું પણ છે કે “ મુલ્લરિસ્સ ગોત્રનામં ” ઇત્યાદિ—

તે મૌખિક મૃષાવાદ વિરમણ વ્રતનો પરિમન્થુ (વિરાધક) હોય છે, કારણ કે તેની વાચાળતાને કારણે તે જે કેઈ વાત કરતો હોય તેમાં અસત્યતા (મૃષાવાદ) સંભવી શકે છે. હવે ત્રીજા પ્રકારના પરિમન્થુ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—

જે સાધુના નેત્ર અંચલ હોય છે તેને ચક્ષુલૌલક કહે છે. માર્ગમાં ચાલતી વખતે તે આસપાસની ચીજોને જોતાં જોતાં ચાલે છે, તેથી તેના દ્વારા ઇર્થાસમિતિની વિરાધના થાય છે. ચાલતાં ચાલતાં ધર્મકથા કરનાર સાધુને પણ ઉપલક્ષણની અપેક્ષાએ ચક્ષુલૌલક કહી શકાય છે.

કહ્યું પણ છે કે “ આલોચંતો વચ્ચહ ” ઇત્યાદિ—

ઉદ્યાન આદિને જોતાં જોતાં ચાલનારો અથવા ધર્મકથા કરતાં કરતાં ચાલનારો સાધુ અનુપયુક્ત હોય છે—એટલે કે પોતાના ગમન માર્ગ પર ઉપયોગપૂર્વક ચાલનારો હોતો નથી આ પ્રકારનો સાધુ ઐર્થાપથિકી સમિતિનો પરિમન્થુ (વિનાશક) હોય છે. ઇર્થા એટલે ગમન. તે ગમનના માર્ગને ઇર્થા કહે છે. ચક્ષુલૌલક સાધુ આ ઇર્થાપથ સમિતિનું સમ્યક્ રીતે પાલન કરી શકતો નથી તે કારણે તે ઐર્થાપથિકી સમિતિનો વિરાધક બને છે.

કહ્યું પણ છે કે “ છક્કાયાણ વિરાહાણ ” ઇત્યાદિ—

છકાચોની વિરાધના થવાથી સંયમની વિરાધના થાય છે. અસાવધાની પૂર્વક ચાલવાથી કાંટો વાગે, પડી જવાય, પાત્ર આદિ ફૂટે અને તે કારણે લોકોમાં નિન્દા પણ થાય અને પોતાને હાનિ થાય છે, સાથે સાથે ધર્મની પણ વિરાધના થાય છે.

સ્થાન - ૫૮

ચોથો પરિમન્થુ ‘ તિન્તિણિક ’ ગણાય છે. ઉદ્ગમાદિદોષ રહિત આહાર પાણીની ગવેષણા રૂપ એષણા હોય છે. તે એષણા પ્રધાન જે ગોચરી (લિક્ષાયર્થા) છે તેને એષણા ગોચર કહે છે. લિક્ષાયર્થા આદિમાં પુરતાં આહાર પાણીની પ્રાપ્તિ ન થવાથી જે સાધુ ખિન્ન થઈ જાય છે અને ક્રોધના આવેશમાં આવી જઈને મનમાં આવે તે બકવા માંડે છે, એવા સાધુને ‘ તિન્તિણિક ’ (તિતાલિયો) કહે છે. એવો સાધુ અનેષણીય આહારાદિ પણ ગ્રહણ કરી લે છે. તેથી એવો સાધુ એષણા ગોચરનો પરિમન્થુ (વિરાધક) ગણાય છે.

પાંચમો પરિમન્થુ ‘ ઇચ્છા લૌલિક ’ ગણાય છે. સ્પૃહા એટલે ઇચ્છા અને લૌલ એટલે તૃષ્ણા. જે સાધુમાં વચ્ચ, પાત્ર આદિ ઉપધિની સ્પૃહા અને તૃષ્ણા અધિક હોય છે એવા સાધુને ઇચ્છાલૌલિક કહે છે. એવો સાધુ મુક્તિમાર્ગનો પરિમન્થુ (વિરાધક) હોય છે. કારણ કે મુક્તિ નિર્લોભતા રૂપ હોય છે. આંધક ઉપધિવાળો સાધુ પોતાના અપરિગ્રહ વ્રતનું પાલન કરી

શકતો નથી. તે કારણે તે સાધુ નિર્લોભતા રૂપ મુક્તિમાર્ગ પર આગળ વધી શકતો નથી. તેથી એવા સાધુને મુક્તિમાર્ગનો પરિમન્થુ (વિરાધક) કહ્યો છે.

અભિધ્યાનિદાન કરનારને છટ્ટા પ્રકારનો પરિમન્થુ કહ્યો છે-અભિધ્યા એટલે લોભ. જે સાધુ લોભને વશ થઈને ચક્રવર્તી આદિ પદ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા સેવે છે, તે સાધુ આર્ત્તધ્યાનવાળો હોય છે. આર્ત્તધ્યાનને લીધે સાધુ મુક્તિમાર્ગથી સ્ખલિત થઈ જાય છે, તે કારણે તેને મોક્ષમાર્ગનો પરિમન્થુ કહ્યો છે. “અભિધ્યા” આ વિશેષણના પ્રયોગ દ્વારા સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે જે સાધુ લોભરહિત બનીને જન્મમરણ આદિને અન્ત લાવવાની આશા સેવે છે, તે સાધુની તે પ્રકારની આકાંક્ષા મોક્ષમાર્ગની વિનાશકબનતી નથી.

શંકા—જેવી રીતે ચક્રવર્તી આદિ પદની ચાહના મોક્ષમાર્ગની વિનાશક ગણાય છે, એવી જ રીતે જન્મ, જરા અને મરણનો વિનાશ કરનાર તીર્થંકર પદની ચાહના રૂપ નિદાન શું મોક્ષમાર્ગનું વિનાશક બનતું નથી ?

ઉત્તર—“સર્વથ મગવયા અણિયાણયા પસત્થા” આ સૂત્રપાઠ દ્વારા સૂત્રકારે એ જ વાતનું સમાધાન કર્યું છે. તીર્થંકર પદની આકાંક્ષા મોક્ષમાર્ગની વિનાશક બનતી નથી. છતાં એ વાત પણ અહીં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે કે “ચક્રવર્તી આદિ પદ વિષયક અનિદાનતાને જ પ્રશંસનીય માનવામાં આવેલ નથી, પરંતુ તીર્થંકરત્વ ચરમ દેહત્વ આદિ વિષયક અનિદાનતાને પણ પ્રશંસનીય માનવામાં આવેલ છે. કહ્યું પણ છે કે :

“ઈહ પરલોગનિમિત્ત” ઇત્યાદિ—

માત્ર આલોક અને પરલોક વિષયક અનિદાનતાને જ પ્રશંસનીય કહેલ નથી, પરંતુ સમસ્ત અર્થોમાં અને સમસ્ત બાબતોમાં પણ અનિદાનતાને પ્રશંસનીય કહી છે. આ રીત તીર્થંકર, ચરમદેહ આદિના નિદાનને પ્રશંસનીય કહેવામાં આવ્યું નથી. ॥ સૂ. ૫૫ ॥

“ છવિહા કળ્પદ્વિર્ઘ્ન પળ્પન્તા ” ઇત્યાદિ—

કલ્પસ્થિતિ ૬ પ્રકારની કહી છે—(૧) સામાયિક કલ્પસ્થિતિ, (૨) છેદો-પસ્થાપનીય કલ્પસ્થિતિ, (૩) નિર્વિશમાન કલ્પસ્થિતિ, (૪) નિર્વિષ્ટ કલ્પસ્થિતિ (૫) જિન કલ્પસ્થિતિ, અને (૬) સ્થવિર કલ્પસ્થિતિ.

સાધુના જે આચાર છે તેનું નામ કલ્પ છે. તે કલ્પની જે મર્યાદા છે તેને કલ્પસ્થિતિ કહે છે. તે કલ્પસ્થિતિના ૬ પ્રકાર કહ્યા છે.

(૧) સામાયિક કલ્પ—જ્ઞાનાદિકનો જે લાભ છે, તેનું નામ જ સમાય છે. તે સમાય જ સામાયિક છે. તે સામાયિક રૂપ જે કલ્પ છે તેને સામાયિક કલ્પ કહે છે. પ્રથમ તીર્થ'કર અને ચરમ તીર્થ'કરના તીર્થના સાધુઓમાં આ કલ્પસ્થિતિ અલ્પકાલિક હોય છે. એટલે કે જઘન્ય સાત દિનની, મધ્ય-મની અપેક્ષાએ ચાર માસની અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ છ માસની આ સ્થિતિ હોય છે, કારણ કે ત્યારબાદ છેદોપસ્થાપનીયનું વિધાન થાય છે. મધ્યમ તીર્થ'કરોના તીર્થમાં અને મહાવિદેહોમાં સાધુઓનું આ કલ્પ યાવત્કથિક કહ્યું છે, કારણ કે ત્યાં છેદોપસ્થાપનીયનો અભાવ રહે છે. આ સામાયિક કલ્પની જે સ્થિતિ છે તેનું નામ સામાયિક કલ્પસ્થિતિ છે. તેના નીચે પ્રમાણે બે ભેદ કહ્યા છે—(૧) નિયમ લક્ષણ અને (૨) અનિયમ લક્ષણ. શય્યાતરપિંડના પરિહારમાં (ત્યાગમાં), ચાતુર્યામના પાલનમાં, પુરુષ જ્યેષ્ઠતામાં અને રત્નાધિક (વધુ લાંબી દીક્ષા પર્યાયવાળા) ને લઘુ દીક્ષા પર્યાયવાળા સાધુ દ્વારા વંદણ કરવામાં તે નિયમ રૂપ હોય છે. પરન્તુ ઔદેશિક આહારાદિનું અગ્રહણ કરવામાં રાજપિંડના અગ્રહણમાં, પ્રતિક્રમણ કરવામાં, માસકલ્પ કરવામાં અને પર્વપણ કલ્પ કરવામાં તે અનિયત રૂપ છે.

કહ્યું પણ છે કે “ સિજ્જાયરવિંદેય ” ઇત્યાદિ—

શય્યાતરપિંડનો પરિહાર, ચાતુર્યામ, પુરુષજ્યેષ્ઠ અને કૃતિકર્મકરણ (પર્યાય જ્યેષ્ઠને વંદણ) આ ચાર અવસ્થિત (નિયત) કલ્પ છે. આચેલકય ઔદેશિક, પ્રતિક્રમણ, રાજપિંડ, માસકલ્પ અને કલ્પ આ ૬ અનવસ્થિત (અનિયત) કલ્પ છે.

“ આચેલકય ” બે પ્રકારનું કહ્યું છે—(૧) સચેલ અને અચેલ. અચેલતાની અપેક્ષાએ આચેલકયનો જિનોમાં સદ્ભાવ હોય છે, તથા સચેલતાની અપેક્ષાએ આચેલકયનો સદ્ભાવ જીણુશીર્ણુ વસ્ત્ર ધારણ કરનારમાં હોય છે. તે કારણે અલ્પ મૂલ્ય, જીર્ણુ અને ખંડિત વસ્ત્રાદિનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ નિર્ગ્રંથોને અચેલ કહે છે. આ પ્રકારની પ્રથમ કલ્પસ્થિતિ છે.

(૨) છેદોપસ્થાપનીય કલ્પસ્થિતિ—પૂર્વ પર્યાયના છેદનથી જે ઉપસ્થાપનીય—આરોપણીય હોય છે, તેનું નામ છેદોપસ્થાપનીય છે. આ છેદોપસ્થાપનીય મહાત્રતનું પુનઃ સ્પષ્ટ રૂપે આરોપણ કરવા રૂપ હોય છે. આ છેદોપસ્થાપનીયનો સદ્ભાવ પહેલા અને છેલ્લા તીર્થકરોના તીર્થોમાં હોય છે આ છેદોપસ્થાપના રૂપ જે કલ્પ છે—જે સાધુનો આચાર છે, તે આચારની સ્થિતિનું નામ છેદોપસ્થાપનીય કલ્પસ્થિતિ છે.

(૩) નિર્વિશમાન કલ્પસ્થિતિ—પરિહાર વિશુદ્ધિ તપનું જેઓ પાલન કરે છે તેમને નિર્વિશમાનક કહે છે. તેમને પારિહારિક પણ કહે છે. તેમનો જે કલ્પ (આચાર) છે તેનું નામ નિર્વિશમાન કલ્પ (આચાર) છે તે કલ્પમાં જે સ્થિતિ (મર્યાદા) હોય છે તેનું નામ નિર્વિશમાન કલ્પસ્થિતિ છે. તે સ્થિતિ ગ્રીષ્મ, શીત અને વર્ષાકાળમાં જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ તપથી યુક્ત હોય છે. જઘન્ય તપ ક્રમશઃ એક ઉપવાસ, છઠ્ઠ અને અઠમની તપસ્યા રૂપ હોય છે. મધ્યમ તપ ક્રમશઃ છઠ્ઠ, અઠમ અને દશમ (ચાર ઉપવાસ) ની તપસ્યા રૂપ હોય છે. ઉત્કૃષ્ટ તપ ક્રમશઃ અઠમ, દશમ અને દ્વાદશ (પાંચ ઉપવાસ) ની તપસ્યા રૂપ હોય છે. પારણાને દિવસે આયંબીલ કરવામાં આવે છે, તથા (૧) અસંસૃષ્ટા, (૨) સંસૃષ્ટા, (૩) સંસૃષ્ટાડસંસૃષ્ટા, (૪) અદ્યપલેપા, (૫) અવગૃહીતા, (૬) પ્રગૃહીતા અને (૭) ઉન્નિઝતધર્મિકા, આ સાત પિંડેષણાઓમાંથી પહેલી બે એષણાઓને અભિગ્રહ થાય છે અને બાકીની પાંચ એષણાઓમાંથી એક એક એષણાથી આહાર ગ્રહણ અને પાનક ગ્રહણ થાય છે. એટલે કે એક એષણાથી આહાર ગ્રહણ થાય છે અને એક એષણાથી પાનકનું ગ્રહણ થાય છે. કહ્યું પણ છે કે “પારણમે આચામં” ઇત્યાદિ. આ પ્રકારની નિર્વિશમાન કલ્પસ્થિતિ છે.

(૪) નિર્વિષ્ટ કલ્પસ્થિતિ—જેમણે વિવક્ષિત ચારિત્રનું સમ્યક્ રીતે પાલન કર્યું છે એવા અનુપારિહારિકોના કલ્પની જે સ્થિતિ છે, તેને નિર્વિષ્ટ કલ્પસ્થિતિ કહે છે. અહીં પણ પ્રતિદિન આયંબિલની તપસ્યા અને લિક્ષાયર્ચા

સ્થાન—૫૧

પણ ઉપર બતાવ્યા અનુસાર જ થાય છે. કહ્યું પણ છે કે “ કળ્પદ્વિયા વિ
 પદ્ધિનિ કરેતિ એવેવ ચાયમ ” અહીં આ પ્રમાણે સમજવું નોંધવું. આ
 સાધુઓને નિર્વિશમાનક અને નિર્વિષ્ટ પરિહાર વિશુદ્ધિક કહે છે. અહીં નવ
 સાધુઓનો સમૂહ હોય છે. તેમાંથી જે ચાર સાધુઓ પરિહાર
 તપ કરે છે તેમને પારિહારિક કહેવાય છે, અને જે
 ચાર સાધુઓ તેમનું વૈયાવૃત્ય કરે છે તેમને અનુપારિહારિક કહેવાય
 છે. બાકીના એક સાધુ કલ્પસ્થિત વાચનાચાર્ય થાય છે. તે ગુરુકલ્પ-ગુરુ
 જેવો હોય છે. તેમાં જે ચાર પારિહારિકો હોય છે તેઓ છ માસ સુધી
 તપ કરે છે અને ત્યાર બાદ તેઓ નિર્વિષ્ટકાયિક થઈ જાય છે અને તેમનું
 વૈયાવૃત્ય કરનારા ચાર સાધુઓ તપ કરવા લાગી જાય છે અને જેઓ નિર્વિષ્ટ-
 કાયિક બની ગયા છે તેઓ તેમનું વૈયાવૃત્ય કરવા મંડી જાય છે. છ માસ
 સુધી આ ક્રમ પણ ચાલ્યા કરે છે. ત્યાર બાદ તપ કરનારા તે ચાર સાધુઓ
 પણ નિર્વિષ્ટકાયિક થઈ જાય છે. ત્યાર બાદ કલ્પસ્થિત વાચનાચાર્ય છ માસ
 સુધી તપ કરે છે, બાકીનામાંથી એક વાચનાચાર્ય બને છે અને બાકીના
 સાત તેમનું વૈયાવૃત્ય કરે છે. છ માસ પછી તે તપ કરનારા સાધુ પણ
 નિર્વિષ્ટકાયિક થઈ જાય છે. આ રીતે આ પરિહારવિશુદ્ધિક તપ અઢાર માસ
 સુધી ચાલે છે. કહ્યું પણ છે કે “ પરિહારિય છમ્માસે ” ઇત્યાદિ.

એટલે કે પારિહારિકમાં છ માસ, અનુપારિહારિકમાં છ માસ અને
 કલ્પસ્થિતમાં છ માસ, એ રીતે પરિહાર વિશુદ્ધિમાં કુલ ૧૮ માસનો સમય
 વ્યતીત થાય છે. તે સાધુઓ ચારિત્રસંપન્ન અને દર્શનમાં પૂર્ણ પરિપક્વ
 હોય છે. તેઓ ઓછામાં ઓછા નવ પૂર્વના ધારક અને વધારેમાં વધારે
 દસ પૂર્વના ધારક હોય છે. તેઓ પાંચ પ્રકારના વ્યવહારના, એ પ્રકારના
 કલ્પના અને દસ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તના પૂર્ણ રૂપે નિજ્ઞાત હોય છે.

(૫) જિન કલ્પસ્થિતિ—ગચ્છનિર્ગત સાધુવિશેષને જિન કહે છે. તે
 જિનોની કલ્પસ્થિતિ આ પ્રકારની હોય છે—

તેઓ પ્રથમ સંહનના ધારક હોય છે, જિનકલ્પપ્રતિપક્ત હોય છે,
 તેઓ ઓછામાં ઓછા નવમાં પૂર્વની ત્રીજી આચારવસ્તુ પર્યાન્તના ધારક
 હોય છે અને અધિકમાં અધિક સહેજ ન્યૂન દસ પૂર્વના ધારક હોય છે.
 તેઓ એકલા જ વિચરે છે. તેઓ દિવ્ય આદિ ઉપસર્ગોને અને રોગજન્ય વેદ-
 નાઓને સહન કરે છે, દસ ગુણોથી યુક્ત સ્થંડિલ (ઉચ્ચારાદિ પરકવાનું સ્થાન
 વિશેષ) માં જ ઉચ્ચાર (મળત્યાગ) આદિ પઢે છે, અને સર્વોપધિની
 અપેક્ષાએ વિશુદ્ધ વસતિમાં (ઉપાશ્રયમાં) રહે છે. તેઓ ત્રીજા પ્રહરમાં જ

લિક્ષાયર્થો કરે છે. તેઓ પહેલી જો પિંડેષણના ગ્રહણ કરવાવાળા હોતા નથી છે અને બાકીની પાંચ એવણુઓમાંથી એનો યોગ થતાં તેમાંથી કોઈ એક એવણુ વડે લિક્ષા (આહાર પાણી) ગ્રહણ કરતા હોય છે. કહ્યું પણ છે— “ ગચ્છમ્મિય નિમ્માયા इत्यादि । आ प्रकारनुं पांचमी कल्पस्थितितुं स्वરूप છે.

(૬) સ્થવિરકલ્પસ્થિતિ—જે આચાર્ય આદિ સાધુ ગરુડમાં રહે છે તેમને સ્થવિર કહે છે. તેમના કલ્પની જે સ્થિતિ છે તેને સ્થવિરકલ્પસ્થિતિ કહે છે. કહ્યું પણ છે કે “ સંજમકરણુજ્જોગા ” ઇત્યાદિ—

આ ગાથામાં સ્થવિર કલ્પનો આ પ્રકારનો ક્રમ બતાવ્યો છે— પ્રથમ શ્રુતચારિત્ર રૂપ ધર્મનું શ્રવણ અને તેના દ્વારા સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ, ત્યાર બાદ આલોચનાપૂર્વક પ્રવ્રજ્યાની પ્રતિપત્તિ અને તેના દ્વારા ગ્રહણશિક્ષા અને આસેવનશિક્ષાના અધિકારનો લાભ, (સૂત્રને ગ્રહણ કરવા રૂપ ગ્રહણ શિક્ષા અને પ્રતિલેખના આદિ રૂપ આસેવન શિક્ષા હોય છે) ત્યારબાદ સૂત્રાનો અર્થ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે અને ત્યાર બાદ અનિયતવાસ કરે છે. ગ્રામ, નગર, સન્નિવેશ આદિકોમાં ગુરુની આજ્ઞાથી વિચરવું તેનું નામ અનિયતવાસ છે. વિચરણ કરવાની યોગ્યતાવાળા સાધુને જ આ પ્રમાણે વિચરણ કરવાની આજ્ઞા મળે છે. છતાં તે સાધુ એકાકી વિહાર કરી શકેતા નથી. ગુરુની આજ્ઞાથી અન્ય સાધુઓ તેની સાથે વિહાર કરે છે. સ્થવિર કલ્પનો આરાધક સાધુ સંયમના પાલનમાં વિશેષ પ્રયત્નશીલ હોય છે. જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્રનો પૂર્ણ રૂપે આરાધક હોય છે જે તેનું આયુષ્ય લાંબુ હોય અને તે ચાલવાને અશક્ત થઈ ગયો હોય તો કોઈ ક્ષેત્રમાં તે સ્થિર-વાસ અંગીકાર કરી લે છે. આ રીતે સ્થિરવાસમાં એક જ ક્ષેત્રમાં રહેવા છતાં પણ તે સાધુ દોષોથી રહિત વસતિમાં જ રહે છે

તથા—“ પઞ્ચજ્ઞા સિદ્ધિસ્થાવય ” ઇત્યાદિ—

આ ગાથાનો ભાવાર્થ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ છે. જિનકલ્પિક અને સ્થવિર કલ્પિકની સ્થિતિના વિષયમાં વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાવાળા પાઠકોએ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના બીજા અધ્યયનની મારી બનાવેલી પ્રિયદર્શિની ટીકા વાંચી લેવી. અહીં જે સામાયિકકલ્પસ્થિતિ, છેદોપસ્થાપનીય કલ્પસ્થિતિ, ઇત્યાદિ ક્રમથી પાઠ રાખવામાં આવ્યો છે તેનું કારણ એ છે કે પહેલાં સામાયિકનું જ આરોપણ થાય છે, ત્યાર બાદ છેદોપસ્થાપનીયનું આરોપણ થાય છે.

તથા ગૃહીત છેદોપસ્થાપનાવાળા જ નિર્વિશમાનક થાય છે, ત્યાર બાદ જ તેઓ નિર્વિષ્ણકાયિક થઈ જાય છે, અને ત્યાર બાદ તેઓ જિનકલ્પિક અથવા સ્થવિરકલ્પિક થઈ જાય છે. ॥ સૂ. ૫૬ ॥

ઉપરના સૂત્રમાં કલ્પસ્થિતિનું જે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તે મહાવીર પ્રભુ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે, તેથી હવે સૂત્રકાર મહાવીર પ્રભુ વિષે થોડું કથન કરે છે. “ સમ્રજે ભગવં મહાવીરે ” ઇત્યાદિ—

મહાવીરસ્વામી સંબંધી કથન

શ્રમણુ લગવાન મહાવીર અપાનક ષષ્ઠ લક્ષ્ણ પૂર્વક (નિર્જળ છઠ્ઠી તપસ્યા કરીને) મુંડિત થઈને ગૃહસ્થાવાસના ત્યાગપૂર્વક પ્રવ્રજિત થયા હતા. શ્રમણુ લગવાન મહાવીરને અપાનક ષષ્ઠ લક્ષ્ણની તપસ્યા વડે અનંત, અનુ-ત્તર, નિર્વ્યાધાત, નિરાવરણુ, કૃત્સ્ન અને પ્રતિપૂર્ણ કેવલવરજ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થયા હતાં. અપાનક ષષ્ઠ લક્ષ્ણની તપસ્યા દ્વારા જ શ્રમણુ લગવાન મહાવીર સિદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત પરિનિવૃત્ત અને સમસ્ત દુઃખોથી રહિત થયા હતા.

જે ઉપવાસમાં પાણીનો પણ ત્યાગ કરવામાં આવે છે તે ઉપવાસને અપાનક ઉપવાસ કહે છે. એવા બે દિવસના નિર્જળ ઉપવાસને અપાનક ષષ્ઠ લક્ષ્ણ કહે છે. ॥ સૂ. ૫૭ ॥

દેવકે સંબંધી નિરૂપણ

લગવાન મહાવીર દ્વારા પ્રરૂપિત ધર્મના જેઓ અનુયાયી હોય છે તેઓ દેવની પર્યાયે ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર દેવોના વિષયમાં થોડું કથન કરે છે. “ સળંકુમારમાહિંદેસુ ણં કલ્પેસુ ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—સનતકુમારકલ્પમાં અને માહેન્દ્રકલ્પમાં વિમનોની ઊંચાઈ છસો છસો ૬૦૦—૬૦૦ યોજનની કહી છે. આ બન્ને કલ્પના દેવોના લવધારણીય શરીરની ઉત્કૃષ્ટ ઊંચાઈ છ રત્નપ્રમાણુ કહી છે. ॥ સૂ. ૫૮ ॥

આહારકા પરિણામ ઔર વિપરિણામકા નિરૂપણ

ઉપરના સૂત્રમાં દેવોની વાત કરી. તે દેવશરીરોમાં આહાર પરિણામનો પણ સફલાવ હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર આહાર પરિણામનું અને વિપરિણામના સંબંધથી વિષ પરિણામનું નિરૂપણ કરે છે. “ હ્રિવિદ્દે મોયળપરિણામે વણ્ણત્તે ” ઇત્યાદિ—

લોજન પરિણામના નીચે પ્રમાણે ૬ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) મનોજ, (૨) રસિક, (૩) પ્રીણીય, (૪) બૃંહણીય, (૫) દીપનીય અને (૬) દૃપણીય

વિષ પરિણામના પણ ૬ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) દદ્ધ, (૨) ભુક્ત, (૩) નિપતિત, (૪) માંસાનુસારી, (૫) શોષિતાનુસારી અને (૬) અસ્થિ મજ્જાનુસારી

આહાર વિશેષની પરિણામ પરિણુતિ અથવા આહારના પરિણામના જે છ પ્રકારો કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—

જે આહાર મનોજ લોજનના સંબંધથી શુભ હોય છે તેનું પરિણામ (પરિપાક) પણ સુંદર હોય છે. જે આહાર રસયુક્ત લોજનવાળો હોય છે

તેનો પરિપાક પણ રસયુક્ત હોય છે. જે આહાર રસાદિ ધાતુઓમાં સમતા કરનારો હોય છે તેનું પરિણામ પણ એવું જ હોય છે. તેથી એવા આહારને પ્રીણનીય કહ્યો છે. જે આહાર ધાતુની વૃદ્ધિ કરનારો હોય છે એવા આહારને પરિણામની અપેક્ષાએ વૃંહણીય કહ્યો છે જે આહાર અગ્નિગ્ન જનક (ગરમી ઉત્પન્ન કરનાર) હોય છે તેને દ્વીપનીય કહ્યો છે. જે આહાર બલ-વર્ધક અથવા ઉત્સાહવર્ધક હોય છે તેને દર્પણીય કહ્યો છે. અથવા ‘પરિણામ’ પદનો અર્થ પર્યાય, સ્વભાવ અને ધર્મ પણ થાય છે. તેથી પરિણામ અને પરિણામીમાં અલેદના ઉપચારની અપેક્ષાએ પરિણામ શબ્દ દ્વારા પરિણામવાળું લોજન જ અહીં મનોરૂ આદિ લેદો વડે ગ્રહણ થયું છે, એમ સમજવું જોઈએ. જે મનોરૂ આદિ શબ્દોને લોજનના વિશેષણ રૂપે વાપરવામાં આવે તો અહીં નાન્યતર જાતિમાં તે પદોનો પ્રયોગ કરવો પડશે. જેમકે-જે લોજન અભિલેષણીય (મન લાવતું) હોય છે તેને મનોરૂ લોજન કહે છે. જે લોજન માધુર્ય આદિ રસથી યુક્ત હોય છે તેને રસિક અથવા રસાળ કહે છે. પ્રીણ-નીય આદિ પદોનો અર્થ પણ આગળ કહ્યા મુજબ સમજવો. હવે વિષના જે છ પ્રકારના પરિણામ કહ્યા છે તેમનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

કૂતરા આદિ કરડે ત્યારે તેમની દાઢોમાં રહેલું વિષ માણસના શરીરમાં પીડા ઉત્પન્ન કરે છે. આ રીતે કરડ્યા બાદ આ વિષ પીડા ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તેને દૃષ્ટવિષ કહે છે. આ વિષને જંગમ વિષ પણ કહે છે.

જે વિષ ખાવાથી પીડા ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે તેને ભુક્તવિષ કહે છે. આ પ્રકારના વિષને સ્થાવર વિષ પણ કહે છે. જે વિષ શરીર પર પડવાથી શરીરમાં પીડા ઉત્પન્ન કરે છે તે વિષને નિપતિત વિષ કહે છે. તે વિષના ત્વગ્વિષ અને દૃષ્ટિવિષ નામના બે ભેદ પડે છે. જે વિષ માંસ પર્યન્તની ધાતુને વ્યાપ્ત કરી લે છે તે વિષને માંસાનુસારી વિષ કહે છે. જે વિષ રક્તમાં વ્યાપી જાય છે તેને શોષિતાનુસારી વિષ કહે છે. જે વિષ અસ્થિ અને મજ્જામાં વ્યાપી જાય છે તેને અસ્થિ મજ્જાનુસારી વિષ કહે છે. આ પ્રકારે વિષની છ પ્રકારતાના કથન દ્વારા તેના પરિણામમાં પણ છ પ્રકારતાનું કથન થઈ જાય છે, એમ સમજવું. ॥ સૂ. ૫૯ ॥

સાતિશય આસને પ્રશ્ન પૂછવાથી જ ઉપર્યુક્ત અર્થોનો નિર્ણય થઈ શકે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર પ્રશ્નના છ પ્રકારોનું નિરૂપણ કરે છે.

“ છવિંહે પે પળ્લત્તે ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—પ્રશ્નના નીચે પ્રમાણે છ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) સંશયપૃષ્ઠ, (૨) વ્યુદ્વેગપૃષ્ઠ, (૩) અનુયોગી, (૪) અનુલોભ, (૫) તથાજ્ઞાન, (૬) અતથાજ્ઞાન.

(૧)કોઈ પણ વિષયમાં શંકા થવાથી જે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે તેને સંશયપૃષ્ઠ કહે છે. જેમકે “ જઈ તવસા વોદાણ ” ઇત્યાદિ—

પ્રશ્ન —“ બાર પ્રકારના તપથી કર્મોનો નાશ થાય છે અને સંયમ વડે અનાસ્રવ (આસ્રવનો અભાવ) થાય છે, આ પ્રકારનો જે મત છે તેને ખરો કેવી રીતે માની શકાય ? કારણ કે ગૃહીત સંયમવાળા તપસ્વીઓ પણ દેવ પર્યાયને પ્રાપ્ત કરે છે. ” શિષ્યનો આ પ્રશ્ન સંયમપૃષ્ઠ છે.

ઉત્તર—“ તે હિ સરાગસંયમતો દેવત્વં યાન્તિ ” તેઓ સરાગ સંયમ વડે દેવપર્યાયને પ્રાપ્ત કરે છે.

(૨)વ્યુદ્વેગપૃષ્ઠ—વિપરીત ગ્રહનું નામ વ્યુદ્વેગપૃષ્ઠ છે. તેને મિથ્યાભિનિવેશ પણ કહે છે. આ મિથ્યાભિનિવેશ પૂર્વક પર પક્ષને દૂષિત કરવાને માટે જે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે તેનું નામ વ્યુદ્વેગપૃષ્ઠ છે.

જેમકે “ સામન્ના ઉ વિસેસો ” ઇત્યાદિ—

પ્રશ્ન—“ સામાન્ય ધર્મની અપેક્ષાએ વિશેષ-ધર્મી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે ? જે ધર્મ કરતાં ધર્મી ભિન્ન હોય તો તે આકાશકુસુમ સમાન નથી. જો તે તેનાથી અભિન્ન હોય તો તે સામાન્ય ધર્મ જ થઈ જશે વિશેષ-ધર્મી થશે નહીં ” આ વ્યુદ્વેગપૃષ્ઠ પ્રશ્નનું દૃષ્ટાંત છે.

(૩) અનુયોગી પ્રશ્ન—વ્યાખ્યાન અથવા પ્રરૂપણનું નામ અનુયોગ છે. તે જેમાં થાય છે તે અનુયોગી છે. અનુયોગને માટે પૂછાયેલા પ્રશ્નને અનુયોગી પ્રશ્ન કહે છે. જેમકે સૌધર્મ કલ્પના દેવોના ઉપપાતના વિષયમાં એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે કે “ સોહમ્મકલ્પદેવાણં મંતે ! કેવદ્વયં કાલં વિરહિયા ઉવ્વાપણં પળ્લત્તા ? ” હે ભગવન્ ! સૌધર્મ કલ્પના દેવોનો ઉપપાતનો વિરહ કેટલા કાળનો કહો છે ?

(૪)અનુલોભ પ્રશ્ન—અન્યને અનુકૂળ કરવાને માટે જે પ્રશ્ન કરવામાં આવે છે તે પ્રશ્નને અનુલોભ પ્રશ્ન કહે છે, જેમકે “ કુશલં ભવતામ્ ” ઇત્યાદિ.

(૫) તથાજ્ઞાન પ્રશ્ન—જે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે તે પ્રશ્નના વિષયનું જ્ઞાન પ્રશ્નકર્તા પણુ ધરાવતો હોય, તો તેના તે પ્રશ્નને તથાજ્ઞાન પ્રશ્ન કહે છે. જેમકે ગૌતમ સ્વામીએ મહાવીર પ્રભુને જે પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા તે પ્રશ્નોના ઉત્તર તેઓ જાણતા હતા. છતાં અન્ય સાધુઓ અને લોકોને ધર્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થાય તે હેતુપૂર્વક તેઓ મહાવીર પ્રભુને એવા પ્રશ્નો પૂછતા હતા. “કેવદ્વયં કાલં મંતે ! ચમરચંચા રાયહાણી વિરહિયા ઉવ્વાણં ? હે ભગવન ! ચમરચંચા રાજધાની કેટલા કાળ સુધી ઉપપાતથી વિરહિત રહી ?” ઇત્યાદિ. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગૌતમ સ્વામી પોતે જાણતા હતા, છતાં આ પ્રકારનો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે માટે તેને તથાજ્ઞાન પ્રશ્ન કહી શકાય.

(૬) અતથાજ્ઞાન પ્રશ્ન—પ્રશ્નમાં પૂછવામાં આવેલા વિષયનું જ્ઞાન પ્રશ્નકર્તામાં ન હોય ત્યારે તેના પ્રશ્નને અતથાજ્ઞાન પ્રશ્ન કહે છે. પ્રદેશી રાજાએ જીવના વિષે કેશિ અજુગારને જે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો તેને અતથાજ્ઞાન પ્રશ્ન કહી શકાય. ॥ સૂ. ૬૦ ॥

ઈન્દ્રકે અનાદિપનેકા નિરૂપણ

આગલા સૂત્રમાં એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે કે “ચમરચંચા રાજધાની કેટલા કાળ સુધી ઉપપાતથી શૂન્ય રહે છે.” તેનો ઉત્તર આપતાં ચમરચંચાનું અને વિરહાધિકારને લઈને ઈન્દ્રસ્થાન આદિનું હવે સૂત્રકાર કથન કરે છે. “ચમરચંચા રાયહાણી ઉક્કોસેણ” ઇત્યાદિ—

ચમરચંચા રાજધાની વધારેમાં વધારે છ માસ સુધી ઉપપાતથી રહિત રહી શકે છે. એટલે કે ત્યાં ઉપપાતનો વિરહકાળ વધારેમાં વધારે છ માસનો હોઈ શકે છે. પ્રત્યેક ઈન્દ્રસ્થાન વધારેમાં વધારે છ માસ સુધી ઉપપાતથી શૂન્ય રહી શકે છે, અને સિદ્ધગતિ પણુ વધારેમાં વધારે છ માસ સુધી ઉપપાતથી શૂન્ય રહી શકે છે.

ચમર દક્ષિણાત્મ અસુરનિકાયનો સ્વામી છે. તેની રાજધાનીનું નામ ચંચા છે. ચમરના યોગથી તે રાજધાની ચમરચંચાને નામે ઓળખાય છે. આ જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં તિરછાં (તિરકસ) અસંખ્યાત દ્વીપસમુદ્રોને પાર કરીને, અરુણવર દ્વીપની બાહ્યવેદિકાન્તથી લઇને અરુણોદ સમુદ્રમાં ખેતાલીસ હજાર યોજન આગળ જતાં અસુરરાજ ચમરનો તિગિન્ધકૂટ નામનો ઉત્પાત પર્વત આવે છે. તે ઉત્પાત પર્વત સત્તરસો એકવીસ૧૭૨૧ યોજન ઊંચો છે. આ પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં અરુણોદ સમુદ્રમાં છસો કરોડ યોજન કરતાં પણ થોડું વધારે તિરછું પાર કરીને, નીચે રત્નપ્રભા પૃથ્વીને ચાલીસ હજાર યોજન પાર કરીને જંબૂદ્વીપના જેવડી જ ચમરચંચા રાજધાની આવે છે. આ ચમરચંચા રાજધાની વધારેમાં વધારે છ માસ સુધી દેવોના ઉત્પાતથી (ઉત્પત્તિથી) રહિત રહે છે. એટલે કે ત્યાં છ માસ સુધી દેવોની ઉત્પત્તિનો વિરહ (અભાવ) રહે છે, ત્યાર બાદ કેઇને કેઇ દેવ ત્યાં અવરથ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. તથા જ્યાં ચમરાદિક ઈન્દ્રો રહે છે એવા ભવન, નગર અને વિમાન રૂપ પ્રત્યેક સ્થાન પણ વધારેમાં વધારે છ માસ સુધી ઈન્દ્રોની ઉત્પત્તિથી રહિત સંભવી શકે છે.

તથા અધઃસપ્તમી પૃથ્વી (તમસ્તમાં નામની સાતમી નરક પૃથ્વી) પણ છ માસ સુધી નારકના ઉપપાતથી રહિત હોઈ શકે છે. અહીં સાતમી પૃથ્વીની સાથે ‘અધઃ’ પદ યોજવાનું કારણ એ છે કે પશ્ચાતુર્પૂર્વીથી ગણત્રામાં આવે તો રત્નપ્રભા પૃથ્વીને પણ સાતમી પૃથ્વી કહી શકાય છે આ પ્રકારની ગેરસમજૂતિ નિવારવા માટે અહીં સાતમી પૃથ્વીની આગળ ‘અધઃ’ પદ મૂકવામાં આવ્યું છે. કહ્યું પણ છે કે “ ચઙ્ગીસર્ગમુદ્ગતા ” ઇત્યાદિ—

પહેલી પૃથ્વીમાં વધારેમાં વધારે ૨૪ મુદૂર્ત સુધી ઉપપાતનો વિરહ રહે છે, બીજી પૃથ્વીમાં સાત દિનરાતનો, ત્રીજી પૃથ્વીમાં ૧૫ દિનરાતનો ચોથી પૃથ્વીમાં એક માસનો, પાંચમી પૃથ્વીમાં બે માસનો, છઠ્ઠી પૃથ્વીમાં ચાર માસનો અને સાતમી પૃથ્વીમાં છ માસનો વધારેમાં વધારે ઉપપાતનો વિરહકાળ કહ્યો છે. તથા સિદ્ધિ ગતિમાં ઉપપાતનો ઉત્કૃષ્ટ વિરહકાળ ૬ માસનો કહ્યો છે. અહીં ઉપપાત શબ્દ ગમનના અર્થમાં વપરાયો છે. જન્મના અર્થમાં વપરાયો નથી, કારણ કે જન્મનાં કારણોનો સિદ્ધોમાં અભાવ થઈ જાય છે. કહ્યું પણ છે કે “ ઇગ સમગ્રો જહન્ન ” ઇત્યાદિ—

સિદ્ધિગતિમાં ગમનનું અન્તર ઓછામાં ઓછું એક સમયનું અને વધારેમાં વધારે છ માસનું હોય છે. ત્યાં ગયા બાદ જીવને ત્યાંથી બીજી કેઇ ગતિમાં જવું પડતું નથી. ॥ સૂ. ૬૧ ॥

ઉપરના સૂત્રમાં ઉપપાતના વિરહકાળની વાત કરી. ઉપપાત આયુનો બન્ધ પડવાથી થાય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર આયુર્બન્ધનું અને તેના ભેદોનું નિરૂપણ કરે છે. “ છઠ્ઠિઠ્ઠે આઝયબંધે પળ્લન્તે ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—આયુર્બન્ધના નીચે પ્રમાણે છ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) જાતિનામનિધત્તાયુ (૨) ગતિનામનિધત્તાયુ, (૩) સ્થિતિનામનિધત્તાયુ, (૪) અવગાહનાનામનિધત્તાયુ, (૫) પ્રદેશનામનિધત્તાયુ, અને (૬) અનુભાવનામનિધત્તાયુ.

આયુનો જે બન્ધ—નિષેક પ્રતિસમય બહુ હીન હીનતર કર્મદલિકતા અનુભવનને માટે જે રચનાવિશેષ છે, તેનું નામ આયુર્બન્ધ છે. તે બન્ધના જે છ પ્રકારો પાડવામાં આવ્યા છે તેમનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે.

એકેન્દ્રિય આદિના ભેદથી જાતિ પાંચ પ્રકારની છે. તે જાતિ જ નામ છે જેનું એવો નામકર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિયોનો એક ભેદ છે. અથવા જીવના પરિણામને નામ કહે છે. આ જાતિરૂપ નામની સાથે, જીવના પરિણામની સાથે અથવા જાતિનામ કર્મની સાથે જે આયુ નિષિક્ત છે—કર્મદલિકેતાના અનુભવનને માટે બહુ અદ્ય અને અદ્યતરના ક્રમે વ્યવસ્થાપિત છે, તેનું નામ જાતિનામનિધત્તાયુ છે.

કહ્યું પણ છે કે “ મોતૂળ સંગમવાહં ” ઇત્યાદિ—

પોતપોતાની અબાધાને છોડીને પ્રથમ સ્થિતિમાં બહુતર દ્રવ્ય દેવું જોઈએ, બાકીની સ્થિતિઓમાં વિશેષ વિશેષ હીન દ્રવ્ય દેવું જોઈએ. આ કર્મ સમસ્ત કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પર્યન્ત જાણવો જોઈએ. પ્રથમ આયુર્બન્ધનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે.

ગતિનામનિધત્તાયુ—નારક આદિના ભેદથી ચાર પ્રકારની ગતિ કહી છે. આ ગતિ પણ નામકર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિયોના એક ભેદ રૂપ છે. અથવા નામ દ્વારા જીવપરિણામ લેવામાં આવ્યું છે. આ ગતિનામકર્મની સાથે અથવા ગતિરૂપ જીવપરિણામની સાથે જે આયુ નિધત્ત છે તેનું નામ ગતિનામ નિધત્તાયુ છે, અને તે આયુર્બન્ધના બીજા પ્રકાર રૂપ છે.

સ્થિતિનામનિધત્તાયુ—જીવ જે કોઈ વિવક્ષાભૂત ભાવ રૂપે અથવા આયુકર્મ રૂપે સ્થિત રહે છે, તેનું નામ સ્થિતિ છે. આ સ્થિતિ રૂપ પરિણામની સાથે જે દલિક રૂપ આયુ નિધત્ત છે, તેને ત્રીજા પ્રકારનો આયુર્બન્ધ

કહે છે. અથવા આ સૂત્રમાં જાતિનામ, ગતિનામ અને અવગાહનાનામના અહંબુ દ્વારા જાતિ, ગતિ અને અવગાહનાનો પ્રકૃતિબંધ જ માત્ર અહંબુ કરાયો છે, અને સ્થિતિનામ, પ્રદેશનામ, અને અનુભાવનામના અહંબુ દ્વારા જાતિ, ગતિ અને અવગાહનાના જ સ્થિતિબંધ, પ્રદેશબંધ, અને અનુભાગબંધ કહેવામાં આવ્યા છે, કારણ કે સ્થિતિ આદિ બંધ જાતિ આદિ નામની સાથે સંબંધવાળા હોય છે, તેથી તેઓ નામ રૂપ એટલે કે કર્મરૂપ જ હોય છે. તેથી નામ પદને સર્વત્ર કર્મ અર્થવાળું જ સમજવું જોઈએ. આ રીતે સ્થિતિ રૂપ જે નામ (કર્મ) છે, તે સ્થિતિનામ છે. આ સ્થિતિરૂપ કર્મની સાથે જે આયુ નિધત્ત હોય છે તેને સ્થિતિનામનિધત્તાયુકહે છે. આ પ્રકારનો આ ત્રીજો આયુબંધ છે.

અવગાહનાનામનિધત્તાયુ—જીવ જેમાં અવગાહિત (રહેલો) હોય છે, તે અવગાહના છે. એવી અવગાહના ઔદારિક આદિ શરીર રૂપ હોય છે, તેનું જે નામ (નામ કર્મ) છે તેનું નામ અવગાહના નામ છે. આ અવગાહના નામ ઔદારિક આદિ શરીર નામકર્મ રૂપ હોય છે. આ ઔદારિક શરીર નામકર્મની સાથે નિધત્ત જે આયુ છે તેને અવગાહના નામ નિધત્તાયુ કહે છે.

પ્રદેશનામ નિધત્તાયુ—આયુષ્ક કર્મ દ્રવ્ય રૂપ પ્રદેશોનું જે તથાવિધ પરિણામ છે તેને પ્રદેશનામ કહે છે. તેની સાથે જે આયુ નિધત્ત છે તેને પ્રદેશનામ નિધત્તાયુ કહે છે.

અનુભાવ નામ નિધત્તાયુ—આયુ દ્રવ્યોનો જ જે વિપાક છે તેનું નામ અનુભાવ છે. આ અનુભાવ રૂપ જે નામ (કર્મ) પરિણામ છે તેને અનુભાવ નામ કહે છે. અથવા અનુભાવ રૂપ જે કર્મ છે તેને અનુભાવ નામકર્મ કહે છે. તે અનુભાવ નામની સાથે નિધત્ત જે આયુ છે તેને અનુભાવ નામ નિધત્તાયુ કહે છે. આ પ્રકારનું છઠ્ઠા આયુબંધનું સ્વરૂપ છે.

શંકા—જાતિ આદિ નામકર્મ દ્વારા આયુને વિશેષિત શા માટે કરવામાં

સ્થાન—૬૨

કરવામાં આવ્યું છે ? આયુ દ્વારા જ જાતિ આદિ નામકર્મોને વિશેષિત કરવા બેઠતા હતા.

ઉત્તર—આયુની પ્રધાનતા પ્રકટ કરવાને માટે જ જાત્યાદિ નામકર્મ દ્વારા તેને વિશેષિત કરવામાં આવેલ છે, કારણ કે નારકાદિ ભવોપગ્રાહી હોવાથી તેમાં પ્રધાનતા છે. નારકાદિ આયુના ઉદયને અભાવ હોય તો તજજાતિ (તે જાતિ) નામકર્મોને ઉદય સંભવી શકતો નથી. આ વાતનું ભગવતી સૂત્રના છઠ્ઠા શતકના આઠમાં ઉદ્દેશમાં આ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.—

“ નેરહ્ણ ણં મંતે ! નેરહ્ણસુ ઉવવજ્જહ ? અનેરહ્ણ નેરહ્ણસુ ઉવવજ્જહ ? ગોયમા ! નેરહ્ણ નેરહ્ણસુ ઉવવજ્જહ નો અનેરહ્ણ નેરહ્ણસુ ઉવવજ્જહ ”

આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—જીવ નરકાયુ સંવેદનના પ્રથમ સમયે જ નારક તરીકે ઓળખાવા લાગે છે, કારણ કે તેના સહચારી જે પંચેન્દ્રિય જાત્યાદિ નામકર્મ છે તેમનો પણ તે સમયે જીવમાં ઉદય થઈ જાય છે. આયુબન્ધમાં પદ વિધતા (છ પ્રકારતા) નો ઉપક્રમ કરીને આયુમાં જે પદ વિધતા કહી છે તે આયુબન્ધથી અલિપ્ત હોવાને કારણે કહી છે. કારણ કે બદ્ધ આયુમાં જ આયુનો વ્યપદેશ થાય છે. આ પ્રકારે છ પ્રકારના આયુ-બન્ધનું સામાન્ય રૂપે કથન કરીને હવે સૂત્રકાર નારકાદિ જીવોને આશ્રિત કરીને એ જ બન્ધનું કથન કરે છે.

“ નેરહ્ણાણં છન્નિવહે આડયવંધે ” ઇત્યાદિ—

નારકથી લઈને વૈમાનિક પર્યન્તના પ્રત્યેક જીવનો આયુબન્ધ પૂર્વોક્ત છ પ્રકારનો હોય છે. જ્યારે નારક જીવનું છ માસનું આયુષ્ય બાકી રહે ત્યારે તે નિયમથી જ પરભવનો બન્ધ કરે છે. આયુબન્ધનું આ પ્રકારનું કથન અસુરકુમારોથી લઈને સ્તનિતકુમારો સુધીના જીવોને પણ લાગુ પડે છે. અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્થંચો પણ જ્યારે તેમનું છ માસનું આયુષ્ય બાકી રહે છે ત્યારે પરભવના આયુનો બન્ધ કરે છે. સંજ્ઞી જીવોનું આયુષ્ય જ અસંખ્યાત વર્ષોનું હોય છે. તેથી “ સંજ્ઞિગ્રહણ ” આ પદ અહીં નિયમ દર્શાવવા માટે વપરાયું છે. અસંજ્ઞીઓની નિવૃત્તિને માટે આ પદ વપરાયું નથી. કારણ એ અસંજ્ઞીઓનું આયુષ્ય અસંખ્યાત વર્ષનું હોતું નથી.

એ જ પ્રમાણે યુગલીયોઓ, અસંખ્યાત વર્ષના આયુવાળા સંજ્ઞી મનુષ્યો અન્તર, બ્રહ્માતિષ્ઠો, અને વૈમાનિકો વિષે પણ સમજવું. આ વિષયને અનુલક્ષીને નીચે પ્રમાણે બે ગાથાઓ આપવામાં આવી છે : “ નિરહ્સુરઅસંસ્વાજ ” ઇત્યાદિ. આ ગાથાઓનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

નારકો, દેવો અને અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા તિર્યંચો અને મનુષ્યોના વર્તમાન લવનું છ માસનું આયુષ્ય બાકી રહે છે ત્યારે તેઓ પરલવના આયુનો બન્ધ કરે છે. એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, નિરુપકમ આયુ-વાળા તિર્યંચો અને મનુષ્યો, આ બધા જીવો અવશિષ્ટ (બાકી રહેલા) આયુના ત્રીજા ભાગમાં પરલવના આયુનો બન્ધ કરે છે. તથા તે સિવાયના સોપકમાયુવાળા જે જીવો છે તેઓ આયુના ત્રીજા ભાગમાં, નવમાં ભાગમાં, અથવા સત્યાવીસમાં ભાગમાં પરલવના આયુનો બન્ધ કરે છે. કેટલાક આ વિષયને અનુલક્ષીને એવું કહે છે કે તિર્યંચો અને મનુષ્યો પોતાના આયુ-ષ્યના ત્રીજા ભાગમાં પરલવના આયુનો બન્ધ કરે છે, પરંતુ દેવો અને નારકોના આયુષ્યના છ માસ બ્યારે બાકી રહે છે ત્યારે તેઓ પરલવના આયુનો બન્ધ કરતા હોય છે. જો તિર્યંચ અને મનુષ્ય પોતાના આયુના ત્રિભાગમાં પણ પરલવના આયુનો બન્ધ કરી લે નહીં તો તેઓ અવશિષ્ટ ત્રિભાગના તૃતીય ભાગમાં પરલવના આયુનો બન્ધ કરી લે છે. આ પ્રકારે તેમના આયુષ્યનો કાળ અન્તર્મુદૂર્ત પ્રમાણ બાકી રહી જાય ત્યાં સુધી તેમનું આયુષ્ય સંક્ષિપ્ત થતું જશે. આ બાકી રહેલા અન્તર્મુદૂર્ત પ્રમાણ કાળમાં તો તે પરલવના આયુનો બન્ધ અવશ્ય કરે છે. આ કાળને અસંક્ષેપ કાળ કહ્યો છે, કારણ કે ત્યાર બાદ આયુનો સંક્ષેપ થવાનો અભાવ રહે છે. તથા નારક અને દેવો બ્યારે તેમનું છ માસનું આયુષ્ય બાકી રહે ત્યારે પણ પરલવના આયુનો બન્ધ કરી ન લે, તો તેઓ પોતાના આયુના છ માસ રૂપ શેષકાળને એટલો સંક્ષિપ્ત કરી લે છે કે આખરે તેમાં ઓછામાં ઓછો અન્તર્મુદૂર્ત પ્રમાણ આયુબન્ધકાળ જ બાકી રહી જાય છે. ત્યારે તેઓ નિયમથી જ પરલવના આયુનો બન્ધ કરી લે છે. આ કથનનો લાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

તિર્યંચ અને મનુષ્ય પોતાના આયુના ત્રિભાગમાં જ પરલવના આયુનો બન્ધ કરે છે, તથા દેવો, નારકો અને અસંખ્યાત વર્ષના આયુવાળા યુગ-લોકો તેમના આયુષ્યના છ માસ બાકી રહે ત્યારે પરલવના આયુનો બન્ધ કરે છે. પરંતુ જો તેઓ તે વખતે પરલવના આયુનો બન્ધ ન કરે, તો બ્યારે તેમનું અન્તર્મુદૂર્તપ્રમાણ આયુ બાકી રહે ત્યારે તો તેઓ પરલવના આયુનો બન્ધ અવશ્ય બાંધે જ છે. ॥ સૂ. ૬૨ ॥

આગલા સૂત્રમાં આયુષ્કર્મના બન્ધનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. ઔદયિકલાવ આયુષ્કર્મમાં કારણભૂત બને છે, તેથી હવે સૂત્રકાર ઔદયિક લાવની અને ઔદયિક લાવના સાધર્મ્યની અપેક્ષાએ બાકીના લાવોની પ્રરૂપણા કરે છે—“ છવિંહે માવે પળ્લતે ” ઇત્યાદિ—

લાવપરિણામના નીચે પ્રમાણે ૬ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) ઔદયિક લાવ (૨) ઔપશમિક લાવ, (૩) ક્ષાયિકલાવ, (૪) ક્ષાયોપશમિક લાવ, (૫) પારિણામિક લાવ અને (૬) સાન્નિપાતિક લાવ.

જે ભાવ કર્મોદયથી નિષ્પન્ન થાય છે, તે ભાવને ઔદયિક ભાવ કહે છે. તે ઔદયિક ભાવના બે પ્રકાર છે—(૧) ઉદય રૂપ પ્રકાર, (૨) ઉદય નિષ્પન્ન રૂપ પ્રકાર. જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનો જે ઉદય છે ઉપશાન્તાવસ્થા છોડીને ઉદ્ધીરણાવસ્થાનું અતિક્રમણ કરીને ઉદ્યાવલિકામાં જે આત્મીય રૂપે વિપાક છે, તેનું નામ ઉદય છે અને તે ઉદય રૂપ ઔદયિક ભાવ હોય છે. તથા કર્મોદય જન્ય જે મનુષ્યત્વ આદિ જે પર્યાયો છે, તેનું નામ ઉદય નિષ્પન્ન ઔદયિક ભાવ છે.

ઔપશમિક ભાવના પાણુ ઉપશમ રૂપ અને ઉપશમ નિષ્પન્ન રૂપ બે પ્રકાર હોય છે. ઉપશમ શ્રેણી પર આરૂઢ થયેલા જીવમાં જે ૨૮ પ્રકૃતિ રૂપ મોહનીય કર્મના ઉદયનો અભાવ છે, તે ઉપશમ રૂપ ઔપશમિક ભાવ છે. તથા ઉપશાન્ત કષાય રૂપ ૧૧ મો જે છદ્મસ્થ વીતરાગભાવ છે, તે ઉપશમ નિષ્પન્ન ઔપશમિક ભાવ છે. તે મોહનીય કર્મના ઉદ્યાભાવ ફલરૂપ હોય છે અને એવું તે આત્માનું પરિણામ હોય છે.

ક્ષાયિકભાવ—ક્ષાયિકભાવના ક્ષયરૂપ અને ક્ષયનિષ્પન્ન રૂપ બે પ્રકાર પડે છે. જ્ઞાનાવરણાદિ રૂપ આઠ પ્રકારના કર્મોનો જે ક્ષય છે તે ક્ષયરૂપ ક્ષાયિક ભાવ હોય છે. આ ક્ષય કર્મોના અભાવ રૂપ હોય છે. તથા જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠ પ્રકારના કર્મોના ક્ષયથી જનિત જે કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન અને ચારિત્ર છે, તેને ક્ષયનિષ્પન્ન ક્ષાયિકભાવ કહે છે.

ક્ષયોપશમિક ભાવ—તે ક્ષયોપશમ રૂપ અને ક્ષયોપશમ નિષ્પન્ન રૂપ બે પ્રકારનો હોય છે. કેવલજ્ઞાનને રોકનારા જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અન્તરાય, આ કર્મોનો જે ક્ષયોપશમ થાય છે તેને ક્ષયોપશમ રૂપ ક્ષયોપશમિક ભાવ કહે છે. ઉદીર્ણના ક્ષય અને વિપાકની અપેક્ષાએ અનુદીર્ણનો જે ઉપશમ થાય છે તેનું નામ જ ક્ષયોપશમ છે.

શંકા—ઔપશમિક ભાવ પણ એવો જ હોય છે, તો પછી તે બન્ને વચ્ચે શો તફાવત છે ?

ઉત્તર—ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાન્ત થયેલા પ્રદેશોનું વેદન થતું નથી અને ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ઉદ્ધિતનું વેદન થાય છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે ઔપશમિક ભાવમાં કર્મોનો સત્તારૂપ ઉપશમ થાય છે, તેથી તેમાં નીરસ કરાયેલા કર્મદલિકોનું—દબાયેલા કર્મદલિકોનું વેદન થતું નથી. પરંતુ ક્ષાયોપશમિકમાં દેશઘાતિ પ્રકૃતિઓનું વેદન થાય છે અને સર્વઘાતિ પ્રકૃતિઓમાંની કેટલીક સર્વઘાતિ પ્રકૃતિઓનો ઉદયભાવી ક્ષય અને કેટલીક સર્વઘાતિ પ્રકૃતિઓનો સદવસ્થારૂપ ઉપશમ રહે છે. આ વાતને એક દષ્ટાન્ત દ્વારા સમજાવવામાં આવે છે—

નવ ચોર કોઈ શેઠને ત્યાં ચોરી કરવા ઉપડ્યા. તેમાંથી ચાર ચોર તો માર્ગમાંથી પાછા ફરી ગયા. બાકીના પાંચ ચોર શેઠના મકાન પાસે આવીને બેસી ગયા. તેમાંથી એક ચોર ઉઠ્યો. તેણે મકાનમાં દાખલ થઈને ચોરી કરવા માંડી. આ દષ્ટાન્તને અહીં આ પ્રમાણે ઘટાવી શકાય. જે ચોર ચોરી કરી રહ્યો છે તે દેશઘાતિકા પ્રકૃતિના ઉદયરૂપ છે, જે ચાર ચોર રસ્તામાંથી જ પાછા ફરી ગયા છે તેઓ સર્વઘાતિ પ્રકૃતિઓમાંથી કેટલીક પ્રકૃતિઓના ઉદયભાવી ક્ષયરૂપ છે, કારણ કે ઉદયભાવી જે ક્ષય છે તે ઉદયમાં આવવા છતાં પણ ફલ આપવા રૂપ હોતો નથી. મકાનની બહાર બેસી રહેલા ચાર સદવસ્થા ઉપશમ રૂપ છે આ સમસ્ત કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે જે ભાવોની ઉત્પત્તિમાં કર્મોનો ઉપશમ નિમિત્ત રૂપ હોય તે ભાવોને ઔપશમિક ભાવ કહે છે. કર્મની અવસ્થા વિશેષનું નામ ઉપશમ છે.

જેમ કતક (નિર્મલી ફળ), ફટકડી આદિ દ્રવ્યના પ્રભાવથી પાણીમાં રહેલો મગ અલગ પડી જઈને નીચે બેસી જાય છે, એ જ પ્રમાણે પરિણામ વિશેષને કારણે વિવક્ષિત કાળના કર્મોનિષેકોનું અન્તર પડી જઈને તે કર્મોનો ઉપશમ થઈ જાય છે. ક્ષાયોપશમિક ભાવ કર્મના ક્ષયોપશમથી થાય છે. જેમ પાણીમાં રહેલી કેટલીક મલિનતા નીચે બેસી જવાથી અને કેટલીક મલિનતા તે પાણીમાં કાયમ રહેવાથી તે જલમાં મેલની ક્ષીણાક્ષીણતા બેવામાં આવે છે અને તેને કારણે તે પાણી પૂરેપૂરું નિર્મળ દેખાવાને બદલે મળવાનું (મેલું) જ દેખાય છે, એ જ પ્રમાણે આત્માને લાગેલાં કર્મોનો ક્ષયોપશમ

થવાથી જે ભાવ પ્રકટ થાય છે તેને ક્ષયોપશમિક ભાવ કહે છે. આ પ્રકારનો તે બન્ને વચ્ચે ભેદ છે. ક્ષયોપશમ ક્રિયા રૂપ જ હોય છે. અને તે ક્ષયોપશમ નિબ્બત્ત ભાવ છે તે આત્માના આલિનિબોધિક જ્ઞાનાદિ લબ્ધિ રૂપ પરિણામ હોય છે.

પારિણામિક ભાવ—જેમાં પૂર્વાવસ્થાનો સર્વથા પરિત્યાગ થયા વિના રૂપાન્તર રૂપ જે પરિણુમન થાય છે તેનું નામ પણ પરિણામ છે. કહ્યું પણ છે કે : પરિણામો હ્યર્થાન્તર ” ઇત્યાદિ—

સર્વથા એક સરખી સ્થિતિમાં રહેવું તેનું નામ પણ પરિણામ નથી, અને સર્વથા વિનાશ થવો તે પણ પરિણામ નથી પરંતુ એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થામાં આવી જવું તેનું નામ જ પરિણામ છે. તે પરિણામ જ પારિણામિક છે. તે પારિણામિકના સાદિ અને અનાદિ નામના બે ભેદ પડે છે. જીર્ણધૃત આદિનું જે પરિણામ છે તે સાદિ પરિણામ છે, કારણ કે જીર્ણધૃતાદિ થવા રૂપ જે ભાવ-અવસ્થા છે તે સાદિ હોય છે.

ધર્માસ્તિકાયાદિકોમાં અનાદિ પરિણામ રૂપ ભાવ અવસ્થા હોય છે, કારણ કે ધર્માસ્તિકાયાદિ રૂપ જે અવસ્થા છે તેનો તેમનામાં અનાદિકાળથી સદ્ભાવ હોય છે.

સાન્નિપાતિક ભાવ—ઔદયિક આદિ પાંચ ભાવોનું જે મિલન છે તેનું નામ સન્નિપાત છે. આ સન્નિપાતથી જે નિવૃત્ત થાય છે તે સાન્નિપાતિક છે. આ પાંચે ભાવોનો સંસારી જીવોમાં એક સાથે સદ્ભાવ હોય છે, એવો કોઈ નિયમ નથી, અને અજીવોમાં પણ આ પાંચે ભાવવાળી પર્યાય સંલ-વિત હોતી નથી. સમસ્ત મુક્ત જીવોમાં ક્ષાયિક અને પારિણામિક, એ બે ભાવ હોય છે. સંસારી જીવોમાં કોઈ જીવ ત્રણ ભાવવાળો, કોઈ ચાર ભાવ-વાળો અને કોઈ પાંચ ભાવવાળો હોય છે, પરંતુ બે ભાવવાળો કોઈ જીવ હોતો નથી. આ રીતે ઔદયિક આદિ પાંચ ભાવોનો સંલવ હોવાની અપે-ક્ષાએ અને કોઈ જીવમાં સંલવ નહીં હોવાની અપેક્ષાએ દ્વિક, ત્રિક, ચતુષ્ક અને પંચકના સંયોગની અપેક્ષાએ આ સાન્નિપાતિક ભાવ ૨૬ લંગ રૂપ (વિકલ્પ રૂપ) હોય છે. તેમાં દ્વિક સંયોગથી ૧૦, ત્રિક સંયોગથી ૧૦, ચતુષ્ક સંયોગથી પાંચ અને પાંચના સંયોગથી એક લંગ (વિકલ્પ) બને

છે. આ ૨૬ પ્રકારના સાન્નિપાતિક લેહોમાં ૧૫ લેહ અવિરૂદ્ધ હોય છે. તે નીચે પ્રમાણે છે, “ઉદ્વ્યજ્ય સ્વઔવસમિષ્” ઇત્યાદિ—

આ બન્ને ગાથાઓનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—ઔદયિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક, આ ત્રણ ભાવના સંયોગથી નિષ્પન્ન સાન્નિપાતિક ભાવ નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ આ ચાર ગતિઓમાં એક એક હોય છે. જેમકે નારક ગતિમાં આજીવત્વ પારિણામિક ભાવ છે. આ એક લેહ થયો. એ જ પ્રમાણે તિર્યંચ ગતિમાં, મનુષ્ય ગતિમાં અને દેવ ગતિમાં પણ એક એક ગતિની અપેક્ષાએ ત્રિક સંયોગમાં ચાર લેહ થાય છે. તથા ઔદયિક, ક્ષાયોપશમિક, ક્ષાયિક અને પારિણામિક આ ચાર ભાવોના સંયોગથી નિષ્પન્ન ચાર સાન્નિપાતિક લેહ ચાર ગતિઓને આશ્રિત કરીને થાય છે. જેમકે નારક પર્યાય, તેઓમાં ઔદયિક ભાવ છે, ઇન્દ્રિયો ક્ષાયોપશમિક ભાવ છે, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિકભાવ છે અને જીવત્વ પારિણામિક ભાવ છે. એ જ પ્રકારનું કથન તિર્યંચ ગતિમાં, મનુષ્ય ગતિમાં અને દેવ ગતિમાં પણ સમજી લેવું જોઈએ. નારકાદિકોમાં પણ ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ હોય છે. આ પ્રમાણેના ૪ ચાર લેહો સાથે પૂર્વોક્ત ચાર લેહો મેળવવાથી ૮ આઠ લેહો થાય છે. વળી આ પ્રકારે પણ ચતુષ્ક સંયોગી લેહો બને છે—જેમકે ક્ષાયિકના અભાવમાં અને બાકીના ત્રણના સદ્ભાવમાં ઔપશમિકની સાથે યોગ કરવાથી એટલે કે ઔદયિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔપશમિક, અને પારિણામિક આ પ્રકારે સંયોગ થવાથી ચાર ગતિને આશ્રિત કરીને ચાર લેહ થાય છે. નારક પર્યાય ઔદયિક ભાવ છે, ઇન્દ્રિયો ક્ષાયોપશમિક ભાવ છે, સમ્યક્ત્વ ઔપશમિક ભાવ છે અને જીવત્વ પારિણામિક ભાવ છે. આ પ્રકારનો આ પ્રથમ લેહ છે. એ જ પ્રકારનું કથન તિર્યંચ ગતિમાં, મનુષ્ય ગતિમાં અને દેવ ગતિમાં પણ કરવું જોઈએ. આ રીતે સાન્નિપાતિક ભાવના આ ૧૨ બાર લેહ થઈ જાય છે.

તથા—ઉપશમ શ્રેણીમાં એક જ પંચક સંયોગી સાન્નિપાતિક લેહ થાય છે. મનુષ્યમાં જ ઉપશમ શ્રેણીનો સદ્ભાવ હોય છે. આ પંચક સંયોગી સાન્નિપાતિક ભાવ ઉપશમ શ્રેણી પર આરૂઢ થયેલા ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ મનુષ્યમાં જ સંભવી શકે છે. જેમકે મનુષ્યત્વ તેનો ઔદયિક ભાવ છે, ઇન્દ્રિયો ક્ષાયોપશમિક ભાવ છે, ચારિત્ર ઔપશમિક ભાવ છે, સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિક ભાવ છે અને જીવત્વ પારિણામિક ભાવ છે. આ પ્રકારે અહીં સુધીમાં ૧૩ લેહ બતાવવામાં આવ્યા. તથા કેવલીમાં એક જ ત્રિકસંયોગી લેહ સંભવી શકે છે. જેમકે કેવલીમાં માનુષ્યત્વ ઔદયિક ભાવ છે, સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિકભાવ છે, અને

જીવત્વ પારિણામિક ભાવ છે. આગલા ૧૩ લેહોમાં આ એક લેહ ઉમેરવાથી ૧૪ લેહ થાય છે. તથા સિદ્ધમાં પણ એક જ દ્વિકસંયોગી લેહ બની શકે છે. જેમકે સમ્યક્ત્વ રૂપ ક્ષાયિક ભાવ, અને જીવત્વ રૂપ પારિણામિક ભાવ. આગલા ૧૪ લેહોમાં આ એક લેહ ઉમેરવાથી કુલ ૧૫ લેહ થઈ જાય છે. આ ૧૫ ભાંગા રૂપ લેહોને અવિરૂદ્ધ સંત્રિપાતિક લેહો કહે છે. તથા પાંચે ભાવોના ૫૩ ત્રેપન લેહો હોય છે. જેમકે—સમ્યક્ત્વ રૂપ ક્ષાયિક ભાવ, અને જીવત્વ રૂપ પારિણામિક ભાવ. અહીં સુધીમાં ૧૫ ભાંગાઓ પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. આ ૧૫ ભાંગાઓ અવિરૂદ્ધ સંત્રિપાતિક લેહ રૂપ હોય છે. જો કે પાંચે ભાવોના કુલ ૫૩ લેહ થાય છે. જેમકે :

સ્થાન—૬૪

“ ઉવસમિદ ૨ સ્વરૂપ વિચર ” ઇત્યાદિ—

ઔપશમિક ભાવના બે લેહ છે—(૧) ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ અને (૨) ઔપશમિક ચારિત્ર. દર્શન મોહનીય કર્મના ઉપશમથી ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ઉપશમથી ઔપશમિક ચારિત્ર ઉત્પન્ન થાય છે.

ક્ષાયિકભાવના નીચે પ્રમાણે નવ લેહો છે—(૧) ક્ષાયિક જ્ઞાન—કેવળ જ્ઞાન, (૨) ક્ષાયિક દર્શન—કેવળ દર્શન, (૩) ક્ષાયિક લાભ, (૪) ક્ષાયિક દાન, (૫) ક્ષાયિક ભોગ (૬) ક્ષાયિક ઉપભોગ, (૭) ક્ષાયિક વીર્ય, (૮) ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અને (૯) ક્ષાયિક ચારિત્ર.

ક્ષાયોપશમિક ભાવના નીચે પ્રમાણે ૧૮ પ્રકાર કહ્યા છે—મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાવજ્ઞાન, આ ચાર જ્ઞાન રૂપ ચાર પ્રકાર.

મત્યજ્ઞાન, શ્રુતાજ્ઞાન, અને વિભંગજ્ઞાન રૂપ ત્રણ અજ્ઞાન. ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુ-
દર્શન, અને અવધિદર્શન રૂપ ત્રણ દર્શન, દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ અને
વીર્ય, આ પાંચ લઙ્ઘિઓ. આ રીતે ૪ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન, ૩ દર્શન અને
પાંચ લઙ્ઘિઓ મળીને ૧૫ પ્રકાર થયા. બાકીના ત્રણ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે
છે—(૧) સમ્યક્ત્વ, (૨) ચારિત્ર અને (૩) સંયમાસંયમ. આ રીતે ક્ષાયોપશમિક
ભાવના કુલ ૧૮ પ્રકાર સમજવા. મતિજ્ઞાનાવરણ શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવ-
રણ, અને મનઃપર્યયજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી મતિજ્ઞાન આદિ ચાર જ્ઞાન ઉત્પન્ન
થાય છે. મતિ અજ્ઞાનાવરણ, શ્રુત અજ્ઞાનાવરણ અને વિભંગજ્ઞાનાવરણના
ક્ષયોપશમથી મત્યજ્ઞાન આદિ ત્રણ અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. ચક્ષુદર્શનાવરણ,
અચક્ષુદર્શનાવરણ, અને અવધિદર્શનાવરણના ક્ષયોપશમથી ચક્ષુદર્શન આદિ
ત્રણ દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. પાંચ પ્રકારના અન્તરાયના ક્ષયોપશમથી દાન,
લાભ, ભોગ આદિ પાંચ લઙ્ઘિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. સમ્યક્ત્વ પ્રકૃતિના ઉદયથી
ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અનન્તાનુબંધી આદિ ૧૨ પ્રકારના
કષાયના ઉદયાભાવીક્ષય અને સદવસ્થારૂપ ઉપશમથી તથા ચાર સંજવલનમાંથી
કેઈ એકનો અને નવ નોકષાયોનો. યથાસંભવ ઉદય થવાથી ક્ષાયોપશમિક
સર્વવિરતિ રૂપ ચારિત્ર પ્રકટ થાય છે. તથા અનન્તાનુબંધી આદિ ૮ પ્રકારના
કષાયોના ઉદયાભાવી ક્ષય અને સદવસ્થા રૂપ ઉપશમથી અને પ્રત્યાખ્યાના-
વરણ અને સંજવલન કષાયોનો યથાસંભવ ઉદય થવાથી ક્ષાયોપશમિક સંયમા
સંયમ ભાવ પ્રકટ થાય છે. આ પ્રમાણે ૧૮ પ્રકારના ક્ષાયોપશમિકભાવ છે.

શંકા—સંજિત્વ, સમ્યગ્ મિથ્યાત્વ અને યોગ પણ ક્ષાયોપશમિક ભાવ
રૂપ જ છે. છતાં અહીં તેમને શા માટે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા નથી ?

ઉત્તર—સંજિત્વ જ્ઞાનની એક અવસ્થાવિશેષ રૂપ છે. તેથી અહીં તેને
અલગ રૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવેલ નથી. સમ્યગ્મિથ્યાત્વ સમ્યક્ત્વના એક
લેદ રૂપ હોવાથી સમ્યક્ત્વમાં જ તેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. યોગનો
સંબંધ વીર્યલઙ્ઘિ સાથે હોવાથી તેને અહીં અલગ રૂપે ગણાવવાની
જરૂર રહેતી નથી.

ઔદયિક ભાવના નીચે પ્રમાણે ૨૧ પ્રકાર છે—ચાર ગતિનામકર્મના
ઉદયથી નરક તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ આ ચાર ગતિઓ રૂપ ચાર પ્રકાર
કષાયમોહનીયના ઉદયથી કેાધ, માન, માયા અને લોભરૂપ ચાર કષાય, વેદ
નોકષાયના ઉદયથી સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક રૂપ ત્રણ વેદ, કષાયના ઉદયથી
અનુરંજિત યોગની પ્રવૃત્તિ રૂપ કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, પીત, પદ્મ અને શુકલ,
આ ૬ લેશ્યાઓ. આ રીતે ૧૭ પ્રકાર થયા. (૧૮) જ્ઞાનાવરણના ઉદયથી

પ્રકટ થતું અજ્ઞાન, (૧૯) મિથ્યાત્વ મોહનીયના ઉદયથી પ્રકટ થયેલું અતત્ત્વ શ્રદ્ધાનરૂપ મિથ્યાદર્શન, (૨૦) કોઈ પણ કર્મના ઉદયને લીધે જનિત અસિદ્ધત્વ અને (૨૧) ચારિત્ર મોહનીયના સર્વઘાતિ સ્પર્દાકોના ઉદયથી જનિત અસંયમ. આ ૨૧ પ્રકારના ઔદયિક લાવ કહ્યા છે.

શંકા—દર્શનાવરણના ઉદયથી અદર્શનલાવનો પણ સદ્ભાવ રહે છે. અહીં તેને અલગ રૂપે શા કારણે ગણાવેલ નથી ?

મિથ્યાદર્શનને ગ્રહણ કરવાથી અદર્શનલાવ પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે. તથા નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, આદિનો પણ તેમાં સમાવેશ કરી લેવો જોઈએ, કારણ કે તે પણ અદર્શનના ભેદો જ છે.

શંકા—હાસ્ય આદિના ઉદયથી હાસ્ય આદિ ઔદયિક લાવ પણ હોઈ શકે છે, તેથી તેમને અલગ રૂપે ગણાવવા જ જોઈએ !

ઉત્તર—માની લઈએ કે હાસ્ય આદિ સ્વતંત્રલાવ છે. તો પણ લિંગને ગ્રહણ કરવાથી તેમનું ગ્રહણ પણ થઈ જાય છે, કારણ કે તે લાવો લિંગના સહચારી છે.

શંકા—અઘાતિયા કર્મોના ઉદયથી પણ ભતિ આદિ ઔદયિક લાવ સંભવી શકે છે. તો તેમને અહીં અલગ રૂપે શા માટે ગણાવ્યા નથી ?

ઉત્તર—અઘાતિયા કર્મોના ઉદયથી જનિત જેટલા ઔદયિક લાવો છે તે સૌનું ઉપલક્ષણ ગતિ છે. ગતિનું ગ્રહણ થવાથી તે સૌનું ગ્રહણ પણ થઈ જાય છે. તેથી અઘાતિયા કર્મોના ઉદયથી જનિત ભતિ આદિ લાવોને જુદા ગણાવ્યા નથી.

શંકા—ઉપશાન્ત કષાય, ક્ષીણ કષાય અને સયોગ કેવલી ગુણસ્થાનમાં લેશ્યાનું વિધાન તો કરવામાં આવ્યું છે પરંતુ ત્યાં કષાયનો ઉદય જોવામાં આવતો નથી, તેથી લેશ્યા માત્રને ઔદયિક માનવાનું ઉચિત લાગતું નથી.

ઉત્તર—પૂર્વલાવ પ્રજ્ઞાપન નયની અપેક્ષાએ ત્યાં ઔદયિકપણનો ઉપચાર કરવામાં આવે છે, તેથી લેશ્યા માત્રને ઔદયિક માનવામાં કોઈ દોષ નથી.

પારિણામિક લાવ—ત્રણ છે—(૧) જીવત્વ, (૨) લબ્યત્વ અને (૩) અલબ્યત્વ. જીવત્વનો અર્થ જૈતન્ય છે. આ શક્તિ આત્માની લાવિક શક્તિ છે. તેમાં કર્મના ઉદયાદિની અપેક્ષા રહેતી નથી, તેથી જ તેને પારિણામિક લાવ રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. એ જ વાત લબ્યત્વ અને અલબ્યત્વના

વિષયમાં પણ સમજવી. જે આત્મામાં રત્નત્રય પ્રકટ થવાની યોગ્યતા હોય છે, તેને અભ્યાત્મા કહે છે, જે આત્મામાં આ પ્રકારની યોગ્યતા હોતી નથી તેને અભ્યાત્મા કહે છે. આ પ્રમાણે જીવમાં ૫૩ ભાવ હોય છે. ॥ સૂ. ૬૩ ॥

આગલા સૂત્રમાં ભાવની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી. પ્રશસ્ત ભાવોમાં અપ્રવૃત્તિ થવાથી, અને અપ્રશસ્ત ભાવોમાં પ્રવૃત્તિ થવાથી, અથવા વિપરીત તત્વમાં શ્રદ્ધા પ્રકટ થઈ જવાથી અથવા વિપરીત પ્રરૂપણા થઈ જવાથી તે દોષની નિવૃત્તિ માટે સાધુ પ્રતિક્રમણ કરે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર પ્રતિક્રમણનું નિરૂપણ કરે છે. “ છન્નિહે પઢિક્રમણે પળ્લત્તે ” ઇત્યાદિ—

છ પ્રકારકા પ્રતિક્રમણકા નિરૂપણ

મિથ્યાહુકૃત દેવારૂપ પ્રતિક્રમણનું નામ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. પ્રાયશ્ચિત્તના છ પ્રકાર પડે છે—(૧) આલોચનાર્હ, (૨) પ્રતિક્રમણર્હ, (૩) તદુભયાર્હ, (૪) વિવેકાર્હ, (૫) વ્યુત્સર્ગાર્હ, અને (૬) તપોર્હ. પ્રાયશ્ચિત્તના આ છ પ્રકારોનું વિસ્તૃત નિરૂપણ ૧૫ માં સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે, તો ત્યાંથી વાંચી લેવું.

પ્રાયશ્ચિત્તનો પ્રતિક્રમણ નામનો જે ખીજે ભેદ છે, તેના નીચે પ્રમાણે છ પ્રકાર પડે છે. (૧) ઉચ્ચાર પ્રતિક્રમણ, (૨) પ્રસવણ પ્રતિક્રમણ, (૩) ઇત્વરિક પ્રતિક્રમણ, (૪) યાવત્કથિક પ્રતિક્રમણ, (૫) યત્કિંચિત્ મિથ્યાપ્રતિક્રમણ અને (૬) સ્વાપનાન્તિક પ્રતિક્રમણ.

અહિભૂમિમાંથી આવીને (કલ્પે જઇને આવ્યા બાદ) ઐર્યાપથિકી ક્રિયા કરવામાં આવે છે તેનું નામ ઉચ્ચાર પ્રતિક્રમણ છે. પ્રસવણ (મૂત્ર ત્યાગ) બાદ જે ઐર્યાપથિકી કરવામાં આવે છે તેનું નામ પ્રસવણ પ્રતિક્રમણ છે,

કહ્યું પણ છે કે : “ ઉચ્ચાર પાસવણ ” ઇત્યાદિ—

દૈવસિક, રાત્રિક આદિ રૂપ જે સ્વદૃષ્ટાલિક પ્રતિક્રમણ છે તેને ઇત્વરિક પ્રતિક્રમણ કહે છે. મહામત ભક્તપરિણાદિ રૂપ જે યાવજીવિક પ્રતિક્રમણ છે, તેને યાવત્કથિક પ્રતિક્રમણ કહે છે.

વિનિવૃત્તિ રૂપ સાર્થક યોગથી અહીં પ્રતિક્રમણતા આવે છે. ખેલ (શરીરનો ખેલ) અને શિંધાણ (નાકમાંથી નીકળતો ચીકણો પદાર્થ) આદિને અવિધિપૂર્વક છોડવા રૂપ તથા આલોગ, અનાલોગ, સહસાકાર આદિ રૂપ જે અસંયમ છે, તેનું સેવન કરવાથી જે દોષ લાગે છે તેની નિવૃત્તિ નિમિત્તે “ માઈં એ કાર્ય મિથ્યા હો ” આ પ્રકારે જે મિથ્યા હુકૃતિ દેવામાં આવે છે તેનું નામ યત્કિંચિત્ મિથ્યાપ્રતિક્રમણ છે. કહ્યું પણ છે કે.

“ સંજમજોગે અમુદ્વિગ્સ ” ઇત્યાદિ—

સંયમ યોગમાં સાવધાન રહેતા જીવ દ્વારા જે કોઈ પણ અસત્યનું સેવન થઈ જાય છે તે મિથ્યા હો—નિષ્કલ હો, એવી ભાવનાપૂર્વક જે મિથ્યા હુષ્કૃત દેવામાં આવે છે તેને ચત્કિચિત્ મિથ્યાપ્રતિક્રમણ કહે છે.

કહું પણ છે કે : “ જ્ઞેલં સિંઘાણં વા ” ઇત્યાદિ—

સ્વામાન્તિક પ્રતિક્રમણ—શયન ક્રિયાને અન્તે જે પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવે છે તેને સ્વામાન્તિક પ્રતિક્રમણ કહે છે. ઊંઘ લઈને ઊઠતો સાધુ ઈર્ષ્યા પ્રતિક્રમણ તો કરે જ છે. અથવા “ સોમણંતિષ્ ” આ પદની સંસ્કૃત છાયા “ સ્વાપ્નાન્તિક્રમ ” પણ થાય છે. નિદ્રાને અધીન થવા રૂપ જે વિકલ્પ છે તેનું નામ સ્વપ્ન છે. તેનો જે અન્તવિભાગ છે તેનું નામ સ્વમાન્ત છે. આ સ્વમાન્તે જે પ્રતિક્રમણ થાય છે તેને સ્વાપ્નાન્તિક પ્રતિક્રમણ કહે છે. સ્વપ્ન વિશેષની અવસ્થામાં સાધુઓ પ્રતિક્રમણ કરે જ છે,

કહું પણ છે કે : ગમણાગમણ વિહારે ” ઇત્યાદિ—

ઈર્ષ્યાધિક પ્રતિક્રમણ સાધુ આટલી બાબતોમાં કરે છે—ગમનાગમનમાં વિહારમાં, ઊંઘમાંથી જાગૃત થાય ત્યારે, રાત્રે નાવમાં બેસીને નદી પાર કરવામાં આવે ત્યારે અથવા નાવ વિના નદી પાર કરવામાં આવે ત્યારે. પ્રતિક્રમણ સૂત્રમાં પણ “ આઝલ માઝલાણ સોજણવત્તિયાણ ” ઇત્યાદિ પાઠ દ્વારા સ્વપ્નવિશેષમાં પ્રતિક્રમણ કરવાનું કહ્યું છે. અહીં પ્રતિક્રમણ કાચોતસર્ગ રૂપ છે, અને તે સ્વપ્નકૃત પ્રાણુતિપાત આદિમાંથી વિનિવૃત્ત થવા રૂપ હોવાથી સાર્થક છે. ॥ સૂ. ૬૪ ॥

ઉપરના સૂત્રમાં પ્રતિક્રમણનું નિરૂપણ કર્યું. પ્રતિક્રમણ આવશ્યક રૂપ હોય છે, તેથી નક્ષત્રના ઉદય આદિના અવસરે તે કરવામાં આવે છે. તેથી હવે સૂક્ષ્મકાર છ સ્થાનોની અપેક્ષાએ નક્ષત્રોનું કથન કરે છે—

ચતુર્થાદિકા કથન

“ કત્તિયાળકલ્લત્તે છત્તારે પળ્લત્તે ” ઇત્યાદિ—

કૃતિકા નક્ષત્ર છ તારાવાળું છે, અશ્લેષા નક્ષત્ર પણ છ તારાવાળું છે. ॥ સૂ. ૬૫ ॥

નક્ષત્રો પણ જીવ રૂપ જ છે. કર્મપુદ્ગલમાં ચય આદિનો સદ્ભાવ હોવાથી જ જીવોમાં નક્ષત્રરૂપતા સંભવી શકે છે, તેથી હવે સૂત્રકાર ચય આદિનું કથન કરે છે.

“ જીવાણં છદ્વાણિવત્તિષ પોગહે ” ઇત્યાદિ—

આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ છે, કારણ કે પ્રત્યેક સ્થાનમાં તે તે સ્થાનક રૂપે આ વ્યાખ્યા આગળ આપવામાં આવી ચુકી છે, અને અહીં છ સ્થાનક રૂપે તેનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. ॥ સૂ. ૬૬ ॥

શ્રી જૈનાચાર્ય જૈનધર્મ દિવાકર શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજ રચિત

“ સ્થાનાંગ સૂત્ર ” ની સુધા નામની વ્યાખ્યાનું

છઠું સ્થાન સમાપ્ત ॥ ૬ ॥

સાતવેં સ્થાનકા વિષય વિવરણ

સાતમા સ્થાનનો પ્રારંભ—

છઠ્ઠા સ્થાનનું નિરૂપણ પૂરું થયું. હવે સાતમા સ્થાનનું નિરૂપણ શરૂ કરવામાં આવે છે. પૂર્વસ્થ ન સાથે સાતમાં સ્થાનનો સંબંધ આ પ્રકારનો છે.

પૂર્વ સ્થાનમાં પદાર્થોનું સ્થાનક રૂપે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, હવે અહીં એ જ પદાર્થોનું સાત સ્થાનક રૂપે નિરૂપણ કરવામાં આવશે. આગલા સ્થાનના છેલ્લા સૂત્ર સાથે આ સ્થાનના પહેલા સૂત્રનો સંબંધ આ પ્રકારનો છે—ત્યાં પર્યાયની અપેક્ષાએ પુદ્ગલોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ આ સાતમાં સ્થાનના પહેલા સૂત્રમાં પુદ્ગલવિશેષોના ક્ષયોપશમ પૂર્વે જે જીવકૃત અનુષ્ઠાન વિશેષ થાય છે, તેમાં સમવિધતા પ્રકટ કરવામાં આવશે. તેથી જ અહીં “ સત્તવિદ્દે નણાવક્કમણે ” ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ મૂક્યો છે—

“ સત્ત્વિહે ગણાવક્રમણે ” ઇત્યાદિ—

ગણમાંથી અપક્રમણ (નિર્ગમન) પ્રયોજનના લેદને આધારે સાત પ્રકારનું કહ્યું છે. ગણ એટલે ગચ્છ. કોઈ સાધુ નીચે દર્શાવવામાં આવેલા સાત કારણોને લીધે પોતાના ગણમાંથી નીકળી જઈને ધીજી ગણમાં જઈ શકે છે—(૧) પોતાના ગણમાં બહુશ્રુતનો અભાવ જ્યારે કોઈ મુનિમાં સર્વ ધર્મ પ્રત્યે રુચિ જાગે અને તેને એમ લાગે કે પોતાના ગણમાં બહુશ્રુતનો અભાવ છે, ત્યારે તે પોતાના ગુરુ પાસે એવી આજ્ઞા માગે છે કે “ હે ભગવન્ ! સમસ્ત ધર્મને (ધર્મના સમસ્ત તત્ત્વને) જાણવાની મારી અભિલાષા છે. આપણા ગણમાં બહુશ્રુતનો અભાવ હોવાથી મને આ ગણ છોડવાની રજા આપો.

“ સર્વે ચ તે ધર્માશ્ચ્ચિત્તિ સર્વધર્માઃ ” આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર અપૂર્વનું ગ્રહણ, વિસ્મૃતનું સંધાન, પૂર્વપઠિત વિષયનું પરાવર્તન, આ પ્રકારના જે સૂત્રના, અર્થના અને સૂત્રાર્થના લેદ છે તેમને તથા ક્ષપણ અને વૈયાવૃત્ય રૂપ જે ચારિત્રના લેદ છે તેમને અહીં ‘ સર્વધર્મ ’ પદ દ્વારા ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. તથા જે અન્ય ગણમાં તે જવા માગે છે ત્યાં બહુશ્રુતનો સદ્ભાવ છે એવું જાણીને જ તે ત્યાં જવા માગે છે, તેથી તે સમસ્ત ધર્મની તેને ત્યાં પ્રાપ્તિ થઈ શકવાનો સંભવ છે. આ પ્રકારના કારણને લીધે ગુરુની આજ્ઞા લઈને તે ગણમાંથી અપક્રમણ કરી શકે છે. ગણાપક્રમણ માટે સમસ્ત ધર્મની પ્રાપ્તિ રૂપ આ પહેલું પ્રયોજન સમજવું.

શંકા—“ સર્વધર્માન્ રોચયામિ ” આ સૂત્રમાં ગુરુની આજ્ઞા લઈને ગણાપક્રમણ કરવાનું તો લખ્યું નથી, છતાં આપ શા કારણે એવું કહો છો

કે તે ગુરુની આજ્ઞા લઇને ગણપકમણ કરે છે ?

ઉત્તર—હવે પછી આવનારા સાતમાં ભેદમાં એવો સૂત્રપાઠ આવે છે કે “ ઇચ્છા મિળં મંતે ! ” ઇત્યાદિ. ત્યાં ગુરુની આજ્ઞા લઇને જ ગણમાંથી નીકળવાની શિષ્યની ઇચ્છા પ્રદર્શિત થઈ છે. તે પ્રયોજન સાથેના સાધર્મ્યને લીધે અહીં પણ ગુરુની અનુજ્ઞાપૂર્વક જ ગણમાંથી શિષ્યનું નિર્ગમન ગ્રહણ થયું એમ છે.

બીજું કારણ—“ એગ્ગયા રોણમિ, એગ્ગયા ણો રોણમિ ” કેટલાક શ્રુતરૂપ અથવા ચારિત્રરૂપ ધર્મો કે જે આપણા ગણમાં અવસ્થિત (વિદ્યમાન) નથી, તે મારી રુચિને અનુકૂળ લાગે છે, અને કેટલાક શ્રુતરૂપ અથવા ચારિત્રરૂપ ધર્મો કે જે આપણા ગણમાં અવસ્થિત છે, તે મારી રુચિને અનુકૂળ લાગતા નથી. આ રીતે આપણા ગણમાં અવસ્થિત ધર્મોને હું ચાહતો નથી અને જે ધર્મો આપણા ગણમાં અવસ્થિત નથી તેને હું ચાહું છું. જે ધર્મો મને ગમે છે તેમની સ્વગણમાં પ્રાપ્તિ થવાનું શક્ય નથી, કારણ કે સ્વગણમાં તથાવિધ સામગ્રીનો અભાવ છે. તો ‘ હે ગુરુદેવ ! જે આપ અનુજ્ઞા આપો તો હું

સ્થા ૦ - ૬૬

ગણમાંથી નીકળી જવા માગું છું. ’ કેઈ પણ સાધુ આ પ્રકારના કારણને લીધે પોતાના ગણનો ત્યાગ કરીને બીજા ગણમાં જઈ શકે છે.

ત્રીજું કારણ—“ સન્નવધમ્મા વિતિગિચ્છામિ ” મને સમસ્ત ધર્મો પર શ્રુત ભેદો પર અને ચારિત્ર ભેદો પર-સંશય ઉદ્ભવ્યો છે. તે સંશયનું સ્વગણમાં નિવારણ થઈ થઈ શકે તેમ નથી, કારણ કે આપણા ગણમાં તે સંશયોનું નિવારણ કરી શકે એવા બહુશ્રુત સાધુઓનો અભાવ છે. અન્ય ગણ કે જ્યાં હું જવા માગું છું, ત્યાં મારા સંશયોનું નિવારણ કરે એવા બહુશ્રુત સાધુઓનો સદ્ભાવ છે. તેથી ત્યાં જવાથી મારા સંશયોનું નિવારણ થઈ શકશે. માટે હે ગુરુ મહારાજ ! મને આપણા ગણમાંથી અન્ય ગણમાં જવાની અનુજ્ઞા પ્રદાન કરો.

ચોથું કારણ—“ એગ્ગયા વિતિગિચ્છામિ, એગ્ગયા નો વિતિગિચ્છામિ ” તથા કેટલાક શ્રુતધર્મો પ્રત્યે અથવા ચારિત્ર ધર્મો પ્રત્યે મારા મનમાં સંદેહ છે અને કેટલાક તથર્મો પ્રત્યે અથવા ચારિત્ર ધર્મો પ્રત્યે મારા મનમાં

સંદેહ નથી. જે વિષય પ્રત્યે મારા મનમાં વિચિકિત્સા (આ ખરું કે પેલું ખરું એ ગડમથલને વિચિકિત્સા કહે છે) છે, તેનું નિરાકરણ કરી શકવાને સમર્થ એવા વિદ્વાન સાધુની સ્વગણમાં ઉણપ છે, પણ પરગણમાં તો એવા વિદ્વાન સાધુઓ વિલમ્બાન છે કે જેઓ મારા તે સંદેહોને દૂર કરી શકે. હે ગુરુદેવ ! આ કારણે હું આ ગણને છોડવા માટે આપની અનુજ્ઞા માગું છું. આ રીતે ધર્મવિષયક વિચિકિત્સા રૂપ કારણને વશ થઈને કોઈ પણ સાધુ સ્વગણમાંથી નીકળી જઈ શકે છે.

પાંચમું કારણ—“ સન્વધમ્મા જુહુણામિ ” શિષ્ય ગુરુને વિનંતિ કરે છે કે હે ગુરુ મહારાજ ! સમસ્ત ધર્મને અને ચારિત્રને મેં જાણી લીધો છે. હવે હું તે ધર્મોનું કોઈ યોગ્ય સાધુને પ્રદાન કરવા માગું છું, પરંતુ તે ધર્મોને મારી પાસેથી ગ્રહણ કરી શકે એવો કોઈ પણ સમર્થ સાધુ આપણા ગણમાં નથી. પરગણમાં તેને ગ્રહણ કરી શકે એવા સમર્થ સાધુઓની ખોટ નથી. તો હે ગુરુદેવ ! આપ મને સ્વગણ છોડવાની અનુજ્ઞા અપવાની મહેબબાની કરો. આ પ્રમાણે પ્રયોજન પ્રકટ કરીને ગુરુની આજ્ઞા લઈને કોઈ પણ સાધુ સ્વગણમાંથી પરગણમાં જઈ શકે છે.

છઠું કારણ—“ ઇગદ્યાજુહુણામિ, ઇગદ્યા નો જુહુણામિ ” શિષ્ય ગુરુને કહે છે કે હે ગુરુદેવ ! કેટલાક ધર્મો (ધર્મતત્ત્વનું જ્ઞાન) અન્યને પ્રદાન કરવાની અને કેટલાક ધર્મો અન્યને પ્રદાન કરવાની મારી ઈચ્છા છે. જે ધર્મો હું અન્યને પ્રદાન કરવા માગું છું, તે ધર્મોને ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય વ્યક્તિ આપણા ગણમાં મને કોઈ દેખાતી નથી, પરંતુ પરગણમાં એવી વ્યક્તિઓ જરૂર મોજૂદ છે. તો આ પ્રયોજનને લીધે આપની આજ્ઞા લઈને હું આ ગણ છોડવા માગું છું. આ પ્રકારે ગુરુની આજ્ઞા લઈને કોઈ પણ સાધુ પોતાના ગણમાંથી નીકળી જઈ શકે છે.

સાતમું કારણ—“ ઇચ્છામિ ણં મંતે ! ઇગલ્લ વિહારપડિમં ઉવસંપજ્જિત્તાણં વિહરિત્તણં ” શિષ્ય ગુરુ પાસેથી ગણ છોડવા માટે આ પ્રમાણે કહીને આજ્ઞા માગે છે—“ હે ગુરુ મહારાજ ! હું એકલવિહાર અભિગ્રહને રવીકાર કરીને, ગરુડમાંથી નીકળીને જિનકલ્પ સાધુની જેમ વિહાર કરવા માગું છું. તો હે ગુરુદેવ ! હું આ ગણમાંથી નીકળી જવા માટે આપની અનુજ્ઞા માગું છું. સ્વગણમાંથી નીકળી જવાનું આ સાતમું કારણ સમજવું.

અથવા—આ સૂત્રમાં પહેલાં બે પ્રયોજનો દ્વારા એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિને માટે સાધુ પોતાના ગણમાંથી અપક્રમણ કરી શકે છે. ત્રીજા અને ચોથા પદ દ્વારા એ વાત સૂચિત થાય છે કે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિને માટે સાધુ પોતાના ગણમાંથી નીકળી જઈ શકે છે. પાંચમાં અને છઠા પદ દ્વારા એ વાત સૂચિત થાય છે કે સમ્યક્ ચારિત્રને માટે સાધુ સ્વગણમાંથી નિર્ગમન કરી શકે છે.

“ સર્વધર્માન્ રોચ્યામિ ” આ સૂત્રપાઠ દ્વારા ગણમાંથી નીકળી જવાનું આ પ્રકારનું કારણ બતાવવામાં આવ્યું છે—“ મને સમસ્ત શ્રુતચારિત્ર રૂપ ધર્મો પર શ્રદ્ધા છે. તેની સ્થિરતા ટકાવી રાખવા માટે હું ગણમાંથી નીકળવા માગું છું ”

બીજું કારણ આ પ્રમાણે છે—“ જે ધર્મતત્ત્વો પ્રત્યે મને શ્રદ્ધા નથી તેમાં શ્રદ્ધા સ્થિર કરવાને માટે હું સ્વગણમાંથી નીકળી જવા માગું છું. ” આ બે કારણો દ્વારા સર્વ વિષયવાળા અથવા દેશ વિષયવાળા સમ્યગ્દર્શન પર વિશ્વાસ સ્થિર કરવાને માટે સ્વગણમાંથી નીકળી જવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

સર્વ ધર્મ વિષયક અથવા દેશધર્મ વિષયક સન્દેહને દૂર કરવાને સમર્થ એવા સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે સ્વગણમાંથી અપક્રમણ કરવાની વાત ત્રીજા અને ચોથા પદ દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

ધાતુઓના અનેક અર્થ થાય છે. “ જુહોમિ ” આ ક્રિયાપદનો અર્થ “ આસેવે ” પણ થાય છે. આ પ્રકારે તે ક્રિયાપદનો અર્થ લેવામાં આવે તો પાંચમાં પદનો અર્થ આ પ્રમાણે થશે—“ હું સમસ્ત ધર્મોનું સારી રીતે સેવન કરું છું, ” છઠા પદનો આ પ્રમાણે અર્થ થઈ શકે—“ હું કેટલાક શ્રુત ચારિત્ર ધર્મોનું સેવન કરું છું અને કેટલાકનું સેવન કરતો નથી. આ રીતે પાંચમાં અને છઠા પદ દ્વારા એ વાત સૂચિત થાય છે કે તે સમ્યક્ ચારિત્રને માટે ગણમાંથી નીકળી જવા માગે છે. ॥ સૂ. ૧ ॥

આ પ્રકારે શ્રદ્ધાની સ્થિરતાને માટે અથવા બીજા કોઈ કારણને લીધે ગણ્યમાંથી નીકળી જતા કોઈ સાધુને ક્યારેક વિભંગજ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર વિભંગજ્ઞાનના ભેદોનું કથન કરે છે.

“ સત્તવિદ્દે વિભંગનાળે વળ્લત્તે ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—વિભંગજ્ઞાન સાત પ્રકારનું કહ્યું છે. ‘વિ’ એટલે વિરૂદ્ધ અથવા વિપરીત, અને “ ભંગ ” એટલે વસ્તુનો વિકલ્પ. જેમાં વસ્તુનો વિપરીત વિકલ્પ હોય છે તેને વિભંગ કહે છે. એવા વિભંગ રૂપ જે જ્ઞાન છે તેને વિભંગજ્ઞાન કહે છે. અથવા મિથ્યાત્વયુક્ત અવધિજ્ઞાનને વિભંગજ્ઞાન કહે છે. તેના નીચે પ્રમાણે સાત પ્રકાર કહ્યા છે—

(૧) કોઈ એક વિભંગજ્ઞાન એવું હોય છે કે જે લોકની કોઈ એક દિશામાં—પૂર્વાદિ એક જ દિશામાં રહેલા પદાર્થોનો અભિગમ (બોધ) કરાવે છે. બાકીની દિશાઓમાં રહેલા પદાર્થોનો બોધ તે કરાવી શકતું નથી, તે કારણે જ તેમાં વિભંગતા સમજાવી. કારણ કે લોકની બાકીની દિશાઓમાં રહેલા પદાર્થોનો અભિગમ (બોધ) થવાનો અહીં પ્રતિષેધ (નિષેધ) કહ્યો છે.

(૨) કોઈ એક વિભંગજ્ઞાન એવું હોય છે કે જેના દ્વારા લોકની પાંચ દિશાઓમાં રહેલા પદાર્થોનો બોધ થાય છે, પણ બાકીની એક દિશામાં રહેલા પદાર્થોનો અભિગમ (બોધ) તેના દ્વારા થતો નથી. અહીં પણ એક દિશામાં લોકના અવબોધના પ્રતિષેધને કારણે તે જ્ઞાનમાં વિભંગતા સમજાવી જોઈએ.

(૩) ક્રિયાવરણ—“ ક્રિયા રૂપ આવરણવાળો જ જીવ છે. એટલે કે જ્ઞાનાદિ નિજસ્વરૂપની આચ્છાદક ક્રિયા જ છે. કર્મરૂપ આવરણવાળો જીવ નથી એટલે કે કર્મરૂપ આવરણ જીવના જ્ઞાનાદિ નિજસ્વરૂપનું આચ્છાદક નથી. ” આ પ્રકારની માન્યતાવાળું જે વિભંગજ્ઞાન છે તેને વિભંગજ્ઞાનના ત્રીજા ભેદ રૂપ સમજવું. આ પ્રકારના વિભંગજ્ઞાનવાળો જીવ જીવે દ્વારા

કરાતી પ્રાણુતિપાદિક ક્રિયા માત્રને જ જાણે છે-દેખે છે, પરંતુ તેના હેતુભૂત કર્મને દેખતો નથી. અહીં કર્મેને નહીં દેખવાને કારણે-તેની અનલ્યુપગમતાને લોધે વિભંગતા સમજાયી.

(૪) મુદ્દત્ર નામનું વિભંગજ્ઞાન—જે વિભંગજ્ઞાન એવું માને છે કે બાહ્ય અને આલ્યન્તર પુદ્ગલોથી રચિત શરીરવાળો જ જીવ છે, તે વિભંગ-જ્ઞાનને ચોથા પ્રકારનું વિભંગજ્ઞાન કહે છે. લવનપતિ આદિ દેવોને બાહ્ય અને આલ્યન્તર પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને ઉત્તર વૈક્રીય શરીરની રચના કરતા જોઈને વિભંગજ્ઞાનીમાં આ પ્રકારનું વિભંગજ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. આ ચોથા પ્રકારનું મુદ્દત્ર નામનું વિભંગજ્ઞાન છે.

(૫) અમુદ્દત્ર વિભંગજ્ઞાન—બાહ્ય અને આલ્યન્તર પુદ્ગલોને ગ્રહણ કર્યા વિના જ રચિત શરીરવાળો દેવોને જોઈને એવું વિભંગજ્ઞાન કોઈ જીવમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અને આલ્યન્તર પુદ્ગલોને ગ્રહણ કર્યા વિના જ રચિત શરીરવાળો થઈ જાય છે. લવધારણીય શરીરની અપેક્ષાએ પાંચમા પ્રકારનું વિભંગજ્ઞાન આ પ્રકારની માન્યતા ધરાવે છે.

(૬) “રૂપી જીવ:” વૈક્રીય શરીરવાળો દેવોને જોઈને “રૂપી જ જીવ છે,” આ પ્રકારની માન્યતા જે વિભંગજ્ઞાનવાળો જીવ ધરાવે છે. તે જીવના વિભંગજ્ઞાનને છઠા પ્રકારનું વિભંગજ્ઞાન કહે છે.

(૭) “સર્વમિદં જીવા:” વાયુથી ક’પાયમાન થતાં પુદ્ગલકાયને જોઈને “સઘળી વસ્તુઓ જીવ રૂપ જ છે, કારણ કે તેઓ ચલન ધર્મવાળી છે,” આ પ્રકારની માન્યતાવાળું જે વિભંગજ્ઞાન છે તેને સાતમાં પ્રકારનું વિભંગજ્ઞાન કહે છે.

આ પ્રકારે વિભંગજ્ઞાનના સાત પ્રકારોનું સામાન્ય કથન કરીને હવે સૂત્રકાર તેમનું વિસ્તૃત નિરૂપણ કરે છે. “તત્ત્વ” ઇત્યાદિ—

ઉપર દર્શાવેલા સાત પ્રકારના વિભંગજ્ઞાનમાંથી પહેલા પ્રકારનું વિભંગ-જ્ઞાન બ્યારે કોઈ શ્રમણ નિર્ઐશને અથવા માહણને (મૂલ ગુણધારીને) ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે વિભંગજ્ઞાનવાળો તે શ્રમણ અથવા માહણ તેના તે

વિલંગજ્ઞાનના પ્રભાવથી કોઈ પણ એક દિશામાં રહેલા લોકગત પદાર્થોને જોઈ શકે છે. વિલંગજ્ઞાની અધોદિશાનું અવલોકન કરી શકતો નથી, પરંતુ પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ અથવા ઉર્ધ્વ દિશાનું અવલોકન કરી શકે છે. ઉર્ધ્વ દિશામાં સૌધર્મિકલ્પ પર્યન્તના પદાર્થો તે જોઈ શકે છે. વિલંગજ્ઞાનીઓ અધોદિશાનું અવલોકન કરી શકતા નથી. અવધિજ્ઞાનીઓને માટે પણ અધોદિશામાં દેખવાનું દુરાધિગમ રૂપ કહ્યું છે. જે અધોદિશાનું અવલોકન અવધિજ્ઞાનીઓ માટે પણ દુરાધિગમ રૂપ કહ્યું છે, તે વિલંગજ્ઞાનીઓ માટે દુરાધિગમ રૂપ હોય એમાં નવાઈ શી !

ત્રિસ્થાનકના ચોથા ઉદ્દેશમાં આ વિષયનું વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, તો જિજ્ઞાસુ પાઠકોએ તે ત્યાંથી વાંચી લેવું.

પહેલા પ્રકારના વિલંગજ્ઞાનવાળો પુરુષ પૂર્વાદિ કોઈ પણ એક દિશામાં રહેલા પદાર્થોને જ જાણી-દેખી શકે છે. તેથી આ વિલંગજ્ઞાન પ્રકટ થતા જ તેના મનમાં એવો વિચાર થાય છે-એવો વિકલ્પ ઉઠે છે કે મને અતિશય જ્ઞાન અને દર્શન-અથવા જ્ઞાનસહિત દર્શન ઉત્પન્ન થઈ ગયું છે. તેના પ્રભાવથી હું એવું જાણી અને દેખી શકું છું કે એક જ દિશામાં લોકનું અસ્તિત્વ છે, અન્ય દિશાઓમાં લોકનું અસ્તિત્વ જ નથી. આ વિલંગજ્ઞાનના પ્રભાવથી તે વિલંગજ્ઞાનીમાં આ પ્રકારની માન્યતા ઘર કરે છે, તે કારણે ખાકીની દિશાઓમાં લોકનું અસ્તિત્વ હોવાનો જ તે નિષેધ કરે છે. તેની આ માન્યતા ખોટી જ છે. લોકનું અસ્તિત્વ તો બધી જ દિશામાં હોય છે. એક જ દિશામાં લોકનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાને કારણે તેના તે જ્ઞાનને વિલંગજ્ઞાન કહે છે.

કેટલાક શ્રમણો અથવા માહણોમાં ખીબા પ્રકારનું વિલંગજ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. તેઓ લોકની અંદર કોઈ પાંચ દિશાઓમાં રહેલા પદાર્થોને જાણી દેખી શકે છે, પરંતુ ખાકીની એક દિશામાં રહેલા પદાર્થોને જોઈ શકતા નથી. તેથી તેઓ તે પાંચ દિશાઓમાં જ લોકનું અસ્તિત્વ માની લે છે. ખાકીની એક દિશામાં લોકના અસ્તિત્વને તેઓ સ્વીકારતા નથી, તેથી જ તેમના જ્ઞાનને વિલંગજ્ઞાન કહ્યું છે. એ જ વાત સૂત્રકારે “યે તે ઇયમાહુઃ

મિથ્યા તે એવમાહુઃ ” આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે. પાંચ જ દિશામાં લોકનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતી તેમની આ માન્યતા પણ ખોટી જ છે.

જે શ્રમણ અથવા માહણમાં ત્રીજા પ્રકારનું વિલંગ્ગજ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, તે પ્રાણુતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન સેવન, પરિગ્રહ અને રાત્રિભોજન કરતાં જીવોને દેખે છે, પણ ક્રિયામાણ પાપકર્મને દેખતો નથી. તે કારણે તે વિલંગ્ગજ્ઞાની એવું માનતો થાય છે કે જીવ ક્રિયાવરણવાળો જ છે, તે જીવને કર્મરૂપ આવરણવાળો માનતો નથી. તેના આ જ્ઞાનને વિલંગ્ગજ્ઞાન કહેવાનું કારણ એ છે કે જીવ વાસ્તવિક રીતે તો કર્મવરણવાળો હોવા છતાં પણ તે તેને ક્રિયાવરણવાળો માને છે. આ પ્રકારની વિપરીત માન્યતા તે જ્ઞાનને કારણે જ તેનામાં આવી હોય છે, તેથી જ તેના તે પ્રકારના જ્ઞાનને વિલંગ્ગજ્ઞાન કહે છે

ચોથા પ્રકારના વિલંગ્ગજ્ઞાનનું વિવેચન—જે કોઈ શ્રમણ અથવા માહણને ચોથા પ્રકારનું વિલંગ્ગજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે એવું માનતો થઈ જાય

સ્થા-૦-૬૮

છે કે દેવ બાહ્ય અને આલ્યન્તર પુદ્ગલો વડે રચિત શરીરવાળો હોય છે. તેની આ પ્રકારની માન્યતાનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે—

તે દેવોને બાહ્ય (શરીરાવગાહ ક્ષેત્રની બહારના) અને આલ્યન્તર (શરીરાવગાહ ક્ષેત્રની અંદરના) વૈક્રિય વર્ગણરૂપ પુદ્ગલોને અથવા તેના કરતાં ભિન્ન પુદ્ગલોને વૈક્રિય સમુદ્ધાત વડે ચોમેરથી ગ્રહણ કરીને, તેમનો સ્પર્શ કરીને, તેમને જ સ્પન્દિત કરીને, તેમને જ વિકસિત કરીને દેશકાળ અનુસાર ક્યારેક એક રૂપે અને ક્યારેક વિવિધ રૂપે વિક્રિયા કરીને ઉત્તર વિક્રિયામાં અમુક કાળ સુધી સ્થિત રહેતા જોવે છે. દેવોને આ પ્રકારે ઉત્તર વૈક્રિય શરીરની રચના કરતા જોઈને તેઓ એવું માની લે છે કે જીવ બાહ્ય અને આલ્યન્તર પુદ્ગલોથી રચિત શરીરવાળો હોય છે. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો આ શરીર નામકર્મ દ્વારા રચાયું છે. તેથી ઉપર્યુક્ત વિપરીત માન્યતાવાળા તે જ્ઞાનને વિલંગ્ગજ્ઞાન કહેવામાં આવ્યું છે.

પાંચમાં પ્રકારનું વિલંગજ્ઞાન—જે શ્રમણ અથવા માહણને પાંચમાં પ્રકારનું વિલંગજ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. તે એમ માનતો થઈ જાય છે કે જીવ અમુદ્વ્ય છે—એટલે કે જીવ બાહ્ય અને આલ્યન્તર પુદ્ગલો વડે રચિત શરીરવાળો નથી. તેની આ માન્યતાનું કારણ આ પ્રમાણે છે—

તે તેના વિલંગજ્ઞાનથી એવું દેખે છે કે—દેવો બાહ્ય અને આલ્યન્તર પુદ્ગલોને વૈકીય સમુદ્વ્યાતની અપેક્ષાએ ગ્રહણ ન કરીને તથા ઉત્પત્તિક્ષેત્રસ્થિત પુદ્ગલોને તે ઉત્પત્તિકાળમાં જ ગ્રહણ કરીને, અને ઉત્પત્તિ ક્ષેત્રસ્થિત પુદ્ગલોને સ્પર્શેન્દ્રિના વિષયભૂત કરીને, તેમને સ્પન્દિત કરીને ક્યારેક એક રૂપે-ભવ-ધારણીય શરીરની અપેક્ષાએ અથવા કંઈ આદિ અવયવની અપેક્ષાએ એક રૂપવાળી અથવા વિવિધ રૂપે—અનેક દેવોની અપેક્ષાએ અથવા હાથ, આંગળી આદિ અવયવોની અપેક્ષાએ અનેક રૂપવાળી વિક્રિયામાં તેઓ આ સમયે રહેલાં છે. તેથી જીવ અમુદ્વ્ય છે—બાહ્ય અને આલ્યન્તર પુદ્ગલો વડે રચિત શરીરવાળો નથી. આ પ્રકારનું આ પાંચમું વિલંગજ્ઞાન છે.

છઠ્ઠા પ્રકારનું વિલંગજ્ઞાન—જે શ્રમણ અથવા માહણને છઠ્ઠા પ્રકારનું વિલંગજ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. તે પોતાના તે જ્ઞાનના પ્રભાવથી દેવોને બાહ્ય અને આલ્યન્તર પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને અને ગ્રહણ કર્યા વિના એક રૂપવાળી અથવા અનેક રૂપવાળી વિક્રિયા કરતાં, અને તે કાળે પણ એ જ પ્રકારની વિક્રિયામાં સ્થિત રહેલા નિહાળે છે. તેથી તે હાલતમાં દેવોને (પોતાના વિલંગજ્ઞાન) વડે જોઈને તે એવું માનતો થઈ જાય છે કે જીવ રૂપી જ છે. આ જ્ઞાનમાં વિલંગતા માનવાનું કારણ એ છે કે જીવ મૂળ રૂપે વાસ્તવિક રૂપે—નથી પણ અરૂપી જ છે. પરન્તુ વિલંગજ્ઞાનીને એવું દર્શન કદી થતું જ નથી.

સાતમા પ્રકારનું વિલંગજ્ઞાન—જે શ્રમણ અથવા માહણને સાતમાં પ્રકારનું વિલંગજ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે તે તેના તે વિલંગજ્ઞાન વડે તે

પુદ્ગલકાયના વિષયમાં એવું જોવે છે કે મન્દવાયુ વડે (સૂક્ષ્મ નામકર્મના ઉદયવર્તી સૂક્ષ્મવાયુ વડે નહીં, કારણ કે સૂક્ષ્મ નામકર્મોદય વશવર્તી વાયુ દ્વારા કોઈ પણ વસ્તુમાં કંપન ઉત્પન્ન કરાતું નથી) આ વસ્તુઓ થોડી થોડી કંપાવવામાં આવે છે, વિશેષ રૂપે કંપાવવામાં આવે છે, એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે લઈ જવામાં આવે છે, ઉપરથી નીચે પાડી નાખવામાં આવે છે, એક વસ્તુ સાથે બીજી વસ્તુને અથડાવવામાં આવે છે, ઇત્યાદિ બીજી પણ ઘણી સ્થિતિવાળા પુદ્ગલકાયને જોઈને, પોતાને અતિશય જ્ઞાની માનતો એવો તે વિલંગજ્ઞાની એવું માનવા લાગે છે કે “ આ બધાં પ્રત્યક્ષભૂત પુદ્ગલો જીવ-રૂપ છે, કારણ કે તે પુદ્ગલોમાં કંપન દિ જીવના ધર્મોના સદ્ભાવ છે, જે શ્રમણોએ અથવા માહણ્યોએ કંપનાદિ ધર્મવાળાં પુદ્ગલોને પણ જીવરૂપ અને અજીવરૂપ કહ્યાં છે, તેમણે એ બધું જૂઠું જ કહ્યું છે. ”

તેના તે વિલંગજ્ઞાનના પ્રભાવથી તે વિલંગજ્ઞાની આ પ્રકારની ખોટી માન્યતા ધરાવતો થઈ જાય છે. આ પ્રકારના વિલંગજ્ઞાનવાળો તે શ્રમણ અથવા માહણ્ય પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય અને વાયુકાયિક, આ ચાર જે જીવનિકાયો છે તેમને જીવ રૂપે જ માનતો નથી-અચલનાવસ્થામાં પૃથ્વીકાય આદિને તે જીવ રૂપે સ્વીકારતો નથી. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે

આ પ્રકારના વિલંગજ્ઞાનવાળો તે શ્રમણ અથવા માહણ્ય, ચલન, દોહદ આદિ ધર્મવાળા ત્રસોને જ અને દોહદ આદિ ત્રસ ધર્મવાળા વનસ્પતિકાયિકોને જ જીવ રૂપે સ્વીકારે છે. પૃથ્વી, અપ્, તેજ, અને વાયુકાયિકોને તો તે વાયુથી કંપવા આદિ કારણોને લીધે અને સ્વતઃ (આપમેળે) ચાલવા આદિને કારણે ત્રસ રૂપે જ જાણે છે-સ્થાવર જીવ રૂપે તેમને માનતો નથી. તેથી જ્યારે તેઓ અચલન ધર્મવાળાં રહે છે ત્યારે તો તે તેમને જીવરૂપ માનતો જ નથી. તે કારણે તે પૃથ્વીકાય આદિ ચાર જીવનિકાયોની મિથ્યાત્વ

પૂર્વક હિંસા કરે છે. આ બધું તેના વિભંગજ્ઞાનને લીધે બને છે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પૃથ્વીકાય આદિ ચાર જીવનિકાયના વાસ્તવિક સ્વરૂપથી અનભિજ્ઞ એવો તે વિભંગજ્ઞાની તેમની હિંસા કરે છે અને તેમનામાં જીવ-ત્વનો અપલાપ કરે છે એટલે કે તેમનામાં જીવ હોવાની વાતને જ માન્ય કરતો નથી. આ પ્રકારનું સાતમું વિભંગજ્ઞાન છે. ॥ સૂ. ૨ ॥

સાત પ્રકારકે જીવોંકા નિરૂપણ

આગલા સૂત્રમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે “ પૃથ્વી આદિ જીવના સ્વરૂપથી અનભિજ્ઞ હોય એવો જીવ મિથ્યાત્વપૂર્વક તેમની હિંસા કરે છે. ” આ મિથ્યાદંડનો સદ્ભાવ જીવોમાં હોય છે. તે કારણે યોનિના નિરૂપણ દ્વારા સૂત્રકાર જીવોમાં સમવિધતાનું હવે પ્રતિપાદન કરે છે.

“ સત્તવિદ્દે જોળીસંગહે પળ્લન્તે ” ઇત્યાદિ—

ઉત્પત્તિ સ્થાનરૂપ યોનિવિશેષોની અપેક્ષાએ જીવોનો સમૂહ સાત પ્રકારનો કહ્યો છે. તે સાત પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(૧) અંડજ (૨) પોતજ (૩) જરાયુજ, (૪) રસજ, (૫) સંસ્વેદિમ, (૬) સંમૂર્ચિમ અને (૭) ઉદ્ભિજ્જ

(૧) પક્ષી આદિ જેમાં ઉત્પન્ન થાય છે એવા કોષનું નામ ઇંડું છે. આ ઇંડામાંથી પેદા થતા જીવોને અંડજ કહે છે. એવા પક્ષી, સર્પ આદિને અંડજ જીવો કહેવામાં આવે છે.

(૨) જે જીવો ઉત્પત્તિના સમયે જરાયુ આદિ વડે વેષિત હોતાં નથી, પૂર્ણ અવયવોવાળાં હોય છે અને યોનિમાંથી બહાર આવતાની સાથે જ પરિસ્પન્દન આદિ સામર્થ્યવાળાં હોય છે, તેમને પોતજ કહે છે. અથવા વસ્ત્રને પોત કહે છે. તે વસ્ત્ર વડે લૂછવામાં આવ્યા હોય એવી રીતે-ગર્ભવેષ્ટન ચર્મ વડે અનાવૃત (અનાચ્છાદિત હોવાને કારણે) ઉત્પન્ન થાય છે તેમને પોતજ કહે છે. અથવા પોતમથી ગર્ભવેષ્ટન ચર્મરહિત ગર્ભાશયમાંથી જેઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમને પોતજ કહે છે. હાથી, સસલાં, નોળિયા, મૂષક,

આદિ પ્રાણીઓનો આ પ્રકારમાં સમાવેશ થાય છે.

(૩) ગર્ભવેષ્ટન ચર્મને જરાયુ કહે છે. આ જરાયુમાંથી જે જીવો ઉત્પન્ન થાય છે તેને જરાયુજ કહે છે. એવા જરાયુજ જીવો મનુષ્ય, ગાય, ભેંસ આદિ છે.

(૪) જે જીવો રસમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેમને રસજ કહે છે. મધકીટોને એવાં રસજ જીવો કહે છે. “ રસજો મધકોટઃ ” આ પ્રકારનું કથન રસજ જીવો વિષે હૈમકોશમાં કરવામાં આવ્યું છે. તેમને રસજ કહે છે.

(૫) જે જીવો પરસેવામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેને સંસ્વેદિમ કહે છે. જૂ, લીંબ, માકડ વગેરે આ પ્રકારના જીવો છે.

(૬) ગર્ભાધાન વિના જ જેમની આપોઆપ ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે, એવા જીવોને સંમૂર્ણિમ કહે છે. અથવા—બધી તરફથી દેહને જે મૂર્ચ્છન (અવ-યવ સંયોગ) છે તેને સંમૂર્ચ્છ કહે છે. આ સંમૂર્ચ્છ વડે જેઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેમને સમ્મૂર્ણિમ કહે છે. માતાપિતાના સંયોગ વિના જ જે જીવો પોતાની જાતે જ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે એવા કીડી, મંકાડા, માખી આદિ જીવોને સમ્મૂર્ણિમ કહે છે.

(૭) જે જીવો ભૂમિને લેટીને ઉત્પન્ન થાય છે એવા શલભ આદિ જીવોને અથવા વનસ્પતિને ઉદ્ભિન્ન કહે છે.

હવે સૂત્રકાર આ અંડબદ્ધિકોની સાત ગતિકતાનું અને સાત આગતિ-કતાનું નિરૂપણ કરે છે. “અંડયા સત્ત ગદ્યા” ઇત્યાદિ—

સર્પ, પક્ષી, આદિ જે અંડજ જીવો છે તેઓ મરીને અંડજ આદિ સાતેમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. એટલે કે અંડજ જીવો મરીને ફરીથી અંડજમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. અથવા અંડજ જીવો મરીને પોતજોમાં પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. અથવા અંડજ જીવો મરીને જરાયુજમાં પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. અથવા અંડજ જીવો મરીને રસજમાં પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, અથવા અંડજ જીવો મરીને સંસ્વેદિમમાં પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, અથવા અંડજ જીવો મરીને સંમૂર્ણિમોમાં પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, અથવા અંડજ જીવો મરીને ઉદ્ભિન્નજોમાં પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. એ જ પ્રમાણે ઉપયુક્ત સાતે પ્રકારના જીવો મરીને ઉપયુક્ત અંડજ આદિ સાતે પ્રકારના જીવો રૂપે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

અંડજ—નિબદ્ધ અંડજ નામકર્મવાળો જીવ અંડજોમાંથી, અથવા પોત-જોમાંથી, અથવા જરાયુજોમાંથી, અથવા રસજોમાંથી, અથવા સંસ્વેદિમોમાંથી અથવા સમ્મૂર્ણિમોમાંથી, અથવા ઉદ્ભિન્નજોમાંથી આવીને અંડજોમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. એ જ પ્રમાણે એ જ અંડજ કે જે અંડજ આદિ કોઈ પણ યોનિવિશેષમાંથી આવીને અંડજ રૂપે ઉત્પન્ન થયેલો છે, તે અંડજ જીવ અંડજ રૂપ પર્યાયને છોડીને ફરીથી અંડજ રૂપે અથવા પોતજ રૂપે, અથવા જરાયુજ રૂપે અથવા રસજ રૂપે જન્મ ધારણ કરી લે છે. આ પ્રકારનું ગતિ અને આગતિ વિષયક કથન પોતજ જીવોમાં પણ સમજી લેવું જોઈએ. એટલે કે પોતજ જીવ પણ સાત પ્રકારની ગતિવાળો અને સાત પ્રકારની આગતિવાળો હોય છે, એમ સમજવું. એ જ પ્રમાણે જરાયુજથી લઈને ઉદ્ભિન્ન પર્યાન્તના પાંચે પ્રકારના જીવો પણ સાત ગતિવાળા અને સાત આગતિવાળા હોય છે એવું સમજવું જોઈએ. ॥ સૂ. ૩ ॥

ઉપરના સૂત્રમાં યોનિના સંગ્રહનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું. આ સંગ્રહ પદ્ધતી સૂચિત થતાં સંગ્રહસૂત્રનું હવે સૂત્રકાર કથન કરે છે.

“ આચરિય ઉવજ્ઞાયસ્સ ણં ગણંસિ સત્ત સંગહટ્ઠાણા પણ્ણત્તા ” ઇત્યાદિ—

આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયના ગણમાં સાત સંગ્રહસ્થાન કહ્યાં છે. અહીં આચાર્યોપાધ્યાય પદનો અર્થ આચાર્ય રૂપ ઉપાધ્યાય અથવા આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય થાય છે. જો આ પદનો અર્થ આચાર્ય રૂપ લેવામાં આવે, તો અહીં કર્મધારય સમાસ બને છે. પણ જો આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય, આ અર્થ લેવામાં આવે, તો સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ થાય છે. જ્ઞાન દિકોનો અથવા શિષ્યોનો જે સંચય છે તેને સંગ્રહ કહે છે. તે સંગ્રહના સાત સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) જે આચાર્ય પોતાના ગણમાં ઉચિત રૂપે આજ્ઞાના પ્રયોક્તા (પ્રવર્તક) હોય છે, તેઓ શિષ્યોના સમૂદાયની વૃદ્ધિ કરવાને અને જ્ઞાન-દિનો સંગ્રહ કરવાને સમર્થ બને છે. “ હે મુને ! તમારે આ પ્રમાણે કરવું જોઈએ, ” આ પ્રકારની વિધિ રૂપ આજ્ઞાના પ્રવર્તક અથવા “ હે મુનિ ! તમારે આ પ્રમાણે ન કરવું જોઈએ, ” આ પ્રકારની ધારણાના પ્રવર્તક આચાર્ય પોતાના ગણમાં સાધુઓનો સમુદાય વધારનારા અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરનારા હોય છે. પરંતુ જે આચાર્ય પોતાના ગમ્મમાં આ પ્રકારની આજ્ઞા અને ધારણાના પ્રવર્તક હોતા નથી, તેમના ગણનો વિનાશ જ થાય છે.

કહ્યું પણ છે કે “ જહિ નત્થિ સારણા ” ઇત્યાદિ—

જે ગણમાં સમારણા-કોઈ કર્તવ્ય બળવવાનું ભૂલી જનાર શિષ્યને “ તમે આ કર્યું નહીં-આ કર્તવ્ય બળવવાનું તમે ભૂલી ગયા, ” આ પ્રકાર-

રની ભૂલાઈ ગયેલા કર્તવ્યને યાદ કરાવનારી પ્રણાલી, અને કોઈ અકર્તવ્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલાને “ તમારે આવું કરવું જોઈએ નહીં ” આ પ્રકારના નિષેધ રૂપ વારણા કરવાની પ્રણાલી, તથા પ્રતિનોદના-વારંવાર ભૂલ કરનારને “ ધિક્કાર છે તને ” ઇત્યાદિ કઠોર (નિષ્કુર વાકયો વડે તેને ઠપકો આપવાની પ્રણાલી નથી એવા ગચ્છનો વિનાશ થઈ જાય તે ગચ્છ ખરા અર્થમાં ગચ્છ કહેવાને યોગ્ય નહીં રહેવાને કારણે સંયમાર્થી પુરુષો દ્વારા પરિત્યાજ્ય બની જાય છે. ૧૧ ।

આ પ્રકારે જેવું પાંચમાં સ્થાનકના પહેલા ઉદેશમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે, એવું જ કથન અહીં પણ ગ્રહણ કરવું જોઈએ. તે કથન અહીં કયાં સુધી ગ્રહણ કરવાનું છે તે નીચે દર્શાવવામાં આવ્યું છે—

“ આચાર્યોપાધ્યાય ગણમાં આપૃછયચારી-પૂછીને બહાર ગમન (વિહાર) કરનારા હોવા જોઈએ ” અહીં સુધીના કથન દ્વારા ત્યાં ત્રણ સ્થાનોનું કથન થયું છે. પાંચમાં સ્થાનકમાં પ્રતિપાદિત તે ત્રણ સ્થાનો નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) જે આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય પોતાના ગણમાં પર્યાય જ્યેષ્ઠતા અનુસાર કૃતિકર્મના (પર્યાય જ્યેષ્ઠ સાધુઓને લઘુપર્યાયવાળા સાધુઓ દ્વારા વન્દના આદિના) સમ્યક્ પ્રયોક્તા (પ્રવર્તક) હોય છે, તેઓ શિષ્યસંગ્રહ અને જ્ઞાનાદિનો સંગ્રહ કરનારા હોય છે. (૨) જે આચાર્ય પોતાના શિષ્યોને સમય સમય પર શ્રુતનું અધ્યયન, પુનરાવર્તન આદિ કરાવે છે, તે શિષ્યસંગ્રહ અને જ્ઞાનાદિનો સંગ્રહ કરનાર હોય છે. (૩) જે આચાર્યોપાધ્યાય પોતાના ગણના ગ્લાન (ખિમાર), શૈક્ષ (નવદીક્ષિત) આદિનું વૈયાવૃત્ય સારી રીતે કરતા કરાવતા હોય છે, તેઓ શિષ્યસંગ્રહ અને જ્ઞાનાદિનો સંગ્રહ કરનાર હોય છે. આ ત્રણ સ્થાન અને મૂલસૂત્રોક્ત એક સ્થાન મળીને ચાર સ્થાન અહીં સુધીમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં છે. હવે પાંચમું સ્થાન પ્રકટ કરવામાં આવે છે—“ આચાર્યોપાધ્યાયો ગણે આપૃચ્છયચારી ” ઇત્યાદિ—

આ સૂત્રપાઠમાં ‘ ગણ ’ પદ સાધુસંઘના અર્થમાં વપરાયું છે. “ સાધુ સંઘને પૂછવું, ” આ પ્રકારનો તેનો અર્થ થાય છે.

છઠું સ્થાન—“ આયરિયઽવજ્ઞાણ ગર્ણસિ અણુપ્પન્નાઈ ” ઇત્યાદિ—જે આચાર્ય અલખ્ય ઉપકરણોના (વસ્ત્રપાત્રાદિકના) એષણા શુદ્ધિપૂર્વક ઉપાર્જક હોય છે, તેઓ શિષ્યોના તથા જ્ઞાનાદિનો સંગ્રહ કરી શકે છે.

સાતમું સ્થાન—“ આયરિયઽવજ્ઞાણ ” ઇત્યાદિ—જે આચાર્યોપાધ્યાય પૂર્વાકાદોત્પાદિત વસ્ત્ર, પાત્રાદિ રૂપ ઉપકરણોનું પ્રયત્નપૂર્વક રક્ષણ કરનારા હોય છે, તેઓ શિષ્યોનો અને જ્ઞાનાદિનો સંગ્રહ કરી શકે છે. સંગ્રહના આ સાત સ્થાનો કરતાં જે વિપરીત પ્રકારના સ્થાનો છે, તેમને અસંગ્રહના અથવા ગણના વિનાશનાં સ્થાનો સમજવા જોઈએ. એ જ વાત “ આયરિયઽવજ્ઞા-યસ્સ ણં ગર્ણસિ સત્ત અસંગ્ગહટ્ટાણા પણ્ણત્તા ” આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. સંગ્રહના સ્થાનો કરતાં અસંગ્રહનાં સ્થાનો વિપરીત હોવાથી સંગ્રહના સ્થાનોનાં પદોની વ્યાખ્યા કરતાં અસંગ્રહના સ્થાનોનાં પદોની વ્યાખ્યા વિપરીત સમજવી. ॥ સૂ. ૪ ॥

પિંડેષણાકા નિરૂપણ

ઉપરના સૂત્રને અન્તે એવું લખાણ આપ્યું છે કે “ તેઓ આજ્ઞાદિકના સમ્યક્ પ્રયોક્તા (પ્રવર્તક) હોતા નથી. ” આજ્ઞા પિંડેષણાદિ વિષયવાળી હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર પિંડેષણાદિકનું નિરૂપણ કરે છે.

“ સત્ત પિંડેસણાઓ પણ્ણત્તાઓ ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—પિંડેષણા એટલે પિંડને (આહારને) ગ્રહણ કરવાનો પ્રકાર. આહારને ગ્રહણ કરવાના પ્રકાર રૂપ પિંડેષણાના નીચે પ્રમાણે સાત પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) અસંસૃષ્ટ, (૨) સંસૃષ્ટ, (૩) ઉદ્દૂધૃત, (૪) અદંપલેપિકા, (૫) અવગૃહીત, (૫) પ્રગૃહીત અને (૬) ઉંઝિત ધર્મા.

જે પિંડેષણામાં હાથ અને પાત્ર, એ બન્ને અસંસૃષ્ટ (ખરડાયા વિનાના) રહે છે, તે પ્રકારની પિંડેષણાને અસંસૃષ્ટ પિંડેષણા કહે છે. પલાળેલા ચણા આદિને ગ્રહણ કરવા રૂપ આ પિંડેષણા હોય છે, કારણ કે તે હાથ સાથે પણ ચોટી જતાં નથી અને પાત્ર સાથે પણ ચોટી જતાં નથી જે પિંડેષણામાં હાથ અને પાત્ર, બન્ને સંસૃષ્ટ-ખરડાયેલા થાય છે, તે પ્રકારની પિંડેષણાને અસંસૃષ્ટ પિંડેષણા કહે છે. તે પિંડેષણા ખીચડી આદિને ગ્રહણ કરવા રૂપ હોય છે, કારણ કે તે વસ્તુ હાથ અને પાત્ર સાથે ચોટી જાય છે.

ઉદ્દૂધૃત પિંડેષણા—ગૃહસ્થે પોતાને નિમિત્તે જે લોજનને કાંઈ લોજન (પાત્ર) માંથી થાળી આદિમાં કાઢેલું હોય એવા લોજનને સંસૃષ્ટ હાથ વડે અથવા અસંસૃષ્ટ હાથ વડે અને અસંસૃષ્ટ પાત્ર વડે અથવા સંસૃષ્ટ પાત્ર વડે ગ્રહણ કરવા રૂપ જે પિંડેષણા છે તેને ઉદ્દૂધૃત પિંડેષણા કહે છે. તેનું ખીજું નામ સંસૃષ્ટાસંસૃષ્ટા પિંડેષણા પણ છે.

અલ્પલેપિકા પિઠૈષણા—સ્વલ્પ લેપયુક્ત એવા જૂની શાલીના (એક પ્રકારની ડાંગરના) લાતને ગ્રહણ કરવા રૂપ જે પિઠૈષણા છે તેને અલ્પલેપિકા પિઠૈષણા કહે છે.

અવગૃહીતા પિઠૈષણા—લોજનકાળે શકેરા આદિમાં જે લોજનાદિને કાઢી રાખવામાં આવેલ હોય તેને ગ્રહણ કરનારની પિઠૈષણાને અવગૃહીતા પિઠૈષણા કહે છે.

પ્રગૃહીત પિઠૈષણા—લોજનને સમયે દેવાને માટે (અર્પણ કરવાને માટે) ઉઠ્યા થયેલા હોય આદિ વડે જે લોજન ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તેને, અથવા ખાવાને માટે હોય આદિ વડે જે લોજન ગ્રહણ કરવામાં આવેલું હોય તેને ગ્રહણ કરનારની પિઠૈષણાને પ્રગૃહીત પિઠૈષણા કહે છે.

ઉચ્ચિતધર્મા પિઠૈષણા—જે લોજન નીરસ હોવાને લીધે નાખી દેવાને યોગ્ય હોય છે. અને જે લોજન ગ્રહણ કરવાની બીજા કોઈ પણ માણસને ઇચ્છા થતી નથી એવા અન્ત પ્રાન્ત રૂપ લોજનને ગ્રહણ કરનાર સાધુની પિઠૈષણાને ઉચ્ચિતધર્મા પિઠૈષણા કહે છે. પાનૈષણા પણ એ જ પ્રમાણે સાત પ્રકારની કહી છે. અતુર્થ પાનૈષણામાં અનેક પ્રકારતા છે. અલ્પલેપતા તે ત્યાં ઓસામણુ આદિ રૂપ સમજવી.

હવે સૂત્રકાર પ્રતિમાના સાત પ્રકારનું નિરૂપણ કરે છે--

“ જગહ્વડિમા ” ઇત્યાદિ--

“ અવગૃહ્યતે-આશ્રીયતે ઇતિ અવગ્રહઃ ” આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર સાધુ પોતાને રહેવાને માટે જે સ્થાનનો આશ્રય લે છે તેને અવગ્રહ કહે છે તે અવગ્રહ વસતિ ઉપાશ્રય રૂપ હોય છે. આ અવગ્રહ વિષયક જે પ્રતિમા (અલિગ્રહ) છે તેને અવગ્રહ પ્રતિમા કહે છે. હવે તેના સાત પ્રકારો પ્રકટ કરવામાં આવે છે--

“ હું આ પ્રકારના ઉપાશ્રયમાં જ રહીશ-બીજા કોઈ પણ પ્રકારના ઉપાશ્રયમાં નહીં રહું, ” આ પ્રકારનો અલિગ્રહ પહેલાં કરીને જે સાધુ સંકલ્પિત ઉપાશ્રયમાં આશ્રય સ્વીકારે છે, તેના આ પ્રકારના અવગ્રહ અલિગ્રહને પહેલા પ્રકારની અવગ્રહ પ્રતિમા કહે છે.

“ હું આ સાધુઓને માટે અવગ્રહ (આશ્રયસ્થાન) ગ્રહણ કરીશ. તથા અન્યના દ્વારા અવગ્રહ ગૃહીત થયા પછી હું પણ તેમાં રહીશ ” આ પ્રકારનો અભિગ્રહ ધારણ કરીને સંકલ્પિત ઉપાશ્રયમાં આશ્રય સ્વીકારનાર સાધુના આ અવગ્રહ અભિગ્રહને બીજા પ્રકારની અવગ્રહ પ્રતિમા કહે છે. આ બીજા પ્રકારની અવગ્રહ પ્રતિમાનો ઉદય વિહારી ગચ્છાન્તર્ગત સાંભોગિકોમાં અને અસાંભોગિકોમાં સદ્ભાવ હોય છે, કારણ કે તેઓ પરસ્પરને માટે ભાંગે છે.

“ અન્યને માટે હું અવગ્રહ (આશ્રયસ્થાન) માગીશ અને અન્યના દ્વારા અવગૃહીત (ઉપાશ્રયમાં) હું રહીશ ” આ પ્રકારની ત્રીજી અવગ્રહ પ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાનો સદ્ભાવ ગચ્છપ્રતિબદ્ધોમાં, અપ્રતિબદ્ધોમાં યથા-લક્ષિકોમાંના ગચ્છપ્રતિબદ્ધ યથાલક્ષિકોમાં હોય છે, કારણ કે જે સૂત્રોની વાચના બાકી રહી ગઈ હોય તે સૂત્રોને ગુરુ પાસેથી શીખવાની અભિલાષા-વાળા તેઓ ગુરુને માટે વસતિ (ઉપાશ્રય) ની યાચના કરે છે.

“ અન્યને માટે હું અવગ્રહ ગ્રહણ કરીશ નહીં, પરંતુ અન્ય દ્વારા અવગૃહીત અવગ્રહ (ઉપાશ્રય) હશે તો તેમાં હું રહીશ, ” આ પ્રકારની ચોથી અવગ્રહ પ્રતિમા હોય છે. ગચ્છસ્થિત અન્યુદય વિહારી સાધુઓ કે જે જિનકલ્પિકત્વની પ્રાપ્તિને માટે પરિકર્મ કરતા હોય છે, તે સાધુઓમાં આ પ્રકારની અવગ્રહ પ્રતિમાનો સદ્ભાવ હોય છે.

“ હું મારે માટે અવગ્રહની યાચના કરીશ, અન્ય બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચને માટે અવગ્રહની યાચના નહીં કરું ” આ પ્રકારની પાંચમી અવગ્રહ પ્રતિમા છે, આ અવગ્રહ પ્રતિમાનો જિનકલ્પિકમાં સદ્ભાવ હોય છે. “ જે ગૃહસ્થ પાસેથી અવગ્રહ-આશ્રયસ્થાન ગ્રહણ કરીશ તેની પાસેથી જ જો તૃણાદિ સંસ્તારક મળશે તો લઈશ, નહીં તો બેઠાં બેઠાં જ રાત્રિ વ્યતીત કરીશ, ” આ પ્રકારની છઠ્ઠી અવગ્રહ પ્રતિમા સમજવી, જિનકલ્પિક આદિમાં આ પ્રતિમાનો સદ્ભાવ હોય છે. સાતમી પ્રતિમા પણ છઠ્ઠી પ્રતિમા જેવી જ છે, ફક્ત છઠ્ઠી કરતાં સાતમી પ્રતિમામાં આટલો જ તક્ષવત છે-સાતમી પ્રતિમા-

ધારી સાધુ “યથાસ્તૃત શિલાદિક જ હું ગ્રહણ કરીશ,” અન્યના નહીં, એવો અભિગ્રહ કરે છે. આ પ્રકારની સાત અવગ્રહ પ્રતિમાઓ હોય છે.

તથા સમૈકક-આચારાંગના બીજા શ્રુત સ્કન્ધમાં સ્થિત દ્વિતીય ચૂડાંરૂપ અધ્યયન વિશેષ સાત કહ્યાં છે. તે સમુદાયની અપેક્ષાએ સાત હોય છે, એવું સમજીને જ તેમને સમૈકક કહ્યાં છે, અને તે કારણે તેમનામાંથી જે એક પણ એકક હશે તેને પણ સમૈકક કહેવામાં આવશે. (૧) પહેલું સ્થાન સમૈકક છે. (૨) બીજું નૈષેધિકી સમૈકક છે. (૩) ત્રીજું ઉચ્ચર પ્રસવણ વિધિ સમૈકક છે. (૪) ચોથું શબ્દ સમૈકક છે. (૫) પાંચમું રૂપ સમૈકક છે. (૬) છઠું પરિક્રિયા સમૈકક છે અને સાતમું અન્યોન્ય ક્રિયા સમૈકક છે.

તથા મહાધ્યયન પણ સાત છે. સૂત્રકૃતાંગના પહેલા શ્રુતસ્કન્ધ કરતાં મોટા એવા બીજા શ્રુતસ્કન્ધના પ્રકરણ વિશેષરૂપ જે અધ્યયનો છે તેમને મહાધ્યયન કહે છે. તે મહાધ્યયન પણ નીચે પ્રમાણે સાત જ છે-તેમાં પહેલું મહાધ્યયન પુંડરીક છે, બીજું મહાધ્યયન ક્રિયાસ્થાન છે, ત્રીજું મહાધ્યયન આહારપરિજ્ઞા છે, ચોથું મહાધ્યયન પ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા છે, પાંચમું મહાધ્યયન અનાચારશ્રુત છે, છઠું મહાધ્યયન આર્દ્રકુમારનું છે અને સાતમું મહાધ્યયન નાલિન્દીય છે.

સાત સપ્તાહમાં-૪૯ દિનરાતમાં સમાપ્ત થનારી ભિક્ષુપ્રતિમા છે. ૪૯ દિનરાત પર્યન્ત આ ભિક્ષુપ્રતિમાની આરાધના કરાય છે. આ ભિક્ષુપ્રતિમાની આરાધના કરનાર સાધુ પ્રથમ સપ્તાહમાં પ્રતિદિન એક દત્તિ આહારની અને એક દત્તિ પાણીની ગ્રહણ કરે છે. બીજા સપ્તાહમાં પ્રતિદિન બે દત્તિ આહારની અને બે દત્તિ પાણીની ગ્રહણ કરાય છે. ત્રીજા સપ્તાહમાં ત્રણ દત્તિ આહારની અને ત્રણ દત્તિ પાણીની ગ્રહણ કરાય છે. ચોથા સપ્તાહમાં પ્રતિદિન ચાર દાંત આહારની અને ચાર દત્તિ પાણીની ગ્રહણ કરાય છે. પાંચમાં સપ્તાહમાં પ્રતિદિન આહારની પાંચ દત્તિ અને પાણીની પાંચ દત્તિ ગ્રહણ કરાય છે. છઠ્ઠા સપ્તાહમાં પ્રતિદિન આહારની ૬ દત્તિ અને પાણીની ૬ દત્તિ ગ્રહણ કરાય છે. સાતમા સપ્તાહમાં પ્રતિદિન આહારની સાત દત્તિ અને

સ્થાન-૭૧

પાણીની સાત દત્તિ ગ્રહણ કરાય છે. આ પ્રકારે ૪૯ રાત દિવસમાં આહારની કુલ ૧૯૬ દત્તિયો થાય છે. એ જ પ્રમાણે પાણીની દત્તિયો વિષે પણ સમજવું. આ પ્રકારે આહાર પાણીની દત્તિઓમાં પ્રત્યેક સપ્તાહમાં વધારો કરતાં કરતાં ૪૯ દિનરાત પર્યન્ત આ લિહુપ્રતિમાની આરાધના કરાય છે.

“યથાસૂત્રં યથાકલ્પં” ઇત્યાદિ—

ક્રિયાવિશેષણોના પ્રયોગ દ્વારા સૂત્રકારે એ વાત પ્રકટ કરી છે કે— સૂત્રમાં લિહુપ્રતિમાના પાલનની જે પ્રકારની વિધિ બતાવવામાં આવી છે તે વિધિ પ્રમાણે, યથામાર્ગ—જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર રૂપ મુક્તિમાર્ગ અનુસાર અથવા પોતાના ક્ષયોપશમભાવ અનુસાર, યથાતત્ત્વ—તત્ત્વ અનુસાર અથવા તથા તથ્ય (સત્યને અનુસાર), યથાસામ્ય—સમતાભાવને અનુસરીને, આ પ્રકારે જે લિહુ શરીર વડે-મનોરથ વડે નહીં (અભિલાષા માત્ર વડે નહીં) સ્પૃષ્ટ કરે છે, સમુચિતકાળમાં વિધિપૂર્વક ગ્રહણ કરે છે, પાલન કરે છે, ઉપયોગપૂર્વક તેની વારંવાર આરાધના કરે છે, શોધિત કરે છે—પારણાને દિવસે ગુર્વાદિક દ્વારા પ્રદત્ત અવશિષ્ટ લોજન વડે અથવા અતિચાર રૂપ કીચડના પ્રક્ષાલન દ્વારા તેની શુદ્ધિ કરે છે, તેને તીરિત કરે છે—તે પ્રતિમાની આરાધના કરવાની જેટલા સમયની અવધિ હોય છે, એટલા સમય સુધી તેનું પાલન કરીને તેને પૂર્ણ કરીનાએ છે, કીર્તિત કરે છે—“પારણાને દિવસે આ પ્રકારનો અભિગ્રહ મેં ધારણ કર્યો હતો અને હવે આ પ્રતિમા મારા દ્વારા સમ્યગ્ રીતે આરાધિત થઈ ચુકી છે, તેથી હવે હું આ પ્રતિમાનો પૂર્ણરૂપે આરાધક બની ચુક્યો છું.” આ પ્રમાણે ગુરુની સમક્ષ પ્રકટ કરે છે, આ પ્રમાણે પાલિત થયેલી, શોધિત થયેલી, કીર્તિત થયેલી અને આરાધિત થયેલી લિહુપ્રતિમાને સર્વેશ ભગવાનની આજ્ઞા અનુસાર સમસ્ત પ્રકારે પાલિત થયેલી માનવામાં આવે છે. જો કે લગ્નપાનની કુલ દત્તિઓની સંખ્યા અહીં ૩૬૨ થાય છે, પરન્તુ પાનની (પાણીની) દત્તિયોની સંખ્યા અહીં અવિવક્ષિત હોવાથી કુલ દત્તિયો ૧૯૬૪ કહેવામાં આવી છે. ॥ સૂ. ૫ ॥

સમ સમમિકા આદિ પ્રતિમાઓની આરાધના પૃથ્વી પર રહીને જ કરવામાં આવે છે, તેથી હવે સૂત્રકાર પૃથ્વીનું પ્રતિપાદન કરે છે.

“ અહે લોગેણં પુઢ્વીઞ્ચો વણ્ણસાઞ્ચો ” ઇત્યાદિ—

ટીકાથી—અધોલોકમાં સાત પૃથ્વીઓ આવેલી છે. આ કથન દ્વારા ઉર્ધ્વલોકમાં પણ પૃથ્વી હોવી જોઈએ એવું સૂચિત થાય છે. ઉર્ધ્વલોકમાં “ ઇષ્ટપ્રાણસારા ” નામની એક જ પૃથ્વી છે.

શંકા—પહેલી પૃથ્વીનો ઉપરનો ભાગ તિર્યગ્લોકમાં ૬૦૦ યોજન સુધી વ્યાપ્ત હોવા છતાં પણ આપ શા કારણે એવું કહો છો કે “ અધોલોકમાં સાત પૃથ્વીઓ છે ? ”

ઉત્તર—પૃથ્વીનો અમુક ભાગ ઓછો થવા છતાં પણ બાકીનો ભાગ પૃથ્વી રૂપ જ ગણાય છે—પ્રથમ પૃથ્વીનો જેટલો ભાગ અધોલોકમાં છે તેટલો ભાગ પણ પૃથ્વી રૂપ જ ગણી શકાય. તેથી અધોલોકમાં સાત પૃથ્વીઓ છે, એમ કહેવામાં કોઈ દોષ નથી.

પહેલી પૃથ્વીનો (રત્નપ્રભા પૃથ્વીનો) વિસ્તાર ઊંડાઈની અપેક્ષાએ એક લાખ એંશી હજાર યોજનનો છે. બીજી પૃથ્વીનો (શર્કરાપ્રભાનો) વિસ્તાર ૧ લાખ ૩૨ હજાર યોજનનો, ત્રીજીનો ૧ લાખ ૨૮ હજાર યોજનનો, ચોથીનો ૧ લાખ ૨૦ હજાર યોજનનો, પાંચમીનો ૧ લાખ ૧૮ હજાર યોજનનો, છઠ્ઠીનો ૧ લાખ ૧૬ હજાર યોજનનો અને સાતમીનો ૧ લાખ ૮ હજાર યોજનનો વિસ્તાર છે. કહ્યું પણ છે કે :

“ પઢ્મા અસૌઙ્ સહસ્રા ” ઇત્યાદિ—

પહેલી પૃથ્વીનો વિસ્તાર એક લાખ એંશી હજાર યોજનનો છે. બીજી પૃથ્વીઓનો જે વિસ્તાર આ ગાથામાં ખતાવવામાં આવ્યો છે તેમનું કથન ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ સમજવું.

અધોલોકનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે, તેથી હવે સૂત્રકાર અધોલોકગત વસ્તુઓનું “ સત્ત ધનોદહી ” ઇત્યાદિ સૂત્રો દ્વારા પ્રતિપાદન કરે છે.

સાત ધનોદધિઓ છે. તે સાતેનો વિસ્તાર ૨૦-૨૦ હજાર યોજનનો કહ્યો છે. જે સાત ધનવાત તથા જે સાત તનુવાતવલય છે અને જે સાત અવકાશાન્તર-એ પૃથ્વીની વચ્ચે આવેલા આકાશખંડો છે, તેમનો વિસ્તાર પણ અસંખ્યાત હજાર યોજનનો કહ્યો છે. કહ્યું પણ છે કે “ સઙ્ગે વીત-સહસ્રા ” ઇત્યાદિ. આ ગાથાનો અર્થ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ સમજવો.

જે કે ઊંડાણની અપેક્ષાએ પહેલી કરતાં ખીજી ઓછી ઊંડાઈવાળી અને એ પ્રમાણે પછીની પ્રત્યેક પણ એક ખીજી કરતાં ઓછી ઊંડાઈવાળી છે, છતાં પણ વિષ્કંભ અને આયામ (લંબાઈ અને પહોળાઈ) ની અપેક્ષાએ તેમનો વિસ્તાર ઉત્તરોત્તર વધતો જ જાય છે. તેથી તેમને “ પિંડલક પૃથુ સંસ્થાન સંસ્થિત ” કહેવામાં આવી છે. પિંડલક એટલે પટલક. તેને હિન્દીમાં “ ચંગેરી ” કહે છે. કુલ ભરવા માટેની વાંસની બનાવેલી ફૂલછાખ માટે અહીં આ શબ્દ વપરાયો છે. તે પટલકનો (ફૂલછાખનો) જેવો પૃથુલ આકાર હોય છે, એ જ પ્રકારનો આ પૃથ્વીએનો આકાર હોય છે. અથવા છત્રાતિછત્રના સમાન તેમનો ઉત્તરોત્તર પૃથુ (વિસ્તીર્ણ) અને પૃથુતર કહ્યો છે. છત્રનો અધસ્તન ભાગ વિસ્તીર્ણ અને ઉપરિતન ભાગ લઘુ હોય છે. એવું જ સંસ્થાન (આકાર) તે પૃથ્વીઓનું છે. તે કારણે સાતમી પૃથ્વીનો વિસ્તાર સૌથી વધારે છે. સાતમી પૃથ્વીનો વિસ્તાર સાત રાજૂપ્રમાણ, છઠ્ઠી પૃથ્વીનો વિસ્તાર છ રાજૂપ્રમાણ, પાંચમીનો વિસ્તાર પાંચ રાજૂપ્રમાણ, ચોથીનો ચાર રાજૂપ્રમાણ, ત્રીજીનો ત્રણ રાજૂપ્રમાણ, બીજીનો બે રાજૂપ્રમાણ અને પહેલીનો એક રાજૂપ્રમાણ વિસ્તાર છે.

તે પૃથ્વીનાં ધર્મા, વંશા, શૈલા ઇત્યાદિ સાત નામ છે. તથા તેમના રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા ઇત્યાદિ સાત ગોત્ર છે. ગોત્ર અન્વર્થ (અર્થ પ્રમાણે) હોય છે અને તેનાથી લિન્ન નામ હોય છે. ॥ સૂ. ૬ ॥

જે સાત અવકાશાન્તરો કહ્યાં છે, તેમાં બાદર વાયુકાયિકો રહેલાં હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર તેમની પ્રરૂપણા કરે છે.

“ સત્તવિહા વાયરવાડકાઙ્યા પળ્ળત્તા ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—બાદર વાયુકાયિક સાત કહ્યાં છે તે નીચે પ્રમાણે છે—(૧) પ્રાચીનવાત (પૂર્વનો વાયુ), (૨) પ્રતીચીનવાત (પશ્ચિમનો વાયુ), (૩) દક્ષિણવાત, (૪) ઉદીચીનવાત (ઉત્તરનો વાયુ), (૫) ઉર્ધ્વવાત, ઉપરનો વાયુ (૬) અધોવાત (નીચેનો વાયુ), (૭) વિદિગ્વાત (વિદિશાનો વાયુ). આ પટોની વ્યાખ્યા સુગમ છે.

વાયુકાયિકની આગળ બાહર વિશેષણ લગાડીને સૂક્ષ્મ વાયુકાયિકની નિવૃત્તિ કરવામાં આવી છે, કારણ કે સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક તો સર્વત્ર વ્યાપેલા છે. ॥ સૂ. ૭ ॥

જે કે વાયુકાયિક અદૃશ્ય છે, છતાં પણ તેઓ સંસ્થાન અને ભયથી યુક્ત હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર જે સૂત્રો દ્વારા સંસ્થાન અને ભયનું નિરૂપણ કરે છે. “ સત્ત સંઠાણા પળ્લતા ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—સંસ્થાન (આકાર) સાત પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) દીર્ઘ સંસ્થાન, (૨) હ્રસ્વ સંસ્થાન, (૩) વૃત્ત સંસ્થાન, (૪) ત્ર્યસ્ત સંસ્થાન, (૫) ચતુરસ્ર સંસ્થાન (૬) પૃથુલ સંસ્થાન, અને (૭) પરિમંડલ સંસ્થાન.

આ દીર્ઘાદિક સંસ્થાનોની વ્યાખ્યા આ ગ્રંથના અન્ય સ્થાનકોમાં આપવામાં આવી છે, તો ત્યાંથી જ સમજી લેવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે. ॥ સૂ. ૮ ॥

સાત પ્રકારકે ભયસ્થાનોંકા નિરૂપણ

“ સત્ત મયઠાણા પળ્લતા ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—સાત પ્રકારનાં ભયસ્થાનો કહ્યાં છે—(૧) ઇંદ્રલોક ભયસ્થાન, (૨) પરલોક ભયસ્થાન, (૩) આદાન ભયસ્થાન, (૪) અકસ્માદ્યુચ્ચયસ્થાન, (૫) આજીવ ભયસ્થાન, (૬) મરણ ભયસ્થાન અને (૭) અશ્લોક ભયસ્થાન.

ભયભોક્ષનીય પ્રકૃતિના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલું જે આત્મપરિણામ છે તેનું નામ છે.

(૧) ઇંદ્રલોક ભય—સજ્જતીયને સજ્જતીયનો જે ભય લાગે છે તેને ઇંદ્રલોક ભય કહે છે. ‘ ઇંદ્રલોક ’ પદ દ્વારા અહીં ‘ સજ્જતીય લોક ’ ગૃહીત કરાયેલ છે. જેમકે મનુષ્યોને મનુષ્યોનો ભય હોય છે અને તિર્યંચોને તિર્યંચોનો ભય હોય છે.

(૨) પરલોક લય—વિજીતીયનો વિજીતીયને જે લય રહે છે તેને પરલોક લય કહે છે. જેમકે મનુષ્યોને તિર્થંચોનો અથવા દેવાદિકોનો લય લાગે છે.

(૩) આદાન લય—ધનાદિકના વિષયમાં જે ચોરાદિકનો લય રહે છે તેને આદાન લય કહે છે.

(૪) અકસ્માદ્ય—ખાદ્ય નિમિત્તોની અપેક્ષા વિના ગૃહાદિમાં રહેલા મનુષ્ય આદિ જીવોને રાત્રિ આદિમાં જે લય લાગે છે તેને અકસ્માદ્ય કહે છે.

(૫) આજીવ લય—આજીવિકા અથવા નિર્વાહના સાધનનું નામ આજીવ છે. આ આજીવિકાના વિષયમાં જે લય રહે છે તેને આજીવ લય કહે છે. જેમકે નિર્ધન માણસને એવો લય રહે છે કે દુઃખાળ આદિમાં મારી આજીવિકા કેવી રીતે ચલાવી શકીશ !

(૬) મરણ લય — મૃત્યુનો લય છે તેને મરણ લય કહે છે.

(૭) અશ્લોક લય —અશ્લોક એટલે અપકીર્તિ. પોતાની અપકીર્તિ થવાના લયને અશ્લોક લય કહે છે. ॥ સૂ. ૯ ॥

છ છત્તથોંકો જનનેકા નિરૂપણ

છક્કસ્થ જીવો જ આ પ્રકારના લયથી યુક્ત હોય છે. તેથી તે છક્કસ્થોને જે સ્થાનો (લક્ષણો) વડે જાણી શકાય છે તે સ્થાનોનું હવે સૂત્રકાર નિરૂપણ કરે છે. “સત્ત્વં હિ ઠાણેહિ છક્કસ્થં જાણેજ્ઞા” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—નીચેનાં સાત સ્થાનો (લક્ષણો) વડે છક્કસ્થોને ઓળખી શકાય છે.

(૧) જે જીવ પ્રાણોનું—એકેન્દ્રિયાદિક જીવોનું વ્યાપાદન કરનાર હોય છે, તેને છક્કસ્થ માની શકાય છે—એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે તે છક્કસ્થ છે.

(૨) મૃધાવાદનું સેવન કરનાર—અસત્ય બોલનાર માણસને જોઈને પણ એવું

અનુમાન કરી શકાય છે કે તે છદ્મસ્થ છે. (૩) અદત્તને ગ્રહણ કરનારને પણ છદ્મસ્થ માની શકાય છે. (૪) શબ્દ, રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શનું આસ્વાદન (ઉપલોગ) કરનારને પણ છદ્મસ્થ માની શકાય છે. (૫) પૂજા સત્કારની અનુમોદના કરનારને અને પૂજા સત્કાર વડે ખુશ થનાર વ્યક્તિને પણ છદ્મસ્થ કહે છે અન્યના દ્વારા અભ્યુત્થાન આદિ દ્વારા જે સન્માન થાય છે તેનું નામ પૂજા છે, અને વસ્ત્રાદિ પ્રદાન કરવા રૂપ સત્કાર હોય છે. (૬) “આધાકર્મ” આદિ સાવધ છે, ” એવી પ્રરૂપણા કરવા છતાં પણ જે પોતે જ તેનું સેવન કરનાર હોય છે તેને પણ છદ્મસ્થ માની શકાય છે. (૭) જે કહે છે કંઈ અને કરે છે કંઈ, આ પ્રકારે જેની વાણી અને વર્તનમાં ભેદ હોય છે, તે વ્યક્તિ પણ છદ્મસ્થ હોવાનું અનુમાન કરી શકાય છે. સાધન દ્વારા સાધ્યનું જ્ઞાન થવું તેનું નામ અનુમાન છે. અથવા સાધનના જ્ઞાનને અનુમાન કહે છે. આ પ્રકારનું અનુમાનનું લક્ષણ છે. તેથી છદ્મસ્થ આ સાધ્ય છે અને પ્રાણાતિપાત આદિ ઉપર્યુક્ત સાતેને હેતુરૂપ માનવામાં આવેલ છે. અહીં જો કે પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ આદિ રૂપે ધર્મનો નિર્દેશ કરવો જોઈએ, પરંતુ એવું ન કરતાં જે ધર્મીનો જ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે ધર્મ અને ધર્મીમાં અભેદનો ઉપચાર કરીને કરવામાં આવ્યો છે, એમ સમજવું. ॥ સૂ. ૧૦ ॥

કેવલીયોંકો જાનનેકા કથન

જે સ્થાનો વડે છદ્મસ્થોને જાણી શકાય છે, તે સ્થાનોનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર જે સ્થાનો વડે કેવલીને જાણી શકાય છે તે સ્થાનોનું કથન કરે છે. “સત્તર્હિં ઠાણેહિં કેવલી જાણેજ્જા” ઇત્યાદિ—

સાત સ્થાનો વડે એવું જાણી શકાય છે કે “આ કેવલી છે” તે સાત સ્થાનો આ પ્રમાણે છે—(૧) જે વ્યક્તિ પ્રાણાતિપાત કરતી નથી તેને કેવલી માની શકાય છે. અહીં ઉપરના સૂત્રમાં દર્શાવેલાં કારણો કરતાં વિપરીત કારણો સમજવા જોઈએ. (૭) જે કહે છે તે પ્રમાણે જ કરે છે, તેને કેવલી માની શકાય છે, આ પ્રમાણે સાતમાં સ્થાન સુધીના સ્થાનો અહીં ગ્રહણ કરવા જોઈએ. છદ્મસ્થ સૂત્ર કરતાં અહીં વિપરીત સ્થાનો કહેવા જોઈએ. ॥ સૂ. ૧૧ ॥

“સત્ત મૂળગોત્રા પળ્લગત્તા” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—સાત મૂળગોત્ર કહ્યાં છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) કાશ્યપ, (૨) ગૌતમ, (૩) વત્સ, (૪) કૌત્સ, (૫) કૌશિક, (૬) માંડવ્ય અને (૭) વાશિષ્ઠ કાશ્યપોના સાત પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) તે કાશ્યપ, (૨) તે શાંડિલ્ય (૩) તે ગૌલ્ય, (૪) તે વાલ, (૫) તે મુજવૃણ, (૬) તે પર્વપ્રેક્ષકી અને (૭) તે વર્ષકૃણુ.

સ્થા—૭૩

‘મૂળ’ એટલે આદિ. આ આદિતા આદિપણુ આગળ ઉત્પન્ન થવાને કારણે સમજવાની છે. ગોત્રપ્રવર્તક તથાવિધ એક પુરુષના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલી સંતાન પરંપરાને ગોત્ર કહે છે. આ પ્રકારે મૂળભૂત જે ગોત્ર છે તેમને મૂળગોત્ર કહે છે. એક પ્રકારના તૃણુવિશેષને કાશ કહે છે. તે કાશના રસને કાશ્ય કહે છે. આ કાશોત્પન્ન કાશ્ય રસનું પાન કરનારને કાશ્યપ કહે છે. આ કાશ્યપના જે સંતાનો છે—વંશજ છે, તેમને કાશ્યપો કહે છે. મુનિસુવ્રત અને નેમિનાથ સિવાયના જિનેશ્વરો, ચક્રવર્તી આદિ ક્ષત્રિય, સત્તમ ગણધર આદિ બ્રાહ્મણ અને જમ્બૂસ્વામી આદિ ગૃહપતિ-વેશ્ય, આ બધા કાશ્યપ ગોત્રીય હતા. ગોત્ર અને ગોત્રવાળા વચ્ચે અલેદ મનીતે અહીં ગોત્રવાળાને ગોત્ર રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. જો એ પ્રકારે માનવાનું ન હોત તો “કાશ્યપાઃ” આ પદનો પ્રયોગ કરવાને બદલે સૂત્રકારે “કાશ્યવમ્” આ નાન્યતર જાતિના જ પદનો પ્રયોગ કર્યો હોત. એ જ પ્રકારનું કથન ગૌતમ આદિ વિષે પણ સમજવું.

ગૌતમના જે સંતાનો છે તેમને ગૌતમ કહે છે મુનિસુવ્રત અને નેમિનાથ લગવાન, રામલક્ષ્મણ સિવાયના બળદેવો અને વાસુદેવો વગેરે ક્ષત્રિયો, ઇન્દ્રભૂતિ આદિ ત્રણ ગણધર અને વજ્રસ્વામી વગેરે બ્રાહ્મણો, ગૌતમ ગોત્રીય હતા.

શશ્યંભવ આદિ વત્સના સંતાનોને વત્સગોત્રીય કહે છે. “કોચ્છં સિવ-મૂઠ્ઠં પિ ચ” આ કથન અનુસાર શિવભૂતિ આદિને કૌત્સ ગોત્રીય કહે છે. પદ ઉલ્લેખ આદિ કૌશિક ગોત્રીય હતા મંડુકના સંતાનોને માંડવ્ય કહે છે. છઠ્ઠા ગણધર અને આર્ય સુહસ્તી આદિ વશિષ્ઠના સંતાનો હોવાથી તેમને વાશિષ્ઠો કહે છે. આ સાત મૂળગોત્ર છે. પ્રત્યેક ગોત્રના સાત પ્રકારો પડે છે. જેઓ “કાશ્યપ” આ શબ્દથી વિવક્ષિત થાય છે, તેમને કાશ્યપો કહે છે, અને જેઓ કાશ્યપ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા શાંડિલ્યના સંતાનોને શાંડિલ્યો કહે છે. એજ પ્રકારનું કથન ગૌતમ આદિ વિષે પણ સમજ લેવું. ॥ સૂ. ૧૨ ॥

આ મૂળગોત્ર અને શાખાગોત્રનો વિલાગ જુદા જુદા નયો (મતો) ને આધારે થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર નયના પ્રકારોનું કથન કરે છે.

“ સત્ત મૂલનયા પળ્લન્તા ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—મૂળનય સાત કહ્યાં છે—(૧) નૈગમ, (૨) સંગ્રહ, (૩) વ્યવહાર, (૪) ઝગુ સૂત્ર, (૫) શબ્દ, (૬) સમભિરૂઢ અને (૭) એવંભૂત.

પ્રમાણ દ્વારા ગૃહીત થયેલી એવી અનેક ધર્માત્મક વસ્તુનો કોઈ એક ધર્મને આધારે નિશ્ચય કરનારો જે પ્રમાતાનો વિચાર (મત) હોય છે તેને નય કહે છે. જેમકે “ આ નિત્ય જ છે, આ અનિત્ય જ ” આ પ્રકારની માન્યતાનું નામ નય છે. આ નયના દ્રવ્યાર્થિક નય અને પર્યાયાર્થિક નય નામના બે સુખ્ય ભેદ પડે છે. પદાર્થ દ્રવ્ય પર્યાય રૂપ છે, એક અને અનેક ધર્માત્મક છે, આ પ્રકારની માન્યતાને અનેકાન્તવાદ કહે છે. આ અનેકાન્તાત્મક પદાર્થ નયનો વિષય નથી પણ પ્રમાણનો વિષય છે. અનેક છે અન્ત (ધર્મ) જેમાં તેને અનેકાન્ત કહે છે. દ્રવ્યાર્થિક નય કેવળ દ્રવ્યનો જ વિચાર કરે છે અને પર્યાયાર્થિક નયનો જે વિષયભેદ છે તેને ગૌણ કરે છે, તેનું ખંડન કરતો નથી, તેમાં ગજનિમીલિકા ભાવ (ઉપેક્ષા ભાવ) ધારણ કરે છે. એટલે કે પોતાના વિષયને પ્રાધાન્ય આપે છે અને પર્યાયાર્થિક નયના વિષયને ગૌણ રૂપ આપી દે છે. આ પ્રકારે અન્ય નયના વિષયને ગૌણ કરીને પોતાના વિષયને સુખ્ય રૂપે, દ્રવ્ય રૂપે જાણનારો જે નય છે તેને દ્રવ્યાર્થિક નય કહે છે. “ નયાન્તરસાપેક્ષઃ સત્તયઃ ” આ સૂત્રપાઠ દ્વારા એ જ વાત સમજાવવામાં આવી છે. અન્ય નયના વિષયની અપેક્ષા રાખતો થકો પોતાના વિષયની પુષ્ટિ કરનારો જે નય છે તેને જ સત્તય (સાચા અર્થમાં નય) કહે છે. તેનાથી વિપરીત લક્ષણવાળો જે નય છે તેને દુર્નય કહે છે. જેમકે કોઈ આ પ્રમાણે કહે કે “ સુવર્ણમાનય ” “ સુવર્ણ લાવો ” અહીં દ્રવ્યાર્થિક નય અનુસાર કડાં, કુંડળ, હાર આદિ સોનાની વસ્તુને

સોના રૂપ માનીને એ બધી વસ્તુઓને અથવા તેમાંથી કોઈ પણ એક જ વસ્તુને લાવનાર માણસ પણ સોનું જ લાવ્યો કહેવાય. કારણ કે તેની દૃષ્ટિએ તો સોનામાં અને સોનાની વસ્તુઓમાં કોઈ ભેદ નથી-દ્રવ્યરૂપ સુવર્ણની દૃષ્ટિએ તો તે સઘળી વસ્તુઓ સુવર્ણરૂપ જ છે. પરંતુ જો દ્રવ્યાર્થિક નયને ગૌણ કરી નાખવામાં આવે અને પર્યાયાર્થિક નયને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે તો “કુંડળ લાવો” આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે ત્યારે શ્રોતા કડાં આદિ લાવતો નથી પણ કુંડળ જ લાવે છે, કારણ કુંડળ કરતાં કટકપર્યાય લિંગ હોય છે. તેથી દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ સુવર્ણ કોઈ પણ ઘાટ રૂપે હોવા છતાં પણ એક જ છે-સુવર્ણરૂપ જ છે, અને પર્યાયાર્થિક નય અનુસાર તે કડાં, કુંડળ, હાર આદિ અનેક રૂપ છે. આ પ્રકારે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક આ બે નયોની અપેક્ષાએ અહીં બે ભાગ બની જાય છે—(૧) સુવર્ણસ્યાદ્ એકમેવ અને (૨) સુવર્ણસ્યાદનેકમેવ બન્ને નયોના અભિપ્રાય અનુસાર બન્નેની પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ “તે સુવર્ણ દ્રવ્ય અમુક દૃષ્ટિએ એક પણ છે અને અમુક દૃષ્ટિએ અનેક પણ છે,” આ પ્રકારનો ત્રીજો ભાગ બને છે.

દ્રવ્યાર્થિક નયના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર છે—(૧) નૈગમ નય (૨) સંગ્રહ નય અને (૩) વ્યવહાર નય. પર્યાયાર્થિક નયના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર છે—(૧) ઋજુ સૂત્ર, (૨) શબ્દ, (૩) સમભિરૂઢ અને (૪) એવંભૂત નય.

મૂળભૂત જે સાત નયો છે તેમને મૂલનય કહે છે. નૈગમ આદિ સાતે નયોમાં ઉત્તરનયોની અપેક્ષાએ મૂલનયતા ગ્રહણ કરવી જોઈએ. કેટલાકની માન્યતા અનુસાર ઉત્તરનયો ૭૦૦ છે અને કેટલાકની માન્યતા પ્રમાણે ઉત્તરનયો ૫૦૦ છે. કહ્યું પણ છે કે : *एकैकको य सयविहो* ” ઇત્યાદિ—

પ્રત્યેક નયના ૧૦૦-૧૦૦ ભેદ પડે છે. આ રીતે સાત નયોના ૭૦૦ ભેદો થઈ જાય છે. ત્યારે કેટલાક લોકોની માન્યતા પ્રમાણે નયોના ઉત્તરભેદો ૫૦૦ છે. તથા “જાવડ્યા વયળપહા” ઇત્યાદિ—

જેટલા વચનપથ છે, એટલા જ નયવાદ છે, અને જેટલા નયવાદ છે એટલા જ પર સમય (અન્ય મતો-અન્ય સંપ્રદાયો) છે. સાત નયોમાં પહેલો નય નૈગમનય છે. નૈગમની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે થાય છે—
 “નૈકૈઃ માનૈઃ મિનોતિ ઇતિ નૈકમઃ-નૈકમ એવ નૈગમઃ” જે નય મહા સત્તા સામાન્ય અને વિશેષ દ્વારા પદાર્થને બાંહેધર છે, તે નયનું નામ નૈકમ અથવા નૈગમ છે. કહ્યું પણ છે કે “જેગાઈ માણાઈ” ઇત્યાદિ—

અથવા—અર્થબોધમાં જે વિચાર કુશલ હોય છે તેને, અથવા અર્થ-બોધમાં જે વિચાર થાય છે તેને નૈગમ કહે છે. અથવા અર્થબોધ કરાવવાના જેના અનેક ભાગો છે તે “નૈક ગ્રમ” અથવા નૈગમ છે,

કહ્યું પણ છે કે : “લોગત્ય નિબોહા વા” ઇત્યાદિ—

તે નૈગમના નીચે પ્રમાણે ત્રણ ભેદ છે—(૧) સર્વા વિશુદ્ધ, (૨) વિશુદ્ધા વિશુદ્ધ, અને (૩) સર્વ વિશુદ્ધ

નિર્વિકલ્પ મહા સત્તારૂપ કેવળ સામાન્યનું જ કથન કરનારો જે નય છે તે સર્વાવિશુદ્ધ નામનો નૈગમ નયનો પહેલો ભેદ છે. ગોત્વ આદિ રૂપ સામાન્ય વિશેષનું પ્રતિપાદન કરનારો જે નય છે તે વિશુદ્ધાવિશુદ્ધ નામનો નૈગમ નયનો બીજો ભેદ છે. કેવળવિશેષનું જ પ્રતિપાદન કરનારો જે નય છે, તેને સર્વવિશુદ્ધ નામનો નૈગમનો ત્રીજો ભેદ કહે છે. નૈગમનયના બીજા ભેદમાં જે “સામાન્ય વિશેષ” રૂપ શબ્દપ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તેને “સામાન્ય અને વિશેષ” આ રૂપે ગ્રહણ કરવાનો નથી, પરંતુ “સામાન્ય રૂપ વિશેષ” આ પ્રકારનો તેનો અર્થ ગ્રહણ કરવાનો છે, કારણ કે પરસત્તા અને અપરસત્તાના ભેદથી સામાન્યના બે પ્રકાર પડે છે. તે બન્ને-માંથી પરસત્તા મહાસામાન્ય રૂપ હોય છે અને અપરસત્તા સામાન્ય વિશેષ

સ્થા—૭૪

રૂપ હોય છે. નૈગમનયના પ્રથમ ભેદમાં બે ધર્મોનું પ્રધાન રૂપે અને ઉપ-સર્જન રૂપે, ગૌણ રૂપે પ્રતિપાદન થાય છે. જેમકે “ સર્વચૈતન્યાત્મનિ ” “ આત્મમાં સદ્વિશિષ્ટ ચૈતન્ય છે. ” અહીં ચૈતન્યનું વિશેષણ સત્ છે, તેથી સત્ ગૌણરૂપ છે અને ચૈતન્ય ધર્મ પ્રધાનરૂપ છે.

બે ધર્મોઓની જે પ્રધાનભાવે અને ઉપસર્જન ભાવે-ગૌણભાવે વિવક્ષા છે, તેને નૈગમનયના બીજા ભેદ રૂપ ગણવામાં આવે છે. જેમકે-“ પર્યાયવાળી વસ્તુ દ્રવ્ય છે ” અહીં વસ્તુ અને દ્રવ્ય, આ બે ધર્મો છે પરંતુ ‘ પર્યાય-વાળી વસ્તુ ’ આ પદ દ્રવ્યના વિશેષણ રૂપ છે, તેથી તે ગૌણ છે અને દ્રવ્ય વિશેષ હોવાને કારણે તેને પ્રાધાન્ય અપાયું છે.

નૈગમ નયના ત્રીજા ભેદમાં ધર્મ અને ધર્મોનું પ્રધાન અને ઉપસર્જન ભાવે ગૌણ રૂપે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે, જેમકે “ ક્ષણમેકં સુખી વિષયા-સક્તજીવઃ ” “ વિષયાસક્ત જીવ એક ક્ષણ જ સુખી રહે છે ” અહીં ધર્મ અને ધર્મોની પ્રધાન અને ગૌણ રૂપે વિવક્ષા થઈ છે. કારણ કે જો વિષયા-સક્ત જીવના વિશેષણ રૂપે સુખીને લેવામાં આવે તો તે વિશેષણ હોવાને કારણે ગૌણ બની જાય છે અને વિષયાસક્ત રૂપ ધર્મો મુખ્ય બની જાય છે. પરંતુ વિષયાસક્ત જીવને જ્યારે સુખીનું વિશેષણ બનાવવામાં આવે છે ત્યારે સુખી પ્રધાન બની જાય છે અને વિષયાસક્ત ગૌણ બની જાય છે.

શંકા—પદાર્થ સામાન્ય વિશેષાત્મક છે અને સામાન્ય વિશેષને જાણુ-નારો નૈગમનય છે, તેથી શું આ નય સાધુની જેમ સમ્યગ્દષ્ટિવાળો જ છે ?

ઉત્તર—આ નય સામાન્ય વિશેષ રૂપ વસ્તુઓને અત્યંત ભેદ રૂપે સ્વીકારે છે કારણ કે તે બંનેને પરસ્પર સાપેક્ષ માનતો નથી, તેથી તે સમ્ય-ગ્દષ્ટિ સાધુની જેમ સમ્યગ્દષ્ટિવાળો નથી.

કહ્યું પણ છે કે “ જં સામન્નવિસેસે ” ઇત્યાદિ—

આ ગાથાઓનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—સામાન્ય અને વિશેષ એ બન્ને પરસ્પરથી અત્યંત લિપ્ત છે, અને વસ્તુની દૃષ્ટિએ પણ અત્યંત લિપ્ત છે, આ પ્રકારની નૈગમનયની માન્યતા છે. તેથી આ નય (આ નયને માનનારો) કણાદની જેમ મિથ્યાદૃષ્ટિવાળો છે—સમ્યગ્દૃષ્ટિવાળો નથી. જો કે કણાદે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયને આધારે વૈશેષિક દર્શનનું કથન કર્યું છે, પરંતુ તે કથન સમ્યક્ (નિર્દોષ) નથી, કારણ કે વૈશેષિક દર્શનમાં આ બન્ને નય પરસ્પર નિરપેક્ષ રહીને પોતપોતાના વિષયનું પ્રતિપાદન કરે છે. વૈશેષિક શાસ્ત્રના પ્રણેતા કણાદે દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાયમાં પદાર્થ નિત્યૈકાન્ત રૂપે જ પ્રતિપાદિત કરેલ છે. તેથી તેની માન્યતા પ્રમાણે તો બન્ને નય પરસ્પર નિરપેક્ષ રૂપ સાખિત થઈ જાય છે. આ પ્રકારના કથન દ્વારા કણાદમાં મિથ્યાદૃષ્ટિતા સિદ્ધ થઈ જાય છે. પ્રથમ નયના વિષયમાં આ પ્રકારનું સ્પષ્ટીકરણ કરીને હવે સૂત્રકાર સંગ્રહનય નામના બીજા નયનાસ્વરૂપનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે—

લેદોને ગ્રહણ કરવા, અથવા જે લેદોને ગ્રહણ કરવાનું થાય છે, અથવા જે લેદોને ગ્રહણ કરે છે અથવા લેદ જેના દ્વારા ગૃહીત થાય છે તે નયનું નામ સંગ્રહનય છે. કહ્યું પણ છે કે : “સંગ્રહણં સંગિણ્હ” ઇત્યાદિ—

અથવા—અશેષ વિશેષ રહિત સત્ત્વ, દ્રવ્યત્વાદિ રૂપ સામાન્ય માત્રને જે ગ્રહણ કરે છે તે સંગ્રહનય છે. એટલે કે સમરૂપે—પિંડીભૂત રૂપે—જે વિશેષ રાશિને ગ્રહણ કરે છે—“સામાન્યમાત્રમાહી પરામર્શઃ સંગ્રહઃ” પ્રત્યક્ષ અનુમાન દ્વારા જ્યાં વિરોધ ન આવે તે પ્રકારે પોતાની જાતિના વિશેષોને જે એક રૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તેનું નામ સંગ્રહ છે. આ નય કેવળ સામાન્ય માત્રનું જ કથન કરે છે, કારણ કે તે તેને જ ગ્રહણ કરે છે—વિશેષને ગ્રહણ કરતો નથી. આ વિષયને અનુલક્ષીને આ નયની એવી માન્યતા છે કે વિશેષ સામાન્ય કરતાં લિપ્ત છે, કે અલિપ્ત છે તે પ્રશ્નનો વિચાર કરવો જોઈએ. જો સામાન્ય કરતાં તે લિપ્ત હોય તો તેમની જે સ્વતંત્ર સત્તા હોવી જોઈએ, તે સિદ્ધ થવી જોઈએ, પરંતુ તેમની સ્વતંત્ર સત્તા (અસ્તિત્વ) તો સિદ્ધ થતી નથી, અને જો તેઓ સામાન્ય કરતાં અલિપ્ત હોય, તો આ સ્થિતિમાં તેમને વિશેષ રૂપે ઓળખવાને બદલે સામાન્ય રૂપે જ ઓળખવા જોઈએ. જેવી રીતે સામાન્યનું સ્વરૂપ સામાન્ય કરતાં અલિપ્ત હોવાને કારણે તેમને સામાન્ય જ કહેવાય છે એ જ પ્રમાણે વિશેષોને પણ સામાન્ય રૂપ જ માનવું જોઈએ. કહ્યું પણ છે કે “સદિ તિ મણિયન્મિ” ઇત્યાદિ—

જ્યારે “સત્” આ પ્રકારે કહેવામાં આવે ત્યારે સમર્થ પદાર્થોમાં સત્તા (અસ્તિત્વ) હોવાને કારણે તેમનું ‘સત્’ આ પદ દ્વારા ગ્રહણ થઈ

જાય છે, તેથી સમસ્ત વસ્તુઓ સત્તા માત્ર રૂપ છે, તે કારણે આ સત્તા વિનાનો કોઈ પણ વિશેષ રૂપ પદાર્થ નથી. જો ઘડાને સત્વ રૂપ ધર્મથી રહિત માનવામાં આવે તો તે સદ્વિશિષ્ટ (સત્ચુક્ત) નહીં હોવાને કારણે અભાવ રૂપ જ થઈ જશે. અને જો તેને સત્વ રૂપ ધર્મથી અભિન્ન (ચુક્ત) માનવામાં આવે તો તે તેનાથી અભિન્ન હોવાને કારણે સ્વયં સદ્રૂપ થઈ જશે. જો જ પ્રમાણે પટાદિના વિષયમાં પણ સમજી લેવું. તેથી જો વાત માનવી જ પડે છે કે ‘સત્’ આ પ્રકારે કહેતા સમસ્ત પદાર્થોમાં ‘આ સત્ છે, આ સત્ છે’ આ પ્રકારનો સત્તાનુગત પ્રત્યય (અનુભવ) થાય છે અને તે સમસ્ત પદાર્થ સત્તાત્મક (અસ્તિત્વ ચુક્ત) છે જો વાતની પુષ્ટિ કરાવે છે. આ સત્તા સામાન્ય રૂપ સંગ્રહનયના નીચે પ્રમાણે બે પ્રકારો છે. (૧) પર સંગ્રહ અને (૨) અપર સંગ્રહ.

જો સંગ્રહ અશેષ વિશેષોમાં ઉદ્ભવતી જનીને સત્માત્ર શુદ્ધ દ્રવ્યને માને છે, ગ્રહણ કરે છે, તેને પર સંગ્રહનય કહે છે. જેમકે—“સત્ની અવિશેષતાની અપેક્ષાએ આ વિશ્વ એક સત્તા રૂપ છે,” આ કથન તથા

જો સંગ્રહનય દ્રવ્યત્વ આદિ અવાન્તર સામાન્યોને માનતો થકો તેમના ભેદોમાં ગજનિમીલિકાભાવ (ઉપેક્ષા ભાવ) રાખે છે, તેમને ગૌણ માને છે, તે સંગ્રહનયને અપર સંગ્રહનય કહે છે. જેમકે—“અભેદની અપેક્ષાએ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ અને જીવ જો બધામાં એકતા છે,” આ પ્રકારનું કથન સંગ્રહનયના વિષયભૂત સામાન્યમાં ભેદનું કથન કરનારો જે નય છે તેને વ્યવહારનય કહે છે. અથવા સામાન્યનો અપભાવ કરનારો જે નય છે તેને વ્યવહારનય કહે છે અથવા વિશેષોનો આધાર લઈને વસ્તુને વ્યવહારપથમાં લાવનારો જે નય છે તેને વ્યવહારનય કહે છે.

કહું પણ છે કે “વવહરણં વવહરણ” ઇત્યાદિ—

આ વ્યવહારનય સંગ્રહનય દ્વારા વિષયભૂત કરવામાં આવેલા સત્તાદિ રૂપ અર્થોનો સ્વીકાર કરીને જ વિશેષોને ગ્રહણ કરે છે. જેમકે આ નય એવી દલીલ કરે છે કે “જે સત્ છે તે દ્રવ્ય છે કે પર્યાય છે ?” ઇત્યાદિ.

વ્યવહારનય વિશેષોનું પ્રતિપાદન કરવાને તત્પર રહે છે. તેથી જ્યારે સંગ્રહનય “આ સત્ છે” એવું પ્રતિપાદન કરે છે, ત્યારે વ્યવહારનય (તે નયપાત્રી) એવી દલીલ કરે છે કે “સત્ કોણ છે-દ્રવ્ય સત્ છે કે પર્યાય સત્ છે ?”

દ્રવ્યત્વ સામાન્ય કે પર્યાય સામાન્ય વડે વ્યવહાર ચાલતો નથી, વ્યવહાર તો વિશેષ વડે ચાલે છે, તેથી વ્યવહાર ચલાવવાને માટે ઘટ, પટાદિ રૂપ વિશેષ પદાર્થને માનવા જોઈએ, સામાન્ય તો વ્યવહારને યોગ્ય નથી, અયોગ્ય છે તથા ખીજે એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવે છે કે-“સામાન્ય વિશેષો કરતાં ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે ? જો એવું કહેવામાં આવે કે સામાન્ય વિશેષો કરતાં ભિન્ન છે, તો વિશેષો વિના પણ સામાન્યની ઉપલબ્ધિ (પ્રાપ્તિ) થવી

શક્ય—૭૫

જોઈએ, પરંતુ એવું બનતું નથી. જો એવું કહેવામાં આવે કે સામાન્ય વિશેષો કરતાં અભિન્ન છે, તો તે વિશેષોથી અભિન્ન હોવાને કારણે તેને સામાન્ય કહી શકાય નહીં-તેને તો વિશેષના સ્વરૂપની જેમ વિશેષ જ કહેવાશે.

કહ્યું પણ છે કે “ઉવલંમદ્વજ્જહારામાવાઓ” ઇત્યાદિ.

વિશેષ રહિત સામાન્યની ઉપલબ્ધિ કોઈ પણ જગ્યાએ સંભવી શકતી નથી તથા સામાન્ય વડે કોઈપણ વ્યવહાર સાધી શકાતો નથી, તેથી આકાશ પુખ્તની જેમ સામાન્યની સ્વતંત્ર રૂપે કોઈ પણ સત્તા જ સંભવી શકતી નથી. જે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તે તો સઘળું વિશેષ રૂપ જ હોય છે. લોકોનો વ્યવહાર જેવી રીતે ચાલી શકે એવી જ રીતે આ નય વસ્તુનાં ભેદ પ્રભેદ-પૂર્વક વસ્તુને વ્યવહારપથમાં લાવે-છે. તેથી જ આ નયને લોક સંવ્યવહાર-પરક માનવામાં આવ્યો છે. લોકવ્યવહાર અધિકતા અનુસાર ચાલે છે. જેમકે કોઈ ઉપવનમાં જાંબૂ, ફળુસ વગેરેનાં વૃક્ષો થોડાં થોડાં હોય અને આંખા

વળાં જ હોય તો તે ઉપવનને ‘ આમ્રવાટિકા ’ કહેવામાં આવે છે. આમ્ર-
વૃક્ષોની અધિકતાને કારણે આ પ્રકારનો લોકવ્યવહાર ચાલે છે. વળી જમર
આદિકોમાં પાંચે વર્ણોના સદ્ભાવ હોવા છતાં તેમાં કૃષ્ણવર્ણની પ્રચુરતા
હોવાને કારણે લોકો કહે છે કે ‘ જમરનો રંગ કાળો છે. ’ આ પ્રકારે આ
વ્યવહાર નય બહુતરનો (અધિકતરનો) પક્ષપાતી હોય છે. બહુતર સિવા-
યનાનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ આ નય તેમની ગણના કરતો નથી.

કહ્યું પણ છે કે “ બહુતરઓક્તિય તં ચિય ” ઇત્યાદિ—

ઋગ્ સૂત્રનય—આ નય અતીત (ભૂતકાલિન) અને અનાગત (ભવિષ્ય)
કાળની વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરતો નથી, પરંતુ માત્ર વર્તમાનકાલિન વસ્તુનું જ
પ્રતિપાદન કરે છે. અતીત અને અનાગતકાળ સંબંધી વસ્તુની જે માન્યતા
છે, તે આ નયની દૃષ્ટિએ કુટિલતા છે. આ કુટિલતાના પરિત્યાગપૂર્વક જે
વર્તમાનકાલિક વસ્તુની જ પ્રરૂપણા કરે છે તે નયને ઋગ્ સૂત્રનય કહે છે.
જેમકે રસોયો જે ક્ષણે રસોઇ બનાવતો હોય એ જ ક્ષણે તેને રસોયો કહી
શકાય છે, અન્ય સમયે જ્યારે તે રસોઇ બનાવતો ન હોય ત્યારે તેને
રસોયો કહી શકાય નહીં, એવી આ નયની માન્યતા છે. જે ઋગ્સૂત્રની સંસ્કૃત
છાયા “ ઋદ્ધુશ્રુતઃ ” લેવામાં આવે તો તે પદનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે—
જેનું જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન-તથાવિધ ઉપકારમાં પરાયણ હોવાથી બાકીના જ્ઞાનોની
અપેક્ષાએ પ્રધાનરૂપે અકુટિલ છે, તેનું નામ ઋગ્સૂત્ર છે. આ નય વર્તમાન-
કાલિક વસ્તુને જ આત્મીય રૂપ માને છે, કારણ કે અતીતકાલિન વસ્તુને
વિનષ્ટ થઈ જવાને કારણે અને ભવિષ્યકાલિન વસ્તુને તે અનુત્પન્ન હોવાને
કારણે આ નય પ્રત્યક્ષનો વિષય માનતો નથી, પણ આકાશપુષ્પની જેમ તેની
અસત્તા (અવિદ્યમાનતા) જ માને છે. તથા ગુદા ગુદા લિંગવાળા અને

જુદા જુદા વચનવાળા શબ્દોનો આ નય એક જ અર્થ માને છે. જેમકે પુલ્લિંગ “તટ” શબ્દનો જે અર્થ થાય છે એજ અર્થ નપુંસક લિંગના “તટમ્” શબ્દનો પણ થાય છે અને સ્ત્રિલિંગના “તટી” શબ્દનો પણ એ જ અર્થ થાય છે. એક વચનવાળા ગુરુ પદનો જે અર્થ થાય છે, એ જ અર્થ દ્વિવચન અને બહુવચનવાળા ગુરુ શબ્દનો પણ થાય છે. આ પ્રકારે આ નય લિંગના ભેદથી તથા વચનના ભેદથી તેમના વાચ્યાર્થમાં ભિન્નતાને સ્વીકારતો નથી, પરંતુ તેમના વાચ્યાર્થમાં એકાર્થતાનો જ સ્વીકાર કરે છે. તથા—નામ ઇન્દ્ર, સ્થાપના ઇન્દ્ર, દ્રવ્ય ઇન્દ્ર અને લાવ ઇન્દ્ર, એ બધામાં ઇન્દ્રાદિ રૂપ તેમના અર્થને ભિન્ન ભિન્ન માને છે—નામાદિક ચાર નિરૂપણોને જ આ નય સામાન્ય રૂપે માને છે.

કહ્યું પણ છે કે “તત્ત્વા નિર્જગં” ઇત્યાદિ—

આ ગાથાનો અર્થ ઉપરના કથનમાં જ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

શબ્દનય—જે અર્થને પ્રકટ કરે છે તેને શબ્દ કહે છે. અથવા જેના જેના દ્વારા અર્થ પ્રકટ કરાય છે તેનું નામ શબ્દ છે. અહીં શબ્દના અર્થના પરિશ્રદ્ધ વડે અને શબ્દ તથા અર્થમાં અસેદના ઉપચારની અપેક્ષાએ નયને પણ શબ્દ રૂપ જ કહી દેવામાં આવ્યો છે. જેમ કૃતકત્વ આદિ રૂપ હેતુના અર્થના પ્રતિપાદક પદને હેતુ જ કહી દેવામાં આવે છે, તેમ નયને પણ અહીં શબ્દ રૂપ કહી દેવામાં આવ્યો છે. કહ્યું પણ છે કે :

“સવર્ણં સવદ્ સ તેર્ણ” ઇત્યાદિ—

આ નય લાવઘટને જ ઘટ રૂપ માને છે, કારણ કે નામઘટ અથવા સ્થાપનાઘટ અથવા દ્રવ્યઘટ પાણી લાવવાની ક્રિયા આદિમાં ઉપયોગી થતો નથી. પાણી ભરી લાવવાની ક્રિયા આદિમાં તો લાવઘટ જ વાસ્તવિક ઘટ છે, એવી આ નયની માન્યતા છે.

તથા—“ તટઃ તટી, તટમ્ ” આ ત્રણ જુદા જુદા લિંગવાળા શબ્દોનો એક જ અર્થ થાય છે, એવું આ નય માનતો નથી, પરંતુ આ નય એવું માને છે કે એક જ લિંગવાળા પર્યાયવાચી શબ્દોનો એક જ અર્થ થાય છે, અને જુદાં જુદાં લિંગવાળા પર્યાયવાચી શબ્દોનો જુદો જુદો અર્થ થાય છે. વળી આ નય એવું માને છે કે એક જ લિંગવાળા પર્યાયવાચી શબ્દો જો જુદી જુદી વિલક્ષિતવાળા હોય, તો તેમનો અર્થ જુદો જુદો થાય છે, પરંતુ જો તેઓ સમાન વચનવાળા હોય, તો તેમનો અર્થ એક જ થાય છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

જુદા જુદા લિંગવાળા અને જુદા જુદા વચનવાળા જે શબ્દો છે તેમનો અર્થ તો જુદો જુદો જ થાય છે, પરંતુ સમાન લિંગવાળા અને સમાન વચનવાળા શબ્દોનો અર્થ સમાન જ થાય છે. “ સ્ત્રી અને પુરુષ ” આ બે શબ્દોમાં લિંગભેદને કારણે ભિન્નતા છે, પરંતુ “ ઘટઃ, કુંભઃ, કુટઃ ” આ ત્રણે પદો સમાન લિંગવાળા અને સમાન વચનવાળા હોવાથી તેમના અર્થમાં કોઈ ભિન્નતા નથી. “ કુટાઃ અને વૃક્ષઃ ” આ બે પદોના અર્થમાં વચનભેદને કારણે ભિન્નતા છે. કહ્યું પણ છે કે :

“ તં ચિય રિઝ સુત્તમયં ” ઇત્યાદિ—

આ પ્રકારના સ્વરૂપવાળો આ પાંચમો નય છે.

સમાન લિંગ (જાતિ) વાળા અને સમાન વચનવાળા શબ્દોમાં એકતા (અભિન્નતા) નું પ્રતિપાદન કરનારો શબ્દનય છે.

સમભિરુઢ નય—શબ્દનય કરતાં વિપરીત માન્યતાવાળો સમભિરુઢ નય આ નયની એવી માન્યતા છે કે નિરુક્તિના ભેદની અપેક્ષાએ સમાન લિંગવાળા અને સમાન વચનવાળા શબ્દોમાં પણ ભિન્નતા હોય છે—જેટલા શબ્દ છે એટલા જ તેમના અર્થ છે, એવું આ નય પ્રતિપાદન કરે છે.

કહ્યું પણ છે કે “ જં જં સન્નં માસઙ્ ” ઇત્યાદિ—

આ નય, ઘટ, પટ આદિ શબ્દોની જેમ ઘટ, કુટ આદિ શબ્દોને પણ જુદા જુદા અર્થવાળા માને છે, કારણ કે ઘટ, કુટ આદિ શબ્દો જુદી જુદી

પ્રવૃત્તિના નિમિત્તવાળા હોય છે. આ નય એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે ‘ ઘટ ’ અને ‘ કુટ ’ આ બંને પદો એક જ અર્થના વાચક નથી, કારણ કે ઘટ નામના પદાર્થમાં ઘટ શબ્દનો વ્યવહાર ત્યારે જ થઈ શકે છે કે જ્યારે તે ઘટ અર્થ વિશેષ ચોષ્ટાવાળો હોય છે. તેથી ઘટ અર્થમાં ‘ ઘટ શબ્દ ’ ની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત તેમાં વિશિષ્ટ ચોષ્ટાવત્તા છે. તથા ઘટ અર્થમાં કુટ શબ્દની પ્રવૃત્તિ ત્યારે જ હોઈ શકે છે કે જ્યારે તે ઘટ કુટિલતા સંપન્ન હોય છે. ચોષ્ટાર્થક ‘ વદ્ ’ ધાતુમાંથી ‘ ઘટ ’ શબ્દ બને છે અને કૌટિલ્યાર્થક ‘ કુદ્ ’ ધાતુમાંથી ‘ કુટ ’ શબ્દ બને છે. આ રીતે ઘટ અને કુટ શબ્દોની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તમાં ભેદ હોવાને કારણે તેમના અર્થોમાં પણ ભેદ છે. તે કારણે ઘટ શબ્દનો અર્થ કુટ શબ્દના અર્થ કરતાં ભિન્ન થાય છે.

એવંભૂત નય—જે ક્રિયાથી યુક્ત વસ્તુનું જે શબ્દ દ્વારા કથન થાય છે, તે ક્રિયા કરતી વસ્તુને એવંભૂત કહેવાય છે. આ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરનારો જે નય છે તેને એવંભૂત નય કહે છે. આ નય એવું કહે છે કે જ્યારે

સ્થાન—૭૬

ઘટ (ઘડો) સ્ત્રીના મસ્તક પર આરોહણ રૂપ ચોષ્ટાવાળો હોય છે ત્યારે જ તે ઘટ શબ્દના વાચ્ય રૂપ હોઈ શકે છે. તેથી જેવો પદનો અર્થ હોય, એવા જ અર્થવાળી જો તે વસ્તુ હોય, તો જ તેને એ શબ્દ દ્વારા કહી શકાય છે—તે શબ્દનો તે વાચ્ય હોઈ શકે છે. તેના વિના તે શબ્દનો તે વાચ્ય હોઈ શકતી નથી. આ પ્રકારે જે શબ્દનો જે ક્રિયારૂપ અર્થ છે, તે ક્રિયાથી પરિણત સમયમાં જ તે શબ્દનો અર્થ થઈ શકે છે, અન્ય સમયમાં થઈ શકતો નથી. કહ્યું પણ છે કે “ एवं જહ સદ્વ્યો ” ઇત્યાદિ—

આ પ્રકારના સ્વરૂપવાળો આ સાતમો નય છે.

આ સાતે નયો જ્યારે પોતાના વિષયનું કથન કરવામાં નિરપેક્ષ હોય છે—અન્ય નયોના વિષયનું ખંડન કરે છે અને પોતાના જ વિષયનું પ્રતિપાદન કરે છે, ત્યારે એકાન્ત પ્રતિપાદક હોવાને કારણે મિથ્યા કહેવાય છે. એટલે સાપેક્ષવાદમાં તે નયો સમ્યક્ ગણાય છે અને નિરપેક્ષવાદમાં તેમને મિથ્યા ગણવામાં આવે છે.

શંકા—જો નિરપેક્ષાવસ્થામાં આ નયોને મિથ્યા કહેવામાં આવ્યા છે, તો સાપેક્ષાવસ્થામાં પણ આ નયોને મિથ્યા શા માટે ન કહેવાય ?

ઉત્તર—જૈન સિદ્ધાંતોએ નયોને એકાન્ત રૂપે મિથ્યારૂપ કહ્યા નથી. આ કારણે નિરપેક્ષાવસ્થામાં મિથ્યારૂપ હોવા છતાં પણ સાપેક્ષાવસ્થામાં તેમને સમ્યક્ રૂપ જ કહ્યા છે. કહ્યું પણ છે કે :

“ મિથ્યા સમૂહો મિથ્યાચેત્ ” ઇત્યાદિ. ॥ સૂ. ૧૩ ॥

જેવી રીતે શત સંખ્યક નય અથવા અસંખ્યક નયનો ઉપયુક્ત સાત મૂળનયોમાં સમાવેશ થઈ જાય છે, એજ પ્રમાણે વક્ત વિશેષની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત સ્વરોનો પણ સાત સ્વરોમાં જ સમાવેશ થઈ જાય છે. એ જ વાત પ્રકટ કરવા માટે સૂત્રકાર હવે સાત પ્રકારના સ્વરોનું નિરૂપણ કરે છે.

“ સત્ત સરા પળ્લતા ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—ધ્વનિવિશેષ રૂપ સ્વરના સાત પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) વૃજ, (૨) ઋષભ (૩) ગાન્ધાર, (૪) મધ્યમ, (૫) પંચમ, (૬) ધૈવત અને (૬) નિષાદ.

વૃજ સ્વર નાસિકા, કંઠ, ઉર, તાળવું, જીભ અને દાંત, આ ૬ સ્થાનોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

કહ્યું પણ છે કે “ નાસાં કંઠમુરસ્તાહ ” ઇત્યાદિ.

બળદને ઋષભ કહે છે. તે ઋષભના સૂર જેવો સ્વર હોય છે, તેને ઋષભસ્વર કહે છે. કહ્યું પણ છે કે “ વાયુઃ સમુત્થિતો નામેઃ ” ઇત્યાદિ.

નાભિ સ્થાનમાંથી ઉત્થિત થયેલો વાયુ જ્યારે કંઠ અને શીર્ષસ્થાનની સાથે અથડાય છે, ત્યારે તે બળદના જેવો અવાજ કરે છે, તે કારણે તે પ્રકારના સ્વરને ઋષભસ્વર કહે છે.

ગન્ધપ્રાપક જે સ્વર હોય છે તેને ગાન્ધાર કહે છે. કહ્યું પણ છે કે :

“ વાયુઃ સમુત્થિતો નામે ” ઇત્યાદિ.

નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો વાયુ જ્યારે હૃદય અને કંઠ સાથે અથડાય છે, ત્યારે તે વાયુમાં અનેક પ્રકારની ગન્ધ હોય છે. તે કારણે તે સ્વરને ગાન્ધાર સ્વર કહે છે.

જે સ્વર શરીરની મધ્યમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેને મધ્યમસ્વર કહે છે.

કહ્યું પણ છે કે “ વાયુઃ સમુત્થિતો નામે ” ઇત્યાદિ.

નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો વાયુ જ્યારે ઉરસ્થાન અને હૃદયસ્થાન સાથે અથડાય છે, ત્યારે તે વાયુ નાભિસ્થાનને પ્રાપ્ત કરીને ઘણો જ મોટો અવાજ

ઉત્પન્ન કરે છે. આ અવાજનું નામ મધ્યમસ્વર છે. અથવા —

“તદ્વદેવોસ્થિતો વાયુઃ” ઇત્યાદિ.

પરંતુ આદિ સ્વરો પ્રમાણે પાંચ સ્વરોને પૂરણ કરનારો જે સ્વર છે તેને પંચમસ્વર કહે છે. અથવા નાભિ આદિ પાંચ સ્થાનોમાં જે સ્વર સમાઈ જાય છે તેને પંચમસ્વર કહે છે. કહ્યું પણ છે કે :

“વાયુઃ સમુદ્ગતો નાભેઃ” ઇત્યાદિ.

નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો વાયુ જ્યારે ઉરઃસ્થાન, હૃદયસ્થાન, કંઠસ્થાન અને મૂર્ધાસ્થાનમાં વિચરતો વિચરતો પાંચમાં સ્થાન પર આવી જાય છે, ત્યારે તેને પંચમ સ્વર કહે છે.

જે સ્વર ઉપરની ખાળુએ દોડે છે તેને ધૈવતસ્વર કહે છે. જે સ્વરમાં અન્ય સ્વરો વિશ્રામ પામે છે, તે સ્વરને નિષાદ સ્વર કહે છે.

ધૈવત વસ્તુના વિષયમાં એવું કહ્યું છે કે :

“ગત્વા નાભેરધોભાગં” ઇત્યાદિ.

નાભિના-અધોભાગ પર પહોંચીને અને પછી ખસ્તિ પર આવીને જે વાયુ કંઠ પ્રદેશ પર આવીને જે સ્વર ઉત્પન્ન કરે છે તેને ધૈવતસ્વર કહે છે. નિષાદ સ્વરના વિષયમાં એવું કહ્યું છે કે :

“નિષોદન્તિ સ્વરા યસ્મિન્” ઇત્યાદિ.

જેમાં અન્ય સ્વરો વિશ્રામ પામે છે અને જે અન્ય સ્વરોને પરાભૂત કરી નાખે છે, તે સ્વરનું નામ નિષાદ સ્વર છે.

આ પ્રકારના આ સાત સ્વર જીવો અને અજીવોમાં આશ્રયભૂત ધ્વનિ-વિશેષ રૂપ હોય છે.

શંકા—કાર્ય કારણને આધીન હોય છે, આ નિયમ અનુસાર જિહ્વા જે સ્વરમાં કારણભૂત હોય તો દ્વીન્દ્રિય આદિ ત્રસ જીવો અસંખ્યાત હોવાને કારણે જિહ્વાઓ પણ અસંખ્યાત જ હોવી જોઈએ. જે જિહ્વાઓ અસંખ્યાત હોય તો સ્વરોમાં પણ અસંખ્યાતતા જ હોવી જોઈએ. છતાં આપે અહીં સ્વરોના અસંખ્યાત પ્રકારો કહેવાને બદલે સાત જ પ્રકારો શા કારણે કહ્યા છે ?

ઉત્તર—વિશેષ રૂપે તો સ્વરો અસંખ્યાત જ છે, પરંતુ સામાન્ય રૂપે તો સાત જ સ્વરો કહેવાનું કારણ એ છે કે તે બધાં સ્વરોનો તે સાત સ્વરોમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. અથવા સ્થૂલ સ્વરોને અને ગીતોને આશ્રિત કરીને સ્વર સાત જ કહ્યા છે. તેથી આ પ્રકારના કથનમાં કોઈ દોષને અવકાશ નથી. કહ્યું પણ છે કે “કજ્જં કરગાયત્તં” ઇત્યાદિ.

આ બંને ગાથાઓનો અર્થ ઉપર્યુક્ત શંકા અને ઉત્તરમાં પ્રકટ થઈ ગયો છે. આ પ્રમાણે સ્વરોનાં નામોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર તે સ્વરોનાં સ્થાનોનું કથન કરે છે—

નાભિમાંથી ઉત્થિત થયેલો (ઉત્પન્ન થયેલો) અવિકારી સ્વર અલોગ અથવા અનાલોગ પૂર્વક જિહ્વા આદિ સ્થાનોએ પહોંચીને વિશેષતાને પ્રાપ્ત કરી લે છે, તેથી તે સ્વરનો ઉપકારક થાય છે. તેથી તેને સ્વરનું સ્થાન કહ્યું છે. ષડ્જ સ્વરને જિહ્વાગ્રમાંથી બોલવો જોઈએ. એટલે કે સ્વરનું સ્થાન જિહ્વાનો અગ્રભાગ છે, તેથી ષડ્જ સ્વરને જીલના અગ્રભાગ વડે બોલવો જોઈએ. ગન્ધારસ્વરનું સ્થાન કંઠ છે, તેથી ગન્ધાર સ્વરનું ઉચ્ચારણ કંઠમાંથી થવું જોઈએ. મધ્યમ સ્વરનું સ્થાન જીલનો મધ્યભાગ છે, તેથી જીલના મધ્ય ભાગમાંથી મધ્યમ સ્વરનું ઉચ્ચારણ થવું જોઈએ. પંચમસ્વરનું સ્થાન નાસિકા છે તેથી નાસિકા વડે પંચમસ્વરનું ઉચ્ચારણ થવું જોઈએ.

ધૈવત સ્વરનું સ્થાન દંતોષ્ઠ છે, તેથી ધૈવત સ્વરનું દંતોષ્ઠમાંથી ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ. નિષાદ સ્વરનું સ્થાન મૂર્ધા (તાળવું) છે, તેથી તેનું ઉચ્ચારણ મૂર્ધામાંથી જ થવું જોઈએ.

સાત સ્વરોના જિહ્વાગ્રભાગ આદિ આ સાત સ્થાનો તીર્થંકર ભગવાનોએ જ કહ્યા છે.

શંકા—ષડ્જ સ્વરના ઉચ્ચારણમાં કંઠ આદિ સ્થાનોનો પણ આશ્રય લેવામાં આવે છે, તથા અગ્રજિહ્વા રૂપ સ્થાનનો અન્ય સ્વરોના ઉચ્ચારણમાં પણ આશ્રય લેવામાં આવે છે. છતાં પણ ષડ્જ આદિ સ્વરોનું જિહ્વાગ્ર આદિ એક એક સ્થાન જ શા માટે કહેવામાં આવ્યું છે?

ઉત્તર—જો કે ષડ્જ આદિ સાતે સ્વરો જિહ્વાગ્રભાગ આદિ સમસ્ત સ્થાનોની અપેક્ષા રાખે છે, છતાં પણ પ્રત્યેક સ્વર વિશેષ રૂપે તે જિહ્વાગ્ર

ભાગ આદિ સ્થાનોમાંના કોઈ એક જ સ્થાનમાંથી જ પ્રકટ થાય છે. તેથી પ્રકટ થવાની અપેક્ષાએ તે પ્રત્યેક સ્વરનું ઉપર બતાવ્યા અનુસારનું જ સ્થાન સમજવું જોઈએ.

આ પ્રમાણે સાતે સ્વરોનાં સ્થાન પ્રકટ કરીને હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે કયા કયા જીવો કયા કયા સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરે છે—

મોર ષડ્જ સ્વરમાં બોલે છે. કૂકડો ઋષભ સ્વરમાં બોલે છે. હંસ ગાન્ધાર સ્વરે બોલે છે. ઘેટું મધ્યમ સ્વરે બોલે છે. વસંતમાં કોયલ પંચમ સ્વરે બોલે છે. સારસ ધૈવત સ્વરે બોલે અને કૌચ પક્ષી નિષાદ સ્વરે બોલે છે.

કયા કયા વાનિત્રોમાંથી કયા કયા પ્રકારના સ્વરો નીકળે છે, તે હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે—

મૃદંગમાંથી ષડ્જ સ્વર નીકળે છે. ગોમુખીમાંથી ઋષભ સ્વર નીકળે છે, શંખમાંથી ગાન્ધાર સ્વર નીકળે છે, ઝાલરમાંથી મધ્યમ સ્વર નીકળે છે,

સ્થાન—૭૮

ચામડાથી મઢેલી દર્દરિકામાંથી પંચમ સ્વર નીકળે છે, પટહ (પઠમ) માંથી ધૈવત સ્વર નીકળે છે અને મહાભેરીમાંથી નિષાદ સ્વર નીકળે છે.

અહીં એવું સમજવું જોઈએ કે મૃદંગ આદિમાં નાભિ, ઉર આદિ સ્થાનોનો સદ્ભાવ હોતો નથી. તેથી મૃદંગાદિ જન્ય સ્વરોમાં નાભિ, ઉર આદિ સ્થાનોમાંથી ઉત્પદ્યમાનતા રૂપ વ્યુત્પત્તિભવ્ય અર્થ ઘટિત થતો નથી. છતાં પણ મૃદંગ આદિ વાદ્યોમાંથી ષડ્જ આદિ સ્વરોના જેવાં સ્વરો ઉત્પન્ન થાય છે, તે કારણે તેમને મૃદંગાદિ રૂપ અજીવોને આશ્રિત કહેવામાં આવેલ છે.

હવે સૂત્રકાર આ સાતે સ્વરોના લક્ષણોનું ફળની અપેક્ષાએ નિરૂપણ કરે છે—ષડ્જ સ્વર વડે મનુષ્ય પોતાની આજીવિકા પ્રાપ્ત કરે છે. ષડ્જ સ્વર-વાળા મનુષ્ય વડે કરાતું કામ કદી નિષ્ફળ જતું નથી—તેના કામમાં સદા

સફળતા જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેને ઘેર અનેક ગાયો હોય છે, તેને અનેક મિત્રો હોય છે, તેનું ઘર કદી પણ પુત્રોથી રહિત હોતું નથી. આ સ્વરવાળો માણસ સ્ત્રીઓમાં પ્રિય થઈ પડે છે.

ઋષભ સ્વરવાળો મનુષ્ય ઐશ્વર્ય સંપન્ન હોય છે, તે સેનાપતિના પદની પ્રાપ્તિ કરે છે, ધન, વસ્ત્ર, સુગંધિત પદાર્થો, અલંકારો, સુંદર પલંગો, સેના આદિ પદાર્થોની તેને પ્રાપ્તિ થાય છે, અને અનેક સુંદર સ્ત્રીઓને તે પુરુષ પોતાની ભાર્યા રૂપે પ્રાપ્ત કરે છે.

ગાન્ધાર સ્વરવાળો મનુષ્ય ગીતોનું આયોજન કરવામાં નિપુણ હોય છે, તે શ્રેષ્ઠ આજીવિકા સંપન્ન હોય છે. કલાનિપુણ પુરુષોમાં તે અગ્રસ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે, તે કાવ્યની રચના કરવામાં નિપુણ હોય છે, કર્તાવ્યશીલ હોય છે. સદ્ગોષ્ઠ સંપન્ન હોય છે. તે સામાન્ય કવિ, ગાયક, કલાકાર આદિ કરતાં પ્રતિભાવાળો હોય છે અને સકળ શાસ્ત્રોનો પૂર્ણ જ્ઞાતા હોય છે. મધ્યમ સ્વરવાળો મનુષ્ય સુખપૂર્વક પોતાના જીવનને વ્યતીત કરવાના સ્વભાવવાળો હોય છે. જેમકે તે સ્વાદિષ્ટ ભોજન કરાવનારો અને પોતાના જેવાં જ દૂધ આદિ પદાર્થોનું પાન કરાવનારો હોય છે.

જે માણસ પંચમ સ્વરથી યુક્ત હોય છે તે પૃથ્વીપતિ બને છે, શૂરવીર હોય છે, સંગ્રહશીલ હોય છે અને અનેકગણોનો નાયક હોય છે.

જે માણસો ધૈવત સ્વરવાળા હોય છે તેઓ કલહપ્રિય હોય છે, શિકાર કરવાના શોખીન હોય છે. તેઓ સૂપરનો શિકાર પણ કરતા હોય છે અને માછલીઓને પણ મારી મારીને ખાનારા હોય છે.

નિષાદ સ્વરવાળા મનુષ્યો ચાંડાલ હોય છે—ભયંકરમાં ભયંકર કૃત્ય કરનારા હોય છે, મૌઢિક (મુઠ્ઠી વડે પ્રહાર કરનારા) હોય છે, સેય (અધમ જાતિના) હોય છે, તેઓ જાત જાતના પાપકર્મો કરવામાં પરાયણ હોય છે, ગૌહત્યા કરનારા હોય છે, અને પારકાના ધનનું અપહરણ કરનારા ચોર હોય છે.

હવે સૂત્રકાર આ સ્વરોના ગ્રામોનું અને પ્રત્યેક સ્વરની મૂર્છનાનું નિરૂપણ કરે છે—

આ સાત સ્વરોના નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) વડ્જ ગ્રામ, (૨) મધ્યમ ગ્રામ અને (૩) ગાન્ધાર ગ્રામ.

વડ્જ ગ્રામની સાત મૂર્છના કહી છે—(૧) મંગી, (૨) કૌરવીયા, (૩) હરિ, (૪) રજની, (૫) સારકાન્તા, (૬) સારસી અને (૭) શુદ્ધ વડ્જ.

મધ્યમ ગ્રામની સાત મૂર્છનાઓ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) ઉત્તરમન્દા, (૨) રજની, (૩) ઉત્તરા, (૪) ઉત્તરાસમા, (૫) સમવકાન્તા, (૬) સૌવીરા અને (૭) અલીરુ.

ગાન્ધાર ગ્રામની સાત મૂર્છનાઓ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) નન્દી, (૨) ક્ષુદ્રિકા, (૩) પૂરિમા, (૪) શુદ્ધ ગાન્ધારા, (૫) ઉત્તર ગાન્ધારા, (૬) સુષ્ક તરાયામા અને (૭) ઉત્તરાયત્તા કેટિમા.

અહીં પ્રાચીન મુનિઓ દ્વારા વ્યાખ્યાત બે ગાથાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

“ સજ્જાઈ તિહા ગામો ” ઇત્યાદિ—

મૂર્છનાઓના સમૂહ સહિત ષડ્જાદિ ગ્રામ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે. પ્રત્યેક ગ્રામમાં સાત સાત મૂર્છનાઓ હોય છે. આ રીતે ત્રણ ગ્રામોની કુલ મૂર્છના ૨૧ થાય છે. એટલે કે સાત સ્વરોના અન્ય અન્ય સ્વરવિશેષોને ઉત્પન્ન કરનારા ગાયકમાં આ ૨૧ મૂર્છનાઓનો સદ્ભાવ હોય છે તેમને મૂર્છના કહેવાનું કારણ એ છે કે જે કર્તા હોય છે તે મૂર્ચ્છિતના જેવો થઇને તે મૂર્છનાઓ કરતો હોય છે.

મંગી આદિ ૨૧ મૂર્છનાઓના સ્વરવિશેષોનું પૂર્વગત સ્વરપ્રાભૂતમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. તે સ્વરપ્રાભૂતને આધારે રચાયેલા ભરતાદિ નિર્મિત ગ્રન્થોમાંથી આ સ્વર વિશેષોના વિષયમાં વિશેષ માહિતી મેળવી લેવી.

હવે સૂત્રકાર નીચેના ચાર પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપે છે—(૧) તે સાત સ્વર ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ? (૨) ગેયના (ગીતના) કયા કયા પ્રકારો છે ? (૩) ગેયના કેટલા કાળપ્રમાણવાળા ઉચ્છ્વાસ હોય છે ? (૪) ગેયની કેટલી આકૃતિઓ (આકારો) હોય છે ?

ષડ્જ આદિ જે સાત સ્વરો છે, તેઓ નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ ગીત રોદન (રુદન) ના જેવું હોય છે. જેટલા સમયમાં ૧ વૃત્ત સમાપ્ત થાય છે એટલા જ સમયપ્રમાણ ઉચ્છ્વાસો ગીતમાં થાય છે. ગીતના આકાર ત્રણ હોય છે—આદિમાં (પ્રારંભે) મૃદુ, મધ્યમાં મહાન્ અને અન્તે મન્દ્ર. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે જ્યારે ગાયક ગીત ગાય છે ત્યારે મૃદુ ગીત-ધ્વનિ વડે તેનો પ્રારંભ કરે છે, મધ્યમાં મોટો ગીતધ્વનિ કરે છે અને અન્તે તેને મન્દ્રધ્વનિથી સમાપ્ત કરે છે. આ રીતે ગીતના પ્રારંભકાળે સ્વર મૃદુ હોય છે, મધ્યમાં સ્વર તાર (મોટો) હોય છે અને ગીતને અન્તે સ્વર મન્દ્ર હોય છે. આ રીતે અહીં ગીતના આ પ્રમાણે આકાર બતાવવામાં આવ્યા છે—(૧) મૃદુ, (૨) તાર અને (૩) મન્દ્ર સ્વર.

હવે સૂત્રકાર ગીતના હેય, ઉપાદેય આદિનું કથન કરે છે—“ હ્રદોસે ”

ઇત્યાદિ ગાથા દ્વારા આ વિષય અહીં પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે--ગીતમાં ૬ દોષ, આઠ ગુણ, ત્રણ વૃત્ત અને બે ભણિતિઓ હોય છે જે મનુષ્ય તેમનો સંપૂર્ણ જ્ઞાતા હોય છે, એ મનુષ્ય જ સુશિક્ષિત ગાયક નાટ્યશાલામાં સફલ ગાયક સિદ્ધ થાય છે.

ગીતના છ દોષ નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે--(૧) ભીત--ગાયક ભયથી યુક્ત થઇને જે ગીત ગાય છે, તે ગીતને ભીતદોષયુક્ત ગીત કહે છે, તેથી હે ગાયક! તમે ગીત ગાતી વખતે નિડર બનીને ગાઓ.

દ્રુત--ગીતને જલ્દી જલ્દી ગાઇ નાખવું, તેને દ્રુતદોષ કહે છે. તેથી ગીત બહુ જલ્દી જલ્દી ગાવું જોઇએ નહીં, પરંતુ તેના ગાવાની જે પદ્ધતિ હોય તે પદ્ધતિ અનુસાર ગાવું જોઇએ.

(૩) ગીતને જે સ્વરમાં ગાવાનું હોય તે સ્વરમાં જ તે ગીત ગાયકે ગાવું જોઇએ. એટલે કે ગીતને દ્વીર્ઘ સ્વરમાં ગાવાનું હોય તેને બલ્લે હ્રસ્વ સ્વરમાં ગાવામાં આવે તો તે દોષ ગણાય છે.

તેથી હે ગાયક! તમે ગીતને હ્રસ્વ સ્વરે ગાશો નહીં, પરંતુ તમે ગીતને ઉત્તાલમાં ગાઓ--એટલે કે જ્યાં જેટલી માત્રામાં તાલ દેવાતો હોય

સ્થાન--૭૧

ત્યાં તેટલી માત્રામાં જ તાલ દો-વધુ ઓછી માત્રામાં તાલ દેવો તે ગીતનો દોષ ગણાય છે. કાંસી (મંજરા) આદિના સૂરને તાલ કહે છે.

(૪) ગીતને કાકસ્વરે ગાવું જોઇએ નહીં. જે ગીતમાં કાગડાના જેવો અવાજ નીકળે છે તે ગીતને કાકસ્વર ગીત કહે છે.

(૫) ગીતને શ્લક્ષ્ણ (અશ્રાવ્ય) સ્વરે ગાવું એ પણ એક દોષ ગણાય છે. હે ગાયક! તું અશ્રાવ્ય-અસ્પષ્ટ સ્વરે ગીત ગાઇશ મા.

(૬) ગીતને સાનુનાસિક સ્વરે ગાવું તે પણ એક દોષ ગણાય છે, તેથી હે ગાયક! તું સાનુનાસિક સ્વરે ગીત ગાઇશ મા. આ પ્રમાણે ગીતના ભીતાદિક ૬ દોષો સમજવા.

હવે સૂત્રકાર ગીતના આઠ ગુણો પ્રકટ કરે છે “પૂર્ણ રક્તં ચ” ઇત્યાદિ.

(૧) જે ગીતમાં ગાયકો દ્વારા સમસ્ત સ્વરકલાઓ બતાવવામાં આવે છે તે ગીતને ‘પૂર્ણ’ ગુણપાત્રું કહે છે.

(૨) ગીતરાગથી ભાવિત થયેલો ગાયક જે ગીત ગાય છે તે ગીતને ‘રક્ત’ નામના ગુણથી અલંકૃત ગીત કહે છે.

(૩) ગાયક જે ગીતને સ્કુટ (સ્પષ્ટ) સ્વરવિશેષો વડે અલંકૃત કરીને ગાય છે તે ગીતને ‘અલંકૃત’ ગુણથી યુક્ત ગીત માનવામાં આવે છે.

(૪) અક્ષરો અને સ્વરોના સ્કુટ (સ્પષ્ટ) ઉચ્ચારણપૂર્વક ગાયક જે ગીત ગાય છે, તે ગીતને ‘વ્યક્ત’ ગુણવાળું કહે છે.

(૫) જે ગીત ગાયક દ્વારા ચિચિયારી જેવા અવાજે વિરવર થઇને ગવાય છે તે ગીતને વિધૂંટ કહે છે.

(૬) જે ગીત વિધૂંટ હોતું નથી તેને અવિધૂંટ ગુણવાળું કહે છે.

(૭) જે ગીત મસ્ત કોયલના જેવા ગાયકના મધુર સ્વર વડે ગવાતું હોય છે તે ગીતને સમગુણવાળું કહે છે.

(૮) જે ગીતમાં ઘુંટાઈ ઘુંટાઈને સ્વર આવતો હોય, અને શબ્દના સ્પર્શ દ્વારા શ્રોત્રેન્દ્રિયને સુખ પ્રાપ્ત થતું હોય, જાણે કે સૂર કોઈ કીડા ખેલી રહ્યો હોય એવો અનુભવ જે ગીતમાં થતો હોય છે તે ગીતને મુલલિત અથવા સુકુમાર ગીત કહે છે. આ પ્રમાણે ગીતના આઠ ગુણો સમજવા. આ ગુણોથી રહિત જે ગીત હોય છે તેને ખરી રીતે તો ગીતજ કહી શકાય નહીં. આ સિવાય પણ ગીતના બીજા અનેક ગુણો કહ્યા છે. “વરકઠ” ઇત્યાદિ ગાથાઓ દ્વારા તે ગુણોને પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે—

જ્યારે ઉરઃસ્થાનમાં સ્વર વિશાળ હોય છે, ત્યારે તે ગીતને ઉરઃ પ્રશસ્ત કહે છે. જ્યારે કંઠમાંથી નીકળતો સ્વર અતિ સ્કુટ હોય છે, ત્યારે તે ગીતને કંઠપ્રશસ્ત કહે છે. જ્યારે શિરમાં પ્રાપ્ત સ્વર અનુનાસિકથી રહિત હોય છે, ત્યારે તે ગીતને શિરપ્રશસ્ત કહે છે. અથવા—જ્યારે ઉર, કંઠ અને શિર, આ અંગો એક રહિત હોય છે, તે સમયે ગવાતા ગીતમાં જે પ્રશસ્તતા હોય છે, તે પ્રશસ્તતાવાળા ગીતને અનુક્રમે ઉર પ્રશસ્ત, કંઠ પ્રશસ્ત અને શિર પ્રશસ્ત કહે છે.

“સૃદુકરિમિતપદ્મદમ્” જે ગાયન કોમળ સૂરે ગવાય છે તેને મૃદુક કહે છે. જ્યારે અક્ષરો ઘુંટાવાને કારણે સૂર જાણે કે કીડા કરતો હોય એવું લાગે છે, તે ગીતને રિલિત ગીત કહે છે. જે ગીત વિશિષ્ટ રચનાવાળા ગેય પદો વડે બદ્ધ હોય છે તે ગીતને પદબદ્ધ કહે છે. જે ગીતમાં હાથનો તાલ ગીતોપકારક મૃદંગ, કાંસી આદિના ધ્વનિ રૂપ પ્રત્યુક્ષેપ અથવા નર્તકીના પદપ્રક્ષેપ રૂપ પ્રત્યુક્ષેપ સમાન હોય છે, તે ગેયને સમતાલ પ્રત્યુક્ષેપ કહે છે. જે ગેયમાં (ગીતમાં) અક્ષરાદિની સાથે સાત સ્વર સમ હોય છે, તે ગેયને ‘સપ્તસ્વરસીલર’ કહે છે.

આ પ્રકારના ગુણોવાળું જે ગીત ગવાય છે તેને જ સુગીત કહે છે. આ પ્રકારના ગીતના ઉરવિશુદ્ધિ આદિ ગુણો કહ્યા છે.

અન્યત્ર સાત સ્વર આ પ્રમાણે પણ કહ્યા છે—

“અક્ષરસમં પદસમં” ઇત્યાદિ—

(૧) જે ગેયમાં દીર્ઘ અક્ષર પર દીર્ઘ સ્વર, હ્રસ્વ અક્ષર પર હ્રસ્વ સ્વર, પ્લુત અક્ષર પર પ્લુત સ્વર, અને સાનુનાસિક અક્ષર પર સાનુનાસિક સ્વર કરાય છે તે અક્ષર સમસ્વર ગીત કહેવાય છે.

(૨) જે ગીતપદ જે સ્વરમાં અનુપાતિ હોય છે—ગાવા યોગ્ય હોય છે તે સ્વરમાં ગવાય તો તેને પદસમ કહે છે.

(૩) જે ગીત પરસ્પર અલિહત હસ્તતાલના સ્વરાનુસારી સૂરે ગાવામાં આવે છે, તે ગીતને તાલસમ કહે છે.

(૪) શિંગડામાંથી બનેલી અથવા લાકડાના બનેલા કોઈ એક અંગુલી કોશ વડે તંત્રી આદિને વગાડવાથી જે સ્વર નીકળે છે તેને લય કહે છે. તે લયનું અનુસરણ કરનારા સ્વરથી જે ગીત ગવાય છે તેને લયસમ કહે છે.

(૫) જે સ્વર પહેલાં વાંસની વાંસળી આદિ સાથે મેળવી લેવામાં આવે છે, અને ત્યાર બાદ તે સ્વર જેવા જ સ્વર વડે જે ગીત ગવાય છે, તેને ગ્રહસમ ગીત કહે છે.

(૬) નિઃશ્વાસ ઉચ્છ્વાસના પ્રમાણનું ઉદ્દેશ્યન કર્યા વિના જે ગીત ગવાય છે તેને ‘નિઃશ્વસિતોચ્છ્વસિત સમ’ કહે છે.

(૭) વાંસળી આદિ વાદ્યો પર આંગળીનું સંચરણ કરીને જે ગીત ગવાય છે તેને સંચરણસમ કહે છે. આ પ્રકારના આ સાત સ્વર હોય છે. અહીં એવું સમજવું જોઈએ કે કોઈ પણ ગીત સ્વર, અક્ષર, પદ આદિ સાત સ્થાનોની સાથે સમતાને પામતું થકું સમપ્રકારતા પ્રાપ્ત કરે છે. તેથીજ અક્ષરસમ આદિ સાત પ્રકારના સ્વરો કહ્યા છે. અહીં સૂત્રને ઉપાન્તે “તન્તિ-સમં તાલસમં” આ ગાથા દ્વારા તે સાત સ્વર કહેવામાં આવ્યા છે.

તથા ગીતમાં જે સૂત્રબન્ધ હોય છે તે આઠ ગુણોવાળો હોય છે. તે આઠ ગુણો “નિદોસં” ઇત્યાદિ ગાથા દ્વારા આ પ્રમાણે પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે—

“અલિયમુઘાયજ્ઞયં” આ કથન અનુસાર જે ગીત ૩૨ દ્વિષેથી રહિત હોય છે તેને નિર્દોષ ગુણુવાળું ગીત કહે છે. જે ગીત વિશિષ્ટ અર્થથી યુક્ત હોય છે તેને “સારવત્” સારયુક્ત ગુણુવાળું ગીત કહે છે શ્રોતાએને ગીતના અર્થનું જ્ઞાન સરળતાથી પ્રાપ્ત થઈ જાય, એવા હેતુપૂર્વક રચાયેલા પ્રસાદગુણયુક્ત ગીતને હેતુયુક્ત ગીત કહે છે. જે ગીત ઉપમા આદિ અલંકારથી યુક્ત હોય છે તેને અલંકૃત ગીત કહે છે. જે ગીત ઉપનય અને નિગમનથી યુક્ત હોય છે તેને ઉપનીત ગીત કહે છે. ઉપનય અને નિગમનનો અર્થ અહીં ઉપસંહાર લેવામાં આવ્યો છે. જે ગીત કિલ્બ અર્થનું, વિરૂદ્ધ અર્થનું અને લજ્જાસ્પદ અર્થનું વાચક હોતું નથી, તેને સોપચાર ગીત કહે છે અથવા અનુપ્રાસયુક્ત જે ગીત હોય છે તેને સોપચર ગીત કહે છે. જે ગીત અતિવચનથી (નકામાં વિસ્તારથી) રહિત હોય છે એટલે કે સંક્ષિપ્ત અક્ષરોવાળું જે ગીત હોય છે તેને મિતગીત કહે છે. જે ગીત માધુર્ય ગુણથી યુક્ત હોય છે તેને મધુરગીત કહે છે. આ આઠ ગુણોથી યુક્ત જે ગીત હોય છે, એ જ ગાવાને યોગ્ય હોય છે.

હવે વૃત્તના ત્રણ પ્રકાર પ્રકટ કરવામાં આવે છે—(૧) સમવૃત્ત—જે વૃત્તમાં ચારે ચરણોમાં સમાન અક્ષરો હોય છે તે વૃત્તને સમવૃત્ત કહે છે. (૨) અર્ધસમવૃત્ત—જે વૃત્તમાં પહેલા અને ત્રીજા ચરણમાં અને બીજા અને ચોથા ચરણમાં સમાન અક્ષરો હોય છે તે વૃત્તને અર્ધસમવૃત્ત કહે છે. (૩) વિષમવૃત્ત—જે વૃત્તના ચારે ચરણોમાં અક્ષરોની સંખ્યા વિષમ (અસમાન) હોય છે તે વૃત્તને વિષમવૃત્ત કહે છે. વૃત્તના આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર છે.

લઘ્વિતિ એટલે લાઘા. તે લઘ્વિતિના બે પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) સંસ્કૃત લાઘા, અને (૨) પ્રાકૃત લાઘા. આ બંને લાઘાઓ ઋષિઓ દ્વારા કહેવામાં આવી હોવાને લીધે પ્રશસ્ત છે. તે કારણે તેમને ધરૂજ આદિ સ્વર સમૂહોમાં

સ્થા—૮૦

ગાવામાં આવે છે. “ કેસી ગાયઙ મહુરં ” ઇત્યાદિ—ગીતનો અધિકાર ચાલુ હોવાથી કઈ સ્ત્રી કયા પ્રકારે ગાય છે તે જાણવાને માટે શિષ્ય નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે—“ હે ભગવન્ ! કેવી સ્ત્રી મધુર સ્વરે ગાય છે ? કેવી સ્ત્રી ખર (કર્કશ) સ્વરે ગાય છે ? કેવી સ્ત્રી રૂક્ષ સ્વરે ગાય છે ? કેવી સ્ત્રી શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે ગાય છે ? કેવી સ્ત્રી મન્થર સ્વરે ગાય છે ? કેવી સ્ત્રી દ્રુત સ્વરે ગાય છે ? અને કેવી સ્ત્રી વિકૃત સ્વર કરીને ગાય છે ? ”

આ પ્રશ્નનેા ઉત્તર સૂત્રકારે “ સામા ગાયઙ મહુરં ” ઇત્યાદિ સૂત્રો દ્વારા નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે—શ્યામા—સ્ત્રી મધુર સ્વરે ગીત ગાય છે. કાળી સ્ત્રી ખર અને રૂક્ષ સ્વરે ગીત ગાય છે. ગોરી સ્ત્રી શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિથી ગીત ગાય છે. કાણ્વી સ્ત્રી મન્થર (પિલમ્બ) સ્વરે ગાય છે, અને આંધળી સ્ત્રી દ્રુત (જલ્દી જલ્દી) સ્વરે ગીત ગાય છે. તથા કપિલા સ્ત્રી વિસ્વરે ગીત ગાય છે.

“ સપ્તસ્વરસીમરમ્ ” આ કથન દ્વારા જે સાત સ્વરો કહેવામાં આવ્યા છે, તે સાત સ્વરો કયા કયા છે ?

આ પ્રશ્નનેા ઉત્તર આપતા સૂત્રકાર કહે છે કે ‘ તંત્રિસમં ’ ઇત્યાદિ જે ગેય (ગીત) વીણાના શબ્દ જેવું હોય છે અથવા જે ગીત વીણાના સૂર સાથે મળેલું હોય છે તે ગીતને તંત્રીસમગેય કહે છે. એ જ પ્રમાણે ગેયને સંબંધ પછીનાં પદો સાથે પણ સમજી લેવો જોઈએ. ‘ તાલસમગેય ’ થી લઈને ‘ સંચારસમગેય ’ પર્યન્તના પદોની વ્યાખ્યા આગળ જે પ્રમાણે આપવામાં આવી છે એ જ પ્રમાણે અહીં પણ ગ્રહણ કરવી જોઈએ.

ગેય અને સ્વરમાં અભિન્નતા હોવાથી સૂત્રકાર કહે છે કે “ સરાસત્ત ” ઇત્યાદિ—આ પ્રકારના સાત સ્વર છે, ત્રણ ગ્રામ છે, અને ૨૧ મૂર્ચનાઓ છે, તથા ૪૬ તાન છે. ૫૬૪ આદિ જે સાત સ્વર કહ્યા છે તેમાંનો પ્રત્યેક સ્વર સાત તાન પડે ગવાય છે. આ પ્રકારે સાત તારવાળી વીણામાં અથવા ત્રણ તારવાળી વીણામાં ગવાતાં તાન ૪૬ જ છે અને કંઠથી ગવાતાં તાન પણ ૪૬ છે. આ પ્રકારે સ્વરમંડળનું નિરૂપણ અહીં કરવામાં આવ્યું છે. ॥ સૂ. ૧૪ ॥

ગાયનમાં જે કાયકલેશ થાય છે તેને લૌકિક કાયકલેશ કહી શકાય. તે લૌકિક કાયકલેશનું નિરૂપણ આગલા સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે. હવે સૂત્રકાર લોકોત્તર કાયકલેશનું નિરૂપણ કરે છે.

“ સત્ત્વિદે કાયકિલેસે વણ્ણત્તે ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—બાહ્ય તપોવિશેષ રૂપ જે કાયકલેશ છે તેના સ્થાનાતિગ આદિ સાત પ્રકારો કહ્યા છે. કાયોત્સર્ગ આદિ રૂપ સ્થાનની જે સમ્યક્ રીતે આરાધના કરે છે તેમને જે કાયકલેશ સહન કરવો પડે છે તેને સ્થાનાતિગ કાયકલેશ કહે છે. અહીં જે કે કાયકલેશનો નિર્દેશ થયેલો છે છતાં પણ અહીં જે કાયકલેશવાળાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તે ધર્મ અને ધર્મીમાં અલેદના ઉપચારની અપેક્ષાઓ કરવામાં આવ્યો છે. એ જ પ્રકારનું કથન ઉત્કુટાસનિક આદિ પદોમાં પણ સમજવાનું છે.

“ ઠાણાદ્વય ” આ પદની સંસ્કૃત છાયા ‘ સ્થાનાતિગ ’ ને બદલે ‘ સ્થાનાતિદ ’ અથવા “ સ્થાનાયતિક ” લેવામાં આવે તો પણ તેમનો અર્થ “ કાયોત્સર્ગકારી ” જ થાય છે.

(૨) ઉત્કુટુકાસનિક—જે આસનમાં બંને પુત (કુલા) જમીનને અડકે નહીં એવી રીતે ઉભડક આસને બેસવામાં આવે છે તે આસનને ઉત્કુટુક કહે છે. આ પ્રકારના આસને બેસનારના કાયકલેશને ઉત્કુટુકાસનિક કાયકલેશ કહે છે. (૩) પ્રતિમાસ્થાયી—લિદ્ધુપ્રતિમાની આરાધના કરનારને પ્રતિમાસ્થાયી કહે છે. તેના કાયકલેશને પ્રતિમાસ્થાયી કાયકલેશ કહે છે. (૪) વીરાસનિક—કોઈ પણ જાતના અવલંબન વિના, ચરણોને ભૂમિ પર ટેકવીને જે આસને

ઝેસવામાં આવે છે તે આસનનું નામ વીરાસન કહે છે. આ આસને ઝેસનારનો આકાર ખુરશીના જેવો હોય છે. આ વીરાસનિકને જે કાયકલેશ થાય છે તેનું નામ વીરાસનિક કાયકલેશ છે.

(૫) નૈષધિક—નિષધા એક આસન વિશેષનું નામ છે. તેના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) સમપાદપુતા, (૨) ગોનિષધા, (૩) હસ્તિશુન્ડિકા, (૪) પર્યાંકા અને (૫) અર્ધપર્યાંકા. આ પાંચે પ્રકારના આસન વિશેષોનું વર્ણન પાંચમાં સ્થાનના પહેલા ઉદ્દેશના નવમાં સૂત્રમાં આપવામાં આવ્યું છે, તે ત્યાંથી વાંચી લેવું. આ નિષધા રૂપ આસન વિશેષમાં ઝેસનારને નૈષધિક કહે છે. તે નૈષધિકને જે કાયકલેશ સહન કરવો પડે છે તેને નૈષધિક કાયકલેશ કહે છે.

(૬) દંડાયતિક—પાદાગ્રને ફેલાવવાથી જે દંડના જેવા આકારનું આસન થઈ જાય છે તે આસને ઝેસનારને દંડાયતિક કહે છે. તેને જે કાયકલેશ સહન કરવો પડે છે તેનું નામ દંડાયતિક કાયકલેશ છે.

(૭) લગંડશાયી—મસ્તક અને એડી આદિ ભાગોને ભૂમિ પર જમાવીને અને પૃથ્થ ભાગનો ભૂમિને સ્પર્શ ન થાય એવી રીતે શયન કરવાનો જેનો સ્વભાવ હોય છે, તેને લગંડશાયી કહે છે. તે લગંડશાયીના કાયકલેશને લગંડશાયી કાયકલેશ કહે છે. આ આસનોનું પાંચમાં સ્થાનના પહેલા ઉદ્દેશમાં પ્રતિપાદન થઈ ચૂક્યું છે, છતાં પણ અહીં તે આસનો પર ફરી જે પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે તે શિષ્યોને યોગ આપવાને નિમિત્તે જ પાડવામાં આવ્યો છે. ॥ સૂ. ૧૫ ॥

મનુષ્યલોક ઔર વર્ષ ઘર પર્વતોંકા નિરૂપણ

આગલા સૂત્રમાં જે કાયકલેશ રૂપ તપનું નિરૂપણ કર્યું તેનો સદ્ભાવ મનુષ્યલોકમાં જ હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર મનુષ્યલોકની અને મનુષ્યલોકના વર્ષઘર પર્વતો આદિની પ્રરૂપણ કરે છે.

“જંબુદ્વીપે દ્વીપે સત્તવાસા વણ્ણત્તા” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—જંબુદ્વીપ નામના દ્વીપમાં સાત વર્ષક્ષેત્ર કહ્યાં છે—(૧) ભરતક્ષેત્ર, (૨) અરવતક્ષેત્ર, (૩) હૈમવતક્ષેત્ર, (૪) હૈરણ્યવતક્ષેત્ર, (૫) હરિવર્ષક્ષેત્ર, (૬)

રમ્યકવર્ષક્ષેત્ર, અને (૭) મહાવિદેહક્ષેત્ર

જંબૂદ્વીપમાં સાત વર્ષધર પર્વતો આવેલા છે—(૧) ક્ષુદ્ર હિમવાન (૨) મહાહિમવાન (૩) નિષધ, (૪) નીલવાન (૫) શિખરી, (૬) અને મન્દર (૭)—

જંબૂદ્વીપમાં સાત મહાનદીઓ કહી છે, જે પૂર્વમાં વહીને લવણસમુદ્રને મળે છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) સિંધુ, (૨) રોહિતાંશા, (૩) હરિકાન્તા, (૪) સીતોદા, (૫) નારીકાન્તા, (૬) રુદ્રમકૂલા અને (૭) રક્તાવતી

ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધમાં સાત વર્ષક્ષેત્ર કહ્યાં છે—લરતથી લઈને મહાવિદેહ પર્યન્તના સાત ક્ષેત્રો અહીં અડધું કરવા. ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધમાં સાત વર્ષધર પર્વતો આવેલા છે—(૧) ક્ષુદ્ર હિમવાન (૨) મહા હિમવાન (૩) નિષધ, (૪) નીલવાન (૫) રુદ્રમી, (૬) શિખરી અને (૭) પૂર્વમન્દર.

ધાતકીખંડ દ્વીપમાં સાત મહાનદીઓ પૂર્વમાં વહીને કાલોદ સમુદ્રને જઈ મળે છે. તેમનાં નામ—(૧) ગંગા, (૨) રોહિતા, (૩) હી, (૪) સીતા (૫) નરકાન્તા, (૬) સુવર્ણકૂલા અને (૭) રક્તા. ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધની આ સાત મહાનદીઓ પશ્ચિમ તરફ વહીને લવણ સમુદ્રને જઈ મળે છે—

સ્થાન—૮૧

(૧) સિંધુ, (૨) રોહિતાંશા, (૩) હરિકાન્તા, (૪) સીતોદા, (૫) નારીકાન્તા (૬) રુદ્રમકૂલા અને (૭) રક્તાવતી.

ધાતકીખંડ દ્વીપના પશ્ચિમાર્ધમાં નીચે પ્રમાણે સાત વર્ષક્ષેત્ર છે—(૧) લરતક્ષેત્ર, (૨) ઐરપત ક્ષેત્ર, (૩) હૈમવતક્ષેત્ર, (૪) હૈરણ્યવતક્ષેત્ર, (૫) (૬) રમ્યકવર્ષક્ષેત્ર અને (૫) મહાવિદેહક્ષેત્ર. અહીં જે પૂર્વમાં વહેતી મહા નદીઓ કહી છે તે લવણસમુદ્રમાં જઈ મળે છે, અને પશ્ચિમ તરફ વહેતી સાત મહાનદીઓ કાલોદ સમુદ્રમાં જઈ મળે છે. બાકીનું સમસ્ત કથન આગળના કથન પ્રમાણે સમજવું. પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના પૂર્વ ભાગમાં સાત સાત વર્ષક્ષેત્રનાં નામો ઉપર પ્રમાણે જ સમજવા. અહીં જે મહાનદીઓ પૂર્વ તરફ વહે છે, તેઓ પુષ્કરોદ સમુદ્રમાં જઈ મળે છે અને જે મહાનદીઓ પશ્ચિમ તરફ વહે છે, તેઓ કાલોદ સમુદ્રમાં જઈ મળે છે. બાકીનું સમસ્ત કથન પૂર્વોક્ત કથન પ્રમાણે જ સમજી લેવું. એજ પ્રકારનું કથન તેના પશ્ચિમાર્ધ વિષે પણ અડધું કરવું જોઈએ આ કથનમાં વિશેષતા એટલી જ છે કે અહીં પૂર્વ તરફ વહેતી નદીઓ કાલોદ સમુદ્રમાં જઈ મળે છે અને પશ્ચિમ તરફ વહેતી નદીઓ પુષ્કરોદ સમુદ્રમાં જઈ મળે છે સર્વત્ર વર્ષક્ષેત્રો, વર્ષધર પર્વતો અને નદીઓનું કથન કરવું જોઈએ. “સમર્પયન્તિ” આ પદનો અર્થ “સમુદ્રને મળે છે,” એવો થાય છે. ॥ સૂ. ૧૬ ॥

મનુષ્યક્ષેત્રનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે તેથી હવે સૂત્રકાર મનુષ્યક્ષેત્રમાં જેનો સદ્ભાવ છે એવા ભૂતકાલિન ઉત્સર્પિણીમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને આ અવસર્પિણીમાં ઉત્પન્ન થયેલા કુલકરોની તથા આ અવસર્પિણીમાં ઉત્પન્ન થયેલી કુલકરોની ભાર્યાઓની, તથા આગામી ઉત્સર્પિણીકાળમાં ઉત્પન્ન થનારા કુલકરોની, વૃક્ષોની, ચક્રવર્તી સંબંધી નીતિઓની, એકેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય રત્નોની અને હુબ્ધમા સુષમા રૂપ કાળની વક્તવ્યતાનું ચાર સૂત્રો દ્વારા નિરૂપણ કરે છે. “જંબુદીપે દીપે મારહે વાસે ત્રીયાણ ઉત્સર્પિણીય ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—જંબુદ્વીપ નામના દ્વીપના ભરતવર્ષમાં અતીત ઉત્સર્પિણીકાળમાં નીચે પ્રમાણે સાત કુલકરો થઈ ગયા છે—(૧) મિત્રદામા, (૨) સુદામા, (૩) સુપાર્શ્વ (૪) સ્વયંપ્રભ, (૫) વિમલઘોષ, (૬) સુશ્રોષ અને (૭) મહાઘોષ. ૧ ૧ ।

જંબુદ્વીપના ભરતવર્ષમાં આ અવસર્પિણીકાળમાં સાત કુલકરો થઈ ગયા છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે હતાં—(૧) વિમલવાહન, (૨) ચક્ષુભાન, (૩) યશસ્વાન, (૪) અભિચન્દ્ર, (૫) પ્રસેનજિત (૬) મરુદેવ અને (૭) નાભિ આ સાત કુલકરોની સાત ભાર્યાઓનાં નામ આ પ્રમાણે હતાં—(૧) ચન્દ્રયશા (૨) ચન્દ્રકાન્તા, (૩) સુરૂપા, (૪) પ્રતિરૂપા, (૫) ચક્ષુકાન્તા, (૬) શ્રીકાન્તા અને (૭) મરુદેવી. ૧ ૨ ।

જંબુદ્વીપના ભરતવર્ષમાં આગામી ઉત્સર્પિણીકાળમાં આ સાત કુલકરો થશે—(૧) મિત્રવાહન, (૨) સુભૌમ, (૩) સુપ્રભ, (૪) સ્વયંપ્રભ, (૫) દત્ત (૬) સૂક્ષ્મ અને (૭) સુખન્ધુ.

વિમલવાહન કુલકરના સમયમા સાત પ્રકારના વૃક્ષો લોકોને ઉપલોગ્ય રૂપે કામ આવ્યા. તે સાત પ્રકારનાં વૃક્ષોનાં નામો આ પ્રમાણે સમજવા—

(૧) મત્તાંગક, (૨) ભૃંગ, (૩) ચિત્રાંગ, (૪) ચિત્રરસ, (૫) મણિયંગ, (૬) અનગ્ર અને (૭) કલ્પવૃક્ષ. આ સૂત્રોનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

નીતિમર્યાદાના સ્થાપનારને કુલકર કહે છે. અતીત ઉત્સર્પિણીકાળમાં મધ્ય જંબૂદ્વીપના ભરતવર્ષમાં મિત્રદામ આદિ સાત કુલકરો થયા હતા. જંબૂદ્વીપના ભરતવર્ષમાં વર્તમાન અવસર્પિણીકાળમાં વિમલવાહન આદિ સાત કુલકરો થઈ ગયા છે. તે વિમલવાહન આદિ સાત કુલકરોની સાત ભાર્યાઓનાં નામ અનુક્રમે ચન્દ્રયશા વગેરે હતા. જંબૂદ્વીપમાં આવેલા ભરતવર્ષમાં આગામી ઉત્સર્પિણીકાળમાં મિત્રવાહન આદિ સાત કુલકરો થશે.

વિમલવાહન કુલકરના કાળમાં રહેતા લોકોને લોજનાદિ ઉપલોગને માટે ઉપયોગી એવાં સાત પ્રકારના કલ્પવૃક્ષોની પ્રાપ્તિ થઈ.

(૧) મત્તાંગક—આનંદજનક પેયપદાર્થો અહીં ‘મત્ત’ પદ વડે ગૃહીત થયા છે. અથવા આનંદદાયક પેય વસ્તુ જ જેમના અવયવો છે એવાં આનંદદાયક પદાર્થો ઉત્પન્ન કરનારા વૃક્ષોને મત્તાંગક કહે છે. (૨) વિવિધ પ્રકારના ભૃંગાર આદિ પાત્રો આપનારાં વૃક્ષોને ભૃંગવૃક્ષો કહે છે. (૩) વિવિધ માલાઓ જેમાંથી અને છે એવાં વૃક્ષોને ચિત્રાંગ વૃક્ષો કહે છે (૪) જે વૃક્ષો મધુરાદિ વિવિધ રસોના પ્રદાતા હોય છે તેમને ચિત્રરસ કહે છે. (૫) મણિમય ભૂષણોમાં જેઓ કારણભૂત હોય છે તેમને, અથવા મણિમય ભૂષણો દેનારાં જે વૃક્ષો હોય છે તેમને અહીં ‘મણિયંગ’ પદ વડે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે (૬) વિવિધ વસ્ત્રો પ્રદાન કરનારા વૃક્ષોને ‘અનગ્ર’ પદ દ્વારા ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે. તેમને અનગ્ર કહેવાનું કારણ એ છે કે તેઓ મનુષ્યોને વસ્ત્રનું પ્રદાન કરીને તેમની નગ્નતાને ઢાંકવામાં મદદરૂપ અને છે. (૭) જે વૃક્ષો સકલ મનોરથો પૂર્ણ કરનારા હોય છે. ઇચ્છિત વસ્તુ આપનારાં હોય છે, તે વૃક્ષોને કલ્પવૃક્ષો કહે છે. આ સાતે પ્રકારના કલ્પવૃક્ષો તે યુગના લોકોના ઉપલોગની સામગ્રી પૂરી પાડનારાં હતાં. આ સાતે પ્રકારના કલ્પવૃક્ષોની ઉત્પત્તિ વિમલવાહન નામના પહેલા કુલકરના સમયમાં થઈ હતી ॥ સૂ ૧૭ ॥

કુલકરો મૌજૂદ હોય ત્યારે પણ કોઈને કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા અપરાધ થઈ જાય છે. અપરાધીને શિક્ષા કરવામાં આવે છે, તેથી હવે સૂત્રકાર દંડ-નીતિનું કથન કરે છે. “ સત્ત્વિદ્યા દંડનીર્દ પળ્લતા ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૧૮)

દંડનીતિ ૭ પ્રકારની કહી છે—(૧) હક્કાર, (૨) માકાર, (૩) ધિક્કાર, (૪) પરિભાષા, (૫) મંડલબન્ધ, (૬) ચારક અને (૭) છઞ્વીચ્છેદ.

અપરાધીઓને શિક્ષા કરવી તેનું નામ દંડ છે. દંડમાં, દંડની અથવા દંડ રૂપ જે નીતિ છે, તેનું નામ દંડનીતિ છે. તે દંડનીતિના હક્કાર આદિ પૂર્વોક્ત સાત પ્રકાર કહ્યા છે.

(૧) હક્કાર—“ હક્ ” ધાતુ અધિશેષ અર્થનો વાચક છે. આ હક્ કરવો તેનું નામ હક્કાર છે. “ તમે આવું અનુચિત કાર્ય કયું ! ” આ પ્રકારે કહેવું તેનું નામ હક્કાર દંડ છે. પહેલા અને બીજા કુલકરના સમયમાં અપરાધીને હક્કાર દંડ જ દેવામાં આવતો હતો. તે દંડને પાત્ર બનનાર વ્યક્તિને એવું લાગતું હતું કે જાણે તેનું સર્વસ્વ હરી લેવામાં આવ્યું છે. આટલો જ દંડ સહન કરનાર વ્યક્તિ ફરી અપરાધ કરવાની હિંમત કરતી નહીં.

(૨) માકાર—“ મા ” આ પદ નિષેધવાચક છે. “ આ પ્રકારનું કૃત્ય ન કરો. ” આ પ્રકારના પ્રતિષેધક વચનનું ઉચ્ચારણ કરવું તેનું નામ ‘માકાર’ છે. ત્રીજા અને ચોથા કુલકરના સમયમાં આ પ્રકારનો દંડ પ્રચલિત હતો. ઘણા ભારે અપરાધ કરનારને જ આ દંડને પાત્ર બનવું પડતું હતું. સામાન્ય અપરાધ કરનારને તો ત્યારે પણ હક્કાર દંડ જ દેવામાં આવતો હતો.

(૩) ધિક્કાર—“ ધિગ્ ” આ ધાતુ અધિશેષના અર્થમાં વપરાય છે. કોઈ અપરાધીને “ ધિક્કાર છે તને, આવું કામ કરતાં તને શરમ પણ ન આવી ? ”, આ પ્રમાણે ધિક્કારવો તેનું નામ ધિક્કાર દંડ છે. પાંચમાં, છઠ્ઠા

અને સાતમાં કુલકરના સમયમાં ઘણો જ ભારે અપરાધ કરનારને આ પ્રકારના દંડને પાત્ર બનવું પડતું તે કુલકરના સમયમાં મધ્યમ અપરાધ કરનારને માકાર રૂપ દંડને પાત્ર બનવું પડતું અને સામાન્ય અપરાધ કરનારને હકકાર રૂપ દંડને પાત્ર બનવું પડતું. હકકાર આદિના વિષયમાં એવું કહ્યું છે કે—“પદમ બીયાળ પદમા ” ઇત્યાદિ.

(૪) “ અપરાધી પ્રત્યે કોપાયમાન થઇને એવું કહેવું કે તું આ પ્રકારનું કૃત્ય મા કર.” ઇત્યાદિનું નામ પરિભાષા દંડ છે.

(૫) મંડલ એટલે ક્ષેત્ર અપરાધીને કોઈ નિર્દિષ્ટ ક્ષેત્રમાં જ રોકી રાખવો તેનું નામ મંડલબન્ધ છે. “ તમારે આ સ્થાન છોડીને જવું નહીં-અમુક મર્યાદિત સ્થાનમાં જ તમારે રહેવું.” આ પ્રકારની આજ્ઞાનું નામ મંડલબન્ધ છે. અથવા પુરુષ મંડલરૂપે અથવા સમુદાય રૂપે એકત્રિત ન થવું, એવી આજ્ઞાનું નામ મંડલ બન્ધ છે.

(૬) અપરાધીને જોલમાં પૂરવો તેનું નામ ચારક દંડ છે.

(૭) અપરાધીના હાથ, પગ, કોન, નાક આદિ અવયવોને છેદી નાખવા તેનું નામ છવિચ્છેદ દંડ છે.

પરિભાષા આદિ છેલ્લી ચાર દંડનીતિઓ ભરતના કાળમાં પ્રચલિત થઇ હતી. કહ્યું પણ છે કે—“પરિમાસળાઝ પદમા ”

ભરતની માન્યતા પ્રમાણે આ ચાર પ્રકારની દંડનીતિઓ છે—

(૧) પરિભાષણ, (૨) મંડલબન્ધ, (૩) ચારક અને (૪) છવિચ્છેદ.
॥ સૂ. ૧૬ ॥

“ યગમેગસ ણં રન્નો ચઝરંતચ્ચક્કવડિસ્સ ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૧૮)

ચક્રવર્તી રાજાકે એકેન્દ્રિય પંચેન્દ્રિયવાલે રત્નોંકા નિરૂપણ

સૂત્રાર્થ—પ્રત્યેક આતુરન્ત ચક્રવર્તી રાજા પાસે સાત એકેન્દ્રિય રત્નો હોય છે. તે સાત એકેન્દ્રિય રત્નોનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) ચક્રરત્ન, (૨) છત્રરત્ન, (૩) ચર્મરત્ન, (૪) દંડરત્ન, (૫) અસિરત્ન, (૬) મણિરત્ન અને (૭) કાકિણીરત્ન. આ સાતે રત્નો પૃથ્વીના પરિણામ રૂપ હોવાથી તથા પોત પોતાની જાતિમાં સર્વોત્તમ હોવાથી તેમને રત્ન રૂપ કહેવામાં આવેલ છે. કહ્યું પણ છે કે—“ રત્નં નિગચ્છતે સ્ત ” ઇત્યાદિ.

એકેન્દ્રિય રત્નાદિકોનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે—“ ચક્કં હત્તં દંડો ” ઇત્યાદિ—

ચક્ર છત્ર અને દંડ, આ ત્રણ રત્નો ચાર હાથ પ્રમાણવાળાં છે. તિર્યંગ કૃત્તાવેલા જે બન્ને હાથ છે તેમનું નામ વ્યામ છે. ચર્મરત્નની લાંબાઈ જે હાથ પ્રમાણ કહી છે, તલવાર (અસિરત્ન) લાંબાઈ ૩૨ આંગળ પ્રમાણ છે. મણિરત્ન ચાર અંગુલ પ્રમાણ, અને કાકિણી રત્ન પણ ચાર અંગુલ પ્રમાણ માપનું હોય છે. ચતુરન્ત ચક્રવર્તીના સાત પંચેન્દ્રિય રત્નો નીચે પ્રમાણે હોય છે—(૧) સેનાપતિ, (૨) ગાથાપતિ-કોઠારનો અધિકારી, (૩) સારથી-રથકાર, (૪) પુરોહિત, (૫) સ્ત્રીરત્ન, (૬) અશ્વરત્ન અને (૭) હસ્તિરત્ન.

આ પ્રકારના કુલ ૧૪ રત્નો ચક્રવર્તી પાસે હોય છે. આ પ્રત્યેક રત્ન એક-એક હજાર યજ્ઞ વડે અધિષ્ઠિત હોય છે. ॥ સૂ. ૧૯ ॥

દુષ્પમ - સુષમ કાલ જ્ઞાનકા કથન

“સત્ત્વિં ઠાણેહિં ઓગાઢં ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—દુષમકાળ આ સાત સ્થાનોની અપેક્ષાએ ઉત્કર્ષાવસ્થાવાળો હોય છે—(૧) ત્યારે યોગ્ય કાળે (વર્ષા ઋતુમાં) વર્ષા થતી નથી, (૨) અકાળે વર્ષા થાય છે. (૩) અસાધુઓની પૂજા થાય છે, (૪) સાધુઓની પૂજા થતી નથી, (૫) ગુરુજનો પ્રત્યે નિશ્ચલાવ વધતો જાય છે, (૬) મન સંતાપથી યુક્ત રહે છે અને (૭) વાચિક દુઃખનો પણ સદ્ભાવ રહે છે.

સુષમકાળ આ સાત સ્થાનોની અપેક્ષાએ ઉત્કર્ષાવસ્થાવાળો હોય છે—(૧) અકાળે વૃદ્ધિનો અભાવ (૨) ઉચિત સમયે વૃદ્ધિનો સદ્ભાવ. (૩) અસાધુઓના પૂજાસત્કારનો અભાવ, (૪) સાધુઓના પૂજાસત્કારનો સદ્ભાવ, (૫) ગુરુજનો પ્રત્યે સાચા ભાવનો સદ્ભાવ (૬) માનસિક દુઃખનો અભાવ અને (૭) વાચિક દુઃખનો અભાવ. આ સૂત્રમાં ‘ગુરુજન’ પદ માતા, પિતા, ધર્માચાર્ય આદિનું વાચક છે. ॥ સૂ. ૨૦ ॥

દુષ્પમા અને સુષમાકાળ સાંસારિક જીવોને અનુક્રમે દુઃખ અને સુખનો અનુભવ કરાવનારા હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર સાંસારિક જીવોની પ્રશ્નપૂછા કરે છે—“સત્ત્વિહા સંસારસમાવન્તગા જીવા પળ્લન્તા ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૨૧) ટીકાર્થ—સંસાર સમાપન્નક જીવતા (સંસારી જીવતા) નીચે પ્રમાણે સાત પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) નૈરયિક, (૨) તિર્યંગ્યોનિકનર, (૩) તિર્યંગ્યોનિક સ્ત્રીઓ, (૪) મનુષ્ય, (૫) મનુષ્ય જાતિની સ્ત્રીઓ, (૬) દેવો અને (૭) દેવીઓ. મનુષ્ય, તિર્યંગ્ય અને દેવોમાં નર અને નારી જાતિનો સદ્ભાવ હોય છે, તે કારણે પ્રત્યેકમાં દ્વિવિધતા બતાવી છે. નારકોમાં માત્ર નપુસકલિંગતા (નાન્યેતર જાતિ) જ

સંલવી શકે છે તેથી તેમનો એક જ પ્રકાર પડે છે. આ પ્રકારે અહીં સંસારી જીવોના સાત પ્રકારો બતાવવામાં આવ્યા છે. ॥ સૂ. ૨૧ ॥

આયુના સદ્ભાવમાં જ સંસારી જીવોનું સંસારમાં પરિભ્રમણ થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર આયુલેહોનું (આયુના વિનાશનું) નિરૂપણ કરે છે—

‘સત્ત્વિહે આત્મેષ્વર્ણજે’ ઇત્યાદિ—(સૂ. ૨૨)

આયુના લેહ સાત પ્રકારના કહ્યા છે. તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—
(૧) અધ્યવસાન, (૨) નિમિત્ત, (૩) આહાર, (૪) વેદના, (૫) પરાઘાત, (૬) સ્પર્શ અને (૭) આનપ્રાણ.

ટીકાર્થ—“આયુલેહ” આ પદ દ્વારા આયુનો વિનાશ” અહીં અર્થ સમજવાનો છે. તે આયુવિનાશના સાત લેહોનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે. રાગ, રોગ અને લય રૂપ આત્માના પરિણામને અધ્યવસાન કહે છે. દંડક શાસ્ત્ર આદિને નિમિત્ત કહે છે. જો તે બંને આયુવિનાશમાં કારણભૂત બને છે, છતાં પણ તેમને પોતાને જ અહીં જે આયુલેહરૂપ કહેવામાં આવ્યા છે તે કારણમાં કાર્યના ઉચ્ચારની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવેલ છે. પ્રમાણથી વધારે આવું તેનું નામ આહાર (આહાર રૂપ કારણ) છે હૃદયશૂલ આદિનું નામ વેદના (વેદના રૂપ કારણ) છે. કૂવા કે ખાડામાં પડવું તેનું નામ પરાઘાત (પરાઘાત રૂપ કારણ) છે, કાળા નાગ આદિનો દંશ (ડંખ) લાગવો તેનું નામ સ્પર્શ (સ્પર્શરૂપ કારણ) છે અને શ્વાસોચ્છવાસનો વિરોધ થવો તેનું નામ આણુપ્રાણ (આણુપ્રાણ રૂપ કારણ) છે. આ સાત પ્રકારના કારણોને લીધે આયુનો (જીવનનો) અન્ત આવી જાય છે. અહીં એવું સમજવું જોઈએ કે આ પ્રકારનો આયુલેહ સોપકમ આયુવાળાઓમાં જ સંલવી શકે છે. નિરુપકમ આયુવાળામાં આ પ્રકારના આયુલેહનો સદ્ભાવ હોતો નથી.

શંકા—ધારો કે કોઈ જીવે ૧૦૦ વર્ષના આયુનો બંધ કર્યો છે. જો તેનું આયુબંધ વચ્ચે જ સમાપ્ત થઈ જાય, તો એ પ્રકારની માન્યતામાં કૃત-

સ્થા ૦—૮૩

વિનાશ નામના દોષનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે અને અકૃતના અભ્યાગમનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે જે કર્મ તેણે કર્યું નથી તેના દ્વારા તેની આયુનો વિનાશ થયો છે. આ બંને પ્રકારના દોષોના સદ્ભાવે કરીને જીવને મોક્ષમાં અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થશે અને ચારિત્રાદિની આરાધનાની જીવની પ્રવૃત્તિ ખંધ પડી જશે.

“કમ્મોવક્કમિજ્જહ” ઇત્યાદિ—

આ ગાથામાં એ જ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે “જો આયુનો અકાળે નાશ થવાની વાત સ્વીકારવામાં આવે, તો કૃતપ્રજ્ઞાશ અને અકૃતાભ્યાગમ આ બે દોષ ઉપસ્થિત થાય છે,” ઇત્યાદિ—

ઉત્તર—જે માણસને ભસ્મક વ્યાધિ થયો હોય એવો માણસ અન્ય માણસ દ્વારા ૧૦૦ વર્ષમાં ખાઈ શકાય તેટલા ભોજનને પણ એક જ વખતમાં ખાઈ જાય છે, એટલું જ નહીં પણ એ ભોજનને તે પચાવી પણ શકે છે. તો જે પ્રકારે તેને કૃતપ્રજ્ઞાશ અને અકૃતાભ્યાગમ દોષનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી એજ પ્રમાણે અહીં પણ તે બંને પ્રકારના દોષો લાગવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી કહ્યું પણ છે કે—

“ન હિ દીઠ્ઠકાલિયસ્સ” ઇત્યાદિ—

આ ગાથાઓનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—દીર્ઘકાલિક કર્મની પણ જલ્દી અનુભૂતિ થઈ જવાથી તેનો શીઘ્ર નાશ થઈ જાય છે, આ વાતને સ્વીકારવામાં કોઈ પણ વાંધો રહેતો નથી. એ જ વાતને નીચેના દૃષ્ટાંતો દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—જે ભોજન અન્ય માણસ દ્વારા ઘણા લાંબા કાળે પચાવી શકાય એવું હોય છે એ જ ભોજનને ભસ્મક વ્યાધિવાળો જલ્દી પચાવી શકે છે. જે ક્ષણ વૃક્ષની ઉપર જ લાગેલું રહે તેને પાકવાને માટે લાંબો સમય લાગે છે, પરંતુ એ જ ક્ષણે જ્યારે ઘાસ આદિમાં રાખી મૂકવામાં આવે છે ત્યારે તે જલ્દી પાકી જાય છે—આ પ્રકારે તેનું જલ્દીથી પાકવું તેનું નામ જ ‘અકાલે પાકવું’ છે. એ જ પ્રમાણે વિખરાઈને પડેલા દોરડાને બળી જતાં વાર લાગે છે, પણ જો એ જ દોરડાનો વીંટો કરીને તેને બાળવામાં આવે તો જલ્દી બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે. એ જ પ્રમાણે એકવડું વસ્ત્ર જલ્દી સૂકાય છે પણ ઘડી કરેલું વસ્ત્ર સૂકાતાં વાર લાગે છે. એ જ પ્રમાણે જ્યારે નિમિત્ત મળે ત્યારે દરેક કર્મનો અકાલે પણ વિનાશ થઈ શકે છે. તો આ પ્રકારની માન્યતા સ્વીકારવામાં અકૃતાભ્યાગમ અને કૃતપ્રજ્ઞાશ જેવા દોષોનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી. ॥ સ્. ૨૨ ॥

આ આયુભેદ ક્યારેક સમસ્ત જીવોમાં હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર જીવોના સાત પ્રકારોનું કથન કરે છે—

“ સત્તવિદ્ધા સર્વ જીવા પળ્લતા ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૨૩)

ટીકાર્થ—સમસ્ત જીવોના નીચે પ્રમાણે સાત પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) પૃથ્વીકાયિક, (૨) અપૃથ્વીકાયિક, (૩) તેજસ્કાયિક, (૪) વાયુકાયિક, (૫) વનસ્પતિકાયિક, (૬) ત્રસકાયિક અને (૭) અકાયિકા અથવા જીવોના આ પ્રમાણે સાત પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) કૃષ્ણલેશ્યાવાળા, (૨) નીલલેશ્યાવાળા, (૩) કાપોતલેશ્યાવાળા, (૪) પીતલેશ્યાવાળા, (૫) પક્ષલેશ્યાવાળા, (૬) શુક્લલેશ્યાવાળા અને (૭) અલેશ્યાવાળા.

અહીં ‘ સમસ્ત જીવો ’ આ પ્રકારના કથન દ્વારા સંસારી જીવો અને મુક્ત જીવોને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે. સિદ્ધ જીવોને અકાયિક કહે છે, કારણ કે તેમનામાં ૬ પ્રકારના શરીરોનો સંહસ્રાપ હોતો નથી. “ અલેશ્ય ” આ પદ વડે સિદ્ધ જીવોને અથવા અયોગીઓને (મન, વચન અને કાયાના યોગથી રહિત જીવોને) ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે. ॥ સૂ. ૨૩ ॥

મહીનાથ ભગવાનૂકા વર્ણન

આગલા સૂત્રમાં કૃષ્ણાદિ લેશ્યાવાળા જીવોની વાત કરવામાં આવી. કૃષ્ણ લેશ્યાવાળા જીવો મરીને નારકોમાં પણ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જેમ કે બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીની બાબતમાં એવું જ બન્યું હતું. આ પ્રકારના પૂર્વસૂત્ર સાથેના સંબંધને લીધે હવે સૂત્રકાર બ્રહ્મદત્તના વિષયમાં કથન કરે છે—

“ વ્રમદત્તેજ રાયા ચાચરંત ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૨૫)

ટીકાર્થ—બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીના શરીરની જિંદગી સાત ધનુષપ્રમાણ હતી તેનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૭૦૦ વર્ષનું હતું. તેટલા પૂરા આયુષ્યને લોગવીને કાળને અવસર આવતા કાળધર્મ પામીને, તે નીચે સાતમી નરકમાં અપ્રતિષ્ઠાના નામના નરકવાસમાં નારકની પર્વાયે ઉત્પન્ન થયો છે. ॥ સૂ. ૨૪ ॥

બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તી હોવાને કારણે ઉત્તમ પુરુષ રૂપ હતો. પૂર્વસૂત્રની સાથે ઉત્તમ પુરુષ વિશેષ રૂપ સમાનતાના સંબંધને લીધે હવે સૂત્રકાર મલ્લિ (મલ્લિનાથ અહંત) ની પ્રરૂપણા કરે છે—

“મલ્લીણં અરહા ” ઇત્યદિ—(સૂ. ૨૫)

ટીકાર્થ—પ્રતિબુદ્ધિ આદિ ૬ રાજ્યોની સાથે સાતમાં મલ્લિ અહંતે (મલ્લિ વિદેહ રાજ્યની કુંવરી હતી) દ્રવ્ય અને ભાવની અપેક્ષાએ મુંડિત થઇને આગારાવસ્થા (ગૃહસ્થાવસ્થા) ના ત્યાગ પૂર્વક અણુગારાવસ્થા અંગીકાર કરી હતી.

મલ્લી વિદેહરાજની ઉત્તમ કન્યા હતી મિથિલા નામના જનપદને વિદેહ કહેતા હતા. મલ્લીનાથ ૧૬ માં તીર્થંકર થઈ ગયા. તેમણે પ્રતિબુદ્ધિ આદિ ૬ રાજ્યોની સાથે પ્રવ્રજ્યા લીધી હતી.

પ્રતિબુદ્ધિ અયોધ્યાનો અધિપતિ હતો. અન્દ્રછાય નામનો રાજ્ય અંગ દેશનો અધિપતિ હતો. અંગદેશની રાજધાની ચમ્પા નગરી હતી.

રુક્મી—નામનો રાજ્ય કુણ્ડાલ નામના જનપદનો અધિપતિ હતો. તેની રાજધાની શ્રાવસ્તી હતી.

શંખનામનો રાજ્ય કાશી નામના જનપદનો અધિપતિ હતો. તેની રાજધાની પારાણસી હતી.

અદ્વીનશત્રુ—કુરુદેશનો અધિપતિ હતો. તેની રાજધાની હસ્તિનાપુર હતી.

જિતશત્રુ—પાંચાલ દેશનો અધિપતિ હતો. તેની રાજધાની કામ્પિસ્થ નગર હતું.

મલ્લીએ પ્રતિબુદ્ધિ અન્દ્રછાય રુક્મી, શંખ, અદ્વીનશત્રુ અને જિતશત્રુ, આ છ રાજ્યો સાથે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી હતી. અહીં પ્રવ્રજ્યામાં

મદ્વિલ અર્હંત અને બીજા ૬ રાજાઓ મળીને જે સમક પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે, તે પ્રતિબુદ્ધિ આદિ પ્રધાન (ઉત્તમ) પુરુષોની અપેક્ષાએ જ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે, એમ સમજવું. જો એ પ્રમાણે માનવામાં ન આવે તો જ્ઞાતાસૂત્ર અને સમવાયાંગસૂત્રના કથન કરતાં આ કથન વિરુદ્ધ પડે છે. જ્ઞાતાસૂત્રમાં એવું કહ્યું છે કે—“ બાહ્ય પરિષદાના ૩૦૦ પુરુષોની સાથે, અભ્યન્તર પરિષદાના ૩૦૦ પુરુષોની સાથે અને આભ્યન્તર પરિષદાની ૩૦૦ સ્ત્રીઓ સાથે મદ્વિલ લગવાને પ્રવ્રજ્યા લીધી હતી. ”

સમવાયાંગ સૂત્રમાં પણ એવું જ કહ્યું છે કે—“ વાસો મલ્લો તિહિંર સપહિં ” “ પાર્શ્વનાથ લગવાન અને મદ્વિલનાથ લગવાને ૩૦૦-૩૦૦ પુરુષોની સાથે પ્રવ્રજ્યા લીધી હતી. ” આ કથન તો માત્ર પુરુષોની અપેક્ષાએ જ કરવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાતા સૂત્રમાં મદ્વિલના ચરિત્રનું સવિસ્તર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. “ પ્રવ્રજિત ” આ પુદ્વિલગ વાયક શબ્દનો જે પ્રયોગ અહીં કરાયો છે, તે અર્હંતની અપેક્ષાએ કરાયો છે, એમ સમજવું. ॥સૂ રપા॥

દર્શનકે સ્વરૂપકા નિરૂપણ

ઉપરના સૂત્રમાં મદ્વિલ આદિ પ્રવ્રજિત થયાની વાત કરી. તેમને સમ્યગ્દર્શન થવાથી જ તેઓ પ્રવ્રજિત થયા હતા. પૂર્વસૂત્ર સાથે આ પ્રકારના સંબંધને લીધે હવે સૂત્રકાર દર્શનનું નિરૂપણ કરે છે—

“સત્તત્ત્વિદ્દે વંસણે પળ્લત્તે ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૨૬)

ટીકાર્થ—દર્શનના સાત પ્રકાર કહ્યા છે. જેના દ્વારા અથવા જેના સદ્ભાવમાં પદાર્થને શ્રદ્ધાનો વિષય બનાવી શકાય છે, અથવા બાણી શકાય છે, તેનું નામ દર્શન છે. તે દર્શનના નીચે પ્રમાણે ૭ પ્રકાર કહ્યા છે—

(૧) સમ્યગ્દર્શન, (૨) મિથ્યાદર્શન, (૩) સમ્યગ્ મિથ્યાદર્શન, (૪) ચક્ષુર્દર્શન, (૫) અચક્ષુર્દર્શન, (૬) અવધિદર્શન અને (૭) કેવલદર્શન.

સમ્યગ્દર્શન (સમ્યકત્વ), મિથ્યાદર્શન (મિથ્યાત્વ), અને સમ્યગ્-મિથ્યાદર્શન (મિશ્રદર્શન), આ ત્રણે દર્શન દર્શન મોહનીય કર્મના લેહોના

ક્ષયથી, ક્ષયોપશમથી અને ઉદયથી ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે તેમનો સ્વભાવ તથાવિધ (તે પ્રકારની) રૂચિ રૂપ હોય છે. તથા ચક્ષુર્દર્શનાદિ બાકીના ચાર દર્શન તો દર્શનાવરણીય કર્મના જે ચાર ભેદ છે તેમના ક્ષય અને ઉપ-શમથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેમનો સ્વભાવ સામાન્ય રૂપે પદાર્થોને ગ્રહણ કરવાનો હોય છે. અહીં ‘ દર્શન ’ પદ શ્રદ્ધા અને સામાન્ય ગ્રહણનું વાચક છે, તેથી દર્શન સાત પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે, એમ સમજવું. ॥ સૂ. ૨૭ ॥

આગલા સૂત્રના અન્ત ભાગમાં કેવલદર્શનનો ઉલ્લેખ થયો છે. છદ્મ-સ્થાવસ્થા દૂર થયા બાદ જ કેવલદર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી હવે સૂત્ર-કાર છદ્મસ્થાવસ્થા સાથે સંબંધ ધરાવતા સૂત્રનું કથન કરે છે--

છદ્મસ્થાવસ્થાસે પ્રતિબદ્ધ સૂત્રકા કથન

“ છઝમત્વ વીયરાગેળ ” ઇત્યાદિ--(સૂ. ૨૭)

ટીકાર્થ-જ્ઞાનાવરણ, અને દર્શનાવરણ રૂપ બે આવરણો જેની પર વ્યાપેલાં છે અને જેના અન્તરાય કર્મનો ઉદય છે, એવા જીવને છદ્મસ્થ કહે છે. એવો છદ્મસ્થ મનુષ્ય અનુત્પન્ન કેવળજ્ઞાન અને અનુત્પન્ન કેવળદર્શનવાળો હોય છે. અહીં છદ્મસ્થને જે વીતરાગ કહ્યો છે, તે વીતરાગોદયવાળો હોવાથી કહ્યો છે. ઉપશાન્ત મોહ અને ક્ષીણમોહની અવસ્થાના સદ્ભાવમાં જીવ છદ્મસ્થ-વીતરાગ બને છે. મોહનીયકર્મની પ્રકૃતિઓનો ક્ષય અથવા ઉપશમ થઈ જવાને કારણે તે છદ્મસ્થ વીતરાગ મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિઓને છોડીને સાત કર્મોની પ્રકૃતિઓનું વેદન કરે છે. તે સાત કર્મપ્રકૃતિઓ નીચે પ્રમાણે સથજવી--

(૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) વેદનીય, (૪) આયુ, (૫) નામ, (૬) ગોત્ર અને (૭) અન્તરાય. ॥ સૂ. ૨૭ ॥

હવે સૂત્રકાર છદ્મસ્થ અને કેવલીની વક્તવ્યતા વાળા એક સૂત્રનું કથન કરે છે--“ સત્ત ઠાળાઈં છઝમત્થે સવ્વ માવેળં ન જાણઈ ” ઇત્યાદિ (સૂ. ૨૮)

ટીકાર્થ-છદ્મસ્થ નીચેના સાત સ્થાનોને સર્વ ભાવે (પ્રત્યક્ષ રૂપે) જાણતો નથી અને દેખતો પણ નથી--(૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશાસ્તિકાય, (૪) અશરીર પ્રતિબદ્ધ જીવ, (૫) પરમાણુ પુદ્ગલ, (૬) શબ્દ અને (૭) ગન્ધ. પરન્તુ ઉત્પન્ન શ્રેષ્ઠ કેવળજ્ઞાન અને શ્રેષ્ઠ કેવળદર્શનવાળા કેવલી ભગવાન એ સાત સ્થાનોને પ્રત્યક્ષ રૂપે જાણી શકે છે અને દેખી શકે છે. પાંચમાં સ્થાનકના ત્રીજા ઉદ્દેશના દસમાં સૂત્રમાં આ બધા પદોની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે, તો તે વ્યાખ્યા ત્યાંથી વાંચી લેવી. ॥સૂ. ૨૮॥

ધર્માસ્તિકાય આદિ સાત સ્થાનોને, ઉત્પન્ન શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન દર્શનધારી જિનેશ્વર ભગવાન જાણી-દેખી શકે છે. એવા જિનેશ્વર વર્તમાન તીર્થમાં મહાવીર પ્રભુ થઈ ગયા છે, તેથી હવે સૂત્રકાર મહાવીર સ્વામીના સ્વરૂપનું વર્ણન નીચેના સૂત્રમાં કરે છે.

“સમળે ભગવં મહાવીરે” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૨૯)

ટીકાર્થ—શ્રમણ ભગવાન મહાવીર વજ્રકુપ્તનારાય સંહનનવાળા અને સમચતુરસ્ર સસ્થાનવાળા હતા. તેમના શરીરની ઊંચાઈ સાત હાથ પ્રમાણ હતી ॥ સૂ. ૩૦ ॥ હવે સૂત્રકાર ભગવાન દ્વારા પ્રરૂપિત સાત વિકથાઓનું કથન કરે છે.

“સત્ત વિક્કહાઓ પળ્લત્તાઓ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૩૦)

ચમરેન્દ્રાદિકેકે અનીક ઔર ઉનકે અનીકાધિપતિયોં કા નિરૂપણ

ટીકાર્થ—વિકથાઓ સાત કહી છે. તે સાત પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(૧) સ્ત્રીકથા (૨) લક્ષ્મીકથા, (૩) દેશકથા, (૪) રાજકથા, (૫) મૃદુકારુણિકી કથા, (૬) દર્શન લેદની કથા અને (૭) ચારિત્ર લેદની કથા.

સંયમની બાધક હોવાને કારણે વિરુદ્ધ જે કથાઓ છે—બોલવાની પદ્ધતિ છે, તેમને વિકથા કહે છે. એવી વિકથા સાત કહી છે. પહેલી ચાર વિકથાનું ચોથા સ્થાનકમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, હવે બાકીની ત્રણ વિકથાઓનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવે છે—જે કથા શ્રોતાના હૃદયમાં મૃદુભાવ ઉત્પન્ન કરી નાખે છે અને કરુણ રસમાળી હોય છે તેને મૃદુકારુણિકી વિકથા કહે છે. પુત્રાદિકેના મરણને કારણે જનિત દુઃખથી પીડાતા માતાપિતા આદિ દ્વારા કરાતા કરુણ પ્રલાપથી પ્રધાનતાવાળી આ વિકથા હોય છે. જેમ કે—

“હા પુત્ર ! પુત્ર ! હા વચ્છ ! વચ્છ !” ઇત્યાદિ—

“હે પુત્ર ! હે વત્સ ! તું મને છોડીને ચાલ્યો ગયો ! હવે હું કેને આધારે રહીશ ! હવે હું કેવી રીતે જીવી શકીશ !”

આ પ્રકારના વિજ્ઞાપની પ્રધાનતા પાળી અને સાંભળનારા હૃદયમાં પણ કરુણાભાવ ઉત્પન્ન કરનારી કરુણ રુદન સહિતની ઉક્તિને મૃદુકારુણિકી વિકથા કહે છે. જેનો પુત્ર મરણ પામ્યો છે એવી માતાની “હે પુત્ર” ઇત્યાદિ રૂપ જે હઃખ જે હ્રાખપૂર્ણ અને કરુણાભાવજનક પાણી હોય છે તેને મૃદુકારુણિકી વિકથા કહે છે.

કુતીર્થિકાના જ્ઞાનાદિના અતિશયની પ્રશંસા કરનારી જે કથા છે તેને દર્શન લેદિની કથા કહે છે. જેમ કે—

“સૂક્ષ્મચુક્તિશતોપેતં” ઇત્યાદિ—

“બૌદ્ધશાસન (બુદ્ધસિદ્ધાન્ત) સેંકડો સૂક્ષ્મ ચુક્તિઓથી યુક્ત છે. તેનો અભ્યાસ કરવાથી બુદ્ધિમાં અદ્ભુત પ્રખરતા આવી જાય છે. જેમની બુદ્ધિ તત્ત્વોનું અવગ્રહન કરનારી છે તેમણે જ આ સિદ્ધાન્તની રચના કરી છે. તેથી એવા બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તનું શ્રવણ અને મનન અવરય કરવું જોઈએ” આ પ્રકારની કથાથી શ્રોતાઓમાં બુદ્ધ પ્રત્યે અનુરાગ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. તે કારણે દર્શનમાં લેદ-શિલતા આવી જાય છે. તેથી આ પ્રકારની કથાને દર્શન લેદની વિકથા કહે છે.

ચારિત્ર લેદિની વિકથા—કિયાને ચારિત્ર કહે છે. આ કિયા રૂપ ચારિત્રનું લેદન કરવાના સ્વભાવવાળી જે કથા છે તેને ચારિત્ર લેદિની વિકથા કહે છે. જેમ કે—“આ જમાનામાં મહાવ્રતોની આરાધના તો થઈ શકતી જ નથી, કારણ કે સાધુઓ પ્રમાદી હોય છે, અને તેમના અતિચારોની પણ પ્રચુરતા હોય છે. તે અતિચારોની શુદ્ધિ કરાવનારા આચાર્યો પણ મળતા નથી. એવા આચાર્યોને અભાવે અતિચારોનું સેવન કરનાર સાધુઓની શુદ્ધિ પણ કેવી રીતે થઈ શકે ? એટલે કે તેમના અતિચારોની શુદ્ધિ જ થઈ શકતી નથી. તે કારણે આ જમાનામાં તો કેવળજ્ઞાન અને દર્શનવડે જ તીર્થ ચાલે છે તેથી જ્ઞાનદર્શન રૂપ કર્તવ્યોમાં જ પ્રયત્ન કરવા યોગ્ય છે—ચારિત્રમાં નહીં” કહ્યું પણ છે કે—

“સોહી ય નસ્થિ નવિદિત” ઇત્યાદિ—

સ્થા૦—૮૫

“ચારિત્રની શુદ્ધિ કરનારી અને ચારિત્રની શુદ્ધિ કરાવનારી કોઈ પણ વ્યક્તિ અમને દેખાતી જ નથી, તેથી તીર્થ જ્ઞાનદર્શન વડે જ ચાલે છે.” આ પ્રકારની વાત સાંભળીને ગૃહીત ચારિત્રવાળો માણસ પણ ચારિત્રથી વિમુખ થઈ જાય છે, તો ચારિત્રગ્રહણ કરવાની (પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરવાની) ઉત્કંઠાવાળા માણસની તો વાત જ શી કરવી ! તેઓ ચારિત્રગ્રહણ કરવાનો વિચાર જ માંડી વાળે, તેમાં કશું નવાઈ પામવા જેવું નથી. તે કારણે આ પ્રકારની કથાને ચારિત્રને ભેદનારી વિકથા કહી છે. ॥ સૂ. ૩૦ ॥

આચાર્યકે સતિશયપનેકા નિરૂપણ

આગલા સૂત્રમાં વિકથાઓનું વર્ણન કર્યું. આ વિકથાઓમાં નિરત સાધુ-એ ને આચાર્ય રોકે છે, કારણ કે આચાર્ય સાતિશય હોય છે. તેથી હવે સૂત્ર કાર આચાર્યોના અતિશયોનું કથન કરે છે.—

“બ્રાહ્મરિયઽવજ્ઞાયસ્ત જ્ઞં ગર્જસિ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૩૨)

ટીકાર્થ—કેટલાક સાધુઓના અર્થપ્રદાતા હોવાને કારણે આચાર્ય રૂપ ઉપાધ્યાયના ગણમાં અથવા આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયના ગણના નીચે પ્રમાણે સાત અતિશયો અતિશયો કહ્યા છે—

“ઉપાશ્રયની અંદર પગને ઝટકારવાથી (ઝાપટવાથી) ચરણરજ ઉપાશ્ર-યમાં બેઠેલા માણસો પર પડવાનો સંભવ રહે છે,” તે કારણે આચાર્ય શિષ્યોને એવી રીતે પગને ઝટકારવાની વારંવાર મના કરે છે. પરંતુ આચાર્ય પોતે જ જો અભિગ્રહિક—અભિગ્રહધારી પાસે અથવા અન્ય સાધુ પાસે પોતાના રજોહરણ વડે યતનાપૂર્વક પોતાના પગની પ્રમાર્જન કરાવે, તો તેઓ જિજ્ઞાસાના વિરાધક ગણાતા નથી.

(૨) આચાર્યોપાધ્યાય ઉપાશ્રયમાં જ ઉચ્ચાર પ્રસવણ (મળમૂત્રનો નિકાલ) કરે તો તેમના દ્વારા જિનાજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થયું ગણાતું નથી. (૩) આચાર્યોપાધ્યાય સમર્થ હોય છે જો તેમની ઇચ્છા થાય તો તેઓ અન્ય સાધુઓનું વૈયાવૃત્ય કરે છે, અને જો ઇચ્છા ન થાય તો વૈયાવૃત્ય કરતા નથી. આ પ્રકારે વૈયાવૃત્ય કરવાથી કે ન કરવાથી તેઓ જિનાજ્ઞાના વિરાધક ગણાતા નથી. (૪) આચાર્યોપાધ્યાય જો એક બે રાત એકલા રહે, તો તેઓ જિનાજ્ઞાના વિરાધક ગણાતા નથી. (૫) કોઈ આચાર્યોપાધ્યાય એક બે રાત્રિ પર્યન્ત ઉપાશ્રયની બહાર રહે, તો તેઓ જિનાજ્ઞાના વિરાધક ગણાતા નથી. આ પાંચે સ્થાનોની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા પાંચમાં સ્થાનકના બીજા ઉદ્દેશના ૨૮ માં સૂત્રમાં આપવામાં આવી છે, ત્યાંથી પાંચી લેવી. તેથી જ સૂત્રકારે અહીં આ પ્રમાણે કહ્યું છે—“ एवं जहा पंचमद्वारे जाव बाहिं ”

(૬) ઉપકરણાતિશેઢ-અન્ય સાધુઓ કરતાં આચાર્યોપાધ્યાય વધારે સારાં ઉજ્જવલ વસ્ત્રાદિનો ઉપયોગ કરતા હોય, તો તેઓ જિનાજ્ઞાના વિરાધક ગણાતા નથી કહ્યું પણ છે કે—“ आयरिय गिलाणानं धत्यादि ”—

(૭) ભક્તપાનાતિશેષ-અન્ય સાધુઓ કરતાં વિશિષ્ટ તર ભક્તપાનનો ઉપલોગ કરવાની પણ આચાર્યોપાધ્યાયને છૂટ હોય છે. તેમના આ અતિશેષને કારણે અન્ય સાધુઓ કરતાં વિશિષ્ટ પ્રકારના આહારપાનનો ઉપલોગ કરનારા આચાર્યોપાધ્યાય જિનાજ્ઞાના વિરાધક ગણાતા નથી કહ્યું પણ છે—“ फल भोगेण उ पयसा ” ઇત્યાદિ આચાર્યોપાધ્યાયને વિશિષ્ટતર આહારપાણી દેવામાં આશુભ છે “ सत्तत्त्वधारीकरण ” ઇત્યાદિ—૧૧ સૂ. ૩૧ ॥

સંયમ ઔર અસંયમ આદિકે ભેદોંકા નિરૂપણ

ઉપરના સૂત્રમાં આચાર્યોના અતિશયોનું નિરૂપણ કર્યું. રાગાદિકની વૃદ્ધિ કરવાને નિમિત્તે તેમના તે અતિશયો વિહિત થયા નથી. પરન્તુ સંયમના ઉપકારક હોવાને કારણે જ વિહિત થયેલા છે. તેથી હવે સૂત્રકાર સંયમનું,

સંયમથી વિપરીત એવા અસંયમનું, તેમના લેદ રૂપ આરંભાદિનું અને આરંભથી વિપરીત એવાં અનારંભાદિકૌનું નિરૂપણ કરે છે-

“ સત્ત્વિહે સંજમે પળત્તે ” ઇત્યાદિ—(સૂ ૩૨)

સાવધયોગોથી નિવૃત્ત થવું તેનું નામ સંયમ છે તે સંયમના નીચે પ્રમાણે સાત પ્રકાર છે—(૧) પૃથ્વીકાયિક (૨) અપૃથ્વીકાયિક, (૩) વાયુકાયિક, (૪) તેજ-સ્કાયિક અને (૫) વનસ્પતિકાયિકસંયમ. અહીં પૃથ્વીકાયિક આદિના સંઘટન, પરિતાપન અને ઉપદ્રાવણથી વિરમવા રૂપ આ સંયમ સમજવો. એકેન્દ્રિય-જીવોની અપેક્ષાએ સંયમના પાંચલેદ પડે છે (૬) ત્રસકાયિક સંયમ-દ્વીન્દ્રિયોથી લઈને પંચેન્દ્રિય પર્યાંતના ત્રસકાયિક કહે છે. (૭) અજીવકાય સંયમ-વસ્ત્ર પ્રાત્રાદિક જે વસ્તુઓ છે તેને અજીવકાય કહે છે. તેમને યતના પૂર્વક ગ્રહણ કરવી અને મૂકવી તથા યતના પૂર્વક તેમનો ઉપભોગ કરવો તેનું નામ અજીવ-કામ સંયમ છે.

અસંયમ-પૃથ્વીકાય આદિ જીવોનું સંઘટન કરવું, પરિતાપન કરવું અને ઉપદ્રવણ કરવું તેનું નામ અસંયમ છે. તે અસંયમને પણ પૃથ્વીકાયિક અસં-યમ આદિ સાત લેદ કહ્યા છે. એ જ પ્રમાણે અનારંભના પણ પૃથ્વીકાયિક અનારંભ આદિ સાત લેદ પડે છે.

તથા હિંસાવિષયક સંકલ્પરૂપ સંરંભના પણ પૃથ્વીકાયિક સંરંભ આદિ સાત લેદ કહ્યા છે. અસંરંભના પણ પૃથ્વીકાયિક અસંરંભ આદિ સાત લેદ કહ્યા છે. સમારંભન (પરિતાપ)ના પણ પૃથ્વીકાયિક સમારંભ આદિ સાત લેદ કહ્યા છે. એ જ પ્રમાણે અસમારંભના પણ પૃથ્વીકાયિક અસમારંભ આદિ સાત લેદ કહ્યા છે, આરંભાદિકૌના ઉપદ્રાવણ આદિ રૂપ અર્થ અન્યત્ર પણ પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે, જે નીચે પ્રમાણે છે-

“ આરંભો ઉદ્વઓ ” ઇત્યાદિ—

એકેન્દ્રિયાદિક જીવોનું ઉપદ્રાવણ કરવું તેનું નામ આરંભ છે. તેમને સંતાપપુજ્ઞ કરવા તેનું નામ સમારંભ છે, તથા તેમને કષ્ટ આદિ પહોંચાડવાને

વિચાર કરવા રૂપ સંકલ્પનું નામ સંરંભ છે,

શંકા—આરંભાદિકોના જે ઉપદ્રાવણુ આદિ રૂપ અર્થ પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે, તેમને અજીવોમાં ઘટાવી શકાતા નથી. તેથી અહીં અજીવકાય આરંભાદિ રૂપ પ્રકાર સંભવી શકતો નથી. તે કારણે આરંભ આદિકોના સાત પ્રકાર કહેવાને બદલે ૬ પ્રકાર જ કહેવા જોઈએ.

ઉત્તર—આ પ્રકારની શંકા અસ્થાને છે, કારણ કે વસ્ત્રાદિક અજીવોમાં અનેક જીવો આશ્રય લઈને રહેલા હોય છે. જે વસ્ત્રપાત્રાદિકને યતનાપૂર્વક તેમનો ઉપલોગ કરવામાં ન આવે, તો તેમને આશ્રયે રહેલા જીવોનું ઉપમર્દન આદિ થવાનો સંભવ રહે છે. અજીવશ્રિત જીવ હોય છે, તેથી અજીવની પ્રધાનતાને લીધે અજીવકાયારંભ આદિનું કથન વિરુદ્ધ પડતું નથી. આ પ્રકારે આરંભ આદિકોના સાત પ્રકાર કહેવામાં કોઈ દોષ નથી. અથવા અયતના પૂર્વક વસ્ત્રાદિકને લેવા મૂકવાથી વાયુકાયિકોની અવશ્ય વિરાધતા થાય છે. ॥ સૂ. ૩૨ ॥

અતસી કુસુમ આદિ ધાન્યોં કા યોનિકાલ-ઉત્પાદક સ્થિતિ કાલકા નિરૂપણ

આગલા સૂત્રમાં સંયમ આદિને જીવવિષયક કહેવામાં આવેલ છે. પૂર્વ સૂત્ર સાથેના આ પ્રકારના સંબંધને લઈને હવે સૂત્રકાર જીવવિશેષની સ્થિતિની પ્રરૂપણા કરે છે—“અહ મંતે ! અયસિ કુસુમ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૩૩)

સૂત્રની શરૂઆતમાં જે “અહ” પદ આવ્યું તે પ્રશ્નાર્થ વાચક છે. અહીં શિષ્ય ગુરુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે—હે ભગવન્ ! અતસી કુસુમ (એક પ્રકારનું ધાન્યવિશેષ), કોહરા, કાંગ (એક જાતનું ધાન્ય), શલક (કાંગનો જ

એક લેદ), કેદપક (કેદરાનો જ એક લેદ), શણ, સરસવ અને મૂળાનાં ખીજોને કોઈ કેદારમાં ભરી રાખવામાં આવેલ હોય, અથવા પત્યાગુમ હોય-વાંસની ચટ્ટાઈઓમાંથી બનાવેલા પટારામાં ભરીને સુરક્ષિત રાખવામાં આવેલ હોય, મંચાગુમ હોય-થાંભલાઓને આધારે ઊભા કરેલા કોઈ ઊંચા માંચડા પર સંગ્રહ કરવામાં આવેલ હોય, અવલિપ્ત હોય-કોઈ કેઠી આદિમાં ભરીને તેના ઢાંકણને છાણુ, માટી આદિ વડે લીંપીને બંધ કરવામાં આવેલ હોય-સામાન્ય રૂપે ઢાંકીને રાખેલ હોય, મુદ્રિત હોય, માટી આદિ વડે લીંપી લઈને કોઈ પાત્ર વિશેષમાં બંધ કરીને રાખેલ હોય, અને લાંછિત હોય-લાખ આદિ વડે સીલમહોર કરીને કોઈ પણ પાત્ર વિશેષમાં ભરી રાખ્યા હોય, તો તે ખીજોમાં કેટલા કાળ સુધી ખીજોનપાદન શક્તિ રહે છે? એટલે કે કેટલા વર્ષ સુધી તેમની યોનિનો વિચ્છેદ થતો નથી?

ઉત્તર-હે ગૌતમ ! ઓછામાં ઓછા એક અન્તર્મુદૂર્ત સુધી અને વધારેમાં વધારે સાત વર્ષ સુધી તેમની યોનિ રહે છે, અર્થાત્ ઉત્પાદનશક્તિ બની રહે છે. ત્યાર બાદ તેમની યોનિ મ્હાન થઈ જાય છે, વર્ણાદિથી વિહીન થઈ જાય છે, (ચાત્રત્) અને આખરે તે ખીજની અંકુરોત્પાદન શક્તિનો વિનાશ થઈ જાય છે, અહીં “યાવત્” પદ દ્વારા નીચેનો સૂત્રપાઠ ગ્રહણ કરવાનો છે-“તતઃ પરં યોનિઃ વિધ્વંસતે” ત્યાર બાદ યોનિનો વિનાશ થવા માંડે છે. “તતઃ પરં વીજં અવીજં ભવતિ,” ત્યાર બાદ વાવવામાં આવે તો પણ તે ખીજ અંકુરોત્પાદન કરી શકતું નથી. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે ઉપયુક્ત અળસી આદિ ધાન્યોમાં વધારેમાં વધારે સાત વર્ષ સુધી અંકુરોત્પાદન શક્તિ રહે છે. ત્યાર બાદ તો તેઓ અચિત્ત જ બની જાય છે. ॥ સૂ. ૩૩ ॥

બાદર-અપ્કાયિક આદિકોં કા સ્થિતિકાલકા નિરૂપણ

સૂત્રકાર હવેના સૂત્રમાં પણ કેટલાક જીવવિશેષોની સ્થિતિ પ્રરૂપણ કરે છે.-“વાયર આઝ કાઙ્યાણં ઉક્કોસેણ સત્તવાસ સહસ્સાર્ઙ્ગ” ઇત્યાદિ-(સૂ. ૩૪)

બાદર અપ્કાયિક જીવોની ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ સાત હજાર વર્ષની કહી છે. ત્રીજી વાલુકાપ્રભા નામની નરકપૃથ્વીના નારકોની ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ સાગરોપમની કહી છે. ચોથી પંકપ્રભા નામની જઘન્ય સાત સાગરોપમની કહી છે. આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સુગમ છે.

બાદર અપ્કાયિક જીવોની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુદૂર્તની કહી છે. સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક જીવોની જઘન્ય સ્થિતિ અને ઉત્કૃષ્ઠસ્થિતિ, બન્ને અન્તર્મુદૂર્ત જ કહી છે. વાલુકાપ્રભાના નારકોની જઘન્ય સ્થિતિ ત્રણ સાગરોપમની કહી છે અને પંકપ્રભાના નારકોની ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ ૧૦ સાગરોપમની કહી છે. ॥ સૂ. ૩૪ ॥

ઉપરના સૂત્રમાં નારકોની સ્થિતિની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે. હવે સ્થિતિ અને શરીર આદિ દ્વારા નારકોના સાધર્મ્યને લીધે છ સૂત્રો વડે દેવ વક્તવ્યતાનું સૂત્રકાર કથન કરે છે.—

“ સ્વકસ્મિન્ દેવિન્દ્રસ દેવરણ્ણો ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૩૫)

સૂત્રાર્થ—દક્ષિણનિકાયનો ઇન્દ્ર છે. તે દેવેન્દ્ર દેવરાજ શકના લોકપાલ વરુણ મહારાજને સાત અગ્રમહિષીઓ છે. દેવન્દ્ર દેવરાજ ઇશાનના લોકપાલ સોમ મહારાજને પણ સાત અગ્રમહિષીઓ છે.

ટીકાર્થ—દેવેન્દ્ર દેવરાજ ઇશાનના લોકપાલ યમ મહારાજને પણ સાત અગ્રમહિષીઓ છે. શક દક્ષિણનિકાયના દેવોનો અધિપતિ હોવાથી તેને ‘દેવરાજ’ તે દક્ષિણનિકાયના દેવોનો અધિપતિ હોવાથી તેને ‘દેવરાજ’ વિશેષણલગાડ્યું છે. વળી બધા દેવોમાં તે વિશેષ ઐશ્વર્યસંપન્ન હોવાથી તેને ‘દેવેન્દ્ર’ વિશેષણ લગાડ્યું છે. ઇશાન કલ્પનો અધિપતિ ઇશાન છે. તે ઉત્તરનિકાયના દેવોનો અધિપતિ છે. તેને ‘દેવેન્દ્ર’ અને ‘દેવરાજ’ આ વિશેષણો લગાડવાનું કારણ પણ ઉપર પ્રમાણે જ સમજવું. દક્ષિણનિકાયના અધિપતિ શકની આજ્ઞામાં સ્થિત એવો પશ્ચિમ દિશાનો જે દિક્પાલ છે તેનું નામ વરુણ છે. તે અત્યંત શોભાશાલી હોવાથી તેને અહીં ‘વરુણ મહારાજ’ કહેવામાં આવેલ છે. દેવેન્દ્ર દેવરાજ ઇશાનના એક લોકપાલનું નામ સોમ મહારાજ છે. તેઓ પૂર્વ દિશાના અધિપતિ છે. તેમના બીજા લોકપાલનું નામ યમ મહારાજ છે. તેઓ દક્ષિણ દિશાના અધિપતિ છે. આ વરુણ, સોમ અને યમ નામના લોકપાલોને સાત સાત અગ્રમહિષીઓ છે. ॥ સૂ. ૩૫ ॥

“ ઇસાણસ્મિન્ દેવિન્દ્રસ દેવરણ્ણો ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૩૬)

ટીકાર્થ—દેવન્દ્ર દેવરાજ ઇશાનની આલ્યન્તર પરિષદના દેવોની સાત પદ્યોપમની સ્થિતિ કહી છે. દેવેન્દ્ર દેવરાજ શકની અગ્રમહિષીઓની સ્થિતિ સાત પદ્યોપમની કહી છે. સૌધર્મ કલ્પમાં ભાર્યા રૂપે સ્વીકૃત થયેલી દેવીઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાત પદ્યોપમની કહી છે. ॥ સૂ. ૩૬ ॥

“ સારસ્મયમાદિચ્ચાણં સેત્ત દેવા ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૩૭)

ટીકાર્થ—સારસ્વત, આદિત્ય, ગર્દભાત, અને તુષિત, એ લોકાન્તિક દેવો છે. તેમાંથી સારસ્વત અને આદિત્ય દેવોમાં સાત દેવો પ્રધાન (મુખ્ય)

છે, અને તે સિવાયના બીજા ૭૦૦ સામાન્ય દેવો છે. એજ પ્રમાણે ગદ્ગતોય અને તુષિત દેવોમાં સાત દેવો મુખ્ય છે અને તિ સિવાયના સાત હજાર બીજા દેવો છે. ॥ સૂ. ૩૮ ॥

“ સર્ગકુમારે કવ્વે ઉક્કાસેણં દેવાણં ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૩૭)

સનતકુમાર આદિ કલ્પોં મેં રહે હુએ દેવોં કી સ્થિતિકા નિરૂપણ

ટીકાર્થ—સનતકુમાર કલ્પમાં દેવોંની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાત સાગરોપમની કહી છે. માહેન્દ્ર કલ્પમાં દેવોંની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાત સાગરોપમ કરતાં થોડી વધારે કહી છે. બ્રહ્મવૈક કલ્પમાં દેવોંની જ્ઞાન્ય સ્થિતિ સાત સાગરોપમની કહી છે. ॥ સૂ. ૩૮ ॥

“ બંમલોયલંતરસુ ણં કવ્વેસુ ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૩૯)

બ્રહ્મવૈક અને લાન્તક કલ્પોના વિમાનોની ઊંચાઈ સાત યોજન પ્રમાણ કહી છે. ॥ સૂ. ૩૯ ॥

મવળવાસીણં દેવાણં મવણરણિજ્ઞા ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૪૦)

ટીકાર્થ—મવળવાસી દેવોના લવધારણીય શરીરની ઉત્કૃષ્ટ ઊંચાઈ સાત હાથ પ્રમાણ કહી છે. એજ પ્રકારનું કથન વ્યન્તરો, અને જ્યોતિષક દેવોના લવધારણીય શરીરની ઊંચાઈ વિષે પણ સમજવું સૌધર્મ અને ઇશાન કલ્પોના દેવોના લવધારણીય શરીરની ઊંચાઈ પણ સાત હાથ પ્રમાણ કહી છે. ॥ સૂ. ૪૦ ॥

નન્દીસ્વરદ્વીપકે અન્તર્ગત દ્વીપોં કા નિરૂપણ

આ પ્રમાણે દેવોનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર દેવોના આવાસોનું અને દ્વીપસમુદ્રોનું કથન કરે છે—

પાંદિસરવરસસ ણં દીવસસ અંતો સસ ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૪૧)

ટીકાર્થ—નન્દીશ્વર દ્વીપની અંદર નીચે પ્રમાણે સાત દ્વીપો કહ્યા છે—(૧) જંબૂદ્વીપ નામનો દ્વીપ, (૨) ધાતકીખંડ નામનો દ્વીપ, (૪) વરુણવર દ્વીપ, (૫) ક્ષીરવર દ્વીપ, (૬) ધૂતવર દ્વીપ અને (૭) ક્ષોદવર દ્વીપ.

નંદીશ્વર દ્વીપની અંદર નીચે પ્રમાણે સાત સમુદ્રો છે—(૧) લવણ સમુદ્ર, (૨) કાલોદ સમુદ્ર, (૩) પુષ્કરોદ સમુદ્ર, (૪) વરુણોદ સમુદ્ર, (૫) ક્ષીરોદ સમુદ્ર, (૬) ધૃતોદ સમુદ્ર. ॥ સૂ. ૪૧ ॥

ઉપર્યુક્ત દ્વીપો અને સમુદ્રો શ્રેણિમાં વ્યવસ્થિત છે. તેથી હવે સૂત્રકાર શ્રેણિનું કથન કરે છે—“ સત્ત સેઢીઓ વર્ણનાઓ ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૪૨)

ટીકાર્થ—શ્રેણિઓ સાત કહી છે. જીવ અને પુદ્ગલોનું ગમન આકાશના પ્રદેશોની પંક્તિ અનુસાર જ થાય છે તેથી જીવ અને પુદ્ગલોના સંચારના આશ્રયસ્થાન રૂપ જે આકાશના પ્રદેશોની પંક્તિ છે, તેનું જ નામ શ્રેણિ છે. એવી શ્રેણિઓ સાત છે—

(૧) ઋજવાયતા, (૨) એકનો વક્ર, (૩) દ્વિધાતો વક્ર, (૪) એકતઃખા, (૫) દ્વિધાતઃખા, (૬) ચક્રવલા. અને (૭) અર્ધચક્રવલા

જેનાથી જીવો વિગેરે ઉર્ધ્વલોક વિગેરેમાંથી અધોલોક વિગેરેમાં સરલપણથી આવે જાય છે, એવી તે આકાશપ્રદેશ પંક્તિ ઋજવાયતા છે. અર્થાત્ જે આકાશપ્રદેશ પંક્તિ સરલ અને લાંબી હોય છે તે ઋજવાયતા છે. તેનો આકાર (—) આ પ્રમાણેનો છે.

જે આકાશપ્રદેશ પંક્તિ એક દિશામાં વાંકી હોય છે, તે પ્રદેશપંક્તિ એકતોવક્ર છે. આ ગતિથી જીવ અને પુદ્ગલ સરલપણથી જઈને પાછો વક્ર થઈને શ્રેણ્યાન્તરથી જાય છે, તેનો આકાર (—) આ રીતે છે. ૨

જે આકાશપ્રદેશ પંક્તિ બંને દિશામાં વક્રતાવાળી હોય છે, તેને “ દ્વિધ.તો વક્ર ” કહે છે ઉર્ધ્વક્ષેત્રરૂપ અગ્નિ દિશામાંથી અધોક્ષેત્રરૂપ દિવ્ય દિશામાં જઈને ઉત્પન્ન થનારા જીવની ગતિ આ પ્રકારની હોય છે જીવ પ્રથમ સમયમાં અગ્નિકોણમાંથી તિરકસ ગતિ કરીને નૈઋત્ય કોણમાં જાય છે, ત્યાર બાદ તિર

છો વાયવ્ય દિશામાં જાય છે, ત્યાર બાદ નીચે વાયવ્ય દિશામાં જાય છે આ ગતિ ત્રણ સમયવાળી હોય છે, અને તે ત્રસનાડીની અંદર કે, બહાર થાય છે. આ શ્રેણિનો આકાર (Z) કૌંસમાં બતાવ્યા પ્રમાણે હોય છે, જે ગતિ એક દિશામાં અંકુશના જેવા આકારની હોય છે, તેને ‘એકતાઃખા’ કહે છે. આ ગતિ વડે જીવ અથવા પુદ્ગલ ત્રસનાડીના વામપાર્શ્વ આદિમાં થઈને તે ત્રસનાડીમાં પ્રવેશ કરે છે અને તેમાંથી જ જઈને તેના વામપાર્શ્વ આદિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એવી તે ગતિનું નામ ‘એકતાઃખા’ છે, તેનો આકાર (—) કૌંસમાં બતાવ્યા પ્રમાણે હોય છે.

દ્વિધાતઃખા—જે ગતિ બન્ને દિશામાં અંકુશના આકાર જેવી હોય છે, તેને ‘દ્વિધાતઃખા’ કહે છે. જીવ અથવા પુદ્ગલ ત્રસનાડીના વામપાર્શ્વમાંથી દાખલ થઈને અને તેમાંથી જ જઈને તેના દક્ષિણપાર્શ્વ આદિમાં જે ગતિ વડે ઉત્પન્ન થઈ જાય છે તે ગતિનું નામ ‘દ્વિધાતઃખા’ છે, કારણ કે આ પ્રકારની પ્રદેશ પંક્તિ વડે નાડીની બહારની વામ દક્ષિણ (ડાબા જમણા) પાર્શ્વભાગ રૂપ શ્રેણિઓ સ્પૃષ્ટ થાય છે. તેનો આકાર (U) કૌંસમાં બતાવ્યા પ્રમાણે હોય છે.

જે પ્રદેશમાં પંક્તિ વલયના જેવા આકારની હોય છે, તેને ચક્રવાલ શ્રેણિ કહે છે. જે ગતિ વડે ગોળાકારમાં પરિભ્રમણ કરીને પરમાણુ આદિ ઉત્પન્ન થાય છે, એવી તે શ્રેણીને ચક્રવાલ શ્રેણી કહે છે તેનો આકાર (O) કૌંસમાં બતાવ્યા પ્રમાણે હોય છે. જે પ્રદેશપંક્તિ અર્ધચક્રવાલના જેવી (અર્ધ વર્તુળના જેવી) હોય છે તેને અર્ધચક્રવાલ શ્રેણી કહે છે. તેનો આકાર (C) કૌંસમાં બતાવ્યા પ્રમાણે હોય છે. એકતો વક્ર આદિ શ્રેણીઓ લોકપર્યંતના અંશોની અપેક્ષાએ સંભાવનીય છે. ॥ સૂ. ૪૨ ॥

૧૪૧

દર્શિત (અકુંકારયુક્ત) થાય ત્યારે દેવસન્ય ચક્રવાલ, અર્ધચક્રવાલ આદિ રૂપે ભ્રમણયુક્ત થાય છે. એજ વાતનું હવે સૂત્રકાર પ્રતિપાદન કરે છે—

“ચમરક્ષ જં અસુરિંદક્ષ અસુરકુમારરન્નો” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૪૩)

ટીકાર્થ—અસુરેન્દ્ર અસુરકુમાર રાજ ચમરના સાત અનીકો (સૈન્યો) અને સાત અનીકાધિપતિ (સેનાપતિ) કહ્યા છે. તે સાત અનીકો (સેનાઓ) નીચે

દશા—૮૮

પ્રમાણે છે-(૧) પાદાતાનીક, (૨) પીઠાનીકા (૩) કુંજરાનીક, (૪) મહીષાનીક, (૫) રથાનીક (૬) નાટ્યાનીક અને ગન્ધર્વાનીક. પાયદળ સેનાને પાદાતાનીક કહે છે, ઘોડેસ્વાર થઈને જતારી સેનાનું નામ પીઠાનીક છે. હાથીઓ પર આરોહણ કરીને લડવા જતારી સેનાનું નામ કુંજરાનીક છે. પાડાઓની સેનાનું નામ મહીષાનીક છે. રથોમાં બેસીને લડવા જતારી સેનાનું નામ રથાનીક છે. નતકોના સમૂહનું (સેના સમૂહનું) નામ નાટ્યાનીક છે. ગન્ધર્વોની સેનાનું નામ ગન્ધર્વાનીક છે. આ સાતે સેનાઓના અધિપતિઓનાં નામ હવે પ્રકટ કરવામાં આવે છે-પાદાતાનીક (પાયદળ) સેનાનો સેનાધિપતિ કુમ નામનો દેવ છે પીઠાનીકનો કુંજરાનીકનો, મહિષાનીકનો, કૌણ કૌણ અધિપતિ છે? એ વાત જાણવા માટે પાંચમું સ્થાનક જોવું જોઈએ એ વાત કહેવા માટે સૂત્રકારે “ एवं જહા પંચમદ્રાણે જાય ” પીઠાનીકથી લઈને રથાનીક પર્યંતની સેનાઓના અધિપતિઓનાં નામ પાંચમા સ્થાનકમાં આપવામાં આવ્યા છે. પીઠાનીકનો અધિપતિ સૌદામી, કુંજરાનીકનો અધિપતિ કુન્થુ, મહિષાનીકનો અધિપતિ લોહિતાક્ષ અને રથાનીકનો અધિપતિ કિન્નર છે. નાટ્યાનીકનો અધિપતિ રિષ્ટ છે અને ગન્ધર્વાનીકનો અધિપતિ ગીતરતિ છે.

વૈરાચનેન્દ્ર વૈરાચનરાજ બલિ કે જે ઉત્તર દિશાના ભવનપતિ દેવોનો ઇન્દ્ર છે, તેને પણ સાત અનીક અને સાત અનીકાધિપતિઓ છે. તેના અનીકો (સેનાઓ)નાં નામ તો ચમરની સેનાઓનાં નામ જેવા જ સમજવા, પરંતુ તેના અનીકાધિપતિઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે સમજવા-પાદાતાનીકનો અધિપતિ મહાર્કુમ નામનો દેવ છે, પીઠાનીકનો અધિપતિ મહાસૌદામ છે, કુંજરાનીકનો અધિપતિ માલંકાર છે, મહિષાનીકનો અધિપતિ મહાલોહિતાક્ષ છે, રથાનીકનો અધિપતિ કિન્પુરુષ છે, નાટ્યાનીકનો અધિપતિ મહારિષ્ટ છે અને ગન્ધર્વાનીકનો અધિપતિ

ગીતયશસ છે. અહીં “ ચાવત્ ” પદથી પીઠાનીક, કુંજરાનીક અને મહિષાનીકના અધિપતિઓનાં નામ શ્રદ્ધા કરાયા છે. તેમનાં નામો અહીં ઉપર આપી દેવાણું આવ્યાં છે.

નાગકુમારેન્દ્ર, નાગકુમારરાજ ધરણી સાત સેનાઓ અને તે સેનાઓના સેનાપતિઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—

ધરણી સાત સેનાઓના નામ તો ચમરની સેનાઓનાં નામ પ્રમાણે જ સમજવા હવે તે સાત સેનાઓના સેનાધિપતિઓનાં નામ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—

તેની પાદાતાનીક (પાયદળ સેના)ના અધિપતિનું નામ રુદ્રસેન છે, (કોઈ કોઈ શાસ્ત્રોમાં તેનું નામ ભદ્રસેન પણ આપ્યું છે) પીઠાનીકનો અધિપતિ યશોધર છે, કુંજરાનીકનો અધિપતિ સુદર્શન છે, મહિષાનીકનો અધિપતિ નીલકંઠ છે. રથાનીકનો અધિપતિ આનન્દ છે, નાઝ્યાનીકનો અધિપતિ નન્દન છે. અને ગન્ધર્વાનીકનો અધિપતિ તેતલી છે.

ઉત્તર દિશાના અધિપતિ ભવનપતિઓના ભૂતાનન્દ નામના ઇન્દ્રને પણ સાત સેનાઓ અને સાત સેનાધિપતિઓ છે. તેની સેનાઓનાં નામ ચમરની સેનાઓનાં નામ પ્રમાણે જ સમજવા, પણ સેનાધિપતિઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે સમજવા—

પદાતાનીકનો અધિપતિ દક્ષ, પીઠાનીકનો અધિપતિ સુગ્રીવ, કુંજરાનીકનો અધિપતિ સુવિક્રમ, રથાનીકનો અધિપતિ નન્દોત્તર. મહિષાનીકનો અધિપતિ શ્વેતકંઠ, નાઝ્યાનીકનો અધિપતિ રતિ અને ગન્ધર્વાનીકનો અધિપતિ માનસ છે.

ધરણ અને ભૂતાનન્દના જેવી જ ઘોષ અને મહાઘોષ પર્યન્તના ઇન્દ્રોની સાત સેનાઓ સમજવી અને તે સેનાઓના સાત સેનાનીકો (સેનાધિપતિઓ) સમજવા. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે—વેણુદેવ, હરિકાન્ત, અગ્નિશિખ, પૂર્ણ જલકાન્ત, અમિતગતિ, વેલ્લભ અને ઘોષ, આ આઠ દક્ષિણાત્મ ભવનપતિ

ઈન્દ્રોની સેનાઓ અને સેનાધિપતિઓનાં નામ ધરણીની સેનાઓ અને સેનાધિપતિઓનાં નામ પ્રમાણે જ સમજવા.

વેણુદાસિ, હરિસ્રહ, અગ્નિમાણુવ, વશિષ્ઠ, જલપ્રભ, અમિતવાહન, અને પ્રભંજન અને મહાધોષ, આ આઠ ઉત્તર દિશાના લવનપતિઓના ઈન્દ્રોની સેનાઓ અને સેનાધિપતિઓનાં નામ પ્રમાણે સમજવા. આ પ્રકારે લવનપતિઓના ઈન્દ્રોના સાત અનીકો અને અનીકાધિપતિઓનાં નામ પ્રકટ કરીને હવે સૂત્રકાર કલ્પેન્દ્રોના સાત અનીકો અને સાત અનીકાધિપતિઓનું કથન કરે છે.

‘, સવક્ષ્મ ’ ઈત્યાદિ—

દક્ષિણ દિશાના શક નામના ઈન્દ્રની પાસે સાત અનીકો (સેનાઓ) અને સાત અનીકાધિપતિઓ છે. તેની સાત સેનાઓનાં નામ તો ચમરની સેના જેવાં જ છે, પરન્તુ ચોથી સેનાનું મહિષાનીકને બદલે વૃષભાનીક સમજવું. તે સાત સેનાઓનાં નામ આ પ્રમાણે કહ્યાં છે—પદાતાનીકનો અધિપતિ હરિણૈગમેષી દેવ છે, પીઠાનીકનો અધિપતિ વાયુ છે, કુંજરાનીકનો અધિપતિ ઐરાવત, વૃષભાનીકનો અધિપતિ દામદ્વિ, રથાનીકનો અધિપતિ માઠર, નાટ્યાનીકનો અધિપતિ શ્વેત અને ગન્ધર્વાનીકનો અધિપતિ તુમ્બુરુ છે.

ઉત્તર દિશાના ઈશાન નામના ઈન્દ્રની પાસે પણ સાત સેનાઓ અને સાત સેનાધિપતિઓ છે તેની સાત સેનાઓનાં નામ શકની સાત સેનાઓનાં નામ પ્રમાણે જ સમજવા. તે સેનાઓના સેનાધિપતિઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે સમજવા—

પદાતાનીકનો સેનાધિપતિ લઘુપરાક્રમ છે, પીઠાનીકનો (હયદળનો) અધિપતિ મહાવાયુ છે, વૃષભાનીકનો અધિપતિ મહાદામદ્વિ છે, કુંજરાનીકનો (હસ્તિકદળનો) અધિપતિ પુષ્પદન્ત છે, રથાનીકનો અધિપતિ મહામાઠર છે, નાટ્યાનીકનો અધિપતિ મહાશ્વેત છે અને ગન્ધર્વાનીકનો અધિપતિ રતિ છે.

સનત્કુમાર, બ્રહ્મ, અને શુક્ર આ ત્રણુ દક્ષિણાત્ય ઈન્દ્રોની સાત સેનાઓ અને સાત સેનાધિપતિઓનાં નામ શકની સાત સેનાઓ અને સાત અનીકાધિપતિઓનાં નામ પ્રમાણે જ સમજવા.

મહેન્દ્ર, લાન્તક, સહસ્ત્રાર પ્રાણુત, અચ્યુત અને ઔદીચ્યેન્દ્રોની સાત સેનાઓ અને સાત સેનાધિપતિઓનાં નામ ઇશાનેન્દ્રની સાત સેનાઓ અને સાત સેનાધિપતિઓનાં નામ પ્રમાણે જ સમજવા. એજ વાત સૂત્રકારે “સેસં જહા પંચમદ્રાણે પવં જાવ અચ્ચુયસ વિ નેયવ્વં” આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે.

આનત અને પ્રાણુત, આ બે દેવલોક અનુક્રમે પ્રાણુત અને અચ્યુત ઇન્દ્રોને આધીન છે. તેથી જ દક્ષિણાત્ય ઇન્દ્રો ચાર જ કહેવામાં આવ્યા છે. ॥ સૂ. ૪૩ ॥

ચમરેન્દ્રાદિકેકે પાદાતાનીક ઔર ઉનકે અનીકાધિપતિયોં કા નિરૂપણ

ચમરેન્દ્ર આદિના જે પદાતાનીકાધિપતિ (પાયદળના સેનાધિપતિ) છે, તેને અધીન જે પદાત (પાયદળ) શ્રેણિ સંખ્યાઓ છે તેમનું તથા પ્રત્યેક શ્રેણિસ્થ સૈનિકોની સંખ્યાનું નિરૂપણ હવે સૂત્રકાર નીચેના સૂત્ર દ્વારા કરે છે—

“ચમરસં ણં અસુરિંદસં અસુરકુમારરજ્ઞો” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૪૪)

ટીકાર્થ—અસુરેન્દ્ર અસુરકુમારરાજ ચમરના પદાતાનીકાધિપતિ દુમની સેનાની સાત કક્ષાઓ (શ્રેણીઓ) કહી છે. પદાતિ સેનાની પંક્તિને કક્ષા કહે છે. તે સાત કક્ષાઓ નીચે પ્રમાણે કહી છે—પ્રથમાથી લઈને સપ્તમી પર્યંતની સાત કક્ષાઓ અહીં સમજ લેવી. પ્રત્યેક કક્ષામાં સૈનિકોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે કહી છે. પહેલી કક્ષામાં ૬૪ હજાર, બીજીમાં ૧ લાખ ૨૮ હજાર, ત્રીજીમાં ૨ લાખ ૫૬ હજાર, ચોથીમાં પાંચ લાખ બાર હજાર પાંચમીમાં ૧૦ લાખ ૨૪ હજાર, છઠ્ઠીમાં ૨૦ લાખ ૪૮ હજાર અને સાતમીમાં ૪૦ લાખ ૯૬ હજાર સૈનિકો હોય છે, એમ સમજવું

હવે ઉત્તર દિશાના ભવનપતિઓના બલિ નામના ઇન્દ્રનો જે મહાદ્રુમ નામનો પદાતાનીકાધિપતિ છે તેની સેનાની જે સાત કક્ષાઓ છે તેમાંની પ્રત્યેક કક્ષામાં કેટલા સૈનિકો છે તે પ્રકટ કરવામાં આવે છે—મહાદ્રુમની પહેલી કક્ષામાં ૬૦ હજાર દેવો (સૈનિકો) છે. “સેસં તં ચેવ” અહીં પણ આગલી કક્ષા કરતાં પાછલી કક્ષામાં બમણાં બમણાં સૈનિકો કહેવા જોઈએ જેમ કે બીજીમાં ૧ લાખ ૨૦ હજાર, ત્રીજીમાં બે લાખ ૪૦ હજાર, ચોથીમાં ૪ લાખ ૮૦ હજાર, પાંચમીમાં ૬ લાખ ૬૦ હજાર, છઠ્ઠીમાં ૧૬ લાખ ૨૦ હજાર અને સાતમીમાં ૩૮ લાખ ૪૦ હજાર સૈનિકો છે, એમ સમજવું જોઈએ.

ધરણુનો જે ભદ્રસેન નામનો પદાતાનીકાધિપતિ છે તેની પાયદળ સેનાની

પણ સાત કક્ષાઓ કહી છે. ભદ્રસેનનું 'બીજું' નામ રુદ્રસેન છે. ધરણ દક્ષિણ દિશાનો ઇન્દ્ર છે. ભદ્રસેનના પાયદળની પહેલી કક્ષામાં ૨૮ હજાર દેવો છે, બીજીમાં ૫૬ હજાર દેવો છે, ત્રીજીમાં ૧ લાખ ૨૮ હજાર દેવો છે એજ પ્રમાણે સાતમી કક્ષા સુધીની કક્ષાઓના સૈનિકોની સંખ્યા કહેવી જોઈએ. પ્રત્યેક કક્ષામાં આગલી કક્ષા કરતાં બમણા સૈનિકો સમજવા એજ પ્રકારનું કથન મહાઘોષ પર્યંતના ઇન્દ્રોના પદાતાનીકાધિપતિઓની સેનાઓની કક્ષાઓ વિષે પણ સમજાવું એટલે કે ભૂતાનન્દ, વેણુદેવ, વેણુદાલિ, હરિકાન્ત, હરિષહ, અશિશિખ, અશિમાણુવ, પૂર્ણ, વશિષ્ઠ, જલકાન્ત, જલપ્રભ, અમિતગતિ, અમિતપાહન, વેલગ્ન, પ્રભંજન, ઘોષ અને મહાઘોષ આ ૧૬ ઇન્દ્રોના પદાતાનીકાધિપતિઓની સેનાઓની સાત સાત કક્ષાઓ છે અને પ્રત્યેક કક્ષામાં આગલી કક્ષા કરતાં બમણા સૈનિકો છે એમ સમજવું.

ઉપર જે ૧૬ ઇન્દ્રોની વાત કરી તેમાંથી ૮ દક્ષિણાધિપતિ છે અને ૮ ઉત્તરાધિપતિ છે. જેમ કે અસુરકુમારોના ચમર અને બલિ નામના જે ઇન્દ્રો છે. તેમાંથી ચમર દક્ષિણાધિપતિ છે અને બલિ ઉત્તરાર્ધાધિપતિ છે નાગકુમારોના ઇન્દ્રોનાં નામ ધરણ અને ભૂતાનન્દ છે. તેમાંથી મરણ દક્ષિણાર્ધાધિપતિ છે અને ભૂતાનન્દ ઉત્તરાર્ધાધિપતિ છે. એજ પ્રમાણે આગળ પણ સમજાવેલું. આ સોળે ઇન્દ્રોના પદાતાનીકાધિપતિની જે સાત સાત કક્ષાઓ છે, તે પ્રત્યેક કક્ષામાં કેટલા કેટલા સૈનિકો છે તે “સક્કસણં” ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા સૂત્રકારે પ્રકટ કર્યું છે. દેવેન્દ્ર દેવરાજ શકનો જે પદાતાનીકાધિપતિ છે તેનું નામ હરિણૈ ગમેષી દેવ છે. તેની પદાતાનીક (પાયદળ) સેનાની સાત કક્ષાઓ છે. તે કક્ષાઓનાં નામ પહેલી કક્ષા, બીજી કક્ષા, ત્રીજી કક્ષા, ઇત્યાદિ સમજાવ્યા ચમરની વક્તવ્યતામાં જેવી કક્ષાઓ પ્રકટ કરવામાં આવી છે એવી જ કક્ષાઓ અહીં પણ સમજાવી જોઈએ. પ્રત્યેક કક્ષામાં સૈનિકોની સંખ્યા પણ એ જ પ્રમાણે સમજાવી એ જ વાત સૂત્રકારે “ एवं જહા ચમરસ તહા જાવ અચ્ચુયસ ” આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે. પરંતુ તેમના પદાતાનીકાધિપતિઓનાં નામ જુદાં જુદાં છે. તે નામો આગલા સૂત્રમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. એ જ વાત સૂત્રકારે “ જ્ઞણત્તં પાયત્તાણિયાહિવર્જિં તે પુવ્વમણિયા ” આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે. શકથી લઈને અચ્યુત પર્યંતના ૧૦ ઇન્દ્રોના પદાતાનીકાધિપતિની સેનાની પ્રથમ કક્ષામાં કેટલા સૈનિકો છે તે “ સક્કસ ચરુસીં ” ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે. શકના પદાતાનીકાધિપતિ હરિણૈગમેષી દેવની સેનાની પ્રથમ કક્ષામાં ૮૪ હજાર દેવો (સૈનિક દેવો) છે, ઈશાનના લઘુપરાક્રમ નામના પદાતાનીકાધિપતિની સેનાની પ્રથમ કક્ષામાં ૮૦

હબર દેવો છે, એજ પ્રમાણે સનતકુમારથી લઈને અચ્યુત પર્યન્તના ઇન્દ્રોની પાદાતાનીકાધિપતિની સેનાની પ્રથમ કક્ષામાં અનુક્રમે ૭૨, ૭૦, ૬૦, ૫૦, ૪૦, ૩૦, ૨૦ અને ૧૦ હબર સૈનિકો છે. દરેકની બીજી કક્ષામાં પહેલી કક્ષા કરતાં બમણી સૈનિકસંખ્યા સમજવી. એજ પ્રમાણે સાતમી કક્ષા સુધીની કક્ષાઓમાં આગલી કક્ષા કરતાં બમણી સંખ્યા સમજવી. બીજી કરતાં ત્રીજીમાં બમણી, ત્રીજી કરતાં ચોથીમાં બમણી, ચોથી કરતાં પાંચમીમાં બમણી, પાંચમી કરતાં છઠ્ઠીમાં બમણી અને છઠ્ઠી કરતાં સાતમી કક્ષામાં બમણી સૈનિકસંખ્યા સમજવી. ॥ સૂ. ૪૪ ॥

આ બધું કથન વચન વડે જ સમજાવી શકાય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર વચનના ભેદોત્તું નિરૂપણ કરે છે—“ સત્ત્વિહે વયનવિકલ્પોઽંકા પળ્ળન્તે ” ઇત્યાદિ—

સાત પ્રકારકે વચનવિકલ્પોઽંકા નિરૂપણ

વચનવિકલ્પ (વચનના પ્રકારો) સાત કહ્યા છે—(૧) આલાપ, (૨) અનાલાપ, (૩) ઉદલાપ, (૪) અનુદલાપ, (૫) સંલાપ, (૬) પ્રલાપ અને (૭) વિલાપ અલ્પ ભાષણને આલાપ કહે છે. કુત્સિત ભાષણ કરવું તેનું નામ અનાલાપ છે. અહીં ‘ અન્ ’ ઉપસર્ગ કુત્સિત અર્થમાં અથવા અલ્પાર્થમાં વપરાયો છે. “ કાક્કા વર્ણનમુલ્લાપઃ ” કાકુ પૂર્વક (કાકલૂદી પૂર્વક) વર્ણન કરવું તેનું નામ ઉદલાપ છે.

“ અનુલાપો મુહુર્ભાષાઃ ” વારંવાર બોલ્યા કરવું તેનું નામ અનુલાપ છે.

“ સંલાપો ભાષણં મિથઃ ” પરસ્પરની સાથે વાતચીત કરવી તેનું નામ સંલાપ છે. અનર્થક વાત કરવી તેનું નામ પ્રલાપ છે—કહ્યું પણ છે કે “ પ્રલાપો-ડનર્થભાષણમ્ ” પ્રલાપ જ જ્યારે અનેક પ્રકારનો હોય છે, ત્યારે તેનું નામ વિલાપ અથવા વિપ્રલાપ થઈ જાય છે. ॥ સૂત્ર ૪૫ ॥

૧. કાક્કા વર્ણનમુલ્લાપઃ, ૨ અનુલાપો મુહુર્ભાષાઃ ૩ સંલાપો ભાષણં મિથઃ
૪ પ્રલાપોડનર્થ ભાષણમ્.

આગલા સૂત્રમાં વચનના ભેદો પ્રકટ કરવામાં આવ્યા. તેમાંથી કેટલાક વચન ભેદોનો વિનયને નિમિત્તે પણ પ્રયોગ થતો હોય છે. તેથી હવે સ્ત્રકાર વિનયના ભેદનું કથન કરે છે—“ સત્ત્વિહે વિણર ” ઇત્યાદિ—(સૂ ૪૬)

વિનય સાત પ્રકારનો કહ્યો છે. આત્માને વળગેલાં આઠ પ્રકારના કર્મોના જોના દ્વારા નાશ કરવામાં આવે છે, તેનું નામ વિનય છે તે વિનયના નીચે પ્રમાણે સાત પ્રકાર કહ્યા છે—

(૧) જ્ઞાનવિનય, (૨) દર્શનવિનય, (૩) ચારિત્રવિનય, (૪) મનોવિનય, (૫) વાગ્વિનય, (૬) કાયવિનય, અને (૭) લોકોપચારવિનય.

જ્ઞાનવિનય પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનરૂપ—એટલે કે આભિનિષેધિકજ્ઞાન, શ્રુત-જ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન રૂપ—હોય છે. અથવા આ પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનોનો વિષય કરવો—તેમના પ્રત્યે બહુમાન, ભક્તિભાવ આદિ રાખવા તેનું નામ જ્ઞાનવિનય છે. કહ્યું છે કે—

“ મત્તી તહ બહુમાણો ” ઇત્યાદિ.

દર્શન એટલે સમ્યક્ત્વ. આ સમ્યક્ત્વનો સદ્ભાવ હોવો તેનું નામ જ સમ્યક્ત્વ વિનય અથવા દર્શનવિનય છે. અથવા દર્શન અને દર્શનવાળામાં અભેદ માનીને દર્શનગુણાધિક પુરુષનો વિનય કરવો—તેની શુશ્રૂષા કરવી, તેની અશાતના ન કરવી તેનું નામ પણ દર્શનવિનય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ સુસ્મૃસણા અણાસાયણા ” ઇત્યાદિ.

દર્શનવિષયક વિનયના શુશ્રૂષણ અને અનાશાતના નામના બે ભેદ કહ્યા છે. દર્શનગુણસંપન્ન પુરુષોનો આ બન્ને પ્રકારે વિનય કરવામાં આવે છે. તેમાંથી શુશ્રૂષણા વિનયના દસ પ્રકાર કહ્યા છે.—(૧) સ્તવન વંદનારૂપ સત્કાર વિનય (૨) અભ્યુત્થાન વિનય કરવા યોગ્ય સાધુને જોઈને અથવા તે સાધુ સમીપમાં આવે ત્યારે આસન પરથી ઊભા થવા રૂપ વિનયનું નામ અભ્યુત્થાન વિનય છે. (૩) સમ્માન વિનય—સાધુઓને વજ્રપાત્રાદિકનું સમર્પણ કરવું તેનું નામ સમ્માન વિનય

છે. (૪) ગુરુજનને યેસવાને માટે આદરપૂર્વક આસન બિછાવીને તેમને કહેવું કે “ આપ અહીં બિરાજો.” (૫) જ્યારે ગુરુજન ઊઠીને ચાલવા માંડે ત્યારે તેમને માટે એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને આસન લઈ જવું. (૬) બાર આવત્તંક પૂર્વક વંદણા કરવી. (૭) બન્ને હાથ જોડવા, (૮) ગુરુજનને આવતાં જોઈને તેમની સમક્ષ જવું એટલે કે દર્શન સંપન્ન ગુરુને આવતાં જોઈને તેમની સામે જવું, (૯) દર્શનાધિક (સમકિતથી મોટા) યેસી જાય ત્યારે તેમની પશુ. પાસના કરવી અને (૧૦) દર્શનાધિક જ્યારે ગમન કરે ત્યારે તેમની પાછળ પાછળ ચાલવું આ પ્રકારે શુશ્રૂષણા વિનય છે. અનુચિત ક્રિયા કરવાથી દૂર રહેવા રૂપ અનાશાતના વિનયના નીચે પ્રમાણે ૧૫ પ્રકારના કહ્યા છે—
“ તિસ્થગરવમ્મઆચરિય ” ઇત્યાદિ—

(૧) તીર્થંકરનો વિનય, (૨) તીર્થંકર પ્રરૂપિત ધર્મનો વિનય, (૩) આચાર્યનો વિનય, (૪) ઉપાધ્યાયનો વિનય, (૫) સ્થવિરનો વિનય, (૬) કુલનો વિનય, (૭) ગણનો વિનય, (૮) સંઘનો વિનય, (૯) સાંભોગિકનો વિનય, (૧૦) ક્રિયા વિનય, (૧૧ થી ૧૫) મતિજ્ઞાન માટે આદિ પાંચ જ્ઞાનનો વિનય.

તીર્થંકરની અશાતના ન કરવી જોઈએ, અને તીર્થંકર પ્રરૂપિત ધર્મની અશાતના પણ કરવી જોઈએ નહીં, આ પ્રકારનો વિચાર કરીને જે જીવ તીર્થંકરની અનાશાતનામાં અને તીર્થંકરની પ્રતિપાદિત ધર્મની અનાશાતનામાં પ્રવૃત્ત રહે છે, એવા જીવને તીર્થંકર અનાશાતના વિનય સંપન્ન કહે છે. એજ પ્રમાણે બાકીના ૧૩ પ્રકારો વિષે પણ સમજવું. તીર્થંકર, ધર્મ આદિ શબ્દોનો અર્થ સુગમ છે સમાન સમાચારીવાળા જે સાધુઓ હોય છે. તેમને સાંભોગિક સાધુઓ કહે છે. આસ્તિકતાનું નામ ક્રિયા છે. આ પંદર પ્રકારની અનાશાતનાની જેમ લક્ષિતબહુમાન, એટલે કે લક્ષિત રૂપ બહુમાન કરવું તે ૧૫ પંદર પ્રકારનું છે. તથા વર્ણુવાદ અર્થાત્ પ્રશંસા કરવી તે ૧૫ પંદર એ બન્ને અનાશાતના રૂપ હોવાથી અનાશાતના વિના કુલ ૪૫ પ્રકાર થાય છે કહ્યું પણ છે કે—“ કાયવ્વા પુણ મત્તી ” ઇત્યાદિ.

આ ગાથાનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. પ્રશંસા કરવી તેનું નાણુ વર્ણુવાદ છે હવે ચારિત્ર વિનયનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે.

ચારિત્ર-ક્રિયા-રૂપ જે વિનય છે તેને અથવા ચારિત્ર પ્રત્યે શ્રદ્ધા આદિ રૂપ જે વિનય છે તેનું નામ ચારિત્રવિનય છે. એટલે કે સામાયિક આદિ ક્રિયાઓ પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખવી, કાયા દ્વારા તેમની આરાધના કરવી, અને ભવ્ય જીવોની સમક્ષ તેનું પ્રતિપાદન કરવું તેનું નામ ચારિત્રવિનય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ સામાદ્યાદ્ચરણસ્સ ” ઇત્યાદિ. આ ગાથાનો અર્થ ઉપરના કથનમાં જ સ્પષ્ટ થઈ ગયો છે.

(૪) મનોવિનય-વિનયને યોગ્ય સાધુઓ પ્રત્યે મનમાં સદ્ભાવ રાખવો, સુંદર અને સાત્ત્વિક વિચાર કરવા અને ખરાબ વિચારોનો પરિત્યાગ કરવો તેનું નામ મનોવિનય છે.

એજ પ્રમાણે વાગ્વિનય વિષે પણ સમજવું. (૭) લોકવ્યવહારના હેતુરૂપ અથવા લોકવ્યવહાર રૂપ જે વિનય છે તેનું નામ લોકોપચારવિનય છે.

હવે સૂત્રકાર મન, વચન અને કાયના પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત લેહોના સાત-સાત પ્રકારોનું કથન કરે છે-“ પસ્ર્થમણોવિણવ ” ઇત્યાદિ—

સુંદર વિચારાત્મક અથવા સદ્વિચારાત્મક જે મનોવિનય છે તેના નીચે પ્રમાણે સાત પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) અપાપક (૨) અસાવધ, અક્રિય, (૪) નિરુપકલેશ, (૫) અનાસ્રવકર, (૬) અક્ષપિકર અને (૭) અભૂતાભિસંક્રમણ.

શુભવિચાર રૂપ જે માનસિક વિકલ્પ છે, તેને અપાપક મનોવિનય કહે છે. અદત્તાદાન આદિ રૂપ જે જુગુપ્સિત કર્મ છે, તેને સાવધ ગણવામાં આવે છે. જે માનસિક વિચારધારામાં આ સાવધનો આધાર લેવામાં આવતો નથી, તે પ્રકારની વિચારધારાને અસાવધ વિનય રૂપ માનવામાં આવે છે. આ અસાવધ માનસિક વિનય ચોરી આદિ ગર્હિત કર્મોના અવલંબનથી રહિત હોય છે. જે માનસિક વિચારધારાનો વિષય કાયિકી ક્રિયા આદિ ક્રિયાઓ હોતો નથી, તે મનોવિનય સાધુજનોને માટે કહે છે. આ અક્રિય મનોવિનય સાધુજનોને માટે અયોગ્ય એવી કાયિકી આદિ ક્રિયાઓથી વર્જિત હોય છે.

નિરુપકલેશમનોવિનય-જેના દ્વારા મનુષ્યનું ચિત્ત હામાડોળ થઈ જાય છે એવાં શોકાદિને ઉપકલેશ કહે છે જેનું ચિત્ત આ પ્રકારના ઉપકલેશથી રહિત હોય છે તેને નિરુપકલેશ કહે છે. શોકાદિ કલેશથી રહિત જે માનસિકવિચાર છે તેનું નામ નિરુપકલેશ મનોવિનય છે.

જે વિચારધારા જીવ રૂપ તળાવમાં કર્મરૂપ જલના આગમનના કારણ રૂપ હોય છે. કર્મબંધના નિમિત્ત રૂપ હોય છે, તેને આસ્રવકર કહે છે. એવો

સ્થાન—૯૧

આસ્રવ કરનારી જે વિચારધારા હોતી નથી તે વિચારધારાને અનાસ્રવકર કહે છે. એવી અનાસ્રવકર વિચારધારા પ્રાણુતિપાત આદિ રૂપ આસ્રવથી રહિત હોય છે. તેથી એવી અનાસ્રવકર વિચારધારાને અનાસ્રવકર મનોવિનય કહે છે.

સ્વ અને પરને કષ્ટ પહોંચાડનારી જે વિચારધારા છે તેને ક્ષપિકર વિચાર ધારા કહે છે જે વિચારધારા એવી હોતી નથી તેને અક્ષપિકર કહે છે. તેથી સ્વ અને પરને પીડા પહોંચાડવાથી રહિત એવી વિચારધારા છે તે અક્ષપિકર મનોવિનયરૂપ છે

અભૂતાલિસંક્રમણુ-જે વિચારધારાવડે પ્રાણીઓનું ઉપમર્દન કરાય છે તે વિચારધારાને ભૂતાલિસંક્રમણુ કહે છે. જે વિચારધારામાં એવું ભૂતાલિસંક્રમણુ થતું નથી, તે વિચારધારાને અભૂતાલિસંક્રમણુ રૂપ મનોવિનય કહે છે.

પ્રશસ્ત મનોવિનયના નીચે પ્રમાણે સાત લેહ કહ્યા છે-

(૧) પાપક, (૨) સાવધ, (૩) સક્રિય, (૪) સોપકલેશ, (૫) આસ્રવકર, (૬) ક્ષપિકર અને ભૂતાલિસંક્રમણુ.

અપ્રશસ્ત મનોવિનય અકુશલચિન્તન રૂપ હોય છે.

અપાપક મનોવિનય આદિ સાત પ્રકારના પ્રશસ્ત મનોવિનય કરતા આ સાત અપ્રશસ્ત મનોવિનયનું વિપરીત સ્વરૂપ સમજવું. એજ વાત અહીં ટીકા-કારે નીચેના સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે-“ પૂર્વોક્ત્તણ્યાર્થો નજર્યરહિત-ત્વેનાત્ર ચોજ્ય: ”

એજ પ્રમાણે વાગૂવિનયના પણ અપ્રશસ્ત અને પ્રશસ્ત નામના બે લેહ પડે છે. પ્રશસ્ત વાગૂવિનયના નીચે પ્રમાણે સાત લેહ પડે છે-(૧) અપાપક વાગૂવિનય, (૨) અસાવધ વાગૂવિનય, (૩) સાવધ વાગૂવિનય એજ પ્રમાણે પ્રશસ્ત મનોવિનયના વાગૂવિનયના પણ પાપક વાગૂવિનય, સાવધ વાગૂવિનય આદિ સાત લેહો સમજવા.

પ્રશસ્ત કાયવિનયના નીચે પ્રમાણે સાત પ્રકાર પડે છે-

(૧) આયુક્ત ગમનરૂપ કાયવિનય (ઉપયોગ સહિત ચાલવું તે) (૨) આયુક્ત સ્થાનરૂપ કાયવિનય, (૩) આયુક્ત નિષદરૂપ કાયવિનય, (૪) આયુક્ત ત્વગૂર્વર્તનરૂપ કાયવિનય, (૫) આયુક્ત ઉલ્લંઘનરૂપ કાયવિનય (૬) આયુક્ત પ્રલંઘનરૂપ કાયવિનય, અને, (૭) આયુક્ત સર્વેન્દ્રિયયોગયોજનતા.

ઉપયોગપૂર્વક ગમન કરવું તેનું નામ આયુક્ત ગમન રૂપ કાયવિનય છે. અથવા “આયુક્તગમન” (આ એક પદ છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે— પ્રતિસંલીન યોગવાળાનું (ઇન્દ્રિયોને ગ્રસ્ત કરનારનું) જે ગમન છે તેનું નામ આયુક્તગમન છે. એજ પ્રમાણે બીજા લેહોના અર્થ પણ સમજી લેવા. અહીં સ્થાન પદ કાર્યોત્સર્ગનું વાચક છે, નિષદન એટલે જેમણે ‘ત્વગ્વર્તન’ એટલે પડખું ગઢલવું અથવા સૂવું, ‘ઉદલંઘન’ એટલે કર્મ આદિને એક વખત ઝાળંગવો, “પ્રલંઘન” એટલે કર્મ આદિને વારંવાર ઝાળંગવો, ‘સર્વેન્દ્રિય યોગ યોજનતા’ એટલે સમસ્ત ઇન્દ્રિયોને શુભ વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરવી.

અપ્રશસ્ત કાયયોગના પણ સાત લેહ પડે છે. અહીં અનાયુક્ત વિશેષણ લગાડીને અનાયુક્ત ગમનરૂપ કાયવિનય આદિ ઉપયુક્ત સાત લેહો સમજવા. પ્રશસ્ત મન, વચન અને કાયના વિનય વિષે એવું કહ્યું છે કે—

“મળવડ્કાયવિણઓ” ઇત્યાદિ—

આ કથનનો લાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—આચાર્ય આદિના વિષયમાં સર્પદા અકુશલ મન, વચન અને કાયનો નિરોધ કરવો અને કુશલ મન, વચન અને કાયનું ઉદીરણ કરવું, તે પ્રશસ્ત મન. વચન અને કાયનો વિનય છે, તથા અપ્રશસ્ત મન, વચન અને કાયનો વિનય તેના કરતાં વિપરીત સ્વરૂપવાળો હોય છે. આ રીતે મન, વચન અને કાયના પ્રશસ્ત લેહો અને અપ્રશસ્ત લેહોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર લોકોપચાર વિનયના સાત લેહો પ્રકટ કરે છે—

“લોકોપચારવિણ” ઇત્યાદિ—

લોકોપચાર વિનયના નીચે પ્રમાણે સાત લેહ કહ્યા છે—

(૧) અભ્યાસ વર્તિત્વ, (૨) પરચ્છન્દાનુવર્તિત્વ, (૩) કાર્ય હેતુ, (૪) કૃતપ્રતિકૃતિતા, (૫) આત્મ ગવેષણતા, (૬) દેશકાલાજ્ઞતા, અને (૭) સર્વાર્થોમાં અપ્રતિલોભતા.

શ્રુતાધ્યયન કરવાની અભિલાષાવાળા શિષ્યનું આચાર્યાદિની પાસે જે રહેવાનું થાય છે તેનું નામ જ અભ્યાસવર્તિત્વ છે. આચાર્યાદિના અભિપ્રાય પ્રમાણે જ પોતાની પ્રવૃત્તિ રાખવી તેનું નામ પરચ્છન્દાનુવર્તિત્વ છે. “તેમણે મને શ્રુતનું અધ્યયન કરાવ્યું” છે, તેથી મારે તેમની પાસે ઘણા જ વિનયપૂર્વક રહેવું જોઈએ.” આ પ્રકારનો મનમાં વિચાર કરીને જે શિષ્ય શ્રુતનો અભ્યાસ કરાવનારની સાથે વિનયપૂર્વક રહે છે, તે પ્રકારે રહેવા રૂપ કાર્યહેતુ લોકોપચાર વિનય સમજવો. “આહાર આદિ લાવી દેવા રૂપ સેવા કરવાથી ગુરુ મારા ઉપર સુપસન્ન રહેશે અને મને શ્રુત પ્રદાન કરીને મારા ઉપર પ્રત્યુપકાર કરશે,” આ પ્રકારની લાવનાથી ગુરુજનોને માટે આહારાદિ લાવી આપવા રૂપ જે વિનય છે તેને કૃતપ્રતિકૃતિતા રૂપ લોકોપચાર વિનય કહે છે.

કોઈના દ્વારા પ્રેરિત કરાયા વિના—આપ મેળે જ સહુ સમુદાયમાં સુખ અને દુઃખની ગવેષણા કરવી તેનું નામ. આત્મગવેષણતા રૂપ લોકોપચાર

વિનય અથવા—“ આત્મગવેષણતા ” આ પ્રકારની સંસ્કૃત છાયા અહીં લેવામાં આવે, તો આ પદનો આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે—આત્મજન તરીકે જ તેઓ મારા આત્મજનો છે, આ પ્રકારનો વિચાર કરીને સાધુ સમુદાયમાં સુસ્થ દુઃસ્થની ગવેષણા કરવી તેનું નામ આત્મગવેષણતા છે. અથવા તે પદની સંસ્કૃત છાયા “ આર્તગવેષણતા ” લેવામાં આવે, તો અહીં એવો અર્થ થાય છે કે—રોગાદિથી પીડાતા સાધુઓને માટે ઔષધાદિની ગવેષણતા છે.

(૬) દેશકાલજ્ઞતા—અવસરને લાયક અર્થને (પદાર્થને) સંપાદન કરવાની જે અભિજ્ઞતા છે, તેનું નામ દેશકાલજ્ઞતા છે.

(૭) સમસ્ત પ્રયોજનોમાં શુરુ આદિકોને અનુકૂલ થઈ જનારું જે વર્તન છે, તેનું નામ સર્વાર્થમાં અપ્રતિલોભતા છે. ॥ સૂ. ૪૬ ॥

સમુદ્ઘાતકે સ્વરૂપકા નિરૂપણ

ઉપરના સૂત્રમાં વિનયનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આ વિનય પડે કમોનો ઘાત થાય છે, તથા સમુદ્ઘાતાવસ્થામાં કર્મઘાત વિશિષ્ટતર થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર સમુદ્ઘાતની પ્રરૂપણા કરે છે—

“ સત્ત સમુગ્ધાયા પળ્લન્તા ” ઇત્યાદિ—(સૂ ૪૭)

ટીકાર્થ—નીચે પ્રમાણે સાત સમુદ્ઘાત કહ્યા છે—(૧) વેદના સમુદ્ઘાત, (૧) કષાય સમુદ્ઘાત, (૩) મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત, (૪) વૈકિંચ સમુદ્ઘાત, (૫) તૈજસ સમુદ્ઘાત, (૬) આહારક સમુદ્ઘાત અને (૭) કેવલિસમુદ્ઘાત.

યથા સ્વભાવસ્થિત આત્મપ્રદેશોનું વેદના આદિ સાત કારણોને લીધે સ્વભાવમાંથી જે પરિણમન થાય છે તેનું નામ સમુદ્ઘાત છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

જ્યારે આત્મા વેદનાદિ સમુદ્ઘાતગત હોય છે, ત્યારે તે વેદનાદિ સમુદ્ઘાત ગત હોય છે, ત્યારે તે વેદના આદિના અનુભવરૂપ જ્ઞાનથી પરિણત જ

હોય છે—અન્ય જ્ઞાનથી પરિણત હોતો નથી. સમુદ્ધાતમાં રહેલો આત્મા, આત્મપ્રદેશોની સાથે સંશ્લિષ્ટ વેદનીય વેદનીય આદિ કર્મપ્રકૃતિઓ કે જેનું કાલાન્તરે વેદન કરવાનું હોય છે તેમને ઉદ્ધરણાકરણ દ્વારા ખેંચીને ઉદ્યાવલિકામાં પ્રક્ષિપ્ત કરે છે, તેને લીધે તેમની નિર્જરા થાય છે. સમુદ્ધાત શબ્દમાં જે બહુ વચનનો પ્રયોગ થયો છે તે સમુદ્ધાતની અનેકતાને કારણે થયો છે. વેદના આદિના ભેદથી સમુદ્ધાતમાં જે સમવિધતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—

વેદના સમુદ્ધાત—કાલાન્તરે ભોગવવાને યોગ્ય જે અસાતાવેદનીય કર્મ પુદ્ગલો છે તેમને ઉદ્ધરણાકરણ દ્વારા ઉદ્યાવલિકામાં ખેંચીને તેમની જે નિર્જરા કરવામાં આવે છે, તેનું નામ વેદનાસમુદ્ધાત છે. સમુદ્ધાત એટલે નિર્જરા કરવી તે. આત્મા જ્યારે વેદના સમુદ્ધાતગત હોય છે, ત્યારે તે અસાતાવેદનીય કર્મપુદ્ગલોની નિર્જરા કરે છે. વેદનાથી પીડિત એવો જીવ અનન્તાનન્ત કર્મસ્કન્ધોથી વીંટળાયેલા આત્મપ્રદેશોને શરીરની બહાર પાણુ કાઢે છે અને શરીરની બહાર કાઢેલા તે આત્મપ્રદેશો વડે વદન, જઠર આદિના ખાલી સ્થાનોને અને કર્ણ સ્કન્ધ આદિના અપાન્તરાલોને ભરી દે છે, અને એ પ્રમાણે ભરી દઈને તે આયામ (લંખાઈ) અને વિસ્તારની અપેક્ષાએ શરીર પ્રમાણ ક્ષેત્રને વ્યાપ્ત કરીને અન્તર્મુદૂર્ત પ્રમાણ કાળમાં તે ઘણું જ વધારે અસાતાવેદનીય પુદ્ગલોની નિર્જરા કરી નાખે છે.

(૨) કષાય સમુદ્ધાત—ક્રોધાદિ કષાયોને વશ થઈને જે સમુદ્ધાત કરવામાં આવે છે તેને કષાય સમુદ્ધાત કહે છે. તે કષાય સમુદ્ધાત કષાય નામના ચારિત્ર મોહનીય કર્મના આશ્રયવાળો હોય છે. જ્યારે તીવ્ર કષાયના ઉદયથી જીવમાં આકુળતા આવી જાય છે, ત્યારે તીવ્ર કષાયના ઉદયથી આકુળ થયેલો જીવ પોતાના પ્રદેશોને બહાર કાઢે છે. બહાર કાઢવામાં આવેલા તે પ્રદેશો વડે તે વદન, જઠર આદિના છિદ્રોને અને કર્ણ સ્કન્ધ આદિના અપાન્તરાલોને ભરી

દે છે. ત્યારબાદ તે આયામ અને વિસ્તારની અપેક્ષાએ દેહમાત્ર ક્ષેત્રને વ્યાપ્ત કરી દર્ધને અન્તર્મુદૂર્ત સુધી ત્યાંજ રહે છે. ત્યાં એટલા સમય સુધી રહીને તે ઘણાં જ અધિક કષાય કર્મ પુદ્ગલોની નિર્જરા કરી નાખે છે.

મારણુન્તિક સમુદ્ઘાત-મરણને સમયે જે સમુદ્ઘાત થાય છે તેનું નામ મારણુન્તિક સમુદ્ઘાત છે જ્યારે અન્તર્મુદૂર્ત પ્રમાણે આયુ ખાકી રહે છે, ત્યારે આ સમુદ્ઘાત થાય છે. મારણુન્તિક સમુદ્ઘાતવાળો જીવ પોતાના આત્મ પ્રદેશોને શરીરમાંથી બહાર કાઢે છે અને બહાર કાઢવામા આવેલા તે આત્મ પ્રદેશો વડે વદન, ઉદર આદિના છિદ્રોને અને સ્કન્ધાદિ અપાન્તરાલોને ભરી દે છે. ત્યાર બાદ તે વિષ્કંભ અને બાહલ્ય (પહોળાઈ અને જડાઈ)ની અપેક્ષાએ પોતાના શરીર પ્રમાણથી અધિક ઓછામાં ઓછા આંગળતા અસંખ્યાત લાગ પ્રમાણ અને વધારેમાં વધારે અસંખ્યાત યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રને એક દિશામાં વ્યાપ્ત કરીને એક અન્તર્મુદૂર્ત સુધી ત્યાં રહે છે. એટલા સમય સુધી ત્યાં રહેલો તે જીવ આયુષ્ક કર્મ પુદ્ગલોની નિર્જરા કરી નાખે છે.

(૪) વૈક્રિય સમુદ્ઘાત—વૈક્રિય લખિધવાળાનું વૈક્રિય-ઉત્પાદનને માટે જે આત્મપ્રદેશોને બહાર કાઢવાનું થાય છે, તેનું નામ વૈક્રિયસમુદ્ઘાત છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

વૈક્રિય સમુદ્ઘાત યુક્ત જીવ પોતાના આત્મપ્રદેશોને શરીરની બહાર કાઢીને શરીરના વિષ્કંભ (પહોળાઈ) અને બાહલ્ય (જડાઈ) પ્રમાણ અને આયામની (લંબાઈની) અપેક્ષાએ સંખ્યાત યોજન પ્રમાણ ઠંડાકાર રૂપે બનાવે છે, અને બનાવીને પહેલાંના બદ્ધ એવાં યથા બાદર પુદ્ગલોની નિર્જરા કરે છે. કહ્યું પણ છે કે—“ વેદન્વિવ્યસમુદ્ઘાવણ ” ઇત્યાદિ—

(૫) તૈજસ સમુદ્ઘાત—જે સમુદ્ઘાત તેજોલેશ્યા નીકળવાને સમય થાય છે અને જે સમુદ્ઘાત તૈજસ સમુદ્ઘાત તૈજસ નામકર્મના આશ્રયવાળો હોય છે, તે સમુદ્ઘાતનું નામ તૈજસ સમુદ્ઘાત છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણુ છે—તેજો નિસર્ગ લબ્ધિવાળો સાધુ જ્યારે કોઈ કારણને લીધે ક્રોધાયમાન થાય છે, ત્યારે તે સાત આઠ ડગલા આગળ જઈને વિષ્કંભ અને ખાહલ્યની અપેક્ષાએ શરીર પ્રમાણુ અને આયામની અપેક્ષાએ સંજ્યાત યોજન પ્રમાણુ પોતાના આત્મપ્રદેશોને દંડના આકારે શરીરમાંથી બહાર કાઢે છે અને જેના ઉપર તે સાધુ ક્રોધાયમાન થયો હોય છે તેને ખાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે આ પ્રમાણુ દગ્ધ કરીને તે સાધુ તે ક્રિયા વડે ઘણું જ અધિક તૈજસ શરીરના નામકર્મના પુદ્ગલોની નિર્જરા કરે છે.

(૬) આહાર સમુદ્ઘાત—પ્રાણીદયાને નિમિત્તે, ઋદ્ધિતું દર્શન કરાવવાને નિમિત્તે, છદ્મસ્થોપગ્રહણને નિમિત્તે અને સંશયના નિવારણને માટે અર્થાત્ જિનેશ્વરની સમીપે જવાને નિમિત્તે, વિશિષ્ટ લબ્ધિના પ્રભાવે કરીને ચૌદ પૂર્વધારીના દ્વારા જે શરીરનું નિર્માણ થાય છે, તે શરીરને આહારક શરીર કહે છે. તેના પ્રારંભને નિમિત્તે જે સમુદ્ઘાત થાય છે તેને આહારક સમુદ્ઘાત કહે છે, આહારક સમુદ્ઘાતથી યુક્ત થયેલો મુનિ જીવપ્રદેશોને શરીરમાંથી બહાર કાઢીને તેમને શરીરના વિષ્કંભ અને ખાહલ્યની ખરાખર દંડાકાર રૂપે પરિણમાવે છે. આયામની અપેક્ષાએ આ દંડાકારરૂપ પરિણમન સંજ્યાત યોજનપ્રમાણુવાળું હોય છે. આ પ્રમાણુ કરીને તે યથા બાહર આહારક શરીર નામકર્મના પુદ્ગલોની નિર્જરા કરે છે.

કેવલિ સમુદ્ઘાત—જેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થવાને માત્ર અન્તર્મુદ્ધૂર્ત પ્રમાણુ કાળ જ બાકી રહ્યો છે એવા કેવલી દ્વારા બાકીના વેદનીય, આયુ, નામ અને ગોત્ર, આ કર્માશોનો નાશ કરવાને માટે જે સમુદ્ઘાત કરવામાં આવે છે, તે સમુદ્ઘાતને કેવલિ સમુદ્ઘાત કહે છે. આ સમુદ્ઘાત વડે કેવલી બાકીનાં વેદનીય આદિ કર્મપુદ્ગલોની નિર્જરા કરે છે, એમ સમજવું.

આ સાત સમુદ્ધાતોમાંના પહેલા ૬ સમુદ્ધાત અસંખ્યાત સમયના હોય છે, પરંતુ કેવલિ સમુદ્ધાત આઠ સમયનો હોય છે. ૨૪ ઠંડકના જીવો-માંથી માત્ર મનુષ્યોમાં જ આ સાતે સાત સમુદ્ધાતોનો સદ્ભાવ હોય છે. તેથી જ સૂત્રકારે “મનુસ્સાણં સત્ત” આ પ્રકારનો સૂત્રપાઠ અહીં કહ્યો છે ॥સૂ ૪૭॥

નિહવોં કે સ્વરૂપકા નિરૂપણ

આ સમુદ્ધાત આદિ વસ્તુઓની કેવલિ લગવાને પ્રરૂપણ કરી છે જે મનુષ્યો જિનેન્દ્ર પ્રતિપાદિત વસ્તુઓની પ્રરૂપણા અન્યથા રૂપે કરે છે તેઓ પ્રવચનથી બાહ્ય ગણાય છે. એવાં પ્રવચનબાહ્ય મનુષ્યોમાં નિહવોંની પ્રરૂપણા કરે છે—“સમણસ્સ ણં મગવઓ મહાવીરસ્સ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૪૮)

ટીકાર્થ—શ્રમણ લગવાને મહાવીરના તીર્થમાં નીચે પ્રમાણે સાત પ્રવચન કહ્યા છે—(૧) બહુરત, (૨) જીવપ્રદેશિક, (૩) અવ્યક્તિક, (૪) સામુચ્છેદિક, (૫) દ્વૈકિય, (૬) ત્રૈશિક અને (૭) અબદ્ધિક. જિનેન્દ્ર આગમનો જેઓ અપલાપ કરે છે—તેની વિપરીત રૂપે પ્રરૂપણા કરે છે, એવા આગમાપલાપી જીવોને નિહવોં કહે છે.

(૧) બહુરત નિહવ—જેઓ એવું માને છે કે ઘણા સમયોમાં કાર્ય નિષ્પન્ન થાય છે—એક સમયમાં કાર્ય નિષ્પન્ન થતું નથી, આ પ્રકારની માન્યતા ધરાવનારા જમાલિના અનુયાયીઓને બહુરત નિહવ કહે છે.

(૨) જીવપ્રદેશિક નિહવ—જીવનો ચરમપ્રદેશ જ જીવ છે, એવી જેમની માન્યતા છે એવા ચરમપ્રદેશને જ જીવ માનનારા લોકોને જીવપ્રદેશિક નિહવ કહે છે. આ મતવાદીઓની એવી માન્યતા છે કે એક યજ્ઞ પ્રદેશથી ન્યૂન જીવ જીવરૂપ હોતો નથી. તેથી એકે એક પ્રદેશોથી પૂર્ણ હોય એવા જીવને જીવરૂપ કહી શકાય છે. આ પ્રકારે ચરણપ્રદેશમાં ચરમપ્રદેશમાં જીવત્વની પ્રરૂપણા કરનારા તિબ્યશુક્ષ્માચાર્યના મતને અનુસરનારાઓને જીવપ્રદેશિક નિહવ કહે છે.

(૩) અવ્યક્તિક—“અહીં એ વાત કેવી રીતે જાણી શકાય કે આ સંયત છે અને આ અસંયત છે, તેથી આ બધું અવ્યક્ત છે” સંયતાદિના પરિજ્ઞાનના વિષયમાં, આ પ્રકારની સંદિગ્ધ માન્યતા જેઓ ધરાવે છે તેમને અવ્યક્તિક કહે છે. આષાઢાચાર્યના મતને માનનારા લોકો આ પ્રકારની સંદિગ્ધ મનોદશાવાળા છે.

(૪) સામુદ્રેદિક—જે વસ્તુની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેનો સંપૂર્ણ રૂપે વિનાશ પણ થાય છે, એટલે કે સમસ્ત વસ્તુઓ ક્ષણિક છે, આ પ્રકારની માન્યતા ધરાવનારા અશ્વમિત્રના અનુયાયીઓને સામુદ્રેદિક નિહવ કહે છે.

(૫) દ્વૈકિય નિહવ—એક સમયમાં બે કિયાનો અનુભવ થાય છે, આ પ્રકારની માન્યતા ધરાવનારા ગંગાચાર્યના અનુયાયીઓને દ્વૈકિય નિહવ કહે છે.

(૬) ત્રૈરાશિક—જીવ, અજીવ, અને નોજીવ નોઅજીવ આ પ્રકારની ત્રણ રાશિઓ છે, એવું માનનારા ષડ્લૂકનું બીજું નામ રોહિત પાણી આપવામાં આવ્યું છે.

અબદ્ધિક—“જીવ પડે રૂપુષ્ટ થયેલું કર્મ રુકન્ધની જેમ બદ્ધ હોતું નથી,” આ પ્રકારની જેમની માન્યતા છે તેમને અબદ્ધિક કહે છે. તેઓ રૂપુષ્ટ કર્મના વિપાકના પ્રરૂપકો હોય છે. ગોષ્ઠામાહિલના અનુયાયીઓ આ પ્રકારનો મત ધરાવે છે.

આ સાતે પ્રવચન નિહવોના ધર્મોચાર્યોનાં નામ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે—(૧) જમાલિ, (૨) તિબ્યશુક્ષ્મ, (૩) આષાઢાચાર્ય, (૪) અશ્વમિત્ર, (૫)

ગંગાચાર્ય, (૬) ષડ્લુક (રાહગુપ્ત) અને (૭) ગોષ્ઠામાહિલ. આ ધર્માચાર્યોની નગરીઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે સમજવા - જમાલિ શ્રવસ્તીમાં, તિથ્યગુપ્ત રિષભપુરમાં, આષાઢાચાર્ય શ્વેતામ્બિકા નગરીમાં, અશ્વમિત્ર મિથિલા નગરીમાં, ગંગાચાર્ય ઉલુકાતીર નગરીમાં, ષડ્લુક-રાહગુપ્ત અંતરંજકા નગરીમાં અને ગોષ્ઠામાહિલ દશપુર નગરમાં થઈ ગયા હતા. આ સાતે નિહ્વે વિષે વધુ માહિતી મેળવવાની ઇચ્છાવાળા પાઠકોએ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ત્રીજા અધ્યયન પર મારા દ્વારા લખાયેલી પ્રિયદર્શિની ટીકા વાંચી જવી. ॥ સૂ. ૪૮ ॥

ઉપર્યુક્ત નિહ્વે અતુર્ગતિક સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતાં થકાસાતાસાતને લોગવશે, તે કારણે હવે સૂત્રકાર સાતાસાતના સ્વરૂપની પ્રરૂપણા કરે છે—

સાતા ઓર અસાતાકે સ્વરૂપકા નિરૂપણ

“ સાચાવેયગિજ્જસ્ય ણં કસ્મસ્સ ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૪૯)
ટીકાર્થ—સાતાવેદનીય કર્મનો અનુભાવ સાત પ્રકારનો કહ્યો છે. એટલે કે સુખના કારણભૂત કર્મનો વિપાક-ઉદયરસ—સાત પ્રકારનો કહ્યો છે—(૧) મનોજ્ઞ શબ્દ, (૨) મનોજ્ઞ રૂપ, (૩) મનોજ્ઞ રસ, (૪) મનોજ્ઞ ગન્ધ, (૫) મનોજ્ઞ સ્પર્શ, (૬) મનની સુખરૂપતા અને (૭) વચનની સુખરૂપતા. “ સુહૃદા ”ની સંસ્કૃત છાયા “ શુભતા ” પણ થાય છે. આ સંસ્કૃત છાયાની અપેક્ષાએ છટ્ટી અને સાતમો પ્રકાર મનની શુભરૂપતા અને વચનની શુભરૂપતા થાય છે. આ પ્રકારના અર્થની દૃષ્ટિએ સાતાના અનુભાવમાં કારણભૂત હોવાથી શુભતામાં સાતાનુભાવતા સમજવી. સાતાવેદનીય કર્મ કરતાં વિપરીત એવું જે અસાતાવેદનીય કર્મ છે તેનો અનુભાવ (કર્મોનું ફલ લોગવવાની શક્તિ) પણ સાત પ્રકારનો સમજવો—(૧) અમનોજ્ઞ શબ્દ, આદિ સાત પ્રકારો પૂર્વોક્ત પ્રકારો કરતાં વિપરીત રૂપે અહીં કહેવા જોઈએ ॥ સૂ. ૪૯ ॥

સાતા અને અસાતાવાળા દેવો હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર તે દેવોના એક પ્રકાર રૂપ જે જ્યોતિષ્કદેવો છે, તેમની પ્રરૂપણા કરે છે—

જ્યોતિષ્કદેવોંકા નિરૂપણ

“ મહાજ્ઞક્ષત્તે સત્તત્તારે વણ્ણત્તે ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૫૦)

સૂત્રાર્થ—મધા નક્ષત્ર સાત તારાવાળું છે. અભિજિત આદિ સાત નક્ષત્રોને પૂર્વ દ્વારિક કહ્યા છે. તે સાત નક્ષત્રોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) અભિજિત, (૨) શ્રવણ, (૩) ધનિષ્ઠા, (૪) શતભિષક, (૫) પૂર્વ ભાદ્રપદા, (૬) ઉત્તર ભાદ્રપદા, (૭) રેવતી.

નીચેના સાત નક્ષત્રોને દક્ષિણ દ્રારિક કહ્યા છે—(૧) અશ્વિની, (૨) ભરણી (૩) કૃત્તિકા, (૪) રોહિણી, (૫) મૃગશીર્ષ, (૬) આર્દ્રા, અને (૭) પુનર્વસુ. નીચેના સાત નક્ષત્રોને પશ્ચિમ દ્રારિક કહ્યા છે—(૧) પુષ્ય, (૨) અશ્લેષા, (૩) મઘા, (૪) પૂર્વા ફાલ્ગુની, (૫) ઉત્તરા ફાલ્ગુની, (૬) હસ્ત અને (૭) ચિત્રા.

નીચેના સાત નક્ષત્રોને ઉત્તર દ્રારિક કહ્યા છે—(૧) સ્વાતિ, (૨) વિશાખા, (૩) અનુરાધા, (૪) જ્યેષ્ઠ, (૫) મૂલ, (૬) પૂર્વાષાઢા અને (૭) ઉત્તરાષાઢા. પૂર્વ દિશા રૂપ જેમનું દ્વાર છે, એવાં નક્ષત્રોને પૂર્વદ્રારિક કહે છે જ્યારે આ અભિજિત આદિ સાત નક્ષત્રો પૂર્વ દિશામાં હોય છે, ત્યારે જનારને લાલની પ્રાપ્તિ થાય છે. એજ પ્રમાણે દક્ષિણ દ્રારિક, પશ્ચિમ દ્રારિક અને ઉત્તર દ્રારિક નક્ષત્રોના વિષે પણ સમજવું.

નીચેના સાત નક્ષત્રોને દક્ષિણ દ્રારિક કહ્યા છે—(૧) અશ્વિની, (૨) ભરણી (૩) કૃત્તિકા, (૪) રોહિણી, (૫) મૃગશીર્ષ, (૬) આર્દ્રા, અને (૭) પુનર્વસુ. નીચેના સાત નક્ષત્રોને પશ્ચિમ દ્રારિક કહ્યા છે—(૧) પુષ્ય, (૨) અશ્લેષા, (૩) મઘા, (૪) પૂર્વા ફાલ્ગુની, (૫) ઉત્તરા ફાલ્ગુની, (૬) હસ્ત અને (૭) ચિત્રા.

નીચેના સાત નક્ષત્રોને ઉત્તર દ્રારિક કહ્યા છે—(૧) સ્વાતિ, (૨) વિશાખા, (૩) અનુરાધા, (૪) જ્યેષ્ઠ, (૫) મૂલ, (૬) પૂર્વાષાઢા અને (૭) ઉત્તરાષાઢા. પૂર્વ દિશા રૂપ જેમનું દ્વાર છે, એવાં નક્ષત્રોને પૂર્વદ્રારિક કહે છે જ્યારે આ અભિજિત આદિ સાત નક્ષત્રો પૂર્વ દિશામાં હોય છે, ત્યારે જનારને લાલની પ્રાપ્તિ થાય છે. એજ પ્રમાણે દક્ષિણ દ્રારિક, પશ્ચિમ દ્રારિક અને ઉત્તર દ્રારિક નક્ષત્રોના વિષે પણ સમજવું.

આ નક્ષત્રોના વિષયમાં જુદા જુદા પાંચ મત પ્રચલિત છે. કહ્યું પણ છે કે—“ તત્થ સ્વલ્લુ ઇમાઓ પંચ પડિવત્તીઓ પણ્ણત્તાઓ ” ઇત્યાદિ—એક માન્યતા પ્રમાણે કૃત્તિકા આદિ સાત નક્ષત્રોને પૂર્વદ્રારિક કહ્યા છે. બીજી માન્યતા પ્રમાણે મઘા આદિ સાત નક્ષત્રોને પૂર્વદ્રારિક કહ્યા છે. ત્રીજી માન્યતા પ્રમાણે ધનિષ્ઠા આદિ સાત નક્ષત્રોને પૂર્વદ્રારિક કહ્યા છે ચોથી માન્યતા પ્રમાણે અશ્વિની આદિ સાત નક્ષત્રોને પૂર્વદ્રારિક કહ્યા છે. પાંચમી માન્યતા પ્રમાણે ભરણી આદિ સાત નક્ષત્રોને પૂર્વદ્રારિક કહ્યા છે.

પરન્તુ અમે એવું કહીએ છીએ કે “અભિજિત આદિ સાત નક્ષત્રો પૂર્વદ્વારિક છે”
અથા પક્ષોની માન્યતા પ્રમાણે પૂર્વદ્વારિક નક્ષત્રો પછી દક્ષિણદ્વારિક
આદિ સાત સાત નક્ષત્રોનું કથન પણ અહીં કરવું જોઈએ. હવે છદ્દા મતનો
આશ્રય લઈને નીચેનાં સૂત્રોનું કથન કરવામાં આવે છે—

લોકમાં પ્રથમ મતને આધારે એવું કહેવામાં આવે છે કે—

“દહનાય (કૃત્તિકાયા) મૃક્ષ” ઇત્યાદિ—

(દહનાયમૃક્ષ સપ્તકં) = કૃત્તિકાદિ સાત નક્ષત્ર (એન્દ્ર્યાં) પૂર્વદિશાના છે,
મગ્ધાદિ સાત નક્ષત્રો (ચામ્યાચાં) દક્ષિણ દિશાના છે, અનુરાધાદિ સાત નક્ષત્રો
(અપરસ્પ્યાં) પશ્ચિમ દિશાના છે અને ધનિષ્ઠાદિ સાત નક્ષત્રો (સોમ્યાં દિશિ)
ઉત્તર દિશાના આ પ્રમાણે અભિજિત આદિ ૨૮ નક્ષત્રોનું અહીં કથન કરવામાં
આવ્યું છે. હવે અગ્નિ કૌણ્ઠ્યી શરૂ કરીને વાયવ્ય કૌણ્ઠ્ય સુધી જો એક રેખા
દોરવામાં આવે, તો તે રેખાને ‘પરિધદંડ’ કહે છે. (નરાણામભિમુખમુપસર્પતાં)
સામેના નક્ષત્રોમાં જનારા મનુષ્યોની (ગમને) યાત્રામાં શુભફલની પ્રાપ્તિ થાય
છે. હવે મધ્યમ ફલના પ્રકારે કહેવામાં આવે છે—(પૂર્વમૃક્ષસપ્તકં)(૧) પૂર્વ-
દિશામાં જે સાત નક્ષત્રો કહ્યાં છે, તેઓ (ચદીચ્યાં મધ્યમમ્) ઉત્તર દિશાની
યાત્રામાં મધ્યમ છે એજ પ્રમાણે (પૂર્વાચામૌદીચ્યાં) (૨) ઉત્તર દિશાવાળા
નક્ષત્રોમાં પૂર્વ તરફનું ગમન મધ્યમ ફલદાયી છે (૩) દક્ષિણ દિશાનાં નક્ષત્રો
પશ્ચિમ દિશા માટે અને પશ્ચિમ દિશાનાં નક્ષત્રો દક્ષિણ માટે મધ્યમ છે (યે
ડનીત્વયાન્તિ મૂઢાઃ :પરિવાલ્યામ્-અનિલદહનદિગ્રેલાં) જે મૂખ વાયવ્ય
કૌણ્ઠ્યમાંથી અગ્નિકૌણ્ઠ્ય સુધી દોરેલી પરિધ નામની રેખાને ઓળંગીને મુસાફરી
કરે છે, તેઓ (અચિરાદિ) તુરંત જ મુશ્કેલીમાં આવી પડે છે. તેઓ જે
કાર્યને માટે જતાં હોય છે તે કાર્યમાં નિષ્ફળતા જ પ્રાપ્ત કરે છે.

આ કથનની સ્પષ્ટતાને માટે સંસ્કૃત શીકામાં આકૃતિ આપવામાં આવી છે—

આ આકૃતિનો ભાવાર્થ અતાવતો સંસ્કૃત શ્લોક આ પ્રમાણે છે—

“પૂર્વાદિષુ ચતુર્દિષુ સ્પત્તસપ્તાનલક્ષ્ણતઃ ।

વાયવ્યાગ્નેય દિક્ સંથં પરિધં નૈવલક્ષ્યયેત્ ”

કૃતિકાદિ સાત સાત નક્ષત્રો અનુક્રમે ચારે દિશાઓમાં લખવા બોધ્યો. ત્યારબાદ અગ્નિકોણથી વાયવ્ય કોણ સુધી એક રેખા દોરવી. તે રેખાને પરિઘ-દંડ સમજવો. આ પરિઘદંડથી આકૃતિના બે ભાગ પડી જાય છે. તે દરેક ભાગમાં ૧૪-૧૪ નક્ષત્રો છે. આ ૧૪ નક્ષત્રવળા ભાગમાં ફરવામાં વાંધો નથી પણ પરિઘદંડને ઓળંગીને કદી પણ મુસાફરી કરવી નહીં. ॥ સૂ. ૫૦ ॥

દેવોંકે નિવાસભૂત કૂટોંકા નિરૂપણ

દેવાધિકારની પ્રરૂપણા ચાલી રહી છે, તેથી હવે સૂત્રકાર દેવનિવાસ-ભૂત કૂટોની પ્રરૂપણા કરે છે- ‘જંબુદ્વીવે દ્વીવે સોમણસે વક્ષારણવ્વણ’ ઇત્યાદિ—(સૂ. ૫૧)

જંબુદ્વીપ નામના દ્વીપમાં આવેલા દેવકુરુઓની અપેક્ષાએ પૂર્વ દિશાના સૌમનસ વનમાં જે ગજદન્તાકાર વક્ષસ્કાર પર્વત છે, તે પર્વત પર સાત કૂટ છે. તેમનાં નામ—(૧) સિદ્ધકૂટ-આ કૂટ મેરુ પર્વતની પાસે છે, અને દેવ વિશેષ રૂપ સિદ્ધોત્તું નિવાસસ્થાન છે. (૨) સૌમનસકૂટ-આ કૂટનો અધિષ્ઠાતા સૌમનસ નામનો દેવ છે, અને આ કૂટ પર તેના ભવનો છે (૩) મંગલાવતી કૂટ-મંગલાવતી વિજય નામનો દેવ આ કૂટનો અધિષ્ઠાતા હોવાથી, તેનું નામ મંગલાવતી કૂટ પડ્યું છે. (૪) દેવકુરુ કૂટ-દેવકુરુ-દેવકુરુ નામના દેવથી અધિષ્ઠિત જે કૂટ છે તેને દેવકુરુ કૂટ કહે છે. (૫) વત્સાદેવી જે કૂટમાં નિવાસ કરે છે, તે કૂટનું નામ વિમલકૂટ છે (૬) વસ્તમિત્રા દેવી જ્યાં નિવાસ કરે છે તે કૂટને કાંચનકૂટ કહે છે. (૭) દ્વીપકુમારોનો ઉત્તર દિશાનો જે વિશિષ્ટ નામનો ઇન્દ્ર છે તેનું નિવાસસ્થાન જે કૂટમાં છે, તે કૂટનું નામ વિશિષ્ટ કૂટ છે.

તથા જંબુદ્વીપમાં જે દેવકુરુ છે, તે દેવકુરુઓની પશ્ચિમ દિશામાં જે ગન્ધમાદન પર્વત છે, તે પર્વતની ઉપર જે ગજદન્તના આકારનો એક વક્ષસ્કાર પર્વત છે, તે પર્વત પર સાત કૂટ કહ્યાં છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) સિદ્ધકૂટ-આ કૂટ મેરુની સમીપે છે. અને સિદ્ધ દેવ વડે અધિષ્ઠિત છે. (૨) ગન્ધમાદન-આ કૂટમાં ગન્ધમાદન દેવનું નિવાસ સ્થાન છે. (૩) ગન્ધિલાવતી કૂટ-આ કૂટ ગન્ધિલાવતી વિજય નામના દેવ વડે અધિષ્ઠિત છે. (૪) ઉત્તરકુરુ કૂટ આ કૂટ ઉત્તરકુરુ નામના દેવ વડે અધિષ્ઠિત છે. (૫) રુદ્રાટક કૂટ-અધોલોકમાં રહેનારી જે ભાગંકરા નામની ત્રિકુમારી છે, તેમનું નિવાસસ્થાન રુદ્રાટક કૂટ છે. (૬) લોહિતાક્ષ કૂટ-અધોલોકમાં રહેનારી ભોગવતી નામની દિકકુમારીના નિવાસથી આ કૂટ યુક્ત છે,

(૭) આનન્દ કૂટ-આ કૂટ આનન્દ નામના દેવના નિવાસસ્થાનથી યુક્ત છે. ॥ સૂ. ૫૧ ॥

“ વેદંદિયાણં સત્ત જાદ કુલ કોદિજોળી ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૫૨)

ટીકાર્થ—દ્વીન્દ્રિય જીવોની જે જે લાખ યોનીઓ કહી છે, તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી તેમની કુલ-કોટિઓ સાત લાખ કહી છે, કારણ કે એક જ યોનીમાં અનેક કુલ હોય છે. જેમ કે ગોમય રૂપ એક જ યોનીમાં—ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં—વિચિત્ર આકારવાળા કૃમિ આદિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. તેથી દ્વીન્દ્રિય જીવોની યોનીઓમાં કુલકોટિ સાત લાખ કહી છે. ॥ સૂ. ૫૨ ॥

ચયાદિકા નિરૂપણ

કર્મપુદ્ગલોનો ચયાદિક થાય ત્યારે જ જીવ દ્વાન્દ્રિયાદિક પર્યાયવાળો થાય છે તેથી હવે સૂત્રકાર “ જીવાણં સત્તદ્વાણં ” ઇત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા ચયાદિકનું કથન કરે છે—“ જીવાણં સત્તદ્વાણં ” ઇત્યાદિ—સૂ. ૫૩)

જીવોએ સાત સ્થાનોમાંથી નિર્વર્તિત પુદ્ગલોનો પાપકર્મ રૂપે ચય કર્યો છે, ચય કરે છે અને ચય કરશે જેમ કે નૈરયિક રૂપ સ્થાનમાંથી નિર્વર્તિત થયેલા પુદ્ગલોનો તેમણે દેવસ્થાન પર્યન્તના સ્થાનોમાં નિર્વર્તિત થયેલા પુદ્ગલોનો તેમણે પાપકર્મ રૂપે ભૂતકાળમાં ચય કર્યો છે. વર્તમાન કાળે તેઓ તેમનો તે રૂપે ચય કરશે ચયની જેમ જ નિર્જરા પર્યન્તના વિષયોનું પણ ત્રણ કાળની અપેક્ષાએ ઉપર પ્રમાણે જ કથન કરવું જોઈએ.

સાત પ્રદેશોવાળા રક્ત્ત્વ અનંત કહ્યા છે. સાત સ્થાનમાં અવગાહિત થયેલાં પુદ્ગલો અનંત છે. તે સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે—(૧) નારક, (૨) તિર્યંચ, (૩) તિર્યંચણી, (૪) મનુષ્ય (૫) મનુષ્ય જાતિની સ્ત્રી, (૬) દેવ અને (૭) દેવી. આ સ્થાનોમાં રહીને જીવોએ મિથ્યાત્વ આદિ દ્વારા જે કર્મપુદ્ગલોનું સામાન્ય રીતે ઉપાજન કર્યું છે—ચય, ઉપચય આદિ નિર્જરા પર્યન્તના ૬ સ્થાનને યોગ્ય કરેલ છે અથવા—કૃપયુક્ત સાત સ્થાનમાં જેમની નિવૃત્તિ થઈ છે એવાં તે કર્મપુદ્ગલોનો જીવોએ પાપકર્મ રૂપે ત્રિકાળ સંબંધી ચયાદિ કર્યો છે. આ સૂત્રની વ્યાખ્યા પૂર્વ સ્થાનમાં આપ્યા પ્રમાણે સમજવી. ॥ સૂ. ૫૩ ॥

શ્રી જૈનાચાર્ય—જૈનધર્મ દિવાકર પૂજ્યશ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજ કૃત

“સ્થાનાંગ સૂત્ર” ની સુધા નામની વ્યાખ્યાનું સાતમું સ્થાન

સમાપ્ત ॥ ૭ ॥